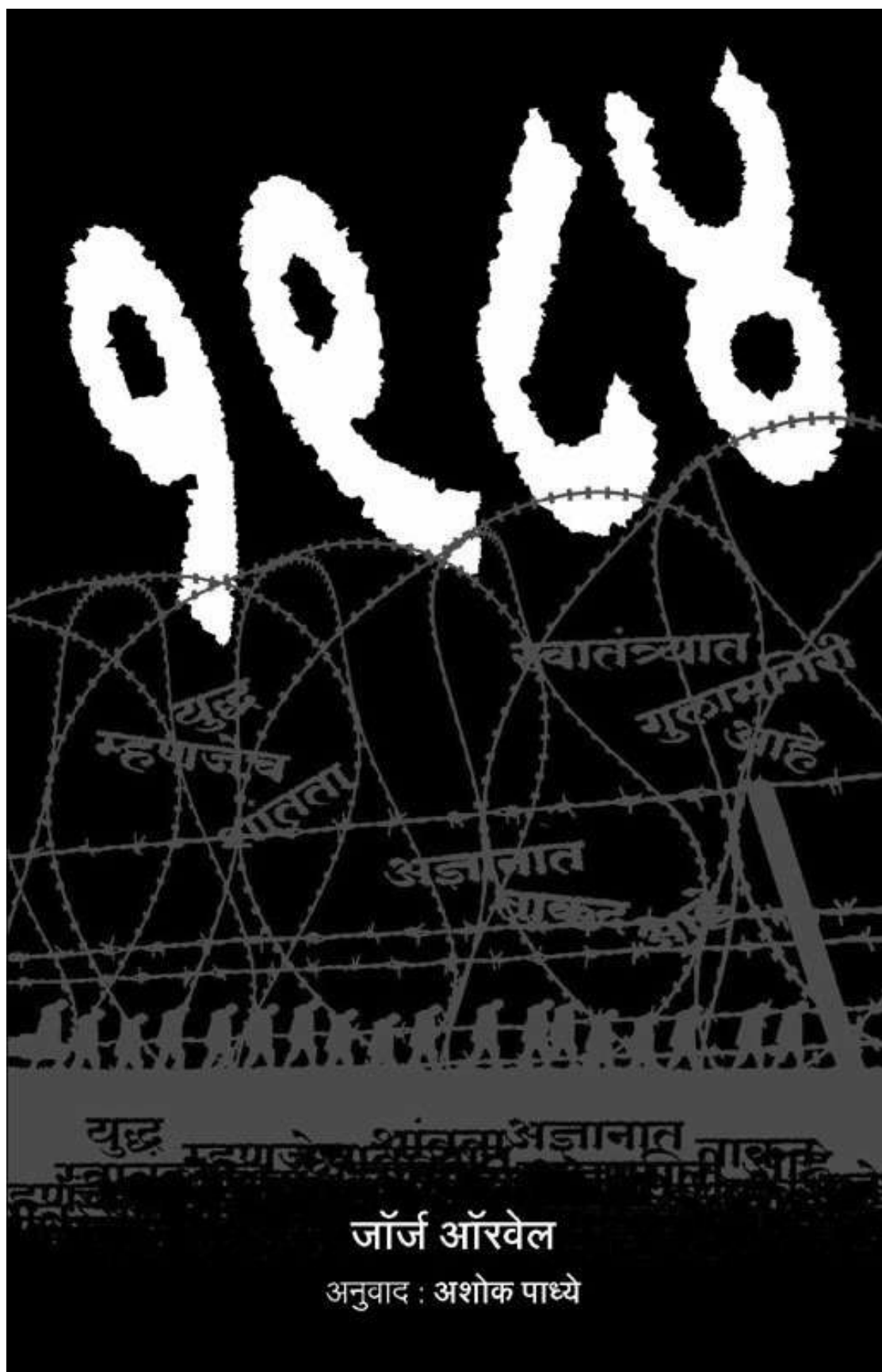

जॉर्ज ऑरवेल

अनुवाद : अशोक पाध्ये

GEORGE ORWELL 1984

जॉर्ज ऑरवेल

१९८४

अनुवाद
अशोक पाध्ये

डायमंड पब्लिकेशन्स

१९८४
जॉर्ज ऑरवेल
अनुवादक : अशोक पाध्ये

1984
George Orwell
Translator : Ashok Padhye

प्रथम आवृत्ती : मेहता पब्लिशिंग हाऊस
डायमंड प्रथम आवृत्ती : २०१२
ISBN 978-81-8483-444-4

© अनुवादाचे सर्व हक्क सुरक्षित

अक्षरजुळणी
अक्षरवेल, दत्तवाडी, पुणे

मुखपृष्ठ
शाम भालेकर

डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे
१२५५ सदाशिव पेठ, लेले संकुल, पहिला मजला
निंबाळकर तालमीसमोर, पुणे ४११ ०३०.
☎ ०२० - २४४५२३८७, २४४६६६४२

diamondpublications@vsnl.net
www.diamondbookspune.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी-फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

ऐसी कळवळ्यांची जाती

जॉर्ज ऑरवेल

आपणा भारतीयांना जॉर्ज ऑरवेलबद्दल जवळीक वाटावी, अशा दोन मोठ्या बाबी आहेत. पहिली बाब म्हणजे, जॉर्ज ऑरवेलचे आयुष्य एखाद्या कनिष्ठ मध्यमवर्गीय भारतीय माणसासारखेच अतिकष्टांत व हालअपेष्टांत गेले होते अन् दुसरी बाब म्हणजे, रूडयार्ड किपलिंग व विल्यम थॅकरे ह्या ख्यातनाम इंगजी लेखकांप्रमाणे जॉर्ज ऑरवेलचा जन्म खुद्द हिंदुस्थानात झाला होता. ऑरवेलचे वडील इंडियन कस्टम्स खात्यात लहानशा हुद्द्यावर मोतीहारी (बंगाल) गावी होते. तिथे १९०३ साली जॉर्जचा जन्म झाला. ‘जॉर्ज ऑरवेल’ हे त्याने लेखनासाठी घेतलेले टोपण नाव! त्याचे खरे नाव एरिक आर्थर ब्लेअर. त्याचे शिक्षण इंग्लंडला सामान्य शाळेतच झाले आणि मध्यमवर्गीयांची मुले जशी मॅट्रिकपर्यंत शिकतात व पुढे नाइलाजाने पोटापाण्यासाठी नोकरी धरतात, तसेच ऑरवेलला करावे लागले.

एकोणिसाव्या वर्षी पुढचे शिक्षण थांबवून जॉर्ज पोलीस-खात्यात चिकटला. ब्रह्मदेशात काम करणारे ‘इंडियन इंपिरियल पोलीस’ हे त्याच्या खात्याचे नाव होते. पोलीस अधिकारी म्हणून पाच वर्षे त्याला ब्रह्मदेशात जुलूम, जबरदस्ती व दडपशाही करावी लागली. मानवी क्रौर्याचा व दडपल्या जाणाऱ्या व्यक्तीच्या दुबळेपणाचा खोल ठसा त्याच्या मनावर उमटला. वैतागून तिरीमिरीने त्याने नोकरी सोडली. लेखक होण्याची स्वप्ने पाहण्यासाठी त्याने स्वतंत्र राहण्याचे ठरविले. ते १९२७ साल होते. अन् या वेळी युरोप व इंग्लंडमध्ये जबरदस्त बेकारी होती. अशा वेळी परत इंग्लंडला आलेल्या जॉर्जचे हाल चालू झाले. बरोबर आणलेले पैसे संपले. मग कामाचा शोध घेत घेत आपल्याकडची गरीब व मध्यमवर्गीय माणसे जशी मुंबईसारख्या शहराकडे धाव घेतात तशी त्याने पॅरीसकडे धाव घेतली, पण तिथेही त्याला दोन वर्षे खडतर अवस्थेत काढावी लागली. वर्तमानपत्रांचे गठ्ठे हलविणे, हॉटेलात कपबशा विसळणे, झोपडपट्टीत कोणाकडे तरी आसरा घेणे, कधीकधी फुटपाथवरही झोपणे हे सारे त्याने अनुभवले. अशा वेळी माणसांतील भयानक दारिद्र्य, आजार, गलिच्छपणा, क्वचित डोकावणारा भलेपणा यांचे एक वेगळे विश्व त्याला पाहायला मिळाले; नव्हे, खुद्द अनुभवायला मिळाले! यातून त्याच्यातील माणूस आणि लेखक दोन्ही घडत होते. मजूर, भिकारी, वेश्या, गुन्हेगार, अपंग यांच्या आयुष्याचे जे विदारक दर्शन त्याला या काळात झाले, त्याचा ठसा त्याच्या लेखणीवर कायमचा उमटला. याच अनुभवावर आधारलेले त्याचे ‘डाउन अँड आउट इन लंडन अँड पॅरिस’ हे पहिले पुस्तक १९३३ साली प्रसिद्ध झाले. लेखक म्हणून मान्यता देण्याइतपत हे पुस्तक नक्कीच गाजले. इंग्लंडमध्ये त्याला शाळामास्तरची नोकरी मिळाली, पण वारंवार आजारी पडल्याने ही नोकरी सोडून त्याला हॅम्पस्टीडला दीड वर्ष एका पुस्तकाच्या दुकानात अर्ध वेळ विक्रेता म्हणून काम करावे लागले. ‘न्यू इंग्लिश वीकलीसाठी’ तो कादंबऱ्यांची परीक्षणे करू लागला. हे काम मात्र तो १९४०पर्यंत करीत होता. त्याचे प्रत्येक पुस्तक म्हणजे जणू आत्मचरित्राचाच एकेक भाग होत राहिला. ब्रह्मदेशातील अनुभवांवर आधारित ‘बर्मीज डेज्’ ही त्याची पहिली कादंबरी १९३४ साली प्रसिद्ध झाली. यानंतर त्याच्या ‘अ क्लर्जिमन्स डॉटर’ (१९३५) आणि ‘कीप द अँस्पिडिस्ट्रा फ्लाईंग’ (१९३६) या दोन्ही कादंबऱ्या मात्र फारसे यश मिळवू शकल्या नाहीत. खुद्द जॉर्ज ऑरवेललाही त्यापासून फारसे समाधान मिळाले नाही.

१९३६ साली तो लंडनहून हर्टफोर्डशायरमधील वॅलिंग्टन या छोट्या खेडेगावात स्थायिक झाला. लेखनावरच तो जगत होता. तेव्हाही त्याची परिस्थिती बेताचीच असल्याने कोंबड्या पाळणे, दुकानदारी करणे, बागकामाचा जोडधंदा करणे वगैरे सारे त्याला करावे लागे. त्याच्या घरात शेकडो विविध वस्तूंची त्यामुळे गर्दी झालेली असे. त्याच्या घराचे नावच मुळी ‘द स्टोअर’ असे होते.

त्या वेळी ऑरवेलच्या पुस्तकांचा प्रकाशक व ‘लेफ्ट बुक क्लबचा’ संचालक असलेल्या व्हिक्टर गोलॅक्स याने ऑरवेलला इंग्लंडच्या उत्तर भागाच्या दौऱ्याचे निमंत्रण दिले. इंग्लंडमधील त्या वेळची भीषण बेकारी आणि तेथील

प्रचंड खाणउद्योगात कामगारांची होणारी भीषण ससेहोलपट ऑरवेलला या दौऱ्यात अगदी जवळून पाहावयास मिळाली. खाणकामगारांच्या कुटुंबांबरोबर प्रत्यक्ष राहून त्याने त्यांची दुःखे, धडपड, यातना, व्यसनाधीनता, अडाणीपणा, प्रामाणिकपणा या सगळ्या गोष्टी अनुभवल्या. त्याचा वृत्तान्त लेफ्ट बुक क्लबने 'द रोड टू वायगन पीयर' या नावाने १९३७ साली प्रसिद्ध केला. ऑरवेलवर कम्युनिस्ट असल्याचा संशय घेतला जात होताच. त्यावर आता या वृत्तान्तामुळे शिक्कामोर्तब झाले.

दौऱ्यावरून परत आल्यावर ९ जून १९३६ रोजी जॉर्ज ऑरवेलचे लग्न एलीन ओ शॉनेसी हिच्याशी झाले. पूर्वीपासून ते दोघे एकमेकांना ओळखत होतेच. लग्नसमारंभ एका छोट्या चर्चमध्ये झाला. रात्री पार्टी झाली. त्याला फक्त आठ माणसे होती. जॉर्ज आणि एलीन यांचे समजुतदार सहजीवन एवढीच काय ती एकमेव बाब त्याच्या दरिद्री जीवनाला आधार देणारी होती. एलीनला साहित्याचीही जाण चांगली असल्याने हा दरिद्री लेखक व त्याचा संसार सांभाळण्यास तिने कधी कुरकुर केली नाही; परंतु प्रकृतीने मात्र ती खंगत गेली. मात्र ज्या वेळी जॉर्जला बरे दिवस आले, त्या वेळी ती हयात नव्हती!

१९३६ सालच्या अखेरीस ऑरवेल एका तिरीमिरीत स्पेनला रवाना झाला. त्या वेळी तिथे यादवी युद्ध चाललेले होते. त्यात तो सामील झाला. स्पॅनिश सिव्हिल वॉर म्हणून प्रसिद्धीला आलेली ही यादवी माजली, ती जनरल फ्रॅन्कोची फॅसिस्ट राजवट आणि नवे क्रांतिकारक यांच्यात! जर्मनी आणि इटलीमधील युद्धोत्सुक फॅसिस्ट हुकूमशहांनी फ्रॅन्कोला उघडउघड मदत केली. इंग्लंड आणि युरोपातील इतर अनेक राष्ट्रांनी मात्र - फॅसिझम कम्युनिझमपेक्षा मऊ, तेव्हा फॅसिस्टांकडून डावे क्रांतिकारक परस्पर निपटले गेले तर ठीकच; दोघेही एकमेकांकडून निखंदून निघाले, तर फारच उत्तम - अशा हिशेबाने तटस्थतेची भूमिका घेतली. ऑरवेलच्या स्वभावाला मौजबघेपणा मानवणारा नव्हता. युद्धाच्या बातमीदारीचा त्याचा उद्देश केव्हाच मागे पडला आणि प्रत्यक्ष लढाईतच ऑरवेलने उडी घेतली. सर्वकषवाद (टोटॅलिटेरिअॅनिझम) आणि लोकशाही यांच्यातील हा पहिला मोठा संघर्ष होता, अशी त्याची श्रद्धा होती आणि 'समाजवादी लोकशाहीची स्थापना' असा या संपूर्ण भूमिकेमागचा त्याचा उद्देश होता. स्पॅनिश यादवी युद्धात दीड-एक वर्ष ऑरवेलने भाग घेतला आणि ते त्याच्या आयुष्यातील एक मोक्याचे वळण ठरले. कारण तिथून त्याच्या एका भल्याथोरल्या भ्रमनिरासाला सुरुवात झाली. लढाई जारी असताना ऑरवेलला हळूहळू जाणवले की, दोन्ही बाजूंमध्ये सर्वकषसत्तावाद्यांचा भरणा होता आणि यातले कुणीही जिंकले असते, तरी तो विजय लोकशाहीचा असणार नव्हता. कम्युनिस्ट क्रांतिकारकांना सोव्हिएट रशियाचे पाठबळ होते खरे, पण त्यातील लोकशाहीवाद्यांना मात्र त्यांची बिलकूल सहानुभूती नव्हती. ऑरवेलसारखे जे लोकशाहीवादी स्वयंस्फूर्तीने लढ्यात उतरले होते, त्यांना जिंक देण्याची रशियनांची आणि रशियावाद्यांची तयारी नव्हती. फ्रॅन्कोइझमची जागा स्टॅलिनिझमला मिळवायची होती. ऑरवेलला ही फसवणूक असह्य झाली आणि त्याने विरोधी सूर काढला. तेव्हा खुद्द त्याचाच जीव धोक्यात आला. अखेर आपल्याच बाजूने लढणाऱ्या स्टॅलिनवाद्यांच्या हातून निसटून ऑरवेलला पत्नीसह इंग्लंडमध्ये परत यावे लागले. या विदारक स्वप्नभंगातून 'होमेज टू कॅटॅलोनिया' (१९३८) आणि 'कमिंग अप फॉर एअर' (१९३९) या पुस्तकांनी आकार घेतला. यातील 'होमेज...' हा आत्मकथन आणि इतिहासकथन यांचा मिलाफ आहे, तर येऊ घातलेल्या महायुद्धाचा आगाऊ इशारा दुसऱ्या कादंबरीत आहे - ज्याच्याकडे अर्थातच सर्वांचे दुर्लक्ष झाले!

राजकारण हा ऑरवेलच्या जिव्हाळ्याचा मुख्य विषय झाला, तो १९३७-३८च्या आसपास; पण त्याची मुळे तपासून पाहायची, तर मात्र थोडे मागे जायला हवे. तसे म्हटले, तर 'समाजवादाचा सहप्रवासी' म्हणवून घेण्याची फॅशन १९२०नंतरच्या दशकातच इंग्लंडमध्ये हळूहळू पसरत होती. ऑरवेल शाळेत शिकत होता तेव्हाही वातावरणात समाजवादाबद्दल आस्था होती. तो ब्रह्मदेशातून परतला, तेव्हा रशियातल्या नव्या प्रयोगाकडे कौतुकाने किंवा निदान कुतूहलाने पाहायचे दिवस होते. १९२७ ते २९च्या भीषण आर्थिक मंदीचा फटका बसल्यानंतर तर सोव्हिएट रशिया ही स्वप्निल दंतकथा वाटायला लागली. १९३०च्या दशकांत कवी, लेखक, नाटककार, विचारवंत, समीक्षक अशा बुद्धिजीवी वर्गातील मोठ्या घटकांवर डाव्या विचारसरणीचा चांगलाच गडद प्रभाव पडला. अर्थात, समाजवाद, मार्क्सवाद, लेनिनवाद या छटा जशा उपलब्ध होत्या, तशाच विविध घटकांवरच्या प्रभावाच्या छटाही कमी-जास्त दाट होत्या. इंग्लंडमध्ये डब्ल्यू. एच. ऑडन, स्टीफन स्पेन्डर आणि लुई मॅक्नीस ही कवित्रिमूर्ती आणि त्यांच्या प्रभावळीतील लेखकमंडळी 'डावा गट' म्हणून प्रसिद्धीला आली. ऑरवेलच्या नावाचा उल्लेखही हळूहळू डाव्या पुरोगामी गटात होऊ लागला.

'योग्य दिशेने प्रयत्न केले, तर भांडवलवादी समाजरचना विरून जाईल' या मार्क्सच्या सिद्धान्तावरही

ऑरवेलचा विश्वास होता, असे दिसते. मार्क्सवादातील वर्गवादाच्या मूलभूत तत्त्वाचाही स्वीकार त्याच्या लेखनातून सहजपणे झालेला दिसतो. 'अ क्लर्जिमन्स डॉटर' या त्याच्या कादंबरीतली एक वर्गशिक्षिका वर्गातील मुलांचे तीन गट पाडते. कशासाठी, तर पालकांनी दिलेल्या कमी-जास्त फीप्रमाणे त्यांना कमी-जास्त कडक 'चोप' देणे सोपे व्हावे म्हणून. पैसेवाल्याला खास सवलती नि आराम, हा व्यवहारी जगातील शिरस्त्याचा पहिला धडा शाळेतील मुलांना असा मिळतो. या सगळ्या काळात ऑरवेलची खूपच मानसिक घालमेल झालेली असणार, हे उघड आहे. एकीकडे राष्ट्रवादी आणि बुद्धिनिष्ठ प्रवृत्तींचा मेळ, त्यातून सोव्हिएट रशियाबद्दलच्या अंधभक्तीचा तिटकारा, पोथीनिष्ठ ठोकळेबाज मार्क्सवादाविषयी नावड आणि तरीही समाजवादी समाजरचनेच्या आवश्यकतेवर दृढ विश्वास, भांडवलदारी यंत्रणेकडून कष्टकऱ्यांच्या होणाऱ्या शोषणाबद्दलची अनुभवसिद्ध चीड - या सगळ्या प्रवाहांनी एकमेकांना छेद दिल्यानंतर दिसते ते एवढेच की, डाव्या विचारसरणीबद्दल आणि कृतीबद्दल ऑरवेलला निश्चित जिवाळा होता आणि त्या काळच्या इतर बोलक्या पुरोगाम्यांपेक्षा ऑरवेल आपल्या क्रियाशीलतेमुळे एक पाऊल पुढे होता. १९३६ साली त्याने स्वीकारलेली लेफ्ट बुक क्लबची कामगिरी, त्यातून उद्भवलेले 'रोड टू वायगन पियर', त्याच वर्षी स्पेनमध्ये यादवी युद्धात डाव्या क्रांतिकारकांचा सहानुभूतिदार म्हणून उडी टाकणे या घटना पुरेशा बोलक्या आहेत. मागे लिहिल्याप्रमाणे 'स्पॅनिश सिव्हिल वॉर' हा त्याच्या वैचारिक आयुष्यातलि महत्त्वाचा टप्पा ठरला. हिटलरचा जर्मनी आणि स्टॅलिनचा रशिया यांच्यात झालेल्या अनाक्रमणाच्या तहाने हा वैचारिक बदल जास्त झपाट्याने घडवून आणला गेला. ऑरवेल स्पेनमध्ये असतानाच इंग्लंडमध्येही ही भ्रमनिरासाची प्रक्रिया सुरू झाली होती. रशियाला भेट द्यायची संधी मिळालेल्या मंडळींना पोलादी पडद्याआडची सर्वकषता आणि व्यक्तिगत व कलात्मक स्वातंत्र्याची गळचेपी पाहून धक्का बसला होता. 'मुक्तिदाता' म्हणून गाजलेल्या साम्यवादाची स्टॅलिनचा छाप असलेली काळी बाजू त्यांना हळूहळू दिसत गेली. स्टॅलिन-हिटलर दोस्तीच्या तहाने शेवटच्या धक्क्याचे काम बजावले. समाजवादाने फॅसिझमशी हातमिळवणी करावी, हा क्रांतीचा विश्वासघात होता. त्यामुळे स्टॅलिनचे समर्थन करणे फारच अवघड होऊन बसले. त्यापेक्षा स्वतःच्या निष्ठांचाच फेरविचार करणे सोपे होते. काळाची आणि परिस्थितीची तशी गरजही होती. ऑरवेलसुद्धा या सगळ्या मानसिक आणि वैचारिक चढ-उतारांतून गेला. तो मुळात पोथीनिष्ठ रशियावाद्यांपासून लांब गेलेला होताच, पण स्पेनमधून परतलेला ऑरवेलही स्पेनमध्ये गेलेल्या ऑरवेलपेक्षा निश्चितच बदललेला होता.

ज्यांचे पाय बहुधा जमिनीवर असतात आणि जे क्वचितच स्वप्न पाहतात, त्यांचा स्वप्नभंग विलक्षण दाहक असतो. ऑरवेलचा असाच जबरदस्त स्वप्नभंग झाला होता. त्याच्या बाबतीत हा नुसता तात्त्विक निष्ठेचा प्रश्न नव्हता; तो त्याच्या स्वत्वाचा, आयडेन्टिटीचाही प्रश्न होता.

'कमिंग अप फॉर एअर' ही ऑरवेलची कादंबरी युद्धाच्या घनदाट सावल्या घेऊनच आली. त्याला वाटणारी युद्धाची आशंका खरी ठरली. कादंबरी प्रसिद्ध झाल्यापासून तीन महिन्यांतच दुसरे महायुद्ध पेटले. ऑरवेलमधला कृतिनिष्ठ पुनः खडबडून उठला. सैन्यात भरती होण्यासाठी त्याने अर्ज केला. ऑरवेल वैद्यकीय दृष्ट्या अपात्र ठरला म्हणून फेटाळला गेला. छत्तीसाव्या वर्षीच त्याची तब्येत ढासळलेली होती. आयुष्यभराची वणवण आणि ओढवून घेतलेल्या हालअपेष्टा यामुळे त्याच्यात क्षयाची भावना निर्माण झालेली होती. पत्नीची तब्येतही तोळामासा होती. १९३८मध्येच त्याने तीन-चार महिने आरोग्यधामात काढले होते. मग हवापालटासाठी त्याला मोरोक्कोला जावे लागले, तेही मित्रांकडून उसनवारी करूनच. १९३९-४०च्या दरम्यान त्याने अनेक महत्त्वाचे निबंध लिहिले आणि वृत्तपत्रीय लिखाणही केले. ऑगस्ट १९४१मध्ये बी. बी. सी.च्या पूर्व विभागीय प्रक्षेपण खात्याच्या भारतीय उपविभागात तो निर्माता म्हणून रुजू झाला. दोन वर्षे त्याने हे काम केले. वक्तृत्वाला अनुकूल असा प्रभावी आवाज नसूनही स्पष्टपणा, सोपेपणा आणि कळकळ यामुळे त्याची भाषणे यशस्वी ठरली. ऑरवेलची ही भाषणे मुद्रित स्वरूपात अद्याप कोठेच प्रसिद्ध झाली नव्हती. १९८४मध्ये पुनः ऑरवेलच्या लोकप्रियतेला उधाण आल्याने बी. बी. सी.ने आपल्या अफाट कागदपत्रांतून ही भाषणे अखेरी शोधून काढली.

बी. बी. सी.ची नोकरी चालू असताना ऑरवेल युद्धाची पिछाडी संभाळणाऱ्या होमगार्ड दलातही स्वयंस्फूर्तीने सामील झाला होता. १९४३ हे वर्ष खूप बरेवाईट बदल घडवून आणणारे होते. या वर्षातच ऑरवेलच्या आईचे निधन झाले. आजारांमुळे त्याला होमगार्ड्स सोडून द्यावे लागले. 'ट्रिब्यूनचा' संपादक होण्यासाठी त्याने बी. बी. सी.ची नोकरी सोडली. मुख्य म्हणजे या वर्षाच्या अखेरीस त्याने 'अॅनिमल फार्म' ही कादंबरी लिहावयास घेतली. फेब्रुवारी १९४४मध्ये ती पुरी झाली. चार-साडेचार वर्षांच्या कालखंडानंतर आणि एका मोठ्या स्थित्यंतरानंतर पुन्हा कादंबरीकडे वळलेल्या ऑरवेलने रूपककथा आणि राजकीय उपहास यांचे एक बेमालूम रसायन निर्माण केले

आणि आपल्या कारकिर्दीतील कलात्मक उंचीचा मानबिंदू गाठला. अनेक उत्कृष्ट जागतिक कलाकृतींच्या वाट्याला सुरुवातीला जे भोग येतात, ते 'ॲनिमल फार्मच्या' नशिबातही होते. दुसरे महायुद्ध संपेपर्यंत, म्हणजे दीड वर्ष ही कादंबरी प्रसिद्धच होऊ शकली नाही. ज्या प्रकाशकांना तिचे मोल कळले होते, त्यांना राजकारणाच्या लफड्यात गुंतण्याची भीती वाटत होती. अखेर ऑगस्ट १९४५मध्ये ती प्रकाशात आली आणि थोड्या अवधीतच ती जबरदस्त लोकप्रिय ठरली. जेमतेम शंभर पानांच्या या राजकीय रूपकाची मोहिनी राजनीतिज्ञांपासून शाळकरी विद्यार्थ्यांपर्यंत सर्वांवर पडली, ती आजही कायम आहे.

'ॲनिमल फार्म' हा मुख्यतः सर्वकष हुकूमशाहीचा जळजळीत उपहास आहे. रशियन राज्यपद्धतीच्या हुकूमशाहीवर त्यातील तपशील आणि पात्रे बेंतलेली असली, तरी त्यामागील सूत्रे कुठल्याही हुकूमशाहीला तितक्याच जहालपणे लागू होतात. ऑरवेलने भल्याभल्यांच्या टोप्या त्यात उडविल्या; त्याही गमतीने; जोरजोरात हस्तांदोलन करतानाच एखाद्याने सहजपणे दुसऱ्याचा हात पिळवटावा तशा. 'ॲल मॅन आर ईक्वल' (सर्व माणसे जन्मतः समान आहेत) हे मार्क्सवादाचे एक वचन प्रसिद्ध आहे, पण लेनिन-स्टॅलिनच्या रशियात ते कधीच प्रत्यक्षात आले नाही. याचा उपहास ऑरवेलने केला तो 'ॲनिमल फार्ममधील' सूत्ररूप घोषणेद्वारा - 'ॲल ॲनिमल्स आर ईक्वल बट सम ॲनिमल्स आर मोअर ईक्वल दॅन अदर्स!' एके काळचे क्रांतिकारक सत्ताधारी झाल्यावर कसे डोईजड होतात, याचे चित्रण 'मोअर ईक्वल' या परस्पर-विसंवादी शब्दप्रयोगाने जितके भेदक झाले, तितके एखादे पुस्तक लिहूनही झाले नसते!

'ॲनिमल फार्ममध्ये' घडते ते असे - जोन्स या जुलमी मळेवाल्याच्या शेतीवरची गुरेढोरे बिथरतात आणि बंड करून त्याला पळवून लावतात. आता ती स्वतंत्र होतात. त्याबरोबर पोट भरायची जबाबदारी त्यांच्यावर येऊन पडते. शेतीचे काम तर चालू राहणे आवश्यक असते. मग जोन्सविरुद्ध बंडाचे नेतृत्व केलेली हुकरे पुढाकार घेतात आणि व्यवस्थापनाच्या नावाखाली सर्वसत्ताधीश होतात. मळ्यात पिकणारी फळे आणि गोठ्यातून येणारे दूध यांच्यावर त्यांचा एकाधिकार प्रस्थापित होतो, तोही जनसामान्यांचे भले करण्याची ताकद त्यांच्यात यावी म्हणून! त्यांची आज्ञा पाळण्यात चुकारपणा झाला, तर 'पाहा मग, जोन्स परत येईल!' असा धाक इतरांवर घातला जातो. याउपर कुणी बंडखोर निघालाच, तर इमानी, राखणदार कुत्र्यांकडून त्यांचा निकाल लावण्यात येतो. नेपोलियन आणि स्क्वीलर या डुक्कर नेत्यांशी मतभेद व्यक्त करणाऱ्या 'स्नोबॉल' या महत्त्वाकांक्षी डुकराला देशोधडीला लावण्यात येते. हळूहळू इतर प्राण्यांच्या लक्षात येते की, 'जोन्स जाऊन नेपोलियन डुक्कर आला' एवढीच काय ती क्रांती! बाकी सगळे तेच; तसेच. त्यांचे हलाखीचे, कष्टाचे आयुष्य तसेच कायम राहिले होते. याचा कळस होतो, तो एका संध्याकाळी जनावरे कामावरून परततात तेव्हा. त्यांना दिसते की, डुकरे आता चारांऐवजी दोन पायांवर चालायला लागलेली असतात आणि माणसाच्या हातात असणारेच चाबूक डुकरांच्या हातात - म्हणजे पुढच्या पायात - फडकत असतात!

'ॲनिमल फार्मकडे' बघण्याचे अनेक दृष्टिकोन आहेत. कुणाला त्यात झार, लेनिन, स्टॅलिन, ट्रॉट्स्की यांच्याच प्रतिमा फक्त दिसतात. कुणाला ती जगातील कुठल्याही क्रांतीची शोकांतिका वाटते. डाव्या टीकाकारांनी 'ॲनिमल फार्म' आणि 'नाइन्टीन एटीफोर' या दोन्ही कादंबऱ्या कम्युनिस्टविरोधी नसून फॅसिझम आणि भांडवलशाहीविरोधी आहेत, असे दाखवण्याची खटपट केली. 'व्यापक समाजव्यवस्थेच्या तुलनेत व्यक्तीची होणारी दुरवस्था दाखवण्याचा प्रयत्न!' असेही ॲनिमल फार्मचे रसग्रहण करता येते. या दोन्ही कादंबऱ्या साम्यवाद-विरोधी आहेत असे म्हणण्यापेक्षा, सर्वकषवादविरोधी आहेत असे म्हणणे जास्त सयुक्तिक वाटते. अशा व्यापक अर्थपूर्णतेमुळेच या कादंबरीला चिरंतन स्वरूपाची आंतरराष्ट्रीय कीर्ती मिळाली आहे, असे वाटते.

'ॲनिमल फार्ममुळे' ऑरवेलला लौकिक आणि पैसा दोन्हींचा लाभ झाला. आयुष्यभराची विवंचना कमी झाली. दुर्दैव असे की, त्या विवंचनेत साथ देणारी त्याची पत्नी एलीन जून १९४५मध्येच एका शस्त्रक्रियेनंतर मरण पावली. युद्धकाळात आणि त्याआधीही अर्धपोटी दगदग करून तिची प्रतिकारशक्ती संपत आली होती. तिच्या मृत्यूनंतर दोन महिन्यांतच 'ॲनिमल फार्म' प्रकाशित झाली. ऑरवेलने त्या सुमारास फ्रान्स वगैरे युद्धग्रस्त भागाचा धावता दौरा केला. त्याची तब्येत आणखीनच बिघडत होती. अखेरी १९४६मध्ये त्याने स्कॉटलंडच्या किनाऱ्याजवळच्या ज्युरा बेटावर स्थायिक होण्याचे ठरवले. त्याची धाकटी बहीण आणि १९४४मध्ये त्याने दत्तक घेतलेला मुलगा यांची सोबत त्याला होती. ज्युरा बेट निसर्गरम्य होते, पण क्षयी माणसाच्या तब्येतीला तेथलि हवामान अनुकूल नव्हते. १९४७च्या प्रारंभी क्षयाने उचल खाल्ली असतानाच ऑरवेलने 'नाइन्टीन एटीफोर' या शेवटच्या कादंबरीचे कच्चे लिखाण सुरू केले. त्या वेळी त्याने तिचे शीर्षक 'द लास्ट मॅन इन युरोप' असे योजले

होते. भविष्यकाळाचे भेसूर चित्र रंगवणारी ही कादंबरी अठ्ठेचाळीस सालअखेर पुरी झाली, तेव्हा ४८ची उलटापालट करून ऑरवेलने तिला नाव दिले 'नाइन्टीन एटीफोर.'

यापलीकडे त्याने १९८४ या आकड्याबद्दल खास व अन्य काही हेतू धरला नव्हता; परंतु ही कादंबरी एवढी परिणामकारक ठरली की, जर विज्ञानाची प्रगती होत गेली नि त्याचा फायदा हुकूमशाहीने नेहमीप्रमाणे घेतला, तर जगाच्या कपाळी कायमची व सर्वकष हुकूमशाही नक्की येईल, असे सर्वांना खात्रीने वाटू लागले; परंतु हुकूमशाही टोकाला गेली, तर जगात काय घडू शकते, एवढेच फक्त ऑरवेलने दाखविले होते. खरोखरीच १९८४ साली तसे होईल, असा दावा त्याने अजिबात केलेला नव्हता; पण भारावलेल्या वाचक वर्गाला 'हे असे १९८४ सालापर्यंत नक्की खरे होईल!' असे वाटू लागले व तो बिचारा १९८४ सालाची भयाने व उत्सुकतेने वाट पाहू लागला. अर्थात, यातच ऑरवेलच्या लेखणीचे यश सामावलेले आहे. त्यामुळे १९८४ साली कादंबरीतील परिस्थिती प्रत्यक्षात न अवतरल्यामुळे 'ऑरवेलचे भाकीत चुकले' असे म्हणणाऱ्यांची कीव करावीशी वाटते. तसेच जे कोणी या कादंबरीचा विज्ञानरंजनसाहित्यात (Science Fiction) समावेश करतात त्यांचीही कीव येते. केवळ वैज्ञानिक उपकरणे व काही अद्भुत यंत्रे कादंबरीत असली की, ते विज्ञानरंजनसाहित्य होते असेही नाही. ऑरवेलच्या या कादंबरीत फक्त टेलिस्क्रीन किंवा प्रकाशवाणी आणि बोलले की लिहिणारे स्पीकराइट यंत्र एवढेच भविष्यकालीन किंवा अद्भुत शोध आहेत. बाकी त्या वेळच्या हिटलरच्या रॉकेट बॉम्बची कल्पना नि नुकताच शोध लागलेल्या बॉलपेनची कल्पना इतक्याच वैज्ञानिक कल्पनांचा वापर केला आहे. यापलीकडे जर कल्पना ताणावयाची असेल, तर अतींद्रिय मानसशक्तीचा (ESP किंवा Extra Sensory Perception) त्याने वापर केला आहे. ऑरवेलचा अशा शक्तीवर ठाम विश्वास होता असे दिसते. कदाचित त्याला आयुष्यात तसे काही अनुभवही आले असतील.

'१९८४' हाही सर्वकषवादी समाजरचनेवरचा जहरी हल्ला आहे, पण 'अॅनिमल फार्ममधील' सहजसाध्य विनोद त्यात नाही. यातील उपहास आणि विडंबन जळजळीत लाव्हारसासारखे भाजून काढणारे आहेत. 'अॅनिमल फार्मच्या' सूत्राप्रमाणेच या कादंबरीतही ऑरवेलने तीन वाक्यांचे एक सूत्र खेळवले आहे - 'युद्ध म्हणजे शांतता', 'स्वातंत्र्यात गुलामगिरी आहे' व 'अज्ञानात ताकद आहे.' निरनिराळ्या आवरणांखाली फैलावणाऱ्या सर्वकष सत्तावादाला माणूस वेळीच रोखू शकला नाही, तर नजीकच्या भविष्यात त्याची सगळीकडूनच कशी कोंडी व गळचेपी होऊ शकते, याचे विषण्ण करून सोडणारे चित्रण म्हणजे 'नाइन्टीन एटीफोर.' !

ढासळत्या प्रकृतीशी झगडत झगडत ऑरवेलने ही कादंबरी पुरी केली. त्याच्या त्या 'मूडचा' परिणामही कादंबरीत आहेच. "मी इतका आजारी नसतो, तर ही कादंबरी इतकी उदासवाणी झाली नसती." असे ऑरवेल स्वतःच म्हणाला होता. एका दृष्टीने ऑरवेलने युद्धात पोळून निघालेल्या जगाला मरणापूर्वीचा आपला शेवटचा इशारा या कादंबरीतून दिला. ती पुरी होण्याच्या आधी एकदा त्याला ग्लासगो रुग्णालयात दाखल करावे लागले होते. त्यानंतर पुन्हा त्याची प्रकृती थोडीशी सुधारली होती. मग याच वर्षात ऑक्टोबरमध्ये त्याने दुसरे लग्न केले. सोनिया ब्राडनेल ही त्याची पत्नी 'होरायझन' मासिकाची संपादन-साहाय्यक म्हणून त्याच्या परिचयाची होती. दोघे एकमेकांना चांगल्या प्रकारे समजावून घेऊ शकत होते. या लग्नामुळे ऑरवेलला थोडी उभारी आली. आता त्याला राजकीय प्रचारापासून बाजूला जाऊन माणसातील परस्परसंबंधांवर लक्ष केंद्रित करायचे होते.

पाश्चात्य प्रतिभावंतांना अनेकदा ज्या विक्षिप्तपणाची, एककल्लीपणाची किंवा क्वचित विकृतीचीसुद्धा जोड लाभलेली असते, तिचा अंशसुद्धा ऑरवेलच्या जीवनात आणि लिखाणात दिसत नाही. भयानक दारिद्र्य व अफाट हालअपेष्टा भोगलेल्या या माणसात किंचितही सूडबुद्धी व कडवटपणा आढळत नाही. त्याच्याच आसपास वावरलेल्या जेम्स जॉईस व डी. एच. लॉरेन्स यांची मनस्वी वृत्ती आणि बिनधास्त बंडखोरी, सार्त्रची किंवा पिकासोची रूढ सामाजिक व कलात्मक संकेत झुगारून देण्याची ऊर्मी, फ्रॅन्झ काफ्काची नियतीवादातून आलेली आत्मग्लानी या आणि अशा मानसिक गुंत्यांच्या वाटेने ऑरवेलला जावे लागले नाही. त्याची प्रवृत्तीही तशी नव्हती. तुलनेनेच सांगावयाचे झाले, तर वर उल्लेख केलेल्या मंडळींपेक्षा जॉर्ज बर्नार्ड शॉची जातकुळी ऑरवेलला जास्त जवळची होती. आयुष्यात गुंतागुंतीचे प्रसंग आले, तरी ते प्रश्न सोपे करून, फोडून सोडविण्याकडे ऑरवेलचा कल असे; त्यांत जास्त गुरफटण्याकडे नसे. अतिशय कष्टाचे आयुष्य जगावे लागले, तरीही शेवटी जी हलकेच तोल सावरायची कला तुम्हाआम्हा सामान्यांना ठाऊक असते, तशी ती ऑरवेललाही अवगत होती. त्यामुळे त्याच्या स्वभावात कधीच एककल्लीपणा आला नाही. तसाच एककल्लीपणा त्याच्या विचारांतही आला नाही अन् यामुळेच कोणत्याही विचारसरणीमधील व राज्यपद्धतीमधील एककल्लीपणा तो ओळखू शकत होता व ते स्वच्छ शब्दांत सांगत होता. याबरोबरच त्याचे मनुष्यमात्रावर, माणुसकीवर आणि मानवतेच्या मूल्यांवर निरतिशय प्रेम होते. स्वतःचे कितीही

हाल झाले व आपला कसलाही लाभ झाला नाही, तरीही दुसऱ्यांवर प्रेम करणारी जी माणसे असतात त्यांचे ज्ञानेश्वरीत 'ऐसी कळवळ्याची जाती। करी लाभाविण प्रीती।' अशा ओळीने वर्णन केले आहे.

असा हा कळवळ्यांच्या जातीतील जॉर्ज ऑरवेल, २३ जानेवारी १९५० रोजी, वयाच्या ४७व्या वर्षी अंतर्गत रक्तस्रावामुळे मृत्यू पावला!

साधेपणा, सोपी भाषा, व्यक्तीचे प्रतिष्ठास्वातंत्र्य आणि माणुसकी यांच्यावरची अढळ श्रद्धा यामुळे 'नाइन्टीन एटीफोर' सारख्या कलाकृती मनुष्यजातीला नेहमीच मार्गदर्शक ठरतील.

दुसऱ्या आवृत्तीच्या निमित्ताने

पुस्तके ही अनेकदा वाऱ्यासारखी असतात. काही काही पुस्तके प्रसिद्ध होताच चटकन खपून संपून जातात. यामध्ये सर्व मनोरंजनपर साहित्याचा समावेश होतो; परंतु जी पुस्तके वैचारिक असतात, ती मात्र सावकाश खपत असतात. त्यांतील विचार आपणांस अंतर्मुख करतात. '१९८४' हे पुस्तक अशाचपैकी एक आहे. जॉर्ज ऑरवेलने १९४८ साली हे पुस्तक लिहिले. भविष्यकाळातील सर्वकष हुकूमशाहीचे चित्रण त्यात केले आहे. या पुस्तकाचा बोलबाला सर्व जगात जसा झाला, तसाच तो महाराष्ट्रातही झाला. ३६ सालात जगातील सुमारे ६२ भाषांत या पुस्तकाची भाषांतरे झाली. मराठीत मात्र मी या पुस्तकाचे केलेले भाषांतर प्रसिद्ध होण्यासाठी ३१ डिसेंबर १९८४ ही तारीख उजाडावी लागली. तेव्हा कुठे मराठी भाषा ही भाषांतराच्या यादीत ६३वी भाषा ठरली. त्या वेळी प्रकाशन समारंभाला श्री. ग. प्र. प्रधान (समाजवादी), श्री. ना. ग. गोरे (समाजवादी), श्री. प्रभाकर उध्वरेषे (कम्युनिस्ट) इत्यादी राजकीय नेते उपस्थित होते. त्यांनी या पुस्तकाची मुक्त कंठाने स्तुती केली. १९८४ सालानंतर २७ वर्षांनी या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती बाजारात येत आहे, ही एक आनंदाची गोष्ट आहे!

या पुस्तकातील Telescreen या इंग्रजी शब्दासाठी मी 'प्रकाशवाणी' हा शब्द वापरला आहे. भविष्यकालीन टी.व्ही.साठी हाच शब्द योग्य आहे, असे मला वाटले. मुळात भारतात प्रथम टी.व्ही. आल्यावर श्री. पु.ल. देशपांडे यांनी हा शब्द सुचवला होता, पण सरकारी अधिकाऱ्यांना तो रुचला नाही. म्हणून इंग्रजी शब्दाचे 'दूरदर्शन' हे शब्दशः भाषांतर त्यांनी स्वीकारले. मी पु.ल. यांच्या परवानगीने 'प्रकाशवाणी' हा शब्द वापरला आहे.

हे पुस्तक श्री. पु. ल. देशपांडे यांना खूप आवडले होते. १९८४ साली दर रविवारी 'महाराष्ट्र टाइम्सच्या' अंकात वर्षभर संपूर्ण कादंबरीचा अनुवाद पु. ल. देणार होते, परंतु पहिले प्रकरण झाल्यावर पु.लं. नी पुढचे काम थांबवले. त्याचे कारण समजू शकले नाही. कदाचित त्या वेळचे महाराष्ट्र टाइम्सचे संपादक श्री. गोविंदराव तळवलकर हेच या बाबतीत अधिक सांगू शकतील. असो!

आणीबाणीत अनेक प्रकाशकांना मी विचारले असता या पुस्तकाचे भाषांतर प्रसिद्ध करण्यास ते कचरले. त्यामागे भीती होती अन् ही भीती हीच हुकूमशाहाची शक्ती असते. हुकूमशाही म्हणजे नेमके काय, हे ऑरवेलने यात दाखवले आहे. भीतीचा वापर केल्यावरही हुकूमशाहाचे समाधान होत नाही. त्याला जनतेने स्वेच्छेने त्याच्यावर प्रेम करावे, त्याची भक्ती करावी असे वाटत असते. कोणतेही राजकीय तत्त्वज्ञान हा केवळ हुकूमशाहा बनण्यासाठी घेतलेला आधार असतो. 'खरी हुकूमशाही माणसाच्या रक्तातच असते काय?' असा प्रश्न हे पुस्तक वाचल्यावर वाचकाला नक्की पडेल. तसेच हुकूमशाही अगदी टोकाला गेल्यावर काय काय घडू शकते, हे या पुस्तकात फार चांगले दर्शवले आहे. वाचकांचे व आपल्याकडील राजकारण्यांचे डोळे उघडणारे हे पुस्तक आहे.

या अनुवादाबद्दलची आपली मते वाचकांनी जरूर कळवावीत.

अशोक पाध्ये
९४०३१९१६४२

भाग १

एप्रिल महिन्यातील तो एक दिवस होता. स्वच्छ ऊन पडलेले होते आणि हवा थंड होती. घड्याळ तेरा वाजलेले दर्शवीत होते. गार वाऱ्यापासून बचाव करण्यासाठी विन्स्टन स्मिथने हनुवटी छातीला टेकेल एवढी खाली मान घातली होती. व्हिक्टरी मॅन्शनचे काचेचे दार उघडून तो झटकन आत शिरला नि तेवढ्या क्षणात रस्त्यावरील बोचऱ्या धुळीचा एक झोत त्याच्याबरोबर आत घुसलाच!

आतल्या हॉलवेमध्ये जुनाट जाजमांचा वास व मोरीतून येणारा दर्प भरून राहिला होता. हॉलवेच्या टोकाला एक रंगीत आणि अतिभव्य पोस्टर भिंतीला टोचून लावलेले होते. त्यामध्ये एक मीटर रुंदीचा फक्त एकच एक भव्य चेहरा होता. चेहऱ्यावर भरघोस काळ्या मिश्या होत्या. रांगडी, पण आकर्षक चेहरेपट्टी असलेला तो चेहरा एका पंचेचाळीशीच्या माणसाचा होता.

विन्स्टन मुकाट्याने जिन्याकडे वळला. लिफ्टचा उपयोग करण्यात अर्थ नव्हता. बहुतेक वेळा ती बंदच पडलेली असे. क्वचित कधी ती चालू असेल, तेव्हाही तिचे कार्य अडखळत चालू असे. सध्या तर दिवसा वीज तोडलेली असल्याने प्रश्नच नव्हता. 'तिरस्कार-सप्ताहाच्या' तयारीसाठी जी काटकसर-मोहीम उघडली होती, त्याचाच हा एक भाग होता. विन्स्टनचा फ्लॅट सातव्या मजल्यावर होता. त्याच्या वयाला ३९ वर्षे पुरी झाली होती. पायाला व्हेरिकोज अल्सर झाल्याने वाटेत अनेकदा थांबत थांबत तो सावकाश जिना चढत होता. जिन्याच्या प्रत्येक वळणावर व लिफ्टच्या समोरील भिंतीवर तेच ते मोठे चित्र होते. त्यातील भव्य चेहरा भिंतीवरून रोखून पाहत होता; अशी अनेक खास चित्रे मुद्दाम तयार करून घेतली होती. अशा चित्रातील व्यक्तीचे डोळे तुम्ही कोठूनही पाहिले, तरी तुमच्याकडेच ते बघत आहेत असे भासत असे. चित्राखाली मोठा मथळा होता :

बिग ब्रदरचे तुमच्यावर लक्ष आहे!

विन्स्टनच्या फ्लॅटमधून मधाळ आवाजात कोणीतरी आकडेवारी वाचून दाखवीत होते. उजव्या हाताच्या भिंतीवर लंबवर्तुळाकृती आकाराचा व आरशासारखा वाटणारा, पण मंदपणे चमकणारा एक धातूचा चपटा पडदा होता. त्यातूनच तो आवाज येत होता. विन्स्टनने एक बटण फिरवले नि आवाज बराच कमी झाला; पण तरीही शब्द स्पष्ट कळावेत एवढा तो मोठा होता. कारण 'प्रकाशवाणी' नावाचे हे उपकरण पूर्णपणे बंद करण्याची सोयच ठेवलेली नव्हती. फारतर आवाज कमी करण्याची सोय होती. तो खिडकीपाशी जाऊन उभा राहिला. विन्स्टनचे शरीर म्हणजे एक नाजूक व कृश आकृती झाली होती. अंगावरील निळ्या रंगाचा ओव्हरऑल म्हणजे त्याच्या किरकोळ शरीरावर आक्रमण करून त्याला गिळून टाकणारा मोठा कपडा वाटत होता. हा पक्षाचा गणवेश होता. खरबरीत साबण व दाढीची बोथट पाती नेहमी वापरल्याने त्याच्या चेहऱ्याच्या कातडीचा गुळगुळीतपणा नाहीसा झाल्याचे लक्षात येत होते.

बंद केलेल्या खिडकीच्या तावदानातून पाहिले, तर बाहेरचे जगसुद्धा विन्स्टनच्या चेहऱ्यासारखेच गारठून गेलेले दिसत होते. खाली रस्त्यावर वाऱ्यामुळे धुळीचे छोटे छोटे भोवरे उठत होते. त्यात सापडलेले कागदाचे कपटे भिरभिरत वर उडत चालले होते. जरी स्वच्छ ऊन पडले होते व आकाश गर्द निळे होते, तरी वातावरणात कोठेही जिवंतपणाच वाटत नव्हता. जिवंतपणा वाटलाच, तर तो फक्त जागोजागी लावलेल्या पोस्टर्समधील भव्य चेहऱ्यांमध्येच होता. भरघोस मिश्यांचा तो चेहरा प्रत्येक कोपऱ्यावरून खाली नजर टाकीत होता; आपली हुकूमत गाजवत होता. समोरच्या इमारतीवरही असेच एक पोस्टर लावले होते. 'बिग ब्रदरचे तुमच्यावर लक्ष आहे' हा मथळा तर त्यावर होताच; पण ते काळे डोळे सरळ विन्स्टनच्याच डोळ्यांत डोकावून पाहत होते. रस्त्यालगत भिंतीवर लावलेल्या अशाच एका चित्राचा कोपरा फाटल्याने ते वाऱ्यामुळे फडफडत होते. त्यामुळे त्या चित्रातील 'INGSOC' (इन्गसॉक) हा शब्द एकदा झाकला जाई, तर एकदा उघडा पडे. दूरवर एक हेलिकॉप्टर घिरट्या घालीत दोन इमारतींच्या छपरांमधून खाली आले, थोडा वेळ हवेतच स्थिर राहिले व नंतर वक्राकार मार्गाने सटकन वर आकाशात उडाले. ही पोलिसांची गस्त होती. इमारतींच्या खिडक्यांतून लोकांवर लक्ष ठेवण्यासाठी अशी गस्त

घातली जात होती. तथापि या गस्तीबद्दल कोणाला विशेष काही वाटत नव्हते; पण कोणाला नसले, तरी थॉट पोलिसांना या गस्तीचे नक्कीच महत्त्व वाटत होते.

विन्स्टनच्या मागून प्रकाशवाणीच्या पडद्यातून आवाज येतच होते. कच्च्या लोखंडाच्या उत्पादनाचे आकडे आणि नवव्या त्रैवार्षिक योजनेने ठरविल्यापेक्षा जास्त साध्य केलेली उद्दिष्टे यांबद्दल बडबड चालूच होती. प्रकाशवाणीचा पडदा जसा कार्यक्रम स्वीकारे, तसाच तो आपल्यासमोरचे दृश्य व आवाज टिपून तारांमधून नियंत्रण विभागाकडे पाठवू शके. जोपर्यंत विन्स्टन प्रकाशवाणीच्या पडद्याच्या आवाक्यात होता, तोपर्यंत त्याने केलेला कोणताही आवाज, म्हणजे अगदी सूक्ष्म कुजबुजसुद्धा बरोबर टिपून घेतली जाई. नक्की कोणत्या क्षणी त्याला पाहिले व ऐकले गेले असेल, हे काही सांगता येत नव्हते, कारण थॉट पोलीस केव्हाही व कोणाच्याही प्रकाशवाणीच्या पडद्याच्या तारांचे कनेक्शन जोडून पाहू शकत होते. 'आपण करत असलेला प्रत्येक आवाज सतत ऐकला जात आहे नि अंधाराखेरीज एरवी आपली प्रत्येक कृती सतत पाहिली जात आहे.' हा विचार मनात पक्का करून जगणे भाग होते, नव्हे लोक तसे जगत होते. ह्या विचारांची सवय करावी लागत होती नि सवयीचे सहज मूलप्रवृत्तीत रूपांतर होत होते.

विन्स्टनने आपली पाठ प्रकाशवाणीकडेच केली. 'जरी आपली पाठ ते पाहू शकत असले, तरी त्यातल्या त्यात हीच स्थिती अधिक सुरक्षित आहे.' असे त्याला वाटत होते. तो जिथे काम करीत होता, ते मिनिस्ट्री ऑफ टूथचे ठिकाण त्याच्या घरापासून एक किलोमीटर दूर होते. मिनिस्ट्री ऑफ टूथचा पांढरा व उंच मनोरा शहराच्या कळकट पार्श्वभूमीवर उठून दिसत होता. या लंडन शहराची विन्स्टनला अत्यंत घृणा वाटत असे.

विमानतळ, धावपट्टी या बाबतीत क्रमांक एकचे हे प्रमुख शहर! ओशियानियाच्या सर्व प्रांतांमध्ये लोकसंख्येच्या बाबतीत तिसऱ्या क्रमांकाचे शहर! लंडन हे पूर्वीही असेच होते का, हे आठवण्यासाठी त्याने आपल्या बालपणीच्या स्मृती चाळविण्याचा खूप प्रयत्न केला. त्या वेळी एकोणिसाव्या शतकातील अशाच कुजक्या घरांचे दृश्य होते का, या घरांच्या बाजूंना नेहमी लाकडाच्या वाशांचा आधार दिलेला होता का, खिडक्यांना बऱ्याच ठिकाणी फुटलेल्या काचांमुळे पुठ्यांची ठिगळे लावलेली होती का, छपरावरची भोके झाकण्यासाठी पत्र्यांची ठिगळे होती का, बगीचा-भोवतालच्या भिंती सर्व दिशांनी फुगून आलेल्या होत्या का, बॉम्बने उद्ध्वस्त होऊन गेलेल्या स्थळी हवेत प्लास्टरची धूळ हिंडत होती का, तिथेच सगळ्या डबर पदार्थांच्या ढिगांवर वाळुंजीची झुडुपे उगवली होती का अन् जिथे बॉम्बमुळे झाडी नष्ट झाली होती, अशा जागी कोंबडीच्या खुराड्यासारख्या घरांच्या गलिच्छ झोपडपट्ट्या झालेल्या होत्या का? पण स्मृतीला ताण देण्याचा प्रयत्न करण्यात काहीही अर्थ नव्हता. तो नीट आठवूच शकत नव्हता. बालपणीच्या आठवणींपैकी त्याच्या मनात काहीही शिल्लक राहिले नव्हते. शिल्लक राहिली होती, ती नाट्यमय प्रसंगांची मालिका! कसलीही पार्श्वभूमी नसलेली, झगझगीत प्रकाश टाकलेली, वाटेल तशी योजलेली व अनेक मूकनाट्ये असलेली ही मालिका होती.

इतर कोणत्याही वस्तूमात्रापेक्षा मिनिस्ट्री ऑफ टूथची (न्यूस्पीक ^१ भाषेत Minitrue) इमारत अगदी दचकवून टाकेल एवढी भिन्न होती. पिरॅमिडसारख्या रचनेची ती एक अत्यंत अवाढव्य, झगमगीत पांढऱ्या रंगाची उंचच्या उंच इमारत होती. त्या इमारतीच्या पांढऱ्या पार्श्वभूमीवर लावलेली पक्षाची तीन घोषवाक्ये विन्स्टनला आतासुद्धा येथून सहज वाचता येत होती.

युद्ध म्हणजेच शांतता स्वातंत्र्यात गुलामगिरी आहे अज्ञानात ताकद सामावलेली आहे

अशाच आणखी तीन इमारती लंडनमध्ये विखुरलेल्या होत्या. या सर्व इमारती लंडनमधील सर्वात उंच इमारती असल्याने व्हिक्टरी मॅन्शनच्या छतावर उभे राहून पाहिले, तर त्या एकाच वेळी दिसू शकत होत्या. चार मंत्रालयांच्या या चार इमारती होत्या. या चार मंत्रालयांमध्ये सरकारचे संपूर्ण प्रशासन विभागले गेले होते. बातम्या, करमणूक, शिक्षण आणि ललित कला हे विषय 'मिनिस्ट्री ऑफ टूथच्या' अखत्यारीत येत होते. 'मिनिस्ट्री ऑफ पीस' फक्त युद्ध हाताळत होते. कायदा व सुव्यवस्था राखण्याची जबाबदारी 'मिनिस्ट्री ऑफ लव्हवरती' होती आणि 'मिनिस्ट्री ऑफ प्लेन्टी' आर्थिक व्यवहार बघत होते. न्यूस्पीक भाषेत या मंत्रालयांना Minitrue (मिनिट्रू), Minipax (मिनिपॅक्स), Miniluv (मिनिलव्ह) आणि Miniplenty (मिनिप्लेन्टी) असे संबोधले जात होते.

मिनिस्ट्री ऑफ लव्ह हे मंत्रालय म्हणजे एक भयानक प्रकार होता. त्यांच्या इमारतीला कोठेही खिडक्याच

नव्हत्या. या इमारतीतच काय, पण त्यापासून अर्ध्या किलोमीटरच्या परिसरातसुद्धा विन्स्टन कधीही प्रवेश करू शकला नव्हता. अधिकृत काम असल्याखेरीज तिथे प्रवेश करण्यास मज्जाव होता. इतकेही करून प्रवेश मिळालाच, तर अनेक काटेरी तारांच्या चक्रव्यूहातून, अडथळ्यांतून, पोलादी दारांतून आणि मशीनगन्सच्या गुप्त ठाण्यांमधून जावे लागत होते. या इमारतीच्या दिशेने जाणाऱ्या रस्त्यावर काळ्या गणवेशातील, राकट चेहऱ्यांच्या व कमरेला दंडुके असलेल्या पहारेकऱ्यांचीच जास्त वर्दळ होती.

विन्स्टन गर्कन मागे वळला. त्याने चेहऱ्यावर आशावादी माणसाचे भाव आणले. प्रकाशवाणीच्या पडद्यासमोर वावरताना असाच चेहरा करावा लागत असे, हे त्याला माहिती होते. या खोलीतून तो छोट्याशा स्वयंपाकघरात गेला. मंत्रालयातून काम सोडून अशा आड वेळी घरी यायचे म्हणजे त्याला तेथील कॅन्टिनमध्ये मिळणारे जेवण सोडून द्यावे लागले होते. त्याला हेही माहिती होते की, घरी काहीही अन्न नव्हते. फक्त काळ्या रंगाच्या पावाचा मोठा तुकडा उरला होता. तोही दुसऱ्या दिवशीच्या न्याहारीसाठी राखून ठेवला होता. त्याने फडताळातून एक बाटली काढली. त्यात पाण्यासारखा एक रंगहीन द्रव होता. बाटलीवर पांढऱ्या कागदाचे लेबल चिकटविलेले होते व त्यावर अगदी साध्या व काळ्या अक्षरात छापले होते - 'व्हिक्टरी जिन'. तांदळापासून केलेल्या चिनी दारूला जसा एक प्रकारचा कुबट व तेलकट वास येत असतो, तसा वास त्या जिनला येत होता. विन्स्टनने त्यातून जवळजवळ एक कपभर दारू ग्लासात काढून घेतली. पिताना जो काही त्रास होणार त्याला तोंड देण्यासाठी काही क्षण थांबून त्याने मनाची तयारी केली नि एका दमात तो सारा द्रव औषध प्यावे तसा त्याने घटाघट पिऊन टाकला.

त्याचा चेहरा तत्काळ लाल झाला. डोळ्यांतून पाणी वाहू लागले. जणूकाही नायट्रिक ॲसिड प्यावे तशी ती दारू होती. अन् मुख्य म्हणजे, तो एका दमात पिताना कोणीतरी रबरी दंडुक्याचा तडाखा डोक्यावर मागे हाणावा, तशी विचित्र वेदना किंवा भावना त्या वेळी त्याला झाली; पण पुढच्या काही क्षणांतच त्याच्या पोटातील जळजळ कमी होत गेली व जग पूर्वीपेक्षा अधिक रम्य वाटू लागले. सिगारेटसाठी त्याने एक चोळामोळा झालेले पाकीट घेतले. पाकिटावर 'व्हिक्टरी सिगारेट्स' असे छापले होते. त्यातून एक सिगारेट काढून ती त्याने बेसावधपणे उभी धरली. आतली सर्व तंबाखू खाली जमिनीवर गळून पडली. त्यानंतर तो बाहेर दिवाणखान्यात परत आला. प्रकाशवाणीच्या पडद्याच्या डाव्या बाजूला असलेल्या छोट्या टेबलासमोर तो बसला. टेबलाच्या ड्रॉवरमधून त्याने एक टाक, एक शार्पची दौत आणि एक जाड, पण आकाराने लहान असलेले पुस्तक बाहेर काढले.

का कोण जाणे, पण दिवाणखान्यातील प्रकाशवाणीच्या पडद्याची जागा विचित्र ठिकाणी आलेली होती. तो जर लांबच्या छोट्या भिंतीवर लावला असता, तर त्यात साऱ्या दिवाणखान्याचे दृश्य पकडता आले असते, पण त्याऐवजी तो खिडकीसमोरील मोठ्या भिंतीवर लावलेला होता. पडद्याच्या एका बाजूला एक उंच व चौकोनी कोनाडा तयार झाला होता. ज्या वेळी फ्लॅट बांधले गेले होते, त्या वेळी ही जागा बहुधा एखाद्या पुस्तकाच्या कपाटासाठी किंवा फडताळासाठी सोडलेली गेली होती. आता या कोनाडेवजा जागेतच तो बसला होता. त्यातून त्याने मागे सरकण्याची अधिक खबरदारी घेतलेली असल्याने तो प्रकाशवाणीच्या नजरेच्या टप्प्याबाहेर होता. त्याचा आवाज अर्थातच टिपला जाऊ शकत होता, पण जोपर्यंत तो तिथे बसून होता, तोपर्यंत निदान त्यांना दिसण्यापासून तरी तो स्वतःचा बचाव करू शकत होता. आता तो जे काही करण्यास उद्युक्त झाला होता, त्यासाठी त्या खोलीची विशिष्ट रचनाच अंशतः कारणीभूत ठरली होती.

पण त्याचबरोबर आता त्याने जी वही ड्रॉवरमधून बाहेर काढली होती, त्या वहीमुळेही तो ते करण्यास उद्युक्त झाला होता. ती एक वैशिष्ट्यपूर्ण व सुंदर वही होती. तिचा क्रीम रंगाचा स्वच्छ, गुळगुळीत कागद जुना झाल्याने थोडासा पिवळा पडला होता. अशा प्रकारच्या कागदाचे कमीत कमी गेल्या चाळीस वर्षांत तरी उत्पादन झाले नव्हते. एका बकाल वस्तीत एक छोटेसे, पण घाणेरडे असे भंगार मालाचे दुकान होते. त्या दुकानाच्या खिडकीत त्याला ती वही दिसली, तेव्हा 'ती आपल्याजवळ असावी' अशी एक प्रबळ इच्छा तत्काळ त्याच्या मनात उद्भवली होती. पक्षाच्या सभासदांनी अशा हलक्या दुकानात न जाण्याचा नियम होता. ते या प्रकाराला 'मुक्त बाजारातील खरेदी' असे म्हणत; पण हा नियम पाळला जातो आहे की नाही याकडे काटेकोरपणे पाहिले जात नव्हते; कारण अशा बाजारात बुटाच्या लेसेस, दाढीची पाती अशासारख्या इतक्या विविध दुर्मीळ वस्तू असत की, या वस्तू अन्य मार्गाने मिळू शकणे अशक्यच होते!

विन्स्टनने त्या वेळी रस्त्यावर दोन्ही बाजूला नजर टाकून बघितले आणि तो चटकन आत शिरला. अडीच डॉलरला ती वही त्याने खरेदी करून टाकली. त्या वेळी या खरेदीमागे खास काही हेतू नव्हता. त्याने ती वही ब्रीफकेसमधून अपराधी भावनेने घरी आणली. त्याने त्यात काहीही लिहिले नव्हते, तरीही ती वही त्याच्या मालकीची

असल्याची सुखद भावना त्याच्या अपराधी मनाची खंत भरून काढत होती.

आता ती वही म्हणजे त्याची डायरीच होती. यात बेकायदेशीर असे काही नव्हते; (तसे बेकायदेशीर म्हणावयास कायदे तरी अस्तित्वात असावयास हवे होते.) पण ही डायरी सापडली असती, तर मात्र त्याला मृत्युदंडाची शिक्षा झाली असती किंवा किमान पंचवीस वर्षे तरी वेठबिगार छावणीत काढावी लागली असती, हे नक्की! विन्स्टनने टाकात नीफ बसविले आणि त्यावरील पातळ मेणाचा थर काढण्यासाठी तोंडाने ते थोडेसे चोखले. हा टाक म्हणजे एक पुराणवस्तूच होती. सही करण्यासाठी सुद्धा तो वापरला जात नसताना विन्स्टनने तो गुप्तपणे व मोठ्या मुशिकेलीने पैदा केला होता; कारण त्या क्रीम रंगाच्या, सुंदर, गुळगुळीत कागदावर शाईच्या पेंसिलने खरडण्यापेक्षा खऱ्याखऱ्या निफाने लिहिण्याच्या लायकीचा तो कागद होता. खरे म्हणजे, हाताने लिहिण्याची त्याला सवय नव्हती. काही छोटी टिपणे तो काढी, पण एरवी लिहिण्याऐवजी स्पीकराइट यंत्रात तो मजकूर सांगत असे; पण आता तो करत असलेल्या कामासाठी हे यंत्र आणणे केवळ अशक्यच होते. त्याने टाक शाईत बुडवला. सेकंदभर तो अडखळून थांबला. त्याच्या पोटातून खोलवर एक लहर निघून गेली. कागदावर मजकूर उमटविणे हे एक निर्णायक कृत्य होते. छोट्या व एकमेकांना चिकटलेल्या अक्षरांत त्याने लिहिले :

४ एप्रिल १९८४

एवढे लिहून तो पुन्हा ताठ बसला. असाहाय्यतेच्या भावनेने त्याचा संपूर्णपणे ताबा घेतला. त्याने लिहिण्यास सुरुवात केली होती खरी; पण ते साल १९८४ असल्याची त्याला खात्री नव्हती. त्याचे वय ३९ होते, याची त्याला खात्री होती नि त्याचा जन्म १९४४ किंवा १९४५मध्ये झाला होता, असा त्याचा विश्वास होता; म्हणून त्याने अंदाजाने लिहिलेली तारीख फारशी चूक नसण्याची शक्यता होती; पण एरवी कोणतीही तारीख केवळ एक किंवा दोन वर्षांच्या फरकाने अचूक सांगणे कठीण होते.

विन्स्टनच्या मनात अचानक एक विचार आला व त्याचे त्याला आश्चर्यही वाटले; 'आपण ही डायरी कोणासाठी लिहीत आहोत? भविष्यकाळासाठी की जे यानंतर जन्माला येणार आहेत त्यांच्यासाठी?' पानावर अंदाजाने लिहिलेल्या तारखेभोवती त्याचे मन क्षणभर घुटमळले अन् नंतर न्यूस्पीक भाषेतलि Doublethink (डबलथिंक) शब्दाचा त्याच्यावर आघात झाला. तो जे काही करणार होता, त्याचा आवाका व महत्त्व प्रथम त्याला आता जाणवले. भविष्यकाळाशी कसा संपर्क साधता आला असता? स्वाभाविकच ही गोष्ट अशक्य होती; एकतर भविष्यकाळात व वर्तमानकाळात साम्य असावयास हवे होते; पण अशा भविष्यकाळासाठी त्याचे लिखाण त्या वेळी कोणीच वापरले नसते. नाहीतर भविष्यकाळ हा वर्तमानकाळापेक्षा भिन्न असावयास हवा होता; पण मग अशा भिन्न परिस्थितीत त्याच्या लेखनाचे संदर्भ कसे उपयोगात आले असते? ह्या लिखाणात व्यक्त होणारी विन्स्टनची क्लेशकारक स्थिती भविष्यकाळात अगदीच अर्थहीन ठरली असती!

काही वेळ तो नुसताच कागदाकडे टक लावून पाहत बसला. प्रकाशवाणीवर आता एकदम कर्कश्रव्य आवाजात लष्करी बॅण्ड वाजू लागला. विचार व्यक्त करण्याची त्याची क्षमता आता त्याला सोडून गेली होतीच; पण नवलाची गोष्ट अशी की, त्याने मुळात काय लिहावयाचे ठरविले होते, हेही तो विसरून गेला होता. गेले कित्येक आठवडे तो या क्षणासाठी तयारी करत होता अन् अशा वेळी एक धैर्य वगळता इतर कशाची जरूरी लागेल, असे त्याच्या चुकूनही मनात आले नव्हते. गेली कित्येक वर्षे त्याच्या डोक्यात थैमान घालीत असलेले विचार किंवा लांबलचक एकतर्फी संवाद नुसते कागदावर आणावयाचे, एवढेच त्याला करावयाचे होते; पण तरीही आता हे एकतर्फी संवाद आटून गेले होते.

पण अचानक तो झपाटल्यासारखा लिहू लागला. तो काय लिहीत होता, याचे भान सोडून तो लिहू लागला. त्याचे बारीक व लहान मुलांसारखे हस्ताक्षर त्या पानावर नीट, एका ओळीत न येता खाली-वर भरकटत होते. वाक्याची सुरुवात कॅपिटल अक्षराने करावयाची राहून जात होती. पूर्णविराम विसरले जात होते. तो लिहीत होता :

४ एप्रिल १९८४. काल रात्री तिकडे चक्कर टाकली. सगळ्या युद्धावरच्या फिल्म्स! त्यातल्या त्यात जी फिल्म चांगली होती, तिच्यात जहाजभर निर्वासित भूमध्य समुद्रात कोठेतरी चालले होते. त्यांच्यावर बॉम्ब टाकले गेले. एक प्रचंड लठ्ठ माणूस त्याच्या मागे लागलेल्या हेलिकॉप्टरपासून पोहत पोहत दूर जाऊ बघत होता. प्रेक्षकांना ह्या दृश्याची मजा वाटत होती. पॉरपॉईज माशासारखा तो पाण्यात लोळत आहे असे वाटणारे दृश्य प्रथम दिसत होते; तर नंतर तेच दृश्य हेलिकॉप्टरमधील

गनसाईटमधून दाखविले होते. नंतर त्याच्या शरीरावर असंख्य भोके पडलेली दिसली. त्याच्या आजूबाजूचे पाणी लाल होत गेले. यानंतर जितक्या वेगाने मशीनगनच्या गोळ्या पाण्यात घुसल्या तितक्याच वेगाने तो समुद्रात चटकन बुडाला. तो बुडाल्यावर लोक खदाखदा हसत होते. आता एक लाइफ बोट दिसत होती. त्यात लहान मुले खच्चून भरलेली होती. लाइफ बोटवर एक हेलिकॉप्टर घिरट्या घालू लागले. एक मध्यम वयाची स्त्री (बहुधा ती ज्यू असावी) बोटीच्या नाळेवर बसली होती. तीन वर्षांचा एक लहान मुलगा तिला मिठी मारून उभा होता. हा लहान मुलगा भेदरून किंकाळ्या फोडत होता आणि आपले तोंड त्या बाईच्या वक्षःस्थळांमध्ये जोरात घुसवून लपवीत होता. तो हे एवढ्या जोरात करीत होता की, जणूकाही त्याला त्या बाईच्या शरीरात बीळ पाडून आत घुसावयाचे असावे, असे वाटत होते. ती बाई त्या मुलाला दोन्ही हातांनी आवळून ठेवीत होती नि चुचकारत होती; पण खुद्द ती स्वतःच भीतीने काळीनिळी पडली होती. प्रत्येक वेळी ती मुलाला एवढे आवळून धरीत होती की, जणूकाही त्यामुळे येणाऱ्या गोळ्यांपासून त्याला संरक्षण लाभेल, असे तिला वाटत असावे. मग हेलिकॉप्टरने एकवीस किलोचा बॉम्ब त्यांच्यावर सोडून दिला. एक डोळे दिपविणारा उजेड क्षणभर झाला नि सर्व बोटीचे आगपेटीच्या काड्यांएवढे तुकडे-तुकडे होऊन ते उधळले गेले. नंतर एका लहान मुलाच्या हाताचे स्पष्ट दृश्य होते. हा तुटका हात वर वर वर हवेत उडत चालला होता. कॅमेरा असलेले एक हेलिकॉप्टर त्या हातामागे धावले असणार. हे दृश्य पाहून बाल्कनीत बसलेल्या पक्ष-सभासदांच्या खुर्च्यातून आनंद व्यक्त करण्यात आला; पण खाली मजूर वर्गातील एक बाई अचानक बेभान होऊन मोठमोठ्याने ओरडू लागली, “लहान मुलांना हे दाखवू नका. बंद करा ते. मुलांना हे दाखविणे ठीक नाही. बंद करा.” ती ओरडतच राहिली. शेवटी पोलीस येऊन तिला बाहेर घेऊन गेले. त्यांनी तिला काही केले असेल असे मला वाटत नाही. कारण मजूर काय म्हणतात याकडे कोणी लक्ष देत नाही. ही मजूर वर्गाची एक ठरावीक प्रतिक्रिया आहे, एवढेच ते म्हणतील. ते कधीही...

विन्स्टन लिहिण्याचे थांबला. त्याच्या स्नायूंत पेटके येऊन ते दुखू लागले होते, हे एक कारण होते; पण त्याने जे काही बरळल्यासारखे मनातील सर्व ओकून टाकले होते, त्याचे काय कारण असावे, हे त्याला समजत नव्हते. लिहीत असताना त्याच्या मनात असलेली एक अगदी भिन्न अशी स्मृती अधिकाधिक स्पष्ट होत गेली. शेवटी ती एवढी स्पष्ट, स्वच्छ व निःसंदिग्ध झाली की, विन्स्टनला लिहिल्यावाचून राहवले नाही. हो, सारीच एक आश्चर्याची बाब होती. आता त्याच्या लक्षात आले होते की, तो प्रसंग घडल्यामुळेच त्याने घरी येऊन एकदम डायरी लिहिणे सुरू करण्याचा निर्णय घेतला होता.

त्या दिवशी सकाळी मंत्रालयात तो प्रसंग घडला होता. आता तो प्रसंग त्याच्या स्मृतीमधून धूसर ढगासारखा बनत चालला होता. असे हळूहळू होत तो प्रसंग विस्मृतीत जाऊ शकत होता. त्याआधी ते सारे कागदावर उतरवून ठेवावयास हवे होते.

विन्स्टन ज्या रेकॉर्ड्स-खात्यात काम करीत होता, तिथेच हा प्रसंग घडला होता. सकाळी अकराचा सुमार होता. क्युबिकल्समधील खुर्च्या बाहेर ओढून काढून त्या मधल्या हॉलमध्ये एकत्र करण्याची धांदल उडाली होती. हॉलमधील खुर्च्यांसमोर एक मोठा प्रकाशवाणीचा पडदा होता. ही सारी दोन मिनिटांच्या तिरस्कार-प्रदर्शनाच्या कार्यक्रमाची तयारी चालली होती. सर्व जण आपआपल्या जागेवर येऊन बसत होते. विन्स्टन मधल्या रांगेतील एका खुर्चीत बसला होता. त्या वेळी दोन व्यक्ती तिथे अनपेक्षितपणे आल्या. विन्स्टन त्यांना फक्त पाहत आलेला होता. त्यांच्याशी कधीही बोललेला नव्हता. त्यांपैकी एक तरुण स्त्री होती. तिचे नाव त्याला माहीत नव्हते, पण ती वाङ्मयनिर्मिती विभागात काम करत असे, एवढेच त्याला ठाऊक होते. अनेकदा तिच्या हातात स्पॅनर असे व तिचे हात तेलकट, काळे झालेले दिसत. यावरून ती कादंबरी-लेखनयंत्रांवरती काहीतरी यांत्रिक काम करीत असावी, असा त्याचा अंदाज होता. २७ वर्षांची ती स्त्री धिटाईखोर वाटत होती. तिचे केस काळे व दाट होते. तिच्या चेहऱ्यावर तांबूस-तपकिरी रंगाचे बारीक बारीक ठिपके किंवा वांग उमटले होते, हालचालीत एखाद्या अॅथलीटचा चपळपणा होता. सेक्स लीगची (म्हणजे तरुणांच्या कामभावनाविरोधी संघटनेची) खूण असलेला एक कापडी खमीज तिने आपल्या कमरेभोवती एकावर एक अनेक वेढे देऊन गुंडाळलेला होता. विन्स्टनला ती प्रथमदर्शनीच आवडलेली नव्हती. हॉकीच्या मैदानावर खेळणे, मोठ्या प्रमाणात पायी सहली काढणे, थंड पाण्याने आंघोळी करणे, नेहमी

अतिस्वच्छता पाळणे असे काही करणाऱ्या माणसांपैकी आपण आहोत, असे ती दाखवीत असे. अशा बहुतेक स्त्रिया विन्स्टनला आवडेनाशा झाल्या होत्या. तरुण व सुंदर स्त्रियांचा तर त्याला खास करून रागच येई. पक्षाच्या कट्टर अभिमानी अशा व्यक्ती काढल्या, तर त्या हटकून स्त्रियाच - विशेषतः तरुण स्त्रियाच आढळत. पक्षाची घोषवाक्ये मुकाट्याने स्वीकारून मुखोद्गत करणाऱ्या, पक्षासाठी हौसेने हेरगिरी करणाऱ्या आणि सतत संशयाने बंडखोर मतांचा वास घेत, हुंगत राहणाऱ्या अशा या स्त्रिया होत्या; पण या स्त्रियांपेक्षाही ही तरुण मुलगी किंवा ही विशिष्ट स्त्री अधिक धोकादायक होती, असे त्याचे मत झाले होते. एकदा ती दोघे कॉरिडॉरमधून एकमेकांना ओलांडून जात असताना तिने जाता जाता बाजूला डोळे फिरवून नुसता एक दृष्टिक्षेप त्याच्याकडे टाकला होता. बाप रे! तिची नजर त्याच्यामध्ये एकदम आरपार घुसली होती, असे त्याला वाटले. तो कसल्यातरी सैतानी धाकाने नखशिखान्त हादरून गेला होता. ती थॉट पोलिसांची 'खबरी' म्हणून काम करीत असावी, अशीही कल्पना त्याच्या मनात एकदा येऊन गेली होती; पण ती तशी नव्हती, हेही तितकेच खरे होते. तरीही जेव्हा जेव्हा ती त्याच्या आसपास येत असे, तेव्हा तेव्हा तो एका विशिष्ट अस्वस्थपणाने घेऊन जात असे. त्या अस्वस्थपणात भय व शत्रुत्व यांचे एक चमत्कारिक मिश्रण होते.

दुसरी आलेली व्यक्ती म्हणजे ओब्रायन होता. तो पक्षाच्या आतील वर्तुळाचा सभासद होता. तो कुठल्यातरी अतिमहत्त्वाच्या पदावर होता. हे पदही एवढे महत्त्वाचे व वरचे होते की, त्याबद्दल विन्स्टनला कसलीच कल्पना करता येणे अशक्य होते. ओब्रायनने संपूर्ण अंग झाकणारा काळ्या रंगाचा ओव्हरऑल घातला होता. पक्षाच्या आतील वर्तुळातील सभासदांसाठी ओव्हरऑलचा रंग काळा ठेवला होता. तो येताना दिसताच खुर्च्याभोवती गट करून राहिलेल्या पक्षसभासदांनी दबल्या आवाजात 'शुकऽऽऽ शुकऽऽऽ' करून एकमेकांना सावध केले. ओब्रायन ही एक धिप्पाड, भरदार गर्दन असलेली, जाडजूड व्यक्ती होती. त्याच्या कठोर व रांगड्या चेहऱ्यावर मिश्रीलपणाही दिसत असे. त्याचे व्यक्तिमत्त्व पाहणाऱ्याला घाबरवून सोडणारे असले, तरी त्याच्या वागणुकीत एक प्रकारची भारावून टाकणारी मोहकता होती. विन्स्टनने ओब्रायनला या काही वर्षांत दहा-बारा वेळा तरी पाहिले होते. ओब्रायनची जबरदस्त ओढ किंवा मोहिनी त्याच्यावर पडत होती, असे त्याला वाटत होते; पण ओब्रायनचे सुसंस्कृत, आदरशील असे नागरी पद्धतीचे वागणे नि चीतपट कुस्ती करणाऱ्या पहिलवानासारखे त्याचे शरीर यांमुळे त्याच्यात व ओब्रायनमध्ये असलेला फरक त्याला नेहमी जाणवत असे. त्यामुळे गोंधळलेला विन्स्टन ओब्रायनकडे पूर्णपणे ओढला जाऊ शकत नव्हता. कदाचित, याचे आणखीही दुसरे, अधिक योग्य कारण असू शकले असते. ते म्हणजे 'ओब्रायनची राजकीय निष्ठा शंभर टक्के परिपूर्ण नव्हती' अशी पसरलेली वदंता! ही वदंता किंवा कदाचित तशी इच्छा गुप्तपणे चर्चिली जात होती; पण काही का असेना, जमल्यास प्रकाशवाणीची नजर चुकवून, एखाद्याला एकटे गाठून ज्याच्याशी विश्वासाने बोलत राहावे, अशी जर कोणी व्यक्ती असेल, तर ती ओब्रायन हीच व्यक्ती होती, असा त्याचा चेहरा वाटे. हा तर्क पडताळून पाहण्यासाठी विन्स्टनने थोडासाही प्रयत्न केला नव्हता. अर्थात, असे काही करून पाहणे खरोखरीच शक्य नव्हते.

ओब्रायनने आपल्या मनगटावरील घड्याळात पाहिले. ११ वाजत आले होते. दोन मिनिटांचा तिरस्कार-प्रदर्शनाचा कार्यक्रम संपेपर्यंत त्याने रेकॉर्ड्स खात्यामध्येच थांबण्याचा निर्णय घेतला. त्याने विन्स्टनच्याच रांगेतील एक खुर्ची घेतली. विन्स्टनपासून तो दोन खुर्च्या पलीकडे बसला. त्या दोघांच्या मध्ये रुपेरी केसांची एक स्त्री बसली. ही स्त्री किंवा तरुण मुलगी विन्स्टनच्या पलीकडच्या क्युबिकलमध्ये काम करीत असे; आणि ती काळ्या केसांची अँथलीट स्त्री विन्स्टनच्या मागच्या खुर्चीवर बसली होती!

पुढच्या क्षणाला खोलीच्या टोकाला असलेल्या प्रकाशवाणीच्या मोठ्या पडद्यातून हिडीस व खरखरीत आवाजात कुणाचेतरी भाषण सुरू झाले. एखाद्या अवाढव्य यंत्राला बरेच दिवसांत तेलपाणी केले नसताना ते यंत्र चालू केले, तर जसा आवाज निर्माण होईल, तसा तो आवाज वाटत होता. तो आवाज किंवा गोंगाट असाकाही भयंकर होता की, तो ऐकताच कोणाचीही भीतीने दातखिळी बसावी व अंगावरील केस ताठ उभे राहावेत! तिरस्कार-प्रदर्शनाचा कार्यक्रम सुरू झाला होता.

नेहमीप्रमाणे जनतेचा शत्रू असलेल्या इमॅन्युएल गोल्डस्टीनचा चेहरा पडद्यावर झळकला. प्रेक्षकांतून 'स्सऽऽ, च्, च्' असे आवाज उमटले. त्या रुपेरी केसांच्या स्त्रीने घृणा व भीती दर्शविणारे चीत्कार केले. गोल्डस्टीन हा एक देशद्रोही, विश्वासघातकी व पाठीत सुरा खुपसणारा इसम होता. एके काळी (नक्की केव्हा ते आता कोणालाच आठवत नव्हते) तो पक्षाच्या प्रमुख नेत्यांपैकी एक होता; अगदी बिग ब्रदरच्याच पातळीवर होता, पण नंतर तो प्रतिक्रांतिकारी कृत्यांमध्ये भाग घेऊ लागला. त्याला पकडून मृत्यूची शिक्षा दिली गेली, पण शिक्षेची अंमलबजावणी

होण्याच्या आतच तो निसटला व गुप्त झाला. दोन मिनिटांच्या तिरस्कार-प्रदर्शनाच्या कार्यक्रमात दर दिवशी कसला ना कसलातरी बदल केला जाई, पण प्रत्येक कार्यक्रमात गोल्डस्टीन असेच! अशा कार्यक्रमांमध्ये गोल्डस्टीनची व्यक्तिरेखा प्रामुख्याने दाखविली जाई; कारण तो एक प्रमुख देशद्रोही होता. पक्षाची शुद्धता गढूळ करणारा, पक्षाचे पावित्र्य भ्रष्ट करणारा तो एक अधम होता. गोल्डस्टीन पळून गेल्यानंतर घडलेले गुन्हे, दगाबाजी, विध्वंसक कृत्ये, पक्षधोरणापेक्षा वेगळे निघालेले पंथ व प्रवाह, सर्वमान्य मतांपेक्षा उद्भवलेली वेगळी मते सारेकाही त्याच्या शिकवणुकीतून निर्माण झालेले होते. अद्यापही तो कोठेतरी लपून बसलेला होता व कटकारस्थाने रचत होता. कदाचित, तो या भूमीऐवजी समुद्रापलीकडील दुसऱ्या भूमीवरही असणे शक्य होते. त्याला पैशांची मदत पुरविणारे कोणी परकीयही असण्याची शक्यता होती. खुद्द ओशियानियातच तो कोठेतरी दडलेला असण्याची शक्यताही होती. अशा प्रकारच्या अफवा अनेकदा उठत.

विन्स्टनचा कंठ दाटून आला. जेव्हा जेव्हा गोल्डस्टीनचा चेहरा तो पाही, तेव्हा तेव्हा त्याच्या मनात क्लेशदायक भावना निर्माण होत असत. गोल्डस्टीनचा चेहरा एखाद्या रोड व गालफडे बसलेल्या ज्यू माणसाच्या चेहऱ्यासारखा होता. डोक्यावर बारीक बारीक केसांची प्रभा फाकलेली, हनुवटीवर बोकडाला असते तशी दाढी, चेहेऱ्याकडे पाहिले असता एक प्रकारच्या म्हातारचळाची जाणीव पाहणाऱ्याला व्हावी, लांब व पातळ नाक, नाकाच्या टोकावर शेवटी विराजमान झालेला चष्मा, मुद्रेवर हुशारीची छाप असली, तरीही अधमपणाचा भाव असलेला चेहरा असा या गोल्डस्टीनचा एकूण अवतार होता. खरे म्हणजे त्याचा चेहरा एखाद्या मेंढीसारखा दिसे व आवाजही तसाच मेंढीसारखा विचित्र होता. पडद्यावरील गोल्डस्टीन पक्षाच्या तत्त्वप्रणालीवर गरळ ओकत होता, हल्ले चढवीत होता. ते हल्ले अत्यंत विपर्यस्त व विकृत होते; पण त्याचबरोबर हेही खरे होते की, गोल्डस्टीनच्या भाषणाचा प्रभाव त्याच्यापेक्षा खालच्या पातळीवरील बुद्धिमत्तेच्या माणसांवर सहज पडू शकला असता, कारण त्यात वरवर खरी वाटणारी विधाने होती, विचार होते. त्यामुळे ही माणसे त्याच्या फशी पडते सहज शक्य होते. गोल्डस्टीन बिग ब्रदरला शिव्या घालीत होता, पक्षाच्या हुकूमशाहीवर टीका करीत होता, 'युरेशियाबरोबर तत्काळ शांततेचे संबंध प्रस्थापित करा' म्हणून मागणी करीत होता. उच्चार-स्वातंत्र्य, वृत्तपत्रांचे स्वातंत्र्य, सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य, एकत्र येण्याचे स्वातंत्र्य आणि शेवटी विचारस्वातंत्र्य या साऱ्यांचा तो पुरस्कार करीत होता. उन्माद झाल्यासारखा तो किंचाळून सांगत होता की, 'क्रांतीने आमचा विश्वासघात केला आहे.' अन् हे सर्व तो अनेक अक्षरांनी बनलेल्या लांबलचक शब्दांत भराभर सांगत होता. पक्षाच्या वक्त्यांच्या भाषणाच्या सवयीची ही भ्रष्ट नक्कल होती. हे विडंबन होते. त्याच्या भाषणात न्यूस्पीक भाषेतील शब्दही मोठ्या प्रमाणात येत होते. प्रत्यक्षात पक्षाचा कोणताच सभासद ते शब्द इतक्या मोठ्या प्रमाणात वापरीत नव्हता. यदाकदाचित गोल्डस्टीनच्या टाळ्या घेणाऱ्या वाक्यांमुळे प्रेक्षकांना भ्रम होईल म्हणून त्याचे भाषण चालू असताना पार्श्वभूमीवरती युरेशियन सैन्य दाखविले होते. गोल्डस्टीनच्या डोक्यामागून प्रेक्षकांच्या दिशेने युरेशियन सैनिकांच्या रांगांच्या रांगा कवायत करून येत होत्या. निर्विकार आशियाई चेहऱ्यांची व दणकट सैनिकांची एक रांग अगदी कॅमेऱ्यापर्यंत येऊन नाहीशी होई. त्यामागोमाग दुसरी रांग येई व ती हुबेहूब पहिलीसारखी दिसे. त्या रांगांतून निर्विकार सैनिक खाडखाड बूट वाजवीत येत. त्यांच्या बुटांचा तो ताल गोल्डस्टीनच्या मेंढीसारख्या आवाजासाठी पार्श्वभूमी ठरत होता.

तिरस्कार-प्रदर्शनास तीस सेकंद पुरी व्हायच्या आतच खोलीतील निम्म्या प्रेक्षकांकडून संताप व्यक्त होऊ लागला. स्वतःवर खूश असलेल्या माणसाचा मेंढीसारखा चेहरा नि पार्श्वभूमीवरील युरेशियन सैन्याची जबरदस्त ताकद एवढे पाहणे म्हणजे सहनशीलतेचा अंत होता. शिवाय गोल्डस्टीनचा चेहरा किंवा त्याचे नुसते विचारसुद्धा प्रेक्षकांच्या मनात आपोआप भीती आणि राग निर्माण करीत होते. ओशियानिया युद्धात उतरल्यापासून इस्टेशिया किंवा युरेशिया या दोघांपैकी कोणी ना कोणीतरी शत्रू असे, तर उरलेला मित्र असे. त्यामुळे तेव्हापासून इस्टेशिया आणि युरेशिया यांच्यापेक्षाही गोल्डस्टीन हाच सतत तिरस्काराचे प्रमुख लक्ष्य होता; पण विचित्र गोष्ट अशी होती की, जरी प्रत्येकाकडून गोल्डस्टीनचा धिक्कार केला जात होता, त्याच्याप्रति तिरस्कार दर्शविला जात होता, जवळजवळ प्रत्येक दिवशी आणि दिवसातून हजार वेळा व्यासपीठावर, प्रकाशवाणीवर, वृत्तपत्रांत व पुस्तकांत त्याचे सिद्धान्त खोडून काढले जात होते, त्यांवर हल्ले चढविले जात होते, त्याची चेष्टा केली जात होती, त्यातील कीव करण्याजोग्या मूर्खपणाकडे सर्वांचे लक्ष वेधले जात होते, तरीही गोल्डस्टीनचा प्रभाव किंचितही कमी होत नव्हता. लोकांना फसविण्यासाठी नेहमी त्याच्याजवळील नवीन युक्त्या किंवा मार्ग जणूकाही वाटच पाहत असत. असा एकही दिवस कधी गेला नव्हता की, त्या दिवशी थॉट पोलिसांनी गोल्डस्टीनच्या छुप्या हेरांना व विध्वंसक कृत्ये करणाऱ्यांना प्रकाशात आणले नव्हते. गोल्डस्टीन हा एका अफाट अशा छुप्या सैन्याचा सेनापती होता.

राज्ययंत्र उलथून पाडण्यासाठी शपथ घेतलेली माणसे भूमीगत होऊन कटकारस्थाने आखत होती. अशा भूमीगत कारवायांचे जे जाळे पसरले होते, त्यांचा तो नियंत्रक होता. त्याच्या पंथाला उद्देशून 'ब्रदरहूड' म्हटले जात होते. अशाच एका भयंकर पुस्तकाबद्दल लोक काही आख्यायिका कुजबुजत. हे पुस्तक म्हणजे सर्व प्रकारच्या विद्रोही मतांचा अर्क होता, संक्षेप होता. गोल्डस्टीन पुस्तकाचा लेखक होता. चोरट्या मार्गाने त्या पुस्तकाचा प्रसार व वाचन होत होते. या पुस्तकाला कसलेही नाव नव्हते. जर कधी लोकांना त्या पुस्तकाबद्दल बोलावयाचे असेल, तर नुसते 'ते पुस्तक' असा त्याचा उल्लेख केला जाई. एवढी सारी माहितीसुद्धा अर्धवट अफवांमधूनच कळलेली होती, पण पक्षाचा सामान्य सभासद ब्रदरहूडचा व 'त्या पुस्तकाचा' उल्लेख नाइलाज झाला तरच करीत असे. एरवी त्याबद्दल बोलणे जणू वर्ज्यच होते!

तिरस्कार-प्रदर्शनाचे दुसरे मिनिट चालू होते. सर्वांची तिरस्काराची भावना आता उन्मादावस्थेत गेली होती. बरेच जण आपापल्या जागी उसळ्या मारीत होते. पडद्यापासून येणारा तो मेंढीसारखा मूर्ख आवाज दडपून टाकण्यासाठी अनेक जण तार स्वरात किंचाळून निषेध व्यक्त करीत होते. ती रुपेरी केसांची लहानशी स्त्री रागाने लाल झाली होती. फार काय, ओब्रायनच्या कठोर चेहऱ्यावरही भावनांचा कल्लोळ दिसत होता. त्याची बलदंड छाती भात्यासारखी खाली-वर होत होती. विन्स्टनच्या मागची ती काळ्या केसांची तरुणी "डुक्कर! डुक्कर! डुक्कर!" अशा शिऱ्या देत किंचाळत होती. अचानक तिच्या हाताला एक न्यूस्पीक भाषेचा जाडजूड शब्दकोश लागला. तोच तिने पडद्यावर भिरकावला. गोल्डस्टीनच्या नाकावर आपटून तो परत मागे येऊन पडला. पडद्यावरच्या आवाजात यत्किंचितही खंड न पडता निष्ठुरपणे तो चालूच राहिला होता. एकाएकी विन्स्टनला स्वच्छपणे समजले की, इतरांबरोबर तोही ओरडत होता. या दोन मिनिटांच्या तिरस्कार-प्रदर्शनाच्या कार्यक्रमांत निषेध किंवा तिरस्कार व्यक्त करण्याची सक्ती नव्हती. उलट, त्यात सामील झाल्यावर आपोआपच निषेध व्यक्त केला जात असे. हे टाळता येणे फार कठीण होते; अन् हे फार भयानक होते. कारण काही सेकंदांतच भीतीची व सूड घेण्याची एक हिडीस व उन्मादकारी भावना ताबा घेई. दुसऱ्याला ठार करण्याची इच्छा, हालहाल करण्याची प्रवृत्ती, अवजड हातोडा उचलून डोक्यात घणाघाती घाव घालण्याची ऊर्मी असे सारे विकार त्या वेळी सर्वांच्या मधून एखाद्या विजेच्या प्रवाहासारखे वाहू लागत. इच्छा नसली, तरी तेथील माणसाचे आपोआपच एका किंचाळणाऱ्या माकडासारख्या वेड्यात रूपांतर होई आणि तरीही उफळणारे हे विकार संदिग्ध व दिशाहीन असत. म्हणूनच विन्स्टनच्या तिरस्काराच्या व संतापाच्या भावना एका क्षणाला गोल्डस्टीनऐवजी बिग ब्रदरविरुद्ध, पक्षाविरुद्ध आणि थॉट पोलिसांविरुद्ध प्रखर झाल्या होत्या. अन् अशा वेळी त्याचे मन ज्याचा उपहास व थट्टा केली जात असे अशा गोल्डस्टीनच्या बाजूने, पडद्यावरील त्या एकाकी व्यक्तीच्या बाजूने उभे राहत असे. गोल्डस्टीन त्याला सत्याचा एकमेव वाली व शहाणा पुरुष वाटत असे अन् तरीही दुसऱ्याच क्षणाला विन्स्टन भोवतालच्या लोकांच्या बाजूने असे. गोल्डस्टीनविरुद्ध सांगितले गेलेले सर्व त्याला खरे वाटू लागे. अशा क्षणी विन्स्टनच्या मनातील बिग ब्रदरविरुद्धच्या गुप्त नाराजीचे रूपांतर स्तुतीमध्ये होई आणि बिग ब्रदर हा आशियाई टोळ्यांच्या लाटा थोपविण्यासाठी अजिंक्य व निर्भय रक्षकासारखा ताठ होऊन एखाद्या उंच खडकावर उभा राहिला आहे, असे त्याला वाटे. त्यापुढे एकाकी पडलेला, कुणाचीही मदत नसलेला, फार काय, त्याचे अस्तित्वही आहे की नाही, याचीच शंका वाटावी असा गोल्डस्टीन हा केवळ स्वतःच्या आवाजाच्या सामर्थ्याने संस्कृतीचा डोलारा कोसळविणारा दुष्ट जादूगार वाटे.

झोपेत भीतीदायक स्वप्न पडत असेल की, एखादा माणूस उशीवरील आपले डोके जसे झटकन जोरात बाजूला वळवितो, तसा विन्स्टनने अचानक आपला सारा राग व द्वेष पडद्यावरील चेहऱ्यावरून हटवून त्याच्या मागे बसलेल्या त्या काळ्या केसांच्या तरुण स्त्रीवर वळविला आणि त्याच्या मनात अनेक आकर्षक दिवास्वप्ने तरळून गेली. एकदा तो तिला दंडुक्याने फटके मारीत मारीत ठार करत होता, तर एकदा त्याने तिला विवस्त्र करून एका खांबाला बांधले होते व सेंट सेबॅस्टियनसारखे तिच्यावर शेकडो बाण सोडले होते, तर एकदा त्याने तिला बळजबरीने ओढत नेले होते व आपली द्वेषाची भावना पराकोटीला गेल्यावर तिचा गळा कापला होता. ती तरुण होती, आकर्षक होती; पण थंड होती, म्हणून त्याला तिचा राग होता. तिची नाजूक व डौलदार कंबर त्याला आपल्या हातांचा विळखा घालण्याचे आवाहन करीत होती, पण वाटेत पावित्र्याचे प्रतीक समजला जाणारा शेंदरी रंगाचा तो ओंगळ, पण आक्रमक खमीज येत होता. म्हणूनही विन्स्टनला तिचा तिरस्कार वाटत होता.

तिरस्कार-प्रदर्शन आता कळसाला पोहोचले होते. गोल्डस्टीनचा आवाज आता खरोखरीच मेंढीसारखा येऊ लागला होता अन् एका क्षणाला तर त्याचा चेहरा एका मेंढीत रूपांतरीत होत गेला. मग तोही चेहरा विरघळून त्याचे एका युरेशियन सैनिकात रूपांतर झाले. हा सैनिक अवाढव्य, दांडगा व भयानक होता. आपली सब मशिनगन

चालवीत तो पुढे चाल करून येऊ लागला. तो इतक्या वेगाने पडद्यावर मोठा होत गेला की, आता तो पडद्यातून बाहेर उडी टाकून येणार असे वाटून पुढच्या रांगेतील माणसे भीतीने आपल्या जागी दचकून मागे सरकली. तेवढ्यात प्रत्येकाकडून एक सुटकेचा खोल निःश्वास टाकला गेला. कारण पडद्यावरील तो शत्रूचा चेहरा विरघळून तिथे बिग ब्रदरचा चेहरा अवतीर्ण झाला. काळे केस, काळ्या व भव्य मिश्या, जबरदस्त ताकद असलेले भाव, गूढ व शांत असा तो चेहरा संपूर्ण पडदा व्यापून राहील एवढा मोठा होता. बिग ब्रदर बोलत होता, काहीतरी बोलत होता; पण नक्की काय बोलत होता, ते कोणालाच कळले नाही. जे काही कानावर पडले, ते उत्तेजन देणारे शब्द होते हे खास! युद्धाच्या धामधुमीतही ज्यामुळे दिलासा मिळतो, असे काहीसे ते शब्द होते. जरी कुणालाही ते नीट कळले नव्हते, तरी प्रत्येकाचा आत्मविश्वास त्यामुळे दृढ झाला होता. मग बिग ब्रदरचा चेहरा पडद्यावरून पुन्हा विरत गेला आणि आता त्याऐवजी पडद्यावर पक्षाची तीन घोषवाक्ये ठळक अक्षरांत प्रकट झाली -

**युद्ध म्हणजेच शांतता
स्वातंत्र्यात गुलामगिरी आहे
अज्ञानात ताकद सामावलेली आहे**

परंतु तरीही बिग ब्रदरचा चेहरा पडद्यावर कित्येक सेकंद दिसत असल्याचा भास होत होता. जणूकाही प्रत्येकाच्या डोळ्यांतील मज्जापटलावर उमटलेली बिग ब्रदरची प्रतिमा इतक्या सहजासहजी विरून जाण्यास तयार नव्हती. त्या लहानशा, रुपेरी केसांच्या स्त्रीने आपल्यापुढच्या खुर्चीवरून स्वतःला पुढे झोकून दिले. थरथरण्या आवाजात ती पुटपुटत होती, “आमचा त्राता! आमचा मुक्तिदाता!” तिने आपले हात पडद्याच्या दिशेने पसरले. मग तिने आपले तोंड हाताने झाकून घेतले. यावरून ती एखादी प्रार्थना म्हणत असावी असे दिसत होते.

आता या वेळी सर्व जण खोल आवाजात व शांतपणे ‘बीऽऽ बीऽऽ’ असे एका तालात परत परत म्हणू लागले. जड आवाजातील ते सामुदायिक गुणगुणणे एक प्रकारे विचित्र व रानटी वाटत होते. रानटी लोकांचे वाजणारे नगारे आणि त्यांचे नाचाच्या वेळी पाय आपटून होणारे आवाज या पार्श्वभूमीवर हे गुणगुणे आहे, असा हुबेहूब भास त्यातून होत होता. असे सतत तीस सेकंद चालले होते. भावनांच्या पराकोटीच्या अवस्थेत या गुणगुण्याचे ध्रुवपद नेहमी ऐकू येई. विन्स्टनला आपली आतडी गार पडत चालल्याची भावना होत होती. दोन मिनिटांच्या या तिरस्कार-प्रदर्शनाच्या कार्यक्रमात असंख्य मने सामुदायिकरीत्या संभ्रमित केली जात होती. त्यात सामील होण्यावाचून विन्स्टनला गत्यंतर नव्हते; पण हे सारखे ‘बीऽ बीऽ!’ असे अमानवी आवाजात गुणगुणत जप करीत राहणे त्याला मानवत नव्हते. त्याला याची फार फार भीती वाटत असे. त्याने अर्थातच इतरांबरोबर असे करण्यात भाग घेतला; कारण भाग न घेणे शक्यच नव्हते. आपल्या भावना विसरून, मनातील विचार काढून टाकून, चंचल मन स्थिर करून बाकीचे जसे करीत होते, तसे त्याला करावे लागत होते. कारण तसे करणे ही एक नैसर्गिक व प्रतिक्षिप्त क्रिया होती; पण हे करताना मध्येच काही सेकंदांचा रिकामा वेळ सापडे. त्या वेळी त्याच्या डोळ्यांच्या हालचालीने त्याला दगा दिला आणि याच क्षणी, नेमकी याच क्षणी ती अर्थपूर्ण घटना घडली! खरोखरीच घडली!

विन्स्टनने आपली नजर क्षणभर ओब्रायनकडे वळविली, तर नेमक्या त्याच वेळी ओब्रायनने विन्स्टनकडे एक दृष्टिक्षेप टाकला होता. अगदी काही सेकंदांपुरतीच ही नजरानजर झाली, पण तेवढ्या काळातही खूपकाही घडले. तेवढ्या काळातच विन्स्टनला कळून चुकले - ‘होय, ओब्रायनलाही ‘समजले’ आहे! तोही आपल्यासारखाच विचार करतो आहे. आपल्या मनात जे विचार, ज्या भावना, जो कल्लोळ उठला आहे, तसाच, अगदी तसाच विचार ओब्रायनच्याही मनात उमटला आहे.’ यातून एकमेकांना एक बिनचूक संदेश दिला गेला. जणूकाही त्या दोघांच्या मनाचे कप्पे उघडले गेले व एकमेकांच्या मनातील विचार डोळ्यांवाटे बाहेर पडून दुसऱ्याच्या डोळ्यांतून त्याच्या मनात शिरत होते. अन् मग यानंतर ओब्रायनच्या चेहऱ्यावर उमटलेली ती बुद्धिमत्तेची चमक क्षणात नाहीशी झाली. प्रत्येकाप्रमाणेच त्याचा चेहरा गूढ व गंभीर झाला.

बस्स! जे झाले ते एवढ्या झटपट झाले होते की, असा प्रसंग खरेच घडला होता की नाही याचीच विन्स्टनला शंका वाटू लागली. अशा प्रसंगातून काहीच निर्माण झाले नसते, हे विन्स्टनला माहीत होते. ओब्रायनने जास्तीत जास्त काय केले असते, तर ‘विन्स्टनखेरीज इतरही कोणी पक्षाचे शत्रू आहेत’ असे दर्शवून विन्स्टनच्या जीवनात एक आशेचा किंवा विश्वासाचा किरण निर्माण करून ठेवला असता. कदाचित, मोठ्या प्रमाणात केल्या जाणाऱ्या भूमिगत कटकारवायांबद्दल उठलेल्या अफवा शेवटी खऱ्या बातम्या असण्याचीही शक्यता होती. कदाचित, ब्रदरहुड संघटना खरोखरीच अस्तित्वात असण्याची शक्यता होती. सतत चालू असलेली अटकसत्रे, मिळत जाणारे कबुलीजबाब आणि दिल्या जाणाऱ्या फाशीच्या शिक्षा हे एक वेळ बाजूला ठेवले असते, तरीही ‘ब्रदरहुड संघटना

म्हणजे केवळ एक प्रवाद आहे' यावर विश्वास ठेवणे कठीण जात होते. विन्स्टनचाही यावर काही दिवस विश्वास बसला, काही दिवस बसला नाही. कारण यांपैकी कशाचाही नीट पुरावा नव्हता. फक्त काही निसटती व ओझरती दृश्ये होती, पण त्यांतून अर्धवट बोध होत होता किंवा कसलाच बोध होत नव्हता. ओब्रायनकडे पुन्हा न बघताच तो आपल्या क्युबिकलकडे निघून आला होता. क्षणकाल झालेल्या मानसिक संपर्कानंतर आणखी पुढे पाऊल टाकावे असा विचारही त्याच्या मनात आला नाही आणि तसा मार्ग जरी त्याला माहीत असता, तरी त्यात अकल्पनीय धोका असण्याची शक्यता होती. केवळ एक-दोन सेकंद दोघांनी एकमेकांकडे एक संदिग्ध दृष्टिक्षेप टाकला एवढेच! बस्स! ही घटना येथेच संपली; पण तरीही ती एक संस्मणीय घटना होऊन बसली होती, कारण त्या वेळी विन्स्टनवर लादलेल्या त्या एकाकीपणाच्या वातावरणात त्याला कोणीतरी साथीदार मिळाला होता.

विन्स्टन ताठ होऊन सरळ बसला. त्याने एक ठेकर दिला. पोटातील जिन वर उसळत होती.

त्याने आपले डोळे परत कागदावर नीट केंद्रित केले. आता त्याच्या लक्षात आले, 'ज्या वेळी आपण असाहाय्यपणे विचार करीत होतो त्याच वेळी आपोआप आपण लिहीत गेलो होतो.' पण या वेळी पूर्वीसारखे चमत्कारिक, किरटे व गिचमीड अक्षर काढले गेले नव्हते. त्याच्या टाकाने त्या गुळगुळीत कागदावर जणूकाही रतिक्रीडा करीत ठळक कॅपिटल अक्षरांत व्यवस्थितपणे लिहून ठेवले होते -

**बिग ब्रदर मुर्दाबाद
बिग ब्रदर मुर्दाबाद
बिग ब्रदर मुर्दाबाद
बिग ब्रदर मुर्दाबाद
बिग ब्रदर मुर्दाबाद**

विन्स्टनने हे वाक्य परत परत लिहिले होते. डायरीचे अर्थ पान या वाक्यांनी भरून गेले होते. आता त्याला भीतीची लहर टाळणे कठीण गेले. हे सारे चमत्कारिक होते, विसंगत होते. कारण असे काही लिहिण्यापेक्षाही मुळात डायरी लिहिण्यास सुरू करणे, हीच अधिक धोकादायक कृती होती. ती खराब केलेली पाने फाडून टाकून हा साराच उपद्व्याप थांबवावा असे त्याला क्षणभर वाटले. तरीही त्याने तसे काही केले नाही. कारण त्याचा काही उपयोग नव्हता, हे त्याला माहीत होते. त्याने 'बिग ब्रदर मुर्दाबाद' असे लिहिले काय किंवा तसे लिहिणे टाळले काय, काहीही फरक पडत नव्हता. त्याने डायरी लिहिली काय किंवा न लिहिली काय, काहीही फरक पडत नव्हता. थॉटपोलीस त्याला पकडणारच होते. जरी त्याने येथून पुढे आपला टाक कागदाला लावला नसता, तरीही त्यांच्या मते तो गुन्हा करीत राहणार होता. कारण त्याने असा गुन्हा केला होता की, त्यात सर्व गुन्हे अंतर्भूत झाले होते. पक्ष याला 'विचारगुन्हा' म्हणून संबोधत असे. विचारगुन्हा ही काही अशी गोष्ट नव्हती, जी कायम लपून राहिली असती. एखाद्या वेळी त्यांना चुकवणे शक्य झाले असते, तरी केव्हा ना केव्हातरी विन्स्टन नक्कीच पकडला गेला असता.

अटकेसारख्या गोष्टी हटकून रात्रीच केल्या जात. झोपेतून खसकन बाहेर ओढून काढले जाई. राकट हात, खांदे गदगदा हलविले जात, डोळ्यांत प्रखर प्रकाशझोत मारला जाई आणि तुम्हाला तुमच्या बिछान्याभोवती अनेकांच्या चेहऱ्यांनी कोंडाळे केलेले आढळे. बहुतेक केसेसमध्ये खटलेच भरत नसत किंवा अटक केल्याचा रिपोर्टही केला जात नसे. माणसे नुसती अदृश्य होऊन जात; ती नेहमी रात्रीच अदृश्य होत. मग त्यांचे नाव निरनिराळ्या नोंदींमधून पुसले जाई. ज्या-ज्या ठिकाणी नोंद असेल, ती एकूण एक नोंद दुरुस्त केली जाई. त्यांचे एके काळचे अस्तित्वच जणूकाही नाकारले जाई अन् नंतर सर्व का आपोआपच त्यांना विसरून जात. यासाठी 'अंतर्धान पावला' असा शब्दप्रयोग नेहमी केला जाई.

काही वेळ विन्स्टनला एक प्रकारचा उन्मादवायू झाल्यासारखे झाले. तो घाईघाईने वेड्यावाकड्या हस्ताक्षरात लिहू लागला.

ते मला गोळी घालतील; मला त्याची पर्वा नाही. ते माझ्या मानेत मागून गोळी घालतील; मला त्याची पर्वा नाही. 'बिग ब्रदर मुर्दाबाद'. ते नेहमी मानेत मागूनच गोळी घालतात; मला त्याची पर्वा नाही. 'बिग ब्रदर मुर्दाबाद!'

तो खुर्चीत जरा मागे रेलून बसला. त्याला स्वतःबद्दलच थोडीशी शरम वाटली. त्याने टाक खाली ठेवला. पुढच्याच क्षणाला तो भीतीने एकदम दचकला. विन्स्टनच्या फ्लॅटचे दार ठोठावले जात होते.

‘ते आलेसुद्धा!’ तो एखाद्या उंदरासारखा निःस्तब्ध होऊन बसला; कारण त्याला आशा होती की, जे कोणी असेल, ते एकदाच दार ठोठावून निघून जाईल. पण छेः! दार परत परत ठोठावले जात होते. ‘काय करावे?’ दार उघडण्यास उशीर करणे ही तर सर्वात वाईट गोष्ट ठरली असती. एखादा ढोल वाजवावा तसे त्याचे हृदय धाडधाड होत होते. खूप वर्षांच्या सवयीमुळे असेल, पण त्याचा चेहरा बहुधा कोरा असावा. तो उठला व जड पावलांनी दाराकडे गेला.

१ . ‘न्यूस्पीक’ ही ओशियानियाची अधिकृत भाषा होती. या भाषेच्या रचनेसाठी व व्युत्पत्तीसाठी शेवटी असलेले परिशिष्ट पाहा.

दार उघडण्यासाठी विन्स्टनने दाराच्या मुठीवर जेव्हा हात ठेवला त्या वेळी त्याने पाहिले की, त्याची डायरी त्याच्या टेबलावर तशीच उघडी होती. त्यातील 'बिग ब्रदर मुर्दाबाद' हे शब्द खोलीत कोठूनही वाचता येतील एवढे मोठे होते. ही मूर्खपणाची कमाल होती! पण त्याच्या लक्षात आले की, तो चिडला असताना व रागावला असतानाही त्याला डायरीचा तो सुरेख कागद खराब करावयाचा नव्हता. शाई वाळली नसल्याने त्याने ती डायरी मिटून ठेवलेली नव्हती.

त्याने एक दीर्घ श्वास घेतला व दार उघडले. त्याला एकदम हायसे वाटले. सुटकेच्या भावनेची एक लाट त्याच्या शरीरातून सर्वत्र पसरली. पांढरी पडलेली, खचलेले भाव असलेली, केसांचे टोपले झालेली व सुरकुतलेल्या चेहऱ्याची एक स्त्री दारात उभी होती.

कंटाळवाण्या अशा एकसुरी व किरकिऱ्या आवाजात ती सांगू लागली, "कॉम्रेड, तुम्ही आत येताना काहीतरी वाजले असा मला भास झाला. तुम्ही आला असावा असा मी तर्क केला. जरा खाली येऊन स्वयंपाकघरातील आमच्या बेसिनकडे बघणे तुम्हाला जमेल का? बघा ते कसे सारे तुंबून गेले आहे, आणि..."

ही मिसेस पार्सन होती. ('मिसेस' ह्या शब्दाचा पाठिंबा पक्षाने तसा काढून घेतला होता. त्याऐवजी कॉम्रेड म्हणावे अशी अपेक्षा होती; पण काही स्त्रियांच्या बाबतीत हा शब्द आपोआपच वापरला जात असे.) त्याच्याच मजल्यावर शेजारी राहणाऱ्याची ती पत्नी होती. तिचे वय तिशीच्या आसपास असले, तरी ती खूपच वयस्कर वाटत होती. तिच्या चेहऱ्यावरील सुरकुत्यांमध्ये मळ बसला आहे, असे पाहणाऱ्याला वाटे. विन्स्टन तिच्यामागोमाग पॅसेजमधून गेला. दुरुस्तीची ही हौशी कामे म्हणजे जवळजवळ रोजची कटकट झाली होती. व्हिक्टरी मॅन्शनमधील फ्लॅट्स जुने झाले होते. १९३० सालच्या सुमारास ते बांधले गेले असावेत. आता त्यांचे अनेक तुकडे रोज निखळून पडत होते. प्लास्टरचे पापुद्रे छतापासून व भिंतीपासून सारखे उकलून येत होते. प्रत्येक हिवाळ्यात बर्फ पडावयास लागला की, नळाचे पाइप फुटू लागत. छतावर बर्फ साठला की, छतातून पाणी गळू लागे. काटकसर करण्याचे धोरण म्हणून 'हिटिंग सिस्टीमही' हाफ स्टीमवर ठेवलेली होती. दुरुस्त्या आपल्या आपण करून घेतल्या तर ठीक, नाहीतर त्यासाठी कोठेतरी दुरुस्ती-समिती असे. खिडकीचे फुटके तावदान जरी दुरुस्त करावयाचे असले, तरी या समितीची त्यासाठी दोन-तीन वर्षे बैठक चाले.

"टॉम घरी नाही ना, म्हणून तुम्हाला सांगते आहे." मिसेस पार्सन गुळमुळीतपणे म्हणाल्या.

विन्स्टनच्या फ्लॅटपेक्षा पार्सनचा फ्लॅट मोठा, पण मळका व कोंदट होता. सगळीकडे ढलपे पडलेले, भेगा गेलेल्या, रंग उडालेला दिसत होता. जणूकाही एखादा रेडा घरात घुसून, सर्वत्र धडका देऊन, धुमाकूळ माजवून नुकताच गेला असावा असे वाटावे. जमिनीवर तर अडथळ्यांचा खेळ मांडल्याची स्थिती दिसत होती. हॉकी स्टिक्स, बॉक्सिंगचे हातमोजे, एक फुटलेला, फुटबॉल, आतील बाजू बाहेर आलेल्या दोन छोट्या चड्ड्या असे सामान सर्वत्र विखुरलेले होते. टेबलावर घाणेरड्या बशांचे ढीग पडलेले होते. कोपरे मुडपलेल्या वहाही तिथेच पडून होत्या. 'यूथ लीग' आणि 'स्पाइज' या संघटनांच्या शेंदरी रंगाच्या पताका भिंतींवर लटकत होत्या. बिग ब्रदरचे एक फुल साइझ पोस्टरही तेथे चिकटवलेले होते. संबंध इमारतीत पसरलेला, मोरीतून येणारा उकडलेल्या भाजीपाल्याचा तो नेहमीचा वास येथेही होता, पण त्याचबरोबर येथे एक घामट उग्र दर्पही येत होता. पहिल्या श्वासाला या घामट वासाची जाणीव होताच का कोण जाणे, पण असे वाटे की, हा घाम ज्या व्यक्तीचा आहे, ती व्यक्ती घरात नाही. दुसऱ्या खोलीत प्रकाशवाणीमधून लष्करी बॅडचा आवाज येत होता अन् कोणीतरी कंगव्याला झिरझिरीत टॉयलेट कागद लावून त्यातून त्या बॅडला साथ देणारा आवाज काढीत होते.

त्या दरवाजाकडे थोडेसे घाबरून पाहत मिसेस पार्सन म्हणाल्या, "पोरे आहे ती! आज ती घराबाहेर पडलीच नाहीत. आणि अर्थातच..."

पार्सनबाईंना वाक्य मध्येच अर्धवट सोडून देण्याची सवय होती. स्वयंपाकघरातील बेसिन घाणेरड्या हिरवट

पाण्याने काठोकाठ भरले होते. त्या पाण्याला तर सगळीकडे भरून राहिलेल्या भाजीपाल्याच्या वासापेक्षा घाण वास येत होता. विन्स्टन बेसिनपुढे गुडघे टेकून बसला व पाइपचा अँगल जॉइंट तपासू लागला. त्याला हात लावण्यास तो नाखूश होता. खाली वाकण्याचेही त्याच्या जिवावर आले होते, कारण तसे वाकले की, त्याचा खोकला सुरू होई. मिसेस पार्सन असाहाय्यपणे हे सारे पाहत होती. ती म्हणाली, “टॉम जर घरी असता, तर त्याने चुटकीसरशी हे काम करून टाकले असते. त्याला असली कामे करावयास फार आवडतात. त्याच्या हातातच सारे कौशल्य आहे. टॉम हा...”

मिनिस्ट्री ऑफ टूथच्या मंत्रालयात पार्सन विन्स्टनबरोबरच काम करीत होता. तो स्थूल असला, तरी त्याच्याजवळ नकोइतका दांडगा उत्साह होता. उत्साहाने ढोर मेहनत करण्याचा तो साक्षात नमुना होता; पण अशा तन-मन-धन अर्पण करून बिनडोकपणे कामे करणाऱ्यांवरच पक्षाचे स्थैर्य अवलंबून होते. थॉट पोलिसांपेक्षाही अशा माणसांवर पक्षाची भिस्त अधिक होती. वय झाल्याने तरुणांच्या यूथ लीगमधून टॉमला अनिच्छेनेच बाहेर पडावे लागले होते. यूथ लीगमध्ये असताना स्वेच्छेने हेरगिरी करणाऱ्यांच्या ‘स्पाइज’ संघटनेतही तो होता. वयाची मर्यादा ओलांडली असली, तरीही एक वर्षभर तिथे तो चिकटून होता. मंत्रालयात त्याला नोकरी दिली होती, ती खालच्या जागेवर! तिथे डोक्याचे काहीच काम नव्हते; पण त्याचबरोबर खेळाच्या समितीवर एक महत्त्वाचा व सन्मान्य माणूस म्हणून त्याला गणले जात होते. लांबलांबच्या पायी सहली, उत्स्फूर्त प्रात्यक्षिके, बचत योजना, प्रचार आणि कित्येक स्वयंस्फूर्त चळवळी यांच्याबाबत नेमलेल्या समित्यांवरही तो असाच सन्मान्य सदस्य समजला जात होता. पाइप ओढत असताना थांबत थांबत तो मोठ्या अभिमानाने व शांतपणे सांगे की, गेली चार वर्षे रोज संध्याकाळी तो कम्युनिटी सेंटरवर न चुकता हजर असे. तो घामट दर्प व त्याच्या आयुष्यावर सतत पडत असलेला कामाचा अफाट ताण याची अदृश्य जाणीव तो आला की होत असे. इतकेच काय, पण हा दर्प आणि त्याचा कामाचा ताण तो निघून गेला तरी मागे रेंगाळत असत.

“तुमच्याजवळ पाना आहे का?” विन्स्टनने त्या अँगल-जॉइंटच्या एका नटशी चाळवाचाळव करीत विचारले.

हे ऐकताच मिसेस पार्सनचा चेहरा पडला. त्या एकदम खचून जात म्हणाल्या, “पानाऽऽ! अं, मला माहीत नाही कुठे आहे तो, पण कदाचित मुलांना...”

दाणदाण बूट आपटल्याचा आणि कंगवा व कागद यांतून जोरदार काढलेला आवाज त्याला ऐकू आला. त्या मागोमाग ती मुले दिवाणखान्यात हल्ल्याच्या पावित्र्यात घुसली. एवढ्यात मिसेस पार्सननी पाना आणून दिला. विन्स्टनने जॉइंट उघडून वरून पाणी सोडले. पाइप तुंबविणारा एक केसांचा गुंतवळा बाहेर येऊ लागला. किळस वाटली, तरी त्याने तो गुंतवळ दूर केला. त्याने नळाच्या पाण्याने आपली बोटे शक्य तितकी साफ केली आणि तो बाहेरच्या खोलीत आला.

“तुझे हात वर कर!” रानटी आवाजात कोणीतरी ओरडले.

एक देखणा, पण काटक चेहऱ्याचा व नऊ वर्षांचा मुलगा टेबलामागून उगवला. तो आपले खेळण्यातील पिस्तूल रोखून धमकावीत होता. त्याच्यापेक्षा दोन वर्षांनी लहान असलेली त्याची छोटी बहीण हातात एक लाकडाचा तुकडा घेऊन तसेच करीत होती. दोघांच्याही अंगात आखूड निळ्या चड्ड्या, करडे शर्ट आणि गळ्याभोवती तांबडे रुमाल गुंडाळलेले होते. तो स्पाइज संघटनेचा गणवेश होता. विन्स्टनने आपले हात डोक्यावर नेले खरे, पण त्याला हे सारे चमत्कारिक वाटून तो थोडासा अस्वस्थ झाला; कारण त्या मुलांच्या धमकीवजा वागणुकीतून हा काही त्यांच्या खेळाचा भाग होता, असे वाटत नव्हते.

तो मुलगा ओरडला, “तू देशद्रोही आहेस. तू एक विचारगुन्हेगार आहेस. तू युरेशियाचा हेर आहेस! मी तुला गोळी घालेन! तुला ‘अंतर्धान’ करीन! तुला मिठाच्या खाणीत काम करायला पाठवेन!”

एकदम त्या दोन मुलांनी त्याच्याभोवती उड्या मारीत फेर धरला. फेऱ्या मारताना ती ‘देशद्रोही’ व ‘विचारगुन्हेगार’ असे ओरडत होती. ती छोटी मुलगी आपल्या भावाची हुबेहूब नक्कल करीत होती. ते दृश्य थोडेसे भयानकच वाटत होते. वाघाचे दोन लहान छावे उड्या मारत खेळत असताना ‘हेच पुढे मोठे होऊन नरभक्षक होणार आहेत’ असा विचार मनात आला, तर जशी भीती वाटते, तसेच ते दृश्य होते. त्या मुलांच्या डोळ्यांत एक अंदाज घेणारे क्रौर्य दिसत होते. विन्स्टनला एखादा तडाखा किंवा लाथ मारण्याची त्यांची इच्छा स्पष्टपणे कळून येत होती. इच्छा आणि कृती यांतील अंतर त्या मुलांमध्ये फारच थोडे राहिले होते. विन्स्टनला वाटले, ‘नशीब ह्या काट्याच्या हातातील पिस्तूल हे खेळण्यातील आहे!’

मिसेस पार्सनचा चेहरा पडला होता. त्यांची नजर एकदा विन्स्टनवर, एकदा मुलांच्यावर अशी सारखी भिरभिरत होती. त्या दिवाणखान्यात जरा बऱ्यापैकी उजेड असल्याने विन्स्टनला मिसेस पार्सनचा चेहरा तेवढ्यातल्या तेवढ्यात नीट न्याहाळावयास मिळाला. मिसेस पार्सनच्या चेहऱ्यावरील सुरकुत्यांमध्ये 'अक्षरशः' मळ साठला होता.

त्या म्हणाल्या, "ही का दंगा करत आहेत माहिती आहे? त्यांना फाशी बघावयास मिळत नाही म्हणून ती नाराज आहेत. आता मी एवढी कामात आहे की, मला त्यांना नेण्यास वेळ नाही आणि टॉम तर कामावरून कधीच वेळेवर घरी येत नाही."

"मग आम्हीच जाऊन फाशी पाहिली तर काय हरकत आहे?" तो मुलगा भसाड्या आवाजात गुरकावत म्हणाला.

"आम्हाला फाशी पाहायचीये! फाशी पाहायचीये! फाशी पाहायचीये!" ती छोटी मुलगी उड्या मारीत, फिरत फिरत सुरात म्हणू लागली.

विन्स्टनला आठवले की, काही युरेशियन कैद्यांना युद्धगुन्हेगार म्हणून त्या दिवशी संध्याकाळी बागेत जाहीर फाशी दिली जाणार होती. महिन्यातून एकदा तरी हा कार्यक्रम होत असे. तो सगळाच देखावा 'लोकप्रिय' होता. लहान मुले नेहमीच तिकडे घेऊन चलयबादल भुणभुण करत असत. मिसेस पार्सनचा निरोप घेऊन विन्स्टन आपल्या दाराकडे निघाला, पण तो पॅसेजमध्ये जेमतेम सहा पावले गेला असेल-नसेल, त्याच्या मानेवर कसलातरी जोराचा फटका बसला. विन्स्टनच्या डोळ्यासमोर वेदनेने काजवेच चमकले. कोणीतरी आपल्या मानेत एक तापून लाल झालेली तार खुपसली आहे, असा त्याला भास झाला. त्याने गर्कन मागे वळून पाहिले, तर मिसेस पार्सन आपल्या पोराला दाराकडे फरफटत नेत होत्या व ते ब्रात्य पोरगे आपल्या खिशात गलोल कोंबत होते.

दार लावायच्या आधी जाता जाता त्या पोराने विन्स्टनला शिवी हासडली, "गोल्डस्टीन!" पण सर्वात जाणवण्याजोगे काय होते, तर मिसेस पार्सनच्या पांढऱ्या पडलेल्या चेहऱ्यावरील भीतीची भावना व असाहाय्यतेची नजर!

फ्लॅटमध्ये आल्यावर तो चटकन प्रकाशवाणीचा पडदा ओलांडून गेला आणि आपल्या टेबलापाशी जाऊन बसला. विन्स्टन अजूनही आपली मान चोळत होता. प्रकाशवाणीमधील बॅण्ड वाजावयाचा थांबला होता. त्याऐवजी आता लष्करी आवाजात ठासून माहिती दिली जात होती. ती सांगणाऱ्याच्या आवाजात मगूर झाक होती नि ती सांगताना त्याला आनंद वाटत होता, असे जाणवत होते. तो सांगत होता - "आइसलंड व फॅरो बेट यांच्या दरम्यान आपली एक नवीन 'फ्लोटिंग फॅट्रिस' प्रकारची युद्धनौका नुकतीच नांगरून ठेवली आहे." त्या युद्धनौकेवर कोणकोणती भयंकर शस्त्रास्त्रे होती, याची माहिती पुढे त्याच्याकडून दिली जात होती.

विन्स्टनला वाटले, 'त्या ब्रात्य कार्ट्याबरोबर दिवस कंठायेचे म्हणजे मिसेस पार्सनचे काय हाल होत असतील! अजून एक-दोन वर्षे गेली की, हीच पोरे तिच्यावर नजर ठेवून राहतील. बंडखोर मतांची लक्षणे आपल्या आईमध्ये दिसत आहेत का, हे ती पाहतील.' सध्या सर्वच मुले अशी भयंकर झालेली होती. 'स्पाइजसारख्या' संघटनांमुळे त्यांनी पद्धतशीरपणे मुलांचे अनियंत्रित अशा छोट्या रानटी व्यक्तीत रूपांतर केले होते. अन् त्यांच्यात पक्षाच्या शिस्तीविरुद्ध बंड करण्याची प्रवृत्ती उद्भवू दिली जात नव्हती. उलटसुलट व पक्षासंबंधी जे-जे काही असेल, ते-ते ही मुले डोक्यावर घेऊन नाचत होती. पक्षाची गाणी, पक्षाच्या मिरवणुका, पक्षाच्या पताका, पक्षाच्या सहली, लाकडी बंदुका घेऊन केल्या जाणाऱ्या कवायती, तार स्वरात दिल्या जाणाऱ्या घोषणा, बिग ब्रदरची पूजा वगैरे गोष्टी म्हणजे त्यांना नेत्रदीपक खेळ वाटत. त्यांच्यातील सारे क्रौर्य असे बाहेर प्रकट केले जात होते. त्यांचा सारा रोख देशाच्या शत्रूवर, परकीयांवर, देशद्रोह्यांवर, घातपाती कृत्ये करणाऱ्यांवर आणि विचारगुन्हे करणाऱ्यांवर असे. तिथीच्या पुढच्या पालकांना आपल्या स्वतःच्याच मुलांची भीती वाटणे, ही एक सर्वसाधारण गोष्ट होऊन बसली होती. 'द टाइम्स' या वर्तमानपत्रात दर आठवड्याला एखाद्या तरी 'बालवीराची' बातमी आली नाही, असे कधीच होत नसे. या बालवीराने आपल्या आई-बापांवर बारीक नजर ठेवून, चोरून काही आक्षेपाई बोलणी कशी ऐकली व थॉट पोलिसांना बोलावून त्यांना कसे पकडून दिले याची सुरस कथा छापून येई.

गलोलीने मारलेल्या फटक्याचा ठणका आता नाहीसा झाला होता. त्याने अर्धवट उत्साहाने आपला टाक लिहिण्यासाठी उचलला आणि आणखी काही लिहिता येईल काय, याचा तो शोध घेऊ लागला. अचानक त्याच्या मनात ओब्रायनबद्दलचेच विचार आले.

‘किती वर्षांपूर्वी असेल ते? सात वर्षे तरी झाली असावीत.’ त्याला एक स्वप्न पडले होते. ठार काळोख असलेल्या खोलीतून तो चालला होता. तिथे कोणीतरी एका बाजूला बसले होते. त्याच्या अंगावरून जाताना ती व्यक्ती म्हणाली, “जिथे काळोख नसेल तिथे आपण भेटू या.” त्या आवाजात आज्ञा नव्हती. ते एक अत्यंत शांतपणे व अगदी सहजपणे केलेले विधान होते. त्यानंतर तो न थांबता चालत राहिला. त्या वेळी स्वप्नात त्या शब्दांचा त्याच्यावर एवढा परिणाम झाला नव्हता. त्याला आता याचे नवल वाटत होते. नंतर हळूहळू ते शब्द दिवसेंदिवस अधिकाधिक सार्थ होत चालले असल्याचे त्याच्या लक्षात आले होते. ओब्रायनला त्याने प्रथम केव्हा पाहिले होते, ते त्याच्या लक्षात येईना. ‘स्वप्न पडावयाच्या आधी की नंतर? ओब्रायनचा आवाज आपण प्रथम कधी ऐकला?’ त्याला तेही आठवेना. काही का असेना, त्याला ओब्रायनची ओळख पटलेली होती. त्या ठार काळोखात नक्कीच ओब्रायननेच ते शब्द उच्चारले असावेत, असे त्याला वाटले.

ओब्रायन आपला शत्रू आहे की मित्र आहे ह्याबद्दल विन्स्टनला खात्री पटत नव्हती. अगदी त्या सकाळी ती नजरानजर झाली असूनसुद्धा तो नजरानजरीचा प्रसंग खरोखरीच किती महत्त्वाचा होता, हेही त्याला ठरविता येत नव्हते. एकमेकांबद्दलचा लोभ किंवा पक्षबंधूप्रेम यापेक्षाही त्या दोघांत समजावून घेण्याचा एक दुवा प्रस्थापित झाला होता, ही गोष्ट महत्त्वाची होती. ‘जिथे काळोख नसेल तिथे आपण भेटू या.’ असे तो म्हणाला होता. विन्स्टनला याचा अर्थ कळला नव्हता; पण तो जो काय अर्थ होता, तो कधीतरी प्रत्यक्षात खरा होणार होता.

प्रकाशवाणीमधून येणारा आवाज क्षणभर थबकला होता. सुन्न हवेत ट्रंपेटचा एक स्वच्छ व सुंदर ध्वनी उमटला. कोणाचातरी आवाज कर्कशपणे सांगू लागला —

“अटेन्शन! युवर अटेन्शन प्लीज! कृपा करून हे निवेदन ऐका. मलबार आघाडीवरून आत्ता या क्षणी हाती आलेली बातमी ऐका. आपल्या फौजांनी दक्षिण हिंदुस्थानात नेत्रदीपक विजय मिळविलेला आहे. आपणाला अधिकृतपणे असे सांगण्यात येते की, आता आम्ही जी काही युद्धकृती आपणांस तपशीलवार सांगणार आहोत, तिच्यामुळे युद्ध आता अंतिम निर्णयाच्या जवळ पोहोचण्याची शक्यता आहे; तर ती ही ताजी बातमी अशी....”

विन्स्टनने विचार केला की, वाईट बातमीच येत असणार; अन् त्याचेच बरोबर होते. युरेशियन सैन्याने कसा विनाश केला, किती सैनिक मारले गेले, किती युद्धकैदी झाले हे प्रथम सांगितले गेले अन् नंतर ती वाईट बातमी आली - पुढील आठवड्यापासून रेशनवरील चॉकलेट ३० ग्रॅमऐवजी २० ग्रॅम दिले जाईल. फक्त १० ग्रॅम कपात केली आहे.

विन्स्टनला परत ढेकर आला. पोटातील जिन निघून जात होती. त्याला फुग्यातील हवा निघून गेल्यासारखे वाटत होते. कदाचित, युद्धातील विजय साजरा करण्यासाठी असेल किंवा चॉकलेटमध्ये केलेली कपात विस्मृतीत बुडवून टाकण्यासाठी असेल, प्रकाशवाणीमधून ‘ओशियानिया, इट्स फॉर दी’ हे गाणे जोरजोरात वाजविण्यात येऊ लागले. त्या वेळी तुम्ही जिथे कोठे असाल तिथे ताठ उभे राहून आदर दर्शविणे आवश्यक होते, पण विन्स्टन आता प्रकाशवाणीच्या पडद्याच्या नजरेत अदृश्य असल्याने यातून सुटला. या गाण्यानंतर हलकेफुलके संगीत चालू झाले. विन्स्टन खिडकीपाशी गेला. प्रकाशवाणीकडे पाठ करून उभा राहिला. अजून दिवसाचा स्वच्छ उजेड होता. हवा थंडच होती. दूर अंतरावर कोठेतरी एक उडता बॉम्ब येऊन त्याचा स्फोट झाला. त्याचा आवाज बराच वेळ घुमत होता. त्यामुळे ऐकणाऱ्याचा थरकाप होत होता. सध्या लंडनवर आठवड्यातून तीस ते चाळीस बॉम्ब तरी कोसळत होते.

खाली रस्त्यावरील फाटके पोस्टर वाऱ्यामुळे मागे-पुढे फडफडतच होते. त्यावरील ‘INGSOC’ हा शब्द सारखा दृश्य व अदृश्य होत होता. इन्गसॉक! इन्गसॉकची पवित्र तत्त्वे! न्यूस्पीक! डबलथिंक! भूतकाळाचा गुणबदल! ‘पक्षाचा सभासद होऊन आपण त्यांच्या जगात सामील झालो खरे, पण त्यामुळे केवढा विचित्र बदल जाणवतो आहे! आपण कोठेतरी समुद्रतळावरील जंगलात वावरत आहोत नि त्या राक्षसी जगात स्वतःला हरवून बसलो आहोत, शिवाय आपण स्वतःच एक राक्षसी प्राणी झालो आहोत.’ असे त्याला वाटू लागले. तो एकटा पडला होता. त्याचा भूतकाळ पुसून टाकला गेला होता, तर भविष्यकाळाबद्दल त्याला कसलाच अंदाज करता येत नव्हता. त्याच्या बाजूने एकतरी मानवी प्राणी असेल, याची कसलीच खात्री देता येत नव्हती अन् पक्षाचे अधिराज्य कशावरून ‘कायमचे टिकले असते?’ हे जाणून घेण्यास कसलाच मार्ग नव्हता; पण जणूकाही ह्या प्रश्नाला उत्तर म्हणून विन्स्टनच्या नजरेस मिनिस्ट्री ऑफ ट्रूथच्या पांढऱ्या इमारतीवरील ती अक्षरे दृष्टीस पडली :

युद्ध म्हणजे शांतता

स्वातंत्र्यात गुलामगिरी आहे अज्ञानात ताकद सामावलेली आहे

त्याने खिशातून २५ सेंटचे नाणे बाहेर काढले. त्यावरसुद्धा तीच घोषवाक्ये बारीक अक्षरांत कोरलेली होती. मागच्या बाजूला बिग ब्रदरच्या डोक्याचे चित्र होते. त्या नाण्यातील चित्रातूनसुद्धा बिग ब्रदरचे डोळे पाहणाऱ्याचा वेध घेत होते. नाणी, पोस्टाची तिकिटे, पुस्तकाची कव्हर्स, पताका, पोस्टर्स, सिगारेट्सची पाकिटे वगैरे प्रत्येक ठिकाणी बिग ब्रदरचे चित्र छापलेले होते. कुठेही जा, त्याचे डोळे बघणाऱ्याचा वेध घेत राहत नि त्याचा आवाज घेऊन टाके. कुणी झोपलेले असो किंवा जागे असो, काम करीत असो किंवा खातपीत असो, घरात असो किंवा घराबाहेर असो, स्नानगृहात असो किंवा बिछान्यात असो; त्याच्यापासून कुणाचीच सुटका नव्हती. सामान्यांच्या मालकीचे काहीही नव्हते. सारेकाही त्याचे होते. याला अपवाद फक्त माणसाच्या कवटीतील काही घनसेंटीमीटरचा मेंदू!

सूर्य एव्हाना कलला होता. मिनिस्ट्री ऑफ ट्रूथच्या इमारतीवरील असंख्य खिडक्या आता उन्हाचे चमकेनाशा झाल्या. त्याऐवजी एखाद्या किल्ल्याच्या तटाला भोके असावीत, असे त्यांच्याकडे पाहताना वाटू लागले. पिरॅमिडच्या आकाराच्या त्या महाकाय इमारतीमुळे विन्स्टनचे काळीज भीतीने गोठले. 'किती भक्कम! किती अजिंक्य!' तिच्यावर हल्ला करून तिला जिंकणे अशक्य कोटीतले होते. एक हजार उडत्या बॉम्बचा पाऊस जरी तिच्यावर पडला असता, तरी तिला सूक्ष्म धक्काही लागला नसता. तिच्यावर हल्ला करणे, म्हणजे एखाद्याने पांढऱ्या हत्तीशी टक्कर देण्यासारखे होते.

त्याला अजून नवल वाटत होते. 'आपण कोणासाठी ही डायरी लिहीत आहोत? भूतकाळासाठी की भविष्यकाळासाठी? कदाचित, एखाद्या काल्पनिक कालखंडासाठी असेल.' ती डायरी म्हणजे त्याचा केवळ मृत्यू नव्हता, तर तो सर्वनाश होता! कारण त्या डायरीची राख केली गेली असती नि तो अंतर्धान पावण्याची व्यवस्थाही केली गेली असती. त्या डायरीचे प्रत्यक्ष अस्तित्व आणि स्मृतीमधील अस्तित्वही पूर्णपणे पुसून टाकले गेले असते. नष्ट करण्यापूर्वी फक्त थॉट पोलिसांनीच ती वाचली असती. त्याचे सदेह अस्तित्व नसताना, त्याचा कसलाच माग मागे राहिला नसताना, त्याने एका कागदाच्या तुकड्यावर जे काही खरडले होते त्यांपैकी एकही शब्द उरला नसताना तो भविष्यकाळाला कसे आवाहन करणार होता?

प्रकाशवाणीच्या पडद्यामागून १४ वाजल्याचे ऐकू आले. आता दहा मिनिटांत त्याला निघावयास हवे होते. कारण १४ वाचून ३० मिनिटांनी तो कामावर हजर असायला हवा होता.

तासाच्या त्या संगीतमय ठोक्यांनी त्याला परत आश्चर्यकारकरीत्या नवीन जोम आला. एकाकी भुतासारखे हे घड्याळ कोणीही ऐकत असो वा नसो, तरी जे काही सत्य होते मग ती वेळ का असेना ते जाहीर करीत होते. त्याची सलगता कधीही भंग पावत नव्हती. कोणी पाहते किंवा तासाचे ठोके ऐकते म्हणून त्या घड्याळाचे अस्तित्व टिकून राहिले नव्हते; तर कोणाचीही पर्वा न करता, केवळ आपली जाणीव, बुद्धी व कार्य शहाणपणाने चालू ठेवल्याने व हा वारसा माणसांना देत आल्याने ते टिकून राहिले होते. विन्स्टन परत टेबलापाशी गेला. दौतीत टाक बुडवून तो लिहू लागला :

माझे हे लिखाण भविष्यकाळाला किंवा भूतकाळाला उद्देशून असेल. पण खरे म्हणजे ते 'जेव्हा विचारस्वातंत्र्य असते व जेव्हा भिन्न भिन्न मतांच्या व्यक्ती एकत्र राहतात.' अशा कालखंडाला उद्देशून आहे. ज्या काळात सत्य जिवंत राहू शकते आणि एकदा घडलेली घटना परत उलटी फिरवली जात नाही त्या काळाला उद्देशून हे सर्व लिखाण आहे.

'एकसुरीपणाच्या काळाकडून, एकाकीपणाच्या कालखंडाकडून, बिग ब्रदरच्या कालाकडून व डबलथिंकच्या युगाकडून शुभेच्छा!'

त्याने परत ते वाचले नि त्याच्या लक्षात आले की, मृत्यूने आता त्याच्यावर घाला घातल्यासारखेच होते. त्याला असे वाटू लागले, 'आत्ता, ज्या क्षणापासून आपण आपले विचार नीट मांडू शकत आहोत, त्याच क्षणी आपण एक निर्णायक पाऊल उचलले आहे. कुठल्याही कृतीचे परिणाम हे त्या कृतीतच अंतर्भूत झालेले असतात.' म्हणून त्याने लिहिले :

विचारगुन्ह्यामुळे मृत्यू येत नाही, तर विचारगुन्हा हाच मृत्यू असतो!

‘आता त्याने स्वतःला ‘मृत्यू पावलेला माणूस’ म्हणून समजावयास सुरुवात केली. आता जमेल तितका काळ हा ‘मृत्यू पावलेला माणूस’ जिवंत ठेवला पाहिजे.’ त्याच्या उजव्या हाताच्या दोन बोटांना शाईचे डाग लागले होते. घटनेचा हा तपशील एवढा अचूक होता की, त्यामुळे त्याचे कृत्य सहज उघडकीला येऊ शकत होते. संशयाने सतत वास घेणारा पक्षाचा एखादा भक्त (ती स्त्रीच असण्याची शक्यता होती. बहुधा तीच ती रुपेरी केसांची स्त्री किंवा काळ्या केसांची वाङ्मयनिर्मिती विभागातील ती स्त्री) विचार करू लागला असता की, विन्स्टन जेवण्याच्या सुट्टीत का लिहीत होता? जुन्या पद्धतीचा टाक का वापरत होता? असे तो ‘काय’ लिहीत असला पाहिजे? बस्स! मग योग्य ठिकाणी चुगली करावयाचाच काय तो अवकाश! तो स्नानगृहात गेला. खरबरीत व गडद तपकिरी रंगाच्या साबणाने तो ते डाग काळजीपूर्वक घासू लागला. तो साबण एवढा खरबरीत होता की, त्यामुळे कातडी सहज ओरखडली जाऊ शकत होती.

त्याने ती डायरी ड्रॉवरमध्ये खूप आत लोटून ठेवली. लपवून ठेवण्याच्या कल्पनेचा काहीही उपयोग नव्हता, पण निदान ‘ती तिथे आहे’ हे कोणाला कळते की नाही, एवढे तरी समजले असते. डायरीच्या पानांमध्ये कोणाला न कळणारी गुप्त खूण म्हणून एखादा केस ठेवला असता, तर एखाद्या वेळेस तो कळून आला असता. म्हणून त्याने बोटाचे टोक दाबून एक न कळण्याजोगा बारीक व पांढऱ्या मातीचा कण उचलला आणि तो डायरीच्या कव्हरच्या एका कोपऱ्यावर ठेवून दिला. डायरी हलली असती, तर तो कण नक्कीच पडला असता.

विन्स्टनला आपल्या आईचे स्वप्न पडत होते.

‘आपली आई नाहीशी झाली त्या वेळी आपण दहा किंवा अकरा वर्षांचे असलो पाहिजे.’ असे त्याला वाटले. ती एक उंच, पुतळ्यासारखी भासणारी व जराशी शांत स्त्री होती. तिच्या हालचालींत मंदपणा असे. तिचे केस मात्र स्वच्छ, चमकदार, पण आकर्षक होते. विन्स्टनला आपले वडील मात्र अस्पष्ट आठवत होते. रापलेला रंग सडपातळ शरीर, काळ्या रंगाचे, पण नीटनीटके घातलेले कपडे व नाकावर चष्मा असे त्यांचे रूप त्याच्या स्मरणात होते. विशेषकरून त्यांच्या बुटाचे अत्यंत पातळ तलवे त्याला आठवत होते. १९५० ते १९६०च्या दरम्यान झालेल्या पक्षशुद्धीकरणाच्या मोहिमेने विन्स्टनच्या आई-वडिलांना गिळून टाकले होते.

आता स्वप्नात त्याला त्याची आई दिसत होती. तो बसला होता त्याच्याखाली खोलवर कोठेतरी ती बसलेली होती, असे दिसत होते. तिच्या हातात त्याची धाकटी बहीण होती. त्याला आपली बहीण आठवत नव्हती. जी काय आठवत होती, ती म्हणजे एक छोटे व अशक्त मूल होते. नेहमी शांत पडून राहणारी व आपल्या मोठ्या डोळ्यांनी इकडे-तिकडे सारखी टकटक बघत राहणारी, हीच त्याची त्या बहिणीविषयीची आठवण! आता त्या दोघीही मान वरती करून त्याच्याकडे पाहत होत्या. त्या दोघी जमिनीपासून खोल असलेल्या कोणत्यातरी जागी होत्या. विहिरीचा तळ किंवा एखादे खोल थडगे, अशासारखी काहीतरी ती जागा असावी. त्याच्यापासून खूप खाली असलेली ती जागा आणखी आणखी खाली सरकत चाललेली होती. बुडणाऱ्या जहाजातील भव्य दालनात त्या दोघी बसल्या होत्या. गडद होत जाणाऱ्या पाण्यातून त्या दोघी वर पाहत होत्या. त्या आणखी खोल बुडत चालल्या होत्या. त्यांच्यावरील हिरवे पाणी गडद होत चालले होते. आता पुढच्या क्षणी हा गडदपणा एवढा वाढला असता की, ते जहाज त्यात लुप्त होऊन दृष्टीसही पडले नसते. त्या मृत्यूकडे खेचल्या जात असताना तो मात्र बाहेर स्वच्छ उजेडात व खुल्या हवेत उभा होता. पण त्या एवढ्या खाली का होत्या? तर तो वर होता ‘म्हणून’ त्या खाली होत्या. हे त्यालाही माहिती होते नि त्यांनाही माहिती होते. त्यांना हे खरोखरीच माहिती होते, हे त्यांच्या चेहऱ्यावरूनच विन्स्टनला कळत होते. मात्र सत्य परिस्थितीची जाणीव असूनही ती त्याला दोष देत नव्हती की त्या दोघींच्या मनात तसा भावही नव्हता. ही गोष्टही विन्स्टनला त्यांच्या चेहऱ्यावरून कळून येत होती. विन्स्टनला जगू द्यावयाचे असेल, तर आपल्याला मृत्यू पावणे भाग आहे अन् ज्या काही गोष्टी टाळता येणे अजिबात शक्य नसते त्यांपैकीच हा एक भाग आहे, असाच भाव त्यांच्या चेहऱ्यावर प्रकट होत होता.

नक्की काय झाले होते ते, त्याला आठवत नव्हते; पण त्याला स्वप्नात एवढेच कळले की, केवळ त्याला जगविण्यासाठी त्याच्या आईला व बहिणीला स्वतःच्या आयुष्याचा त्याग करावा लागला होता. काही स्वप्ने अशी असतात की, त्यांमध्ये वस्तुस्थिती आणि कल्पना याबद्दलची जाणीव होते. जागे झाल्यावर असे लक्षात येते की, ती जाणीव नवीन असते आणि ती मौल्यवान असते! अशी स्वप्ने बौद्धिक जीवनाचे अंग बनून जातात. विन्स्टनला पडलेले हे स्वप्न वैशिष्ट्यपूर्ण म्हणून स्मृतीत टिकून राहणारे तर होतेच, परंतु ते अशा बौद्धिक स्वप्नांपैकी होते.

विन्स्टनला आता एक गोष्ट झटकन आठवली की, सुमारे तीस वर्षांपूर्वी त्याच्या आईचा झालेला मृत्यू अत्यंत दुःखदायक व करुण होता. त्याला असे जाणवले की, शोकांतिका हे प्राचीन काळाचे वैशिष्ट्य होते. ह्या काळात खासगी जीवन, प्रेम व मैत्री अस्तित्वात होती आणि ह्याच काळात एकत्र कुटुंबातील माणसे कसलेही कारण न विचारता एकमेकांच्या मदतीसाठी धावून जात होती. त्याच्यावर प्रेम करीत करीत त्याची आई मृत्यू पावल्याने तिच्या स्मृती त्याच्या हृदयात खोलवर जाऊन रुतून बसल्या होत्या. तिने आपल्या जीवनाचा त्याग कसा केला होता, हे त्याला आठवत नव्हते; पण तिने केलेले बलिदान निष्ठेच्या एका कल्पनेसाठी होते. ही निष्ठा किंवा एकनिष्ठा त्या वेळी पूर्णपणे खासगी व अपरिवर्तनीय होती. अशा घटना चालू काळात घडत नव्हत्या, हे त्याने पाहिले होते. चालू काळात भीती, तिरस्कार व वेदना यांचेच सर्वत्र राज्य होते, पण कोठेही भावनांचा आदर केला जात नव्हता की काळजाला खोलवर हात घालणारी किंवा अनेक पदरी अशी शोकभावना दिसून येत नव्हती. हे सारे त्याला हिरव्या पाण्यातून वर पाहणाऱ्या आपल्या आईच्या व बहिणीच्या मोठ्या डोळ्यांत दिसून येत होते. त्या दोघी अजूनही

शेकडो फुट खाली खाली बुडत चालल्या होत्या.

अचानक तो एका मऊ हिरवळीवर उभा होता. ती उन्हाळ्यातील एक संध्याकाळ होती. सूर्याच्या किरणांनी सर्व जमीन सोनेरी करून टाकली होती. त्याला आता दिसत असलेला भूभाग त्याच्या स्वप्नात इतक्या वेळा आलेला होती की, हा स्वप्नातील भास होता की हे दृश्य त्याने खरोखरीच वास्तव जगात पूर्वी पाहिले होते, हे तो सांगू शकला नसता. जागेपणी तो ह्या दृश्याला 'सोनेरी प्रदेश' असे म्हणत असे. ते एक जुने कुरण होते. त्यातील गवत अधूनमधून सशांनी खाल्लेले होते. त्या कुरणातून एक पाऊलवाट गेलेली दिसत होती. चिचुंद्रीने केलेले छोटेछोटे मातीचे ढीग अधूनमधून दिसत होते. कुरणाच्या पलीकडे एक मोडकळीस आलेले कुंपण दिसत होते. तिथेच एल्म वृक्षाच्या फांद्या वाऱ्याच्या झुळकीबरोबर मंदपणे डोलत होत्या. त्या दाट वृक्षराजीतील सळसळणारी पाने स्त्रीयांच्या केसांच्या सळसळीची आठवण करून देत होती. जवळच कोठेतरी मंदपणे वाहणारा ओढा असावा. तो दिसत नसला, तरी काठावरील वाळुंजीच्या झाडांची छाया ओढ्याच्या पाण्यावर पडली असावी नि त्या छायेतील स्वच्छ पाण्यात छोटे छोटे मासे बागडत असावेत, असे जाणवत होते.

त्या कुरणातून काळे केस असलेली एक तरुण स्त्री त्याच्याकडे येत होती. क्षणार्धात तिने आपल्या अंगावरील कपडे टरकावून तुच्छतेने बाजूला भिरकावून दिले. तिचे शरीर गोरेपान व नितळ दिसत होते; पण यामुळे त्याच्या मनात तिच्याबद्दल काही अभिलाषा निर्माण झाली नाही. अर्थात, त्याने तिच्याकडे फारसे नीट पाहिलेलेच नव्हते. त्या क्षणार्धात तिने ज्या अविर्भावाने कपडे फेकून देण्याची कृती केली होती, त्यानेच तो भारावून गेला होता. त्या कृतीतील डौल व बेफिकीरपणा यामध्ये एका संबंध संस्कृतीचा, विचार करण्याच्या एका पद्धतीचा संपूर्ण विनाश सामावलेला होता. हवेत झोकून दिलेल्या हाताच्या त्या एका अविर्भावात बिग ब्रदर, पक्ष आणि थॉटपोलीस हे तत्काळ निपटून टाकले जाऊ शकत होते. हा अविर्भावसुद्धा प्राचीन काळातीलच होता. विन्स्टन जागा झाला तेव्हा त्याच्या ओठांवर 'शेक्सपीअर' हा शब्द होता.

प्रकाशवाणीच्या पडद्यामधून कान फाटून जाणारी एक कर्कशशय शिट्टी वाजू लागली. तिच्या स्वरात अर्धा मिनिट कसलाही फरक पडला नाही. ०७:१५ वाजले होते. कचेरीत जाणाऱ्यांनी अंधरुणातून उठण्याची वेळ झालेली होती. विन्स्टन आळोखेपिळोखे देत अंधरुणातून बाहेर पडला. तो पूर्णपणे विवस्त्र होता. कारण पक्षाच्या बाहेरच्या वर्तुळातील सभासदांना कपड्यांची फक्त ३००० कूपन्स दर वर्षी वाटली जात होती, तर पायजमा व शर्टची फक्त ६०० कूपन्स वाटली जात होती. त्याने खुर्चीवर पडलेला एक मळकट शर्ट व दोन आखूड चड्ड्या उचलल्या. तीन मिनिटांतच व्यायामाचा कार्यक्रम सुरू होणार होता. दुसऱ्याच क्षणाला त्याला खोकल्याची एक जबरदस्त उबळ आली. रोज सकाळी उठल्यावर त्याला असा खोकला येत असे. त्या खोकल्याचा त्याच्या फुफ्फुसांवर ताण पडून तो एवढा शिणून जात असे की, यामुळे त्याला लागलेली धाप थांबेपर्यंत त्याला उताणे पडून राहावे लागत असे. नंतरच त्याचा श्वासोच्छ्वास परत सुरळीत चालू शकत असे. जबरदस्त खोकला आल्याने त्याच्या शिरा टारून फुगत असत. पायाच्या रक्तवाहिन्यांचा अल्सर त्रास देऊ लागत असे.

एका स्त्रीचा कर्कशशय आवाज येत होता, "तीस ते चाळीस वयोगट! तीस ते चाळीस वयोगट! चला, आपापली जागा घ्या. तीस ते चाळीस!"

विन्स्टन ताडकन उठून प्रकाशवाणीच्या पडद्यासमोर दक्ष अवस्थेत उभा राहिला. पडद्यावर एका तरुण स्त्रीची प्रतिमा उमटलेली होती. सडपातळ, पण पीळदार स्नायूंच्या या स्त्रीने तंग पोशाख केला होता. पायात खेळाडूंचे बूट घातलेले होते.

"हात वाकवा आणि ताणा!" ती सपकन बोलली, "माझाबरोबर करा पाहू. एक, दोन तीन, चार! एक, दोन, तीन, चार! हं, चला कॉम्प्रेड्स, जरा जीव ओतून करा पाहू! एक, दोन, तीन, चार! एक, दोन, तीन, चार!..."

विन्स्टनच्या मनावर स्वप्नाचा झालेला परिणाम त्या खोकल्याच्या उबळीने पूर्णपणे पुसून टाकला गेला नव्हता. उलट, व्यायामाच्या तालामुळे ते स्वप्न त्याच्या मनात काहीसे टिकवूनच धरले जाऊ लागले. तो यांत्रिकपणे आपले हात मागे-पुढे करीत होता. चेहऱ्यावर आनंदी भाव ठेवणे अत्यावश्यक असल्याने तसे त्याने ठेवले होते. हे करीत असतानाच मनातल्या मनात बालपणीच्या अंधूक आठवणींकडे मागे जाण्याची धडपड तो करीत होता. ही एक खरोखरीच अत्यंत कठीण गोष्ट होती. संदर्भासाठी मनाबाहेर काहीही दुवे, पुरावे वगैरे नसल्याने खुद्द आपल्या स्वतःच्या आयुष्याची रूपरेषाही त्याला नीट स्पष्ट होऊ शकत नव्हती. त्याला आठवण येत असे, ती एखाद्या ठळक व भव्य प्रसंगाची; अन् हा प्रसंग बहुधा प्रत्यक्षात घडलेला नसे. ती आठवण कोणत्यातरी घटनेच्या तपशिलाची

होती; पण त्या घटनेचे वातावरण मात्र त्याच्या मनाला स्पर्श करीत नसे. कितीतरी कालखंड असे होते की, त्यांत काय झाले होते, ते त्याला आठवत नव्हते. स्मृतीमध्ये ते रिकामे कालखंड होते. कारण त्या कालखंडांत सारेच निराळे होते. फार काय, देशांची नावेही वेगळीच होती. देशांचे नकाशावरील आकारही भिन्न होते. उदाहरणार्थ, त्या काळात 'एअरस्ट्रीप वन' असे म्हटले जात नव्हते. त्याऐवजी इंग्लंड किंवा ब्रिटन म्हटले जाई. विन्स्टनला तर लंडन असे म्हटले जाणारे नावच केवळ खात्रीपूर्वक आठवत होते.

आपला देश युद्धात न गुंतल्याचा एखादा कालखंड त्याला आठवत नव्हता; पण हे नक्की होते की, त्याच्या लहानपणी शांततेचे कालखंड बरेच मोठे होते; कारण त्याच्या त्या वेळच्या स्मृतींमध्ये हवाई हल्ल्याची एक आठवण होती. त्या वेळी या हल्ल्यामुळे प्रत्येकाला आश्चर्याचा धक्का बसल्याचे त्याला आठवत होते. कदाचित कोलचेस्टर शहरावर अणुबॉम्ब पडल्याचा तो प्रसंग असावा. त्याला तो हल्ला नीटसा आठवत नव्हता, पण त्याच्या वडिलांनी त्याच्या हाताला घट्ट धरून घाईघाईने त्याला खाली नेले होते. ती जमिनीखालची एक खूप खोल जागा होती. तिथे जाण्यासाठी ते एका जिन्यावरून सारखे खाली, खाली, खाली चालले होते. तो एक गोल, गोल जिना होता. त्याला किती पायऱ्या होत्या देव जाणे! त्या उतरून उतरून त्याच्या पायात अखेर गोळे येऊ लागले. त्यांना अधूनमधून थांबून विश्रांती घ्यावी लागत होती. त्याच्या आईची चाल मंद व स्वप्नाळू वाटावी अशी होती. ती खूप मागे पडली होती. विन्स्टनची बहीण तिच्याकडे होती. त्या वेळी त्याची ही बहीण म्हणजे केवळ एक दुपट्यांचा गोळा होता! तो गोळा म्हणजेच त्याची बहीण होती, हे त्याला कळत नव्हते. कारण त्या वेळी तिचा जन्म झाल्याचे त्याला माहिती नव्हते. शेवटी ते एका गर्दीच्या जागी आले. तिथे खूप गलका चाललेला होता! ते एक भुयारी रेल्वे स्टेशन होते, हे शेवटी त्याने ओळखले.

तेथील दगडी फरशीवर सर्वत्र माणसे बसून राहिली होती. निजण्यासाठी एकावर एक असे अनेक लोखंडी बर्थ्स होते. त्यांच्यावर बाकीची माणसे दाटीवाटीने बसून राहिली होती. विन्स्टन आणि त्याचे आई-बाप खाली जमिनीवरच एक जागा मिळाली तिथे बसून राहिले. जवळच्याच एका बर्थवर एक म्हातारा व एक म्हातारी शेजारी शेजारी बसून राहिले होते. म्हाताऱ्याच्या अंगावर एक काळ्या रंगाचा चांगला सूट होता. डोक्यावर एक काळी कापडी टोपी होती. पांढऱ्या केसांवरून ती खूपच मागे सरकली होती. त्याचा चेहरा लाल होता, डोळे निळे होते आणि डोळ्यांतून अश्रू ओघळत होते. जिन पिऊन तो तर झालेला होता. तो एवढी जिन प्यायला होता की, त्याच्या अंगातून घामाऐवजी जिनच बाहेर पडत असावी असे वाटत होते. कारण त्याला जिनचा चांगलाच वास मारत होता. तसेच त्याच्या डोळ्यांतून येणारे अश्रूही शुद्ध जिनचेच असावेत, असे वाटत होते; पण दारूमुळे त्याची शुद्ध गेलेली असावी, असे वाटत नव्हते; तर त्याला कसलेतरी भयंकर व असह्य दुःख झाल्यामुळे तो ग्लानीत होता. विन्स्टनला त्याच्या बालबुद्धीनुसार एवढेच कळले की, या म्हाताऱ्याचे काहीतरी बिनसले होते. त्याच्या बाबतीत काहीतरी भयंकर घडले होते. नुकतेच असे काहीतरी घडले होते, जे दुरुस्त करण्यापलीकडे होते व त्याबद्दल क्षमा करता येणे अशक्य होते. जे घडले होते, त्याचा थोडाफार अंदाज विन्स्टनला लावता आला होता. त्या म्हाताऱ्याची कोणतीतरी अत्यंत प्रिय व्यक्ती, कदाचित छोटी नात ठार झाली असावी. दर मिनिटाला तो सारखा म्हणत होता, "आपण त्यांच्यावर विश्वास ठेवायला नको होता. मी म्हणालो होतो. मी म्हणालो होतो की नाही? त्यांच्यावर विश्वास ठेवल्यावर त्याचे फळ हे असेच मिळणार. इतके दिवस मी हेच सांगत आलो होतो. आपण त्या साल्यांच्यावर विश्वास ठेवायला नको होता."

‘कोणते हे साले की ज्यांच्यावर विश्वास ठेवायला नको होता?’ विन्स्टनला हे काही आठवेना.

त्या वेळेपासून अक्षरशः सतत युद्ध सुरू झालेले होते. प्रत्येक वेळी तसेच युद्ध होते असे नाही; कारण त्याच्या बालपणात लंडनमध्ये अनेक महिने रस्तोरस्ती मारामान्या होत असत व सर्वत्र गोंधळाची परिस्थिती असे. त्यातील काही मारामान्या तर त्याला स्पष्टपणे आठवत होत्या, पण कोणत्या वेळी कोण कोणाशी भांडत होते, याचा शोध घ्यावयाचा प्रयत्न केला असता, तर मात्र ते कठीण होते. त्या संपूर्ण कालखंडाच्या इतिहासाचा मागोवा घेणे हीच मुळी एक अशक्य गोष्ट होती. कारण चालू काळाखेरीज अन्य कोणत्याही संदर्भात ऐतिहासिक नोंदी, सांगोपांगी हकिकती वगैरे राखून ठेवल्या गेल्या नव्हत्या. उदाहरणार्थ, सध्या १९८४ साली (जर १९८४ साल खरोखरीच असेल, तर) ओशियानियाचे युरेशियाशी युद्ध चालू होते, तर इस्टेशियाशी मैत्रीचे संबंध होते. कोणताही काळ किंवा वर्ष घेतले असते, तरी या तिन्हींपैकी कोणत्यातरी दोन महासत्ता एकमेकींशी मैत्री ठेवीत व त्या दोघींचे मिळून तिसऱ्या महासत्तेशी युद्ध चालू असे; पण याची वाच्यता जाहीरपणे किंवा खासगीतही कोणीच करीत नव्हते. विन्स्टनला तर चांगलेच आठवत होते की, चारच वर्षांपूर्वी ओशियानिया व युरेशिया ह्या दोन्ही दोस्त महासत्ता होत्या आणि त्या

दोन्ही एकत्र येऊन त्यांचे इस्टेशियाविरुद्ध युद्ध चालू होते; पण गुप्त माहितीचा हा केवळ एक तुकडा विन्स्टनजवळ होता अन् तोही त्याचे आपल्या स्मृतीवर नियंत्रण नसल्याने राहिला होता. अधिकृतरीत्या मात्र 'राजकीय दोस्तीत कधीच बदल झाला नाही.' असेच सांगितले जाई. ओशियानियाचे युरेशियाबरोबर युद्ध चालू होते, म्हणजेच ओशियानियाचे कायमच युरेशियाबरोबर युद्ध होत आलेले होते, असाच अर्थ केला जाई. कोणत्याही क्षणी कोणीही शत्रू असू दे, त्याचे चित्र 'पूर्णपणे दुष्ट व नीच' असेच रंगविले जाई. भूतकाळात किंवा भविष्यकाळात या शत्रूशी दोस्ती असणे अशक्य कोटीतीलच समजले जाई.

अन् यातील भीती वाटणारी गोष्ट विन्स्टनला दहा हजाराव्यांदा तरी जाणवली : 'जर पक्ष भूतकाळात हात खुपसून, एखादी घटना उचलून म्हणू शकत असेल की, 'असे कधी घडलेच नव्हते', तर कोणत्याही छळापेक्षा किंवा मृत्यूपेक्षाही ही गोष्ट निर्विवाद भयानक असणार ना?'

पक्ष असे म्हणत होता की, ओशियानियाची युरेशियाबरोबर कधीच दोस्ती नव्हती, पण विन्स्टन स्मिथला तर माहिती होते की, नुकतीच म्हणजे चारच वर्षांपूर्वी ओशियानियाची युरेशियाबरोबर दोस्ती होती; परंतु ही माहिती जर कुठे अस्तित्वात होती, तर ती फक्त विन्स्टनच्या अंतर्मनात होती! मग ती ताबडतोब नष्ट केली जाणे आवश्यक होते. जर पक्षाने लादलेले असत्य सर्व जण मान्य करीत असतील, जर सर्व कागदपत्रांमध्ये व नोंदींमध्येही तीच असत्य कहाणी असेल, तर हे असत्य इतिहासात जाऊन बसे व सत्य म्हणून मिरवू लागे. पक्षाचे ब्रीदवाक्य सांगत होते की, 'जो भूतकाळावर नियंत्रण ठेऊ शकतो, तोच भविष्यकाळावर नियंत्रण ठेवू शकतो आणि जो वर्तमानकाळावर नियंत्रण ठेवू शकतो, तोच भूतकाळावर नियंत्रण ठेवू शकतो.' आणि जरी भूतकाळाचे स्वरूप बदलू शकत होते, तरी ते बदलले जात नव्हते. जे काही सत्य होते, ते अनादि काळापासून अनंत काळापर्यंत सत्यच राहत होते. तसे हे साध्य करावयास फार सोपे होते. फक्त स्वतःच्या स्मृतीवर सतत, एकापाठोपाठ अनेक वेळा विजय मिळवणे आवश्यक होते. न्यूसपीक भाषेत ह्याला 'वास्तवता नियंत्रण' किंवा 'डबलथिंक' असे म्हटले जाई.

"स्टॅण्ड ईझी!" ती शिक्षिका प्रकाशवाणीमधून खाडकन ओरडली, पण या वेळी थोडी सौम्यपणे ओरडली.

विन्स्टनने आपले हात हळूहळू खाली सोडले. सावकाश श्वास घेऊन छातीत हवा भरून घेतली. त्याचे मन डबलथिंक पद्धतीच्या जंजाळात हळूच शिरले. माहिती करून घेणे आणि माहिती न करून घेणे, संपूर्ण सत्याची जाणीव असतानाच पूर्वरचित असत्य सांगणे, एकाच वेळी दोन परस्परविरुद्ध गोष्टींवर विश्वास ठेवणे या सर्व गोष्टी एकमेकींना छेद देणाऱ्या होत्या; परंतु हे माहिती असूनही त्या दोन्हींचे अस्तित्व व खरेपणा मान्य करणे, तर्कशास्त्राचा तर्कशास्त्राविरुद्धच वापर करणे, नीतिमत्ता धुडकावून लावीत असतानाच तिचे बंधन मान्य करणे, लोकशाही हा प्रकार मुळातच अशक्य व अव्यवहार्य आहे असे मानतानाच पक्ष हा लोकशाहीचा रक्षणकर्ता आहे असे मानणे, जे विसरणे आवश्यक आहे ते विसरणे, नंतर जेव्हा गरज भासेल तेव्हा विसरलेले परत स्मृतीत खेचून आणणे आणि नंतर ते परत विसरणे नि सर्वात कळस म्हणजे खुद्द या विचारपद्धतीलाच हीच पद्धत लागू करणे असा हा सारा डबलथिंकचा चमत्कारिक प्रकार होता. यातील सर्वात शेवटची मार्मिक व गूढ बाब अशी की, जाणीवपूर्वक तुमची जाणविच नष्ट करीत जाणे तुम्हास जमले पाहिजे आणि नंतर परत तुम्हीच तुमच्यावर घातलेली ह्या संमोहिनीची जाणीव स्वतःला होऊ देता कामा नये. 'डबलथिंक' ह्या शब्दाचा अर्थ नीट माहिती करून घेण्यासाठीसुद्धा डबलथिंकचा वापर करावा लागत होता.

शिक्षिकेने परत दक्ष अवस्था घेण्याचा हुकूम दिला. "अन् आता पाहू, कोण आपल्या पायाच्या बोटाना हात लावू शकते?" तिच्या आवाजात उत्साह भरलेला होता. "हे पाय न वाकता झाले पाहिजे. कॉम्प्रेड्स प्लीज, कर्मान, एक-दोन! एक-दोन!"

विन्स्टनने नाराजीने पायाची बोटे पकडावयाचा प्रयत्न केला. त्यामुळे त्याच्या टाचेतून एक तीव्र कळ निघाली व ती कमरेपर्यंत पसरत गेली. याचा शेवट नेहमी खोकल्याची उबळ येण्यात होत असे. विन्स्टनच्या मनातील विचारमालिका परत सुरू झाली, पण त्यातील सुखद भावना निघून गेली होती. त्याच्या लक्षात आले होते की, भूतकाळ नुसता बदलला गेला नव्हता, तर प्रत्यक्षात त्याचा नाश केला गेला होता. कोणतीही सर्वात ठळक घटना परत मनात उभी करता येणे अशक्य होते. कारण पक्षाने स्मृतीबाहेरील सर्व नोंदी व पुरावे नष्ट करून टाकले होते. आता प्रथम कोणत्या वर्षात 'बिग ब्रदरचे' नाव घेतले जाऊ लागले, हे तो आठवू लागला. हे १९६० ते १९७०च्या दशकात केव्हातरी घडले असावे, असा त्याने अंदाज केला; पण नक्की खात्री देता येणे अशक्य होते. पक्षाच्या इतिहासात बिग ब्रदरची प्रतिमा नेता व पालक अशी दर्शवली होती. क्रांती झाल्यापासून पक्ष बिग ब्रदरची अशीच

प्रतिमा दाखवीत आला होता. मग बिग ब्रदरचा पराक्रम व कर्तृत्व हळूहळू आणखी मागे मागे नेण्यात येऊ लागले. शेवटी १९२० ते १९४० या कालखंडापर्यंत ते घुसविण्यात आले. हा कालखंड केवढा भपकेबाज होता, त्या वेळी भांडवलशाहीवादी डोक्यावर उंच हॅट घालून, चकचकीत मोटारगाडीतून किंवा घोडागाडीतून लंडनच्या रस्त्यांतून कसे हिंडत असत, या गाड्यांना बाजूला कशा काचा लावलेल्या असत याचे नेमके चित्र रंगवले गेले. आता या आख्यायिकेत खरे किती होते व खोटे किती घुसडले गेले होते, हे कळावयास काहीही मार्ग नव्हता. विन्स्टनला तर पक्षाची स्थापना नक्की कोणत्या तारखेला झाली होती, हेही आठवत नव्हते. १९६० सालापूर्वी 'इंग्लिश समाजवाद' त्याने ऐकला होता, यावर त्याचा विश्वास बसत नव्हता; पण ओल्डस्पीक भाषेत हाच शब्द ('इंग्लिश समाजवाद' त्याचा अर्थ) पूर्वीपासून प्रचारात होता. आता सर्वकाही धुक्यात विरून गेले होते. कधीकधी मात्र खरोखरीच एखादी खोटी गोष्ट बरोबर लक्षात येऊन त्याला ती दाखविता येत होती. उदाहरणार्थ, पक्षाच्या इतिहासाच्या पुस्तकात म्हटले होते की, विमानांचा शोध पक्षाने लावला होता; पण विन्स्टन तर अगदी लहानपणापासून विमाने पाहत आलेला होता; पण तरीही काहीही सिद्ध करता येत नव्हते. कारण तसा पुरावा कोठेच सापडत नव्हता. इतिहास बदलून त्याला खोटे रूप दिल्याचा पुरावा फक्त एकदाच त्याच्या हातात आला होता. तो चक्क कागदपत्रावर ढळढळीत नोंद असलेला एक पुरावा होता आणि त्या वेळी —

“स्मिथ!” पडद्यामधून कर्कशश्रव आवाज आला, “सिक्स झीरो सेव्हन नाइन स्मिथ डब्ल्यू! होय, तूच तूच! वाक आणखी... आणखी... तू याहीपेक्षा आणखी चांगले करू शकतोस, पण तू प्रयत्न करीत नाहीस. चल, वाक. प्लीज! ठीक आहे कॉम्रेड. आता उभा राहा. सर्व जण स्टॅण्ड अँट ईझ आणि आता माझ्याकडे पाहा!”

अचानक विन्स्टनच्या सर्वांगावर गरम गरम घाम फुटला. त्याचा चेहरा पूर्णपणे गूढ दिसू लागला. आपल्याला वाटत असणारी भीती, त्रेधा चेहऱ्यावर कधीही दर्शवायची नसे! कधीही राग चेहऱ्यावर प्रकट होऊ द्यावयाचा नसे! चुकून जरी पापणी लवली, तरी तो माणूस संपला! तो उभा राहून त्या शिक्षिकेकडे पाहू लागला. तिने आपले हात कानापासून सरळ वर धरले आणि डौलदारपणे नाही, तरी कमालीच्या सफाईने वाकून आपल्या पायाची बोटे पकडली.

“असे पाहिजे कॉम्रेड्स! तुम्ही असे करताना मला पाहावयाचे आहे. पुन्हा माझ्याकडे पाहा. माझे वय ३९ आहे आणि मला चांगली चार मुले आहेत, तरी मला कसे जमते आहे, ते आता नीट पाहा.” ती परत वाकली. “पाहा, मी गुडघ्यात वाकले नाही. गुडघे सरळ आहेत. तुम्ही मनात आणले, तर तुम्हालाही असे करणे सहज जमेल.” उठून ताठ उभे राहता राहता ती म्हणाली.

“पंचेचाळीसच्या खालच्या कोणत्याही व्यक्तीला आपल्या पायांची बोटे पकडणे सहज जमत असते. आपल्या सर्वांना आघाडीवर लढण्याचे भाग्य लाभले नाही, पण निदान आपण आपली प्रकृती तरी ठणठणीत ठेवू शकतो. मलबार आघाडीवर लढणारी आपली तरुण मुले लक्षात असू द्या! आणि ‘फ्लोटिंग फॉट्रेसमधील’ आपले खलाशीही लक्षात ठेवा! कल्पना करा की, त्यांना कोणत्या परिस्थितीतून जावे लागते आहे. चला, परत प्रयत्न करा. हं, हे ठीक आहे कॉम्रेड, मघापेक्षा अधिक चांगले जमले आहे.” तिने उत्साहाने सांगितले. त्याच वेळी विन्स्टनने एक मोठी मुसंडी मारून प्रयत्न करावा तसा प्रयत्न केला होता. गुडघ्यात न वाकता पायाची बोटे पकडण्यात तो यशस्वी झाला होता. इतक्या वर्षांत तो प्रथमच यशस्वी झाला होता!

“हंsss!” असे म्हणून विन्स्टनने अजाणताच एक खोल निःश्वास सोडला. कचेरीतील दैनंदिन कामाची सुरुवात करताना त्याच्याकडून नेहमीच असा निःश्वास टाकला जाई. हे इतके सहज होत असे की, जवळच्या प्रकाशवाणीच्या धाकाचाही त्याच्यावर परिणाम होत नसे. विन्स्टनने स्पीकराइट यंत्र जवळ ओढले, माउथपीसवरची धूळ फुंकून उडवली आणि आपल्या डोळ्यांवर चष्मा चढवला. स्पीकराइट यंत्राचे वैशिष्ट्य असे होते की, यावर बोलले असता त्यानुसार आपोआप कागदावर मजकूर उमटत जाई. हवेच्या नळीमधून कागदाच्या चार गुंडाळ्या त्याच्या टेबलावर उजव्या हाताला येऊन पडल्या होत्या. त्याने त्या गुंडाळ्या सरळ केल्या व एकत्र टाचून ठेवल्या.

तो जेथे काम करत होता ती जागा अगदी छोटी व बंदिस्त असल्याने तिला क्युबिकल म्हटले जाई. त्या क्युबिकलच्या भिंतींना तीन भोके होती. स्पीकराइट यंत्राच्या उजवीकडील भिंतीतील भोकातून एक हवेची नळी उगवलेली होती. लिहिलेले कागद, चिठ्ठ्या वगैरे त्यातून बाहेर पडत. डावीकडील भिंतीतील भोकातून एक मोठा पाइप बाहेर आला होता. यातून वृत्तपत्रे येऊन क्युबिकलमध्ये पडत असत. बाजूच्याच भिंतीत सहज हात पोहोचेल एवढ्या अंतरावर एक लंबवर्तुळाकृती फट होती. तिच्यावर जाळीचे आच्छादन होते. या फटीचा उपयोग नको असलेले कागद नष्ट करण्यासाठी केला जाई. अशा कित्येक हजार फटी त्या इमारतीमधील भिंतींमधून होत्या. प्रत्येक खोलीतील एकेक फट सोडली, तर साऱ्या व्हरांड्यातून व कॉरिडॉर्समधून दर ठरावीक अंतरावर अशा फटी ठेवलेल्या होत्या. काही कारणामुळे या फटींना ‘मेमरी होल’ असे म्हटले जात होते. एखादे कागदपत्र नष्ट करावयाचे असेल किंवा कोणास जर कागदाचा वाया गेलेला कपटा कुठे पडलेला दिसला, तर तो कागद उचलून जवळच्याच मेमरी होलमध्ये टाकून दिला जाई. ही सवय सर्वांना लागलेली असल्याने प्रत्येकाकडून अशी कृती सहजगत्या व आपोआप केली जाई. फटीत पडलेला कागद गरम हवेच्या झोतात सापडून भिरभिरत पुढे प्रवास करीत एका मोठ्या भट्टीत पडून नष्ट होई. अशा अनेक प्रचंड भट्ट्यांचे कोनाडे इमारतीमध्येच कोठेतरी लपलेले होते.

विन्स्टनने त्या उलगाडलेल्या चार गुंडाळ्या वाचल्या. प्रत्येकीत एक-दोन ओळींचीच सूचना होती. शब्दांसाठी संक्षिप्त केलेली अनेक अक्षरे वापरून ती सूचना तयार केलेली होती. त्या सूचना पूर्णपणे न्यूस्पीक भाषेत नसल्या, तरी त्यांत न्यूस्पीकमधील बरेच शब्द वापरलेले होते. मंत्रालयातील अंतर्गत कारभारासाठी अशी संक्षिप्त भाषा वापरलेली होती. त्या सूचना कागदावर अशा उमटलेल्या होत्या :

times 17.3.84 bb speech malreported africa rectify (टाइम्स १७. ३. ८४ बीबी भाषणात आफ्रिकेबद्दल चुकीचा वृत्तान्त. दुरुस्त करा.)

times 19. 12. 83 forecasts 3 yp 4th quarter 83 misprints verify current issue (टाइम्स १९. १२. ८३ भविष्यातील अंदाज ३ वायपी ४ था तुकडा. ८३ छपाईच्या चुका सध्याचे अंक पाहून पडताळा.)

times 14. 2. 84 miniplenty malquoted chocoate rectify (टाइम्स १४. २. ८४ मिनी प्लेन्टीकडून चॉकलेटबद्दल चुकीचा उल्लेख. दुरुस्त करा.)

times 3.12.83 reporting bb dayorder doubleplusungood refs unpersons rewrite fullwise upsub antefiling. (टाइम्स ३. १२. ८३ बीबीचा आजची आज्ञा वृत्तान्त अत्यंत वाईट. नको त्या माणसांचे संदर्भ. सर्व वृत्तान्त परत नव्याने लिहून ती फाइल वरती मंजुरीसाठी पाठवा.)

किंचित बरे वाटून विन्स्टनने चौथी सूचना बाजूला ठेवली, कारण ते एक गुंतागुंतीचे आणि जबाबदारीचे काम होते. अन् प्रत्येक वेळी त्याचा आधीच्या कामाशी संबंध येत असे. बाकीच्या तिन्ही सूचनांवरील काम ठरावीक प्रकारचे होते. फक्त दोन नंबरचीच सूचना पाळण्यासाठी अनेक याद्यांतून आकडेवारी तुडवीत जावे लागणार होते.

‘टाइम्सचे’ आधीचे अंक मिळविण्यासाठी विन्स्टनने प्रकाशवाणीच्या पडद्याजवळील नंबराची तबकडी

फिरविली. काही मिनिटांतच त्याला हवे असलेले अंक हवेच्या पाइपमधून येऊन त्याच्या पुढ्यात पडले. त्याला ज्या सूचना केल्या गेल्या होत्या त्यानुसार या अंकांतील काही लेख किंवा बातम्या काही कारणानुसार बदलावयास हव्या होत्या, असे ठरवले गेले होते. 'बदलावयास' असे म्हणण्यापेक्षा शासकीय भाषेत 'शुद्ध करावयास' पाहिजे होत्या. उदाहरणार्थ, १७ मार्चच्या टाइम्सच्या अंकात बिग ब्रदरच्या आदल्या दिवशीच्या भाषणाचा जो वृत्तान्त आला होता, त्यात त्याने असे भाकीत वर्तविले होते की, दक्षिण हिंदुस्थानातील आघाडीवर शांतता असेल आणि युरेशियाकडून लवकरच उत्तर आफ्रिकेवर चढाई केली जाईल. प्रत्यक्षात मात्र युरेशियन हायर कमांडकडून फक्त दक्षिण हिंदुस्थानवरच चढाई केली गेली. उत्तर आफ्रिकेकडे त्यांनी बघितलेसुद्धा नाही. म्हणून बिग ब्रदरच्या भाषणातील एक परिच्छेद अशा रीतीने नव्याने लिहून काढावयास हवा होता की, प्रत्यक्षात घडलेल्या घटनांचे जणू त्याने आधीच अचूक भाकीत केले होते. असाच प्रकार १९ डिसेंबरच्या टाइम्सच्या अंकाबाबत होता. १९८३च्या शेवटच्या तीन महिन्यांत विविध नित्योपयोगी वस्तूंचा किती खप होऊ शकेल, याचा शासकीय अंदाज दिला होता. हे तीन महिने म्हणजे नवव्या त्रैवार्षिक योजनेच्या काळाचा सहावा भाग होता. मात्र नंतर प्रसिद्ध झालेल्या 'टाइम्सच्या' अंकात प्रत्यक्षात किती खप झाला होता, याची आकडेवारी आली होती. त्यावरून प्रत्येक बाबतीत शासकीय अंदाज पूर्णपणे कोलमडले असल्याचे सहज लक्षात येत होते. त्यामुळे आता नवीन आकडेवारीप्रमाणे मागची आकडेवारी सुधारून घेणे, हे विन्स्टनचे काम होते.

तिसऱ्या सूचनेनुसार त्याला एक साधी चूक दुरुस्त करावयाची होती; अन् हे तर केवळ दोन मिनिटांचे काम होते! अगदी नुकतेच म्हणजे आदल्या फेब्रुवारीत मिनिस्ट्री ऑफ प्लेन्टीने एक जाहीर आश्वासन दिले होते. शासकीय भाषेत याला 'निःसंदिग्ध वचन' असे म्हटले जाई. या वचनानुसार १९८४मध्ये रेशनवरील चॉकलेटमध्ये कसलीही कपात केली जाणार नव्हती अन् प्रत्यक्षात त्या आठवड्याच्या शेवटी रेशनवरील चॉकलेटचे प्रमाण ३० ग्रॅमवरून २२ ग्रॅमवर येणार होते, हे विन्स्टनला माहिती होते. म्हणून आता फक्त मूळ वजनाऐवजी 'एप्रिलमध्ये केव्हातरी चॉकलेटच्या रेशनवरील प्रमाणात कपात करण्याची जरूरी भासण्याचा संभव आहे.' असे घातले असते म्हणजे काम झाले असते.

प्रत्येक सूचनेबरहुकूम विन्स्टनने काम केले. स्पीकराइट यंत्रातून निघालेला दुरुस्त्यांचा मजकूर त्याने त्या-त्या टाइम्सच्या अंकांना जोडून ते सारे हवेच्या पाइपामध्ये ढकलून दिले. नंतर त्याने मूळ सूचनांचे कागद आणि त्याने लिहिलेले मुद्दे व टिपणे मेमरी होलमध्ये टाकून दिली. ते तत्काळ आत खेचले जाऊन अग्नीच्या भक्ष्यस्थानी पडले. विन्स्टनची ही नंतरची कृती एवढी चटकन व अजाणता झाली होती की, त्याच्यामध्ये भिनलेल्या सवयीचाच हा परिणाम असावा, असेच एखाद्याला वाटावे.

त्या हवेच्या नळ्यांच्या व पाइपांच्या अदृश्य जाळ्यामध्ये कागद सरकवल्यावर प्रत्यक्षात काय घडते, हे त्याला नीट, तपशीलवार माहीत नव्हते; पण जे होत असावे, ते त्याला ढोबळमानाने ठाऊक होते. आलेल्या सूचनांनुसार त्या-त्या टाइम्सच्या अंकात दुरुस्त्या केल्या, त्या ताडून पाहिल्या आणि दुरुस्ती जोडलेला तो अंक परत पाठवून दिला की, पुढे नवीन दुरुस्तीसह तो अंक परत छापला जाई. जुना अंक नष्ट केला जाऊन त्या जागी नवीन अंकाची प्रत ठेवली जाई. बदलाची ही प्रक्रिया सतत चालू असे. वृत्तपत्रांखेरीज इतर नियतकालिके, पुस्तके, पुस्तिका पत्रिका, पोस्टर्स, चित्रपट, साउंडट्रॅक, व्यंगचित्रे, छायाचित्रे... थोडक्यात, विचार करावयास लावणारे, राजकीय व सैद्धान्तिक मजकूर असलेले कोणतेही वाङ्मय किंवा कागदपत्रे असतील, तर त्या सर्वांच्या बाबतीत बदलाची प्रक्रिया सतत चालूच ठेवली जाई. प्रत्येक दिवशी, अगदी दर मिनिटाला ही क्रिया चालू ठेवून भूतकाळ वर्तमानकाळाशी सुसंगत आणि अद्ययावत ठेवला जाई. त्यामुळे पक्षाने केलेला प्रत्येक अंदाज किंवा भाकीत कसे खरे ठरले आहे, हे कागदोपत्री पुराव्यानिशी सिद्ध करणे सहज जमे. चालू काळाला व क्षणाला विसंगत ठरणारी कोणतीही बातमी व व्यक्त केलेले मत कागदोपत्री ठेवू दिले जात नसे. पक्ष त्याला हवा तसा इतिहास बदले, खरवडून स्वच्छ करे आणि परत नव्याने रचून फिटू बसवे. जेव्हा जेव्हा गरज भासली होती, तेव्हा तेव्हा अनेकवार पक्ष असे करत आला होता. एकदा असे केले की, 'हा इतिहास पूर्वरचित आहे, खोटा आहे.' असे सिद्ध करणे केवळ अशक्यप्राय होऊन बसे. विन्स्टन रेकॉर्ड्स खात्याच्या ज्या विभागात काम करत होता त्याच्यापेक्षा शत पटीने मोठ्या असलेल्या याच खात्याचा एक विभाग होता. प्रसिद्ध झालेली सर्व आक्षेपार्ह पुस्तके, वृत्तपत्रे आणि इतर कागदपत्रे गोळा करणे व नष्ट करणे एवढेच त्या विभागातील माणसांचे काम होते. राजकीय युती बदलल्याने, बिग ब्रदरचे अंदाज चुकल्याने टाइम्सचा एखादा अंक बारा-बारा वेळा बदलला जाई. बदललेला ताजा अंक मूळच्या जुन्या तारखेसह फायलीत ठेवला जाई. 'हा अंक खोटा आहे' असे म्हणण्यासाठी दुसरी वेगळी प्रत कोठेही अस्तित्वातच

राहू दिली जात नसे. पुस्तकेसुद्धा पुन्हा पुन्हा मागवून घेऊन नव्याने लिहिली जात असत व प्रसिद्ध करताना त्यात कोठेही पूर्वीच्या मजकुरात केलेल्या बदलाचा अजिबात उल्लेख नसे. फार काय, विन्स्टन ज्या सूचनांप्रमाणे काम करून नंतर त्या ताबडतोब जाळून नष्ट करीत होता, त्या सूचनांमध्ये कोठेही 'खोटा मजकूर तयार करा.' अशा अर्थीचे शब्द नव्हते. 'मजकुरात अनवधानाने झालेल्या चुका', 'मुद्रणदोष' किंवा 'चुकीचे उद्गार' असा उल्लेख करूनच संदर्भ दिला जाई! म्हणून 'या चुका दुरुस्त कराव्यात' अशा आशयाच्या त्या सूचना असत.

मिनिस्ट्री ऑफ प्लेन्टीची आकडेवारी दुरुस्त करताना विन्स्टनला वाटले, 'हा सारा प्रकार 'खोटा दस्तऐवज निर्माण करणे' या प्रकारातही मोडत नाही. एका कागदाच्या जागी दुसरा मूर्खपणाने भरलेला कागद ठेवणे, असा हा प्रकार आहे.' बहुतेक सर्व मजकुराचा वास्तव जगाशी कोठेच संबंध उरला नव्हता. फार काय, जे असत्य खपवायचे होते, त्याच्याशीही या मजकुराचा कोठेच थेट संबंध राहत नव्हता. आकडेवारी मूळ मजकुरात असू दे, नाहीतर सुधारित मजकुरात असू दे, ती नेहमीच 'अद्भुत' प्रकारात मोडत होती. नवीन आकडेवारीचा मजकूर तयार करण्यासाठी बराच वेळ विचार करावा लागे. उदाहरणार्थ, मिनिस्ट्री ऑफ प्लेन्टीने तीन महिन्यांत बुटांच्या जोड्यांचे उत्पादन अंदाजे १४ कोटी ५० लाख इतके होईल, असे भाकित वर्तविले होते, परंतु प्रत्यक्षात ६ कोटी २० लाख बूटजोड्या तयार झाल्या; तथापि, विन्स्टनने अंदाज परत लिहून काढताना ५ कोटी ७० लाख एवढा आकडा लिहिला. म्हणजे अपेक्षेपेक्षा जास्तच उत्पादन केले असे म्हणावयास त्याने मुद्दामच वाव ठेवला. आता ६ कोटी २० लाख हा आकडाच मुळात खरा नव्हता. तेव्हा तो ५ कोटी ७० लाखांपेक्षा किंवा १४ कोटी ५० लाखांपेक्षा किती खरा होता, याबद्दल प्रश्नच येत नव्हता. मुळात बूटजोड्या अजिबातच तयार केल्या गेल्या नव्हत्या, हेच सत्य असण्याचा संभव अधिक होता. त्यापेक्षाही बहुतेकांना सत्य काय होते, ते माहीत असण्याची अजिबात शक्यता नव्हती व बाकीच्यांना त्यात रस वाटत नव्हता. ओशियानियाची निम्मी लोकसंख्या अनवाणी असताना त्यातून काही कळले असते, तर एकच की, दर तीन महिन्यांनी कागदावर बुटांचे भरमसाठ उत्पादन होत होते. कागदोपत्री नोंद झालेली कोणतीही छोटी किंवा मोठी बाब असू दे; तिच्यातील सत्यता अशाच प्रकारची होती. प्रत्येक गोष्ट अशी आभासमय जगात विरून जात होती. अखेर तारीख व वर्षही अनिश्चित होऊन जात होते.

विन्स्टनने हॉलमध्ये पाहिले. पलीकडच्या भिंतीलगत असलेल्या क्युबिकलमध्ये एक लहान, रेखीव चेहऱ्याचा, हनुवटीवर काळे केस ठेवलेला असा माणूस काम करीत होता. तो टिलॉटसन होता. मांडीवर एक घडी केलेले वृत्तपत्र ठेवून स्पीकराइट यंत्राच्या माउथपीसेसमध्ये अगदी तोंड घालून तो बोलत होता. तो जे काही बोलत होता ती फक्त प्रकाशवाणी व तो यांच्यातील एक गुप्त बाब होती, असा भास तो निर्माण करीत होता. त्याने वर पाहिले अन् त्याच्या चष्म्यातून विन्स्टनच्या दिशेने एक नापसंतीचा प्रकाश चमकून गेला.

विन्स्टनवला टिलॉटसनबद्दल फारशी माहिती नव्हती व तो नक्की काय काम करत असे, हेही माहीत नव्हते. रेकॉर्ड्स खात्यातील माणसे आपल्या कामाबद्दल सहसा कधी बोलत नसत. त्या लांबलचक व बिनखिडक्यांच्या हॉलमध्ये कागदांची सळसळ व अनेकांच्या बोलण्याचा घुमणारा आवाज फक्त ऐकू येत असे. त्यातील डझनावारी माणसांना फक्त रोज कामासाठी लगबगीने जाता-येताना व दोन मिनिटांच्या तिरस्कार-प्रदर्शनाच्या वेळी आपल्या भावना प्रदर्शित करताना विन्स्टन पाहत असे; पण तरीही त्यांची नावे त्याला ठाऊक नव्हती. त्याच्या शेजारच्याच क्युबिकलमध्ये एक रुपेरी केसांची लहान बाई दिवसभर राबत असे. जी माणसे 'अंतर्धान' पावली असल्याने अस्तित्वात नव्हती असे ठरले होते, त्यांची नावे शोधून काढणे आणि ती वृत्तपत्रांतून उखडून टाकणे, हे तिचे काम होते. एक प्रकारे ती या कामासाठी योग्यच होती. कारण दोन-एक वर्षांपूर्वी खुद्द तिचा नवराच असा 'अंतर्धान' पावला होता. आणखी काही क्युबिकल्सनंतर एक अत्यंत शेळपट, नेहमी तंद्रीत असणारा व कानावर भरपूर केस असलेला प्राणी काम करीत होता. त्याचे नाव ॲम्पलफोर्थ होते. त्याच्याजवळ काव्यातील वृत्त व छंद यांचे उत्तम ज्ञान होते. तात्त्विक दृष्ट्या ज्या कविता, गाणी वगैरे आक्षेपार्ह असतील, पण तरीही ज्या काव्यसंग्रहांत काही कारणाने ती समाविष्ट करावी लागत असतील, त्यांचा विपर्यास करून तसेच नवीन काव्य (ते याला 'अंतिम साहित्य' असे म्हणत) निर्माण करण्याचे काम तो करीत असे. या हॉलमधील अशी एकूण पन्नास माणसे म्हणजे एका विभागाचा उपविभाग होता. रेकॉर्ड्स खात्याच्या एकूण अवाढव्य व गुंतागुंतीच्या व्यापाच्या मानाने हा उपविभाग फारच लहान होता.

या हॉलच्या खाली व वरती अनेक मजल्यांवर माणसांचे ताफेच्या ताफे कल्पनाही करता येणार नाही असली शेकडो कामे करीत होते. यांत अवाढव्य छापखाने होते, अनेक उपसंपादक होते, टायपोग्राफीतील तज्ज्ञ होते, मजकुरांची छायाचित्रे घेण्यासाठी खास स्टुडिओ होते, प्रकाशवाणीच्या कार्यक्रमांचे तज्ज्ञ होते, या कार्यक्रमांसाठी

कामे करणारी तंत्रज्ञ मंडळी होती, निर्माते होते, अभिनयपटू होते; पण त्यातही विशेषतः दुसऱ्याच्या आवाजाची हुबेहूब नक्कल करणारे लोक जास्त होते. त्या इमारतीत संदर्भ शोधण्यासाठी खास कारकुनांची फौज होती. जी पुस्तके व नियतकालिके मागे घ्यायची असत त्यांची यादी करणे, एवढेच त्यांचे काम होते. तिजोरीसारख्या सुरक्षित व भक्कम अशा हजारो जागा होत्या. त्यांत बदल केलेल्या प्रती जपून ठेवल्या जात. तशाच काही लपविलेल्या भट्ट्याही होत्या. त्यांत मूळ प्रतींचा नाश होत राही; अन् तिथेच कुठेतरी या सर्वांवर नियंत्रण ठेवणाऱ्या, मार्गदर्शन करणाऱ्या व एकूण सर्व कामात सुसूत्रता राखणाऱ्या अधिकारी व्यक्ती होत्या. त्या धोरणात्मक निर्णय घेऊन भूतकाळाचा कोणता भाग जसाच्या तसा ठेवायचा, कोणता बदलून टाकायचा व कोणता पूर्णपणे नष्ट करायचा हे ठरवीत असत.

खुद्द रेकॉर्ड्स खाते ही मिनिस्ट्री ऑफ ट्रूथची फक्त एक शाखा होती. या मंत्रालयाचे प्रमुख काम केवळ भूतकाळ दुरुस्त करणे नव्हते; तर ओशियानियाच्या नागरिकांना वृत्तपत्रे, चित्रपट, क्रमिक पुस्तके, प्रकाशवाणीवरील कार्यक्रम, नाटके, कादंबऱ्या वगैरे सतत पुरविणे हे होते. थोडक्यात, पुतळ्यापासून घोषवाक्यापर्यंत, बालगीतापासून जीवशास्त्राच्या एखाद्या प्रबंधापर्यंत आणि लहान मुलांच्या मुळाक्षरांच्या पुस्तकापासून न्यूस्पीक भाषेच्या शब्दकोशापर्यंत कोणत्याही प्रकारची माहिती, सूचना किंवा मनोरंजनपर साहित्य पक्षाची तत्त्वप्रणाली पटवण्यासाठी निर्माण करून प्रसृत केले जात असे. तसेच या मंत्रालयावर केवळ पक्षाच्या विविध प्रकारच्या मागण्या पुरवण्याचीच जबाबदारी नव्हती, तर याच साऱ्या साहित्याची मजूर वर्गाच्या स्तरानुसार पुनर्निर्मिती करण्याचीही जबाबदारी होती. मजूर वर्गासाठी वेगळी, समांतर यंत्रणा काम करित होती. सर्वसाधारणपणे ही यंत्रणा साहित्य, संगीत, नाट्य व मनोरंजनात्मक कामे हाताळत होती. त्यांच्याकडून उथळ स्वरूपाची वृत्तपत्रे प्रसिद्ध होत. त्यात मुख्यत्वेकरून खेळ, गुन्हे, भविष्य, खळबळजनक मजकूर असलेल्या छोट्या कादंबऱ्या, अश्लील चित्रपटांची परीक्षणे आणि भावना उद्दीपित करणारी गाणी एवढाच मजकूर असे. ही गाणी एखाद्या शोभादर्शक यंत्राप्रमाणे (कॅलिडेस्कोप) असलेल्या काव्यनिर्मिती यंत्रावर यांत्रिकपणे निर्माण केली जात. या यंत्राचे नाव 'व्हर्सीफिकेटर' असे होते. अश्लील वाङ्मय निर्माण करणारा एक मोठा उपविभाग होता. त्याला न्यूस्पीक भाषेत Pornosec (पॉर्नोसेक) म्हणत. अत्यंत खालच्या पातळीवर तयार केलेले हे अश्लील वाङ्मय सील केलेल्या पिशव्यांतून पाठविले जाई. निर्माण करणाऱ्यांखेरीज कोठल्याही पक्षसभासदाला त्याकडे चुकूनही पाहण्यास परवानगी नव्हती.

विन्स्टन काम करीत असताना हवेच्या नळीतून आणखी सूचनांच्या तीन गुंडाळ्या येऊन पडल्या, पण त्यावरील काम अगदीच सोपे होते. त्याने ते चटकन उरकलेही. अन् तेवढ्यात त्या दोन मिनिटांच्या तिरस्कार-प्रदर्शनाच्या कार्यक्रमाची वेळ झाली. त्याच्या कामात त्यामुळे थोडासा खंड पडला. जेव्हा तो कार्यक्रम संपला तेव्हा तो परत आपल्या क्युबिकलमध्ये आला. फडताळामधून त्याने न्यूस्पीक भाषेचा शब्दकोश काढला. स्पीकराइट यंत्र एका बाजूला सारले, आपला चष्मा पुसून साफ केला नि सकाळच्या आपल्या मुख्य कामाकडे तो वळला.

विन्स्टनला आयुष्यातील सर्वात जास्त आनंद कामामध्ये वाटत होता. त्यातील बरेचसे काम कंटाळवाणे व तेच तेच होते; पण त्यातही अशी काही गुंतागुंतीची आणि अवघड कामे होती की, एखाद्या गणिती कोड्यात हरवून जावे तसा तो त्यांत गुंग होऊन जात असे. खोटा मजकूर तयार करताना कसलेही मार्गदर्शन नसे. फक्त आपले ज्ञान, इन्गसॉकची तत्त्वे आणि पक्षाला काय सांगावयाचे आहे एवढ्या आधारावर मजकूर रचावा लागे. विन्स्टन हे काम अत्यंत कौशल्याने हाताळे. यामुळेच तर टाइम्सच्या अंकातील संपूर्ण न्यूस्पीकमध्ये लिहिलेले खास लेख शुद्ध करून परत लिहिण्याची जबाबदारी कित्येकदा विश्वासाने त्याच्यावर टाकलेली होती. काही वेळापूर्वी बाजूला ठेवलेली गुंडाळी त्याने हातात घेऊन उलगडली. त्यात सूचना होती :

times 3.12.83 reportings bb dayorder double plusungood refs unpersons
rewrite fullwise upsub antefilling

याचा अर्थ असा होता :

३ डिसेंबर १९८३च्या दी टाइम्सच्या अंकात बिग ब्रदरच्या 'आजची आज्ञा' या सदरामधील मजकूर नीट सांगितला गेला नाही. त्यात अस्तित्वात नसलेल्या अनेक व्यक्तींचा उल्लेख केला गेला आहे. सर्व पुन्हा नीट लिहून काढा व तुमचे लिखाण फायलिंग करण्यापूर्वी वरिष्ठांकडे पाठवा.

विन्स्टनने तो आक्षेपार्ह लेख शेवटपर्यंत वाचला. बिग ब्रदरच्या 'आजची आज्ञा' या सदरामध्ये एफएफसीसी

(FFCC) या संघटनेच्या कार्याचा गौरव केला होता. ही संघटना फ्लोटिंग फ्लॉट्रेस या युद्धनौकेतील खलाशांना सिगारेट्स व इतर सुखसोयी पुरवीत होती. कोणीतरी एका कॉन्ग्रेस विदर्स नावाच्या पक्षाच्या आतील वर्तुळातील अग्रगण्य सभासदाचा वेगळा उल्लेख त्यात केला होता. त्याला 'ऑर्डर ऑफ कन्स्पिक्युअस मेरीट सेकंड क्लास' हा सन्मानही बहाल करण्यात आला होता.

तीन महिन्यांनंतर काहीही कारण न देता एफएफसीसी (FFCC) संघटनेचे अचानक विसर्जन करण्यात आले. त्यामुळे विदर्स आणि त्याच्या सहकाऱ्यांची अर्थातच अवनती झाल्याचे सर्वांच्या लक्षात आले होते, पण या प्रकाराची वृत्तपत्रांत किंवा प्रकाशवाणीवर कोठेही बातमी नव्हती; पण हे अपेक्षितच होते. कारण राजकीय गुन्हेगारांवर खटला भरणे किंवा त्यांची जाहीर बदनामी करणे हे चमत्कारिक ठरत होते. शुद्धिकरणाच्या मोठ्या मोहिमेत हजारो लोकांना गुंतविले जात असे. त्यात देशद्रोही व विचारगुन्हेगार यांच्यावर जाहीर खटले भरले जात. मग हे अपराधी आपल्या गुन्हांची क्षुद्र कबुली देत. नंतर त्यांना ठार करण्याची शिक्षा देऊन ती अमलात आणली जात असे. दोन वर्षांतून कधीतरी एकदा अशा गोष्टीचे जाहीर प्रदर्शन होई. नाहीतर एरवी पक्षाची अवकृपा झालेल्या व्यक्ती नुसत्या नाहीशा होऊन जात. त्यांचे नंतर परत कधीही नावसुद्धा ऐकू येत नसे; नक्की काय झाले असावे, याबद्दल लहानसाही धागादोरा मागे राहत नसे. काही वेळा अशा व्यक्ती मृत्यूही पावलेल्या नसत. आपले आई-बाप सोडले, तर विन्स्टनला अशा तीस व्यक्ती व्यक्तिशः माहिती होत्या, ज्या नुसत्या नाहीशा झालेल्या होत्या.

विन्स्टनने पेपर क्लीप घेऊन आपले नाक खाजविले. पलीकडे कॉन्ग्रेस टिलॉटसन जादा सावधगिरी घेऊन स्पीकराइट यंत्रावर वाकून बोलत होता. त्याने क्षणभर डोके वर करून पाहिले. पुन्हा एकदा ती शत्रुवत् वाटणारी चष्म्याची संशयखोर चमक झळकली! 'आपण जे काम करतो आहोत, तेच काम कॉन्ग्रेस टिलॉटन तर करीत नाही ना?' असे विन्स्टनला वाटले. असा प्रकार संपूर्णपणे शक्य होता. एखादे काम गुंतागुंतीचे व महत्त्वाचे असले असते, तर त्यासाठी केवळ एका व्यक्तीवर विश्वसून चालणार नव्हते. तसेच झालेले काम तपासण्यासाठी ते एखाद्या समितीवरही सोपवून चालणार नव्हते. कारण मग 'खोटा मजकूर तयार केला जात असतो' हे उघडपणे मान्य केल्यासारखे झाले असते. बिग ब्रदर प्रत्यक्षात जे काही म्हणत असे, त्याचा भिन्न भिन्न अर्थ लावून ते पुन्हा लिहून काढण्याचे काम डझनावारी माणसे करीत असण्याचीसुद्धा एक दाट शक्यता होती. मग पक्षाच्या आतील वर्तुळातील एखादा सूत्रधार त्या सर्व भिन्न मजकुरातून पाहिजे त्या अर्थाचा मजकूर निवडत असावा, त्याचे पुन्हा संकलन केले जात असावे आणि मगच तो मजकूर पक्का करून संदर्भासाठी अखेरचा म्हणून त्याच्या प्रती काढून निरनिराळ्या ठिकाणी ठेवल्या जात असण्याची शक्यताही होती. अशा रीतीने काळजीपूर्वक निवडलेले असत्य कागदोपत्री कायमचे जाऊन त्याचा शेवट सत्यात रूपांतरित होत असण्याची शक्यताही दाट होती.

विदर्स बदनाम का झाला होता, हे विन्स्टनला ठाऊक नव्हते. कदाचित भ्रष्टाचार किंवा कार्यासंबंधी असमर्थता हे कारण असणे शक्य होते. कदाचित आपले कनिष्ठ जादा लोकप्रिय होत आहेत असे वाटून बिग ब्रदर त्यांना दूर करीत असणेही शक्य होते. कदाचित विदर्स किंवा त्याच्या अगदी निकटचा कोणीतरी यांच्यामध्ये सर्वमान्य मताविरुद्धच्या प्रवृत्ती आढळल्या असण्याची शक्यता होती; किंवा कदाचित सरकारी यंत्रणेमध्येच शुद्धिकरण व व्यक्तींना अंतर्धान करणे हा भाग इतका आवश्यक झालेला होता की, त्यासाठी प्रत्येक वेळी कोणाचा ना कोणाचातरी बळी जाणे आवश्यक ठरत होते. म्हणून विदर्स व त्याचे सहकारी अंतर्धान पावले असण्याचीही शक्यता होती. खरेतर या सर्व शक्यतांमध्ये हीच एक दाट शक्यता वाटत होती. जे घडले होते, त्यासंबंधी फक्त एकच खराखुरा व छोटा धागा मागे होता. तो म्हणजे, आलेल्या गुंडाळीत या व्यक्तींचा 'अस्तित्वात नसलेल्या व्यक्तींचा संदर्भ' असा उल्लेख केला होता. याचा अर्थ या व्यक्ती केव्हाच मृत्यू पावल्या होत्या. जर या व्यक्तींना अटक झाली असती, तर नक्कीच त्यांचा उल्लेख असा केला गेला नसता. अनेकदा अशा व्यक्तींना नंतर सोडून देऊन वर्ष-दोन वर्षे स्वातंत्र्य दिले जाई व नंतर त्यांचा वध केला जाई. कित्येकदा तर काहीकाही व्यक्ती मृत्यू पावल्या आहेत, असा समज बरेच दिवस झालेला असे अन् अचानक अशी एखादी व्यक्ती जनता न्यायालयात एकदम भुतासारखी प्रकट झालेली दिसे. त्या वेळी ती व्यक्ती आपली आक्षेपार्ह कृत्ये कबूल करून त्यात इतर कोण कोण शेकडो लोक कसे कसे गुंतले होते, हे तपशीलवार सांगे. यानंतर मात्र ती व्यक्ती कायमची अंतर्धान पावत असे. विदर्सच्या बाबतीत असे घडण्याची अजिबात शक्यता नव्हती. कारण तो तर आता एक Unperson होता - अस्तित्वात नसलेला माणूस होता! म्हणजे पूर्वीपासूनच तो अस्तित्वात नव्हता, असेच मानले जाणे आवश्यक होते. विन्स्टनच्या लक्षात आले की, बिग ब्रदरचे सर्व भाषण नुसते उलटे बदलून चालणार नव्हते, तर मूळ विषयाशी कुठलाही संबंध नसणाऱ्या गोष्टीशी हे भाषण जोडून देणे आवश्यक होते.

देशद्रोही आणि विचारगुन्हेगार यांच्या नेहमीच्या धिक्काराने तो भाषण सजवू शकत होता, पण ही गोष्ट फारच बटबटीत व थोडीशी डोळ्यांवर येण्याजोगी झाली असती. तसेच युद्धातील एखाद्या आघाडीवर विजय किंवा नवव्या त्रिवार्षिक योजनेत ठरविलेल्या उत्पादनापेक्षा अधिक उत्पादन झाले, असेही तो भाषणात घालू शकत होता; पण त्यामुळे संदर्भाच्या इतर कागदपत्रांतील गुंतागुंत फारच वाढली असती. येथे काहीतरी शुद्ध कपोलकल्पितच हवे होते. विन्स्टनच्या मनात तत्काळ कोण्या एका कॉम्रेड ऑगिल्व्हीची प्रतिमा सुचली. जणूकाही ती प्रतिमा आधीपासूनच त्याच्या मनात तयार करून ठेवलेली होती. हा कॉम्रेड ऑगिल्व्ही युद्धात शौर्य गाजविताना धारातीर्थी पडला, असे विन्स्टनने ठरविले. असे कितीतरी प्रसंग घडले होते की, ज्यासाठी बिग ब्रदरने आपल्या 'आजची आज्ञामध्ये' पक्षाच्या अगदी तळातील साध्या व नम्र सभासदांचे गुणगान केलेले होते. त्या सभासदांचे जीवन व मृत्यू किती उदात्त होते व सर्वांनी ते कसे आदर्श म्हणून आपल्यापुढे ठेवावे, हेही त्याने अनेकदा सांगितले होते. त्या दिवशी विन्स्टनने कॉम्रेड ऑगिल्व्हीच्या नावाने 'आजची आज्ञा' साजरी करावयाची ठरविली. जरी कॉम्रेड ऑगिल्व्ही नावाचे कोणी अस्तित्वात नव्हते, तरी त्याच्याबद्दल काही ओळी व एक-दोन छोटी छायाचित्रे आणली असती की, ही व्यक्ती लगेच अस्तित्वात येऊ शकली असती.

विन्स्टनने काही क्षण विचार केला आणि स्पीकराइट यंत्र आपल्यापुढे ओढून त्यात तो बोलू लागला. बिग ब्रदरच्या भाषणाची नेहमीची पद्धत त्याने सही सही उचलली होती. बिग ब्रदर हा लष्करी व पांडित्यपूर्ण पद्धतीने बोलत असे. त्याच्या भाषणात तो अनेक प्रश्न विचारत असे नि तोच तत्काळ त्याची उत्तरे देत असे. उदाहरणार्थ - 'या घटनेपासून कॉम्रेड्स, आपण काय बोध घ्यावा बरे? तर जो इंग्लंडाच्या मूलभूत सिद्धान्तांपैकी एक आहे, तोच बोध. तो असा की....' इत्यादी, इत्यादी. भाषण देण्याची अशी पद्धत असल्याने ह्या पद्धतीची नक्कल करणे सोपे होते.

'वयाच्या तिसऱ्या वर्षी कॉम्रेड ऑगिल्व्हीने सर्व खेळणी नाकारली. तो फक्त खेळातील ड्रम, एक सबमशिनगन व हेलिकॉप्टरचे मॉडेल एवढेच खेळण्यासाठी घेत असे. वयाच्या सहाव्या वर्षी, खरे म्हणजे वर्षभर आधीच, पण खास परवानगीनुसार नियम शिथिल करून त्याने स्पाइज या संघटनेत प्रवेश मिळविला. तिथे तो नऊ वर्षांचा असताना ट्रूप लीडर झाला. अकराव्या वर्षी त्याने आपल्या काकांचे बोलणे चोरून ऐकले व त्यात गुन्हाचा वास आल्याने त्याने काकांबद्दल थॉट पोलिसांना बेधडक कळविले. वयाच्या सतराव्या वर्षी तो ज्युनियर ॲन्टी सेक्स लीग या संघटनेचा जिल्हा संघटक झाला. एकोणिसाव्या वर्षी त्याने एक खास हातबॉम्ब शोधून काढला. त्या बॉम्बच्या पहिल्याच चाचणीच्या वेळी एकतीस युरेशियन कैदी एका सपाट्यात ठार झाले. पुढे हा हातबॉम्ब मिनिस्ट्री ऑफ पीसने स्वीकारून त्याचा वापर युद्धात चालू केला. तेविसाव्या वर्षी एका कारवाईत भाग घेतला असताना त्याचा मृत्यू झाला. त्या वेळी तो हेलिकॉप्टरमधून महत्त्वाची गुप्त कागदपत्रे हिंदी महासागरावरून घेऊन चालला होता. शत्रूच्या जेट विमानांनी त्याचा पाठलाग करून त्याला अडविले असता त्याने स्वतःबरोबर ती कागदपत्रे घेतली, वजन वाढून हमखास बुडावे म्हणून गळ्यात मशीनगन अडकवली अन् सरळ समुद्रात उडी ठोकली. कागदपत्रांसह त्याचा अंत झाला.' असे बिग ब्रदर यांनी सांगितले. त्यांच्या मते कोणालाही हेवा वाटावा अशीच ही कृती होती. कॉम्रेड ऑगिल्व्हीच्या जीवनातील शुद्धता व एकलकोंडेपणा यावरही त्यांनी भाष्य केले. ते म्हणतात, 'कॉम्रेड ऑगिल्व्ही हा एक धूम्रपान न करणारा, कोणाच्या अध्यातमध्यात नसलेला, दररोज एक तास व्यायाम हीच करमणूक मानणारा, बाकी कसल्याही मनोरंजनाची आवड नसणारा, ब्रह्मचर्याची प्रतिज्ञा केलेला, विवाहपद्धतीवर विश्वास असणारा आणि कर्तव्यापुढे कुटुंबाचीही काळजी न करणारा असा असामान्य माणूस होता. तो इंग्लंडाच्या तत्त्वांखेरीज इतर विषयांवर कोणाशीही संभाषण करीत नसे. युरेशियन सैन्याचा पराभव करणे, तसेच हेरगिरी करणारे, घातपाती कृत्ये करणारे, विचारगुन्हे करणारे व देशद्रोही यांचा शोध करीत राहणे याखेरीज त्याला आयुष्यात दुसरे कोणतेही उद्दिष्ट नव्हते.'

कॉम्रेड ऑगिल्व्हीला 'ऑर्डर ऑफ कन्स्पिक्युअस मेरिट' हा सन्मान बहाल करावा की काय यावर विन्स्टनने स्वतःशीच उलटसुलट विचार करून पाहिला, पण शेवटी हा विचार त्याने रद्द केला, कारण नाहीतर अनेक ठिकाणी उगाचच संदर्भ बदलणे भाग पडले असते.

पुन्हा एकदा त्याने आपल्या विरुद्ध दिशेला असलेल्या क्युबिकलमधील स्पर्धकांकडे नजर टाकली. कशामुळे तरी, पण त्याला नक्की असे वाटत होते की, टिलॉटसनही हेच काम करण्यात गुंतलेला होता. कोणाचे काम अखेर स्वीकारले जाणार होते, हे कळावयास काहीच मार्ग नव्हता, पण त्याची अशी ठाम खात्री होती की, त्याचेच काम शेवटी स्वीकारले गेले असते. एका तासापूर्वी जो कॉम्रेड ऑगिल्व्ही कल्पनेतही नव्हता, तो आता वास्तवात उतरला

होता. यावरून विन्स्टनला एकदम असे जाणवले की, तो केवळ मृत व्यक्ती निर्माण करू शकतो, पण जिवंत व्यक्ती निर्माण करू शकत नाही! कॉम्रेड ऑगिल्व्ही ही व्यक्ती वर्तमानकाळात नव्हती, पण आता भूतकाळात अस्तित्वात आली होती. अन् जेव्हा मजकुराचा खोटेपणा विसरला गेला असता, तेव्हा हाच कॉम्रेड ऑगिल्व्ही चार्लीमेन किंवा ज्युलियस सीझरप्रमाणे पुराव्यासहित अधिकृतपणे मान्य केला गेला असता.

जमिनीखाली खूप खोल असलेले ते एक कॅन्टीन होते. वरचे छत खूपच खाली आलेले होते. दुपारच्या जेवणासाठी तिथे रांग लागलेली होती व ती हळूहळू पुढेपुढे सरकत होती. कॅन्टीनमध्ये माणसांची गर्दी झालेली होती. गोंगाट तर एवढा वाढला होता की, कोणाचे कोणाला ऐकू येत नव्हते. मंद उष्णतेवर काहीतरी शिजत होते. त्याची वाफ काउंटरच्या कठड्यामागून मोठ्या प्रमाणात येत होती. कल्हई नसलेल्या पातेल्यात पदार्थ शिजविले, तर त्याला जशी एक धातूची चव लागते, तसाच एक धातूचा वास त्या वाफेला येत होता. व्हिक्टरी जिनचाही वास तिथून पसरत होता, परंतु त्याही वासावर या वाफेच्या वासाने मात केली होती. कॅन्टीनच्या दुसऱ्या एका टोकाला बार होता. म्हणजे भिंतीमध्येच एक भोक होते व त्यातून दहा सेंट देऊन जिनचा एक मोठा पेग मिळत होता.

“मला हवा असलेला हाच तो माणूस.” असा आवाज विन्स्टनच्या मागून आला.

विन्स्टनने मागे वळून पाहिले. तो त्याचा मित्र साइम होता. तो संशोधन खात्यात काम करीत होता. कदाचित ‘मित्र’ हा शब्द अचूक नसेल, कारण सध्या कोणाला मित्र नव्हते, तर ‘कॉम्रेड्स’ होते; पण काही कॉम्रेड्स असे होते की, त्यांची संगतही इतर कॉम्रेड्सपेक्षा आल्हाददायक वाटे. साइम हा एक भाषाशास्त्रज्ञ होता. तो न्यूस्पीक भाषेचा तज्ज्ञ होता. न्यूस्पीकच्या शब्दकोशाची अकरावी आवृत्ती काढण्यासाठी तज्ज्ञांची एक भलीमोठी तुकडी नेमलेली होती. साइम हा त्यांच्यापैकी एक होता. अंगाने तो अगदीच किरकोळ होता. विन्स्टनपेक्षा तो लहान होता. त्याच्या डोक्यावर काळे केस होते आणि त्याचे डोळे मोठे व बटबटीत होते. या डोळ्यात दुःखाची व दुसऱ्याबद्दल एक प्रकारच्या उपाहासाठी छटा डोकावत होती. दुसऱ्याशी बोलताना त्याचे डोळे नेहमी ऐकणाऱ्याच्या चेहऱ्यावरील भाव धुंडाळत असत.

“तुझ्याकडे काही दाढीची पाती आहेत का?” साइम म्हणाला.

“एकही नाही रे!” विन्स्टन अपराधी भावनेने, पण घाईघाईने म्हणाला. “मी सगळीकडे शोध घेतला, पण कुठेच नाहीत.”

सगळेच दाढीच्या पात्यांबद्दलच नेहमी विचारणा करीत होते. विन्स्टनकडे प्रत्यक्षात तशी वापरून जुनी झालेली दोन पाती होती. ती त्याने जपून ठेवली होती. गेले कित्येक महिने दाढीच्या पात्यांचा दुष्काळ आलेला होता. कोणत्याही क्षणी कोणत्यातरी जरूरीच्या वस्तूची टंचाई निर्माण होई. पक्षाच्या दुकानांतूनही त्या वस्तूचा पुरवठा होत नसे. कधीकधी कपड्यांच्या गुंड्यांची टंचाई असे, तर कधीकधी विणण्याच्या लोकरीची टंचाई, तर कधीकधी बुटांचे बंद मिळत नसत. सध्या दाढीची पाती मिळत नव्हती. मिळालीच असती, तर ती खुल्या बाजारात चोरट्या मार्गाने, यक्ती-प्रयुक्तीनेच मिळू शकली असती.

“गेला दीड महिना मी तेच एक पाते वापरतो आहे.” विन्स्टनने आणखी खोटी माहिती सांगितली.

रांग थोडी आणखी पुढे सरकली. पुढे जाऊन थांबल्यावर त्याने परत मागे वळून साइमकडे तोंड केले. काउंटरच्या टोकाला ठेवलेल्या चळतीमधून दोघांनी एकेक ओशट ट्रे उचलून घेतला.

“काल तू कैद्यांची फाशी पाहायला गेला होतास का?” साइम म्हणाला.

विन्स्टन तुटकपणे म्हणाला, “मी काम करीत बसलो होतो. मला वाटले की, ते सारे प्रकाशवाणीवर दाखवतील तेव्हा पाहता येईल.”

“छेः! त्याची सर कुठे प्रत्यक्ष पाहण्याला येते का?” साइम म्हणाला.

वेडावून दाखविणारे त्याचे डोळे विन्स्टनच्या चेहऱ्यावरून फिरले. ते डोळे जणूकाही म्हणत होते, ‘आम्हाला माहिती आहे. आम्ही तुला आरपार पाहू शकतो. तू कैद्यांची फाशी पाहण्यासाठी का गेला नाहीस, ते आम्हाला चांगले माहिती आहे.’

साइमजवळ एक प्रकारची बुद्धिमत्ता आणि खुनशी व वेधक नजर होती. त्याचे बोलण्याचे विषयही असेच न

आवडणारे होते. शत्रूच्या खेड्यावर हेलिकॉप्टरमधून अचानक घातलेला छापा सांगताना त्याला असुरी आनंद होई. विचारगुन्हा करणाऱ्यांकडून खटल्यात कसा कबुलीजबाब मिळविला गेला आणि मिनिस्ट्री ऑफ लव्हच्या तळघरात माणसांना कसे ठार मारले जाते, याचेही तो अशाच असुरी आनंदाने वर्णन करी. त्याच्याशी बोलताना त्याला असल्या विषयांकडून वळवून दुसऱ्यांत कसे गुंतवावे, हीच खरी समस्या असे. त्याचा दुसरा आवडता विषय म्हणजे न्यूस्पीक भाषा. त्यात त्याचा अधिकार होता. यामुळे त्याच्याशी बोलणारे शक्यतो संभाषणाची गाडी न्यूस्पीककडे वळविण्याचा प्रयत्न करीत. त्याचे काळे व मोठे डोळे आपले निरीक्षण करत आहेत असे पाहून विन्स्टनने त्याची नजर चुकविण्यासाठी आपले डोळे बाजूला वळविले.

“काय सुरेख फाशी देत होते!” साइम आठवून आठवून सूचकपणे बोलत होता. “पण मला वाटते की, फाशी देताना कैद्याचे पाय बांधू नयेत. कारण त्यामुळे सगळी मजाच नाहीशी होते. फाशी जात असताना ते लाथा कशा झाडतात हे पाहणे मला फार आवडते. सर्वात खरी मजा शेवटी येते. त्या वेळी त्यांची जीभ बाहेर पडून कशी लोंबू लागते व ती कशी झकास गर्द निळी होत जाते! हा असला तपशीलच मला जास्त आवडतो.”

“नेक्स्ट प्लीज!” हातात पळी घेतलेला व अंगात पांढरा एप्रन घातलेला मजूर वर्गातील वाढपी ओरडून म्हणाला.

विन्स्टन आणि साइम यांनी आपापले ट्रे काउंटरच्या कठड्याखालून आत सारले. नियमानुसार दिले जाणारे जेवण झटकन ट्रेमध्ये टाकले गेले. त्यामध्ये धातूच्या एका लहान पेल्यात गुलाबी छटा असलेला करड्या रंगाचा आमटीसारखा द्रव होता, पावाचा एक मोठा तुकडा होता, चीजचा एक लहान चौकोनी तुकडा होता, बिनदुधाच्या व्हिक्टरी कॉफीचा मग होता आणि सॅकरीनची एक गोळी होती.

साइम म्हणाला, “त्या तिकडे, प्रकाशवाणीच्या पडद्याखाली एक टेबल रिकामे दिसते आहे. आपण तिकडे जाऊ. वाटेत जिन घेऊ या.”

बिनकानाच्या व चिनी मातीच्या मगमधून जिन बाहेर दिली जात होती. त्या गर्दीमधून वाट काढीत ते दोघे त्या टेबलापाशी आले. टेबलाचा पृष्ठभाग धातूचा होता. त्यावर आपले ट्रे ठेवून त्यातील पदार्थ ते बाहेर नीट मांडू लागले. टेबलाच्या एका कोपऱ्यात कोणीतरी आमटी सांडून ठेवली होती. कुणीतरी ओकल्यासारखे ते दृश्य घृणास्पद दिसत होते. विन्स्टनने आपला जिनचा मग हातात घेतला. मनाची तयार करण्यासाठी तो क्षणभर थांबला आणि नंतर ती सारी जिन किंवा तो ओशट चव असलेला द्रव त्याने एका दमात घशात रिकामा केला. जिनमुळे डोळ्यांत आलेले पाणी त्याने डोळे मिचकावून बाहेर काढले. एकदम त्याच्या लक्षात आले की, त्याला फार भूक लागली होती. तो चमचे भरभरून ती आमटी किंवा ते सूप ओरपू लागला. त्या गचाळ द्रवात अधूनमधून काही गुलाबी, मऊ व चौकोनी तुकडे येत होते. बहुतेक ते मांसाचे होते. त्या दोघांचे ते धातूचे पेले रिकामे होईपर्यंत कोणीही एकमेकांशी बोलले नाही. विन्स्टनच्या डाव्या बाजूला व जरा मागे असलेल्या टेबलापाशी कोणीतरी बसले होते. ती व्यक्ती एवढ्या जोरजोरात, भरभर व सतत बोलत होती की, बदकांच्या कलकलाटासारखा एक कर्कश्रव्य आवाज येत होता. तेथील एकूण गोंगाटावर तो आवाज मात करून जात होता.

“तुझे शब्दकोशाचे काम कोठवर आले आहे?” आजूबाजूच्या गोंगाटामुळे विन्स्टनने चढ्या सुरातच विचारले.

साइम म्हणाला, “चाललेय हळूहळू! सध्या मी विशेषणांवर काम करतो आहे. भलतेच सुरेख काम आहे हे!”

न्यूस्पीकचा विषय काढताच साइम ताबडतोब खुशीत आला. त्याने पेला बाजूला सारला व पावाचा तुकडा उचलून नाजूकपणे एका हातात धरला. दुसऱ्या हाताने त्याने चीजचा तुकडा उचलला आणि ओरडून बोलणे टाळता यावे म्हणून तो टेबलावर थोडा ओणवा होऊन बोलू लागला.

“अकरावी आवृत्ती ही अंतिम आवृत्ती आहे. भाषेला आम्ही शेवटचे पक्के स्वरूप देण्यापर्यंत आलो आहोत. हे स्वरूप एकदा दिले की, कोणीही दुसरी भाषा बोलणारच नाही. तुमच्यासारख्या लोकांना सर्व भाषा पुन्हा शिकावी लागेल. तुमची अशी नक्कीच समजूत आहे की, आमचे प्रमुख काम नवीन शब्द शोधून काढण्याचे आहे, पण तसे काहीही नाही. उलट आम्ही शब्दांचा नाश करीत असतो. अनेक शब्द, शेकडो शब्द आम्ही रोज नष्ट करून टाकीत असतो. भाषेची काटछाट करीत आम्ही आता अगदी गाभ्यापर्यंत पोहोचलो आहोत. अकराव्या आवृत्तीमधील कोणताही शब्द वापरातून नाहीसा होऊच शकणार नाही. इसवी सन २२५०पर्यंत तरी तो सहज टिकेल.”

भूक लागली म्हणून त्याने थोडासा पाव खाल्ला व आणखी एक-दोन तुकडे तोंडात कोंबले. ते खाऊन झाल्यावर त्याने बोलणे पुढे चालू केले. त्याच्या बोलण्यात थोडासा पांडित्याचा आव होता. त्याच्या डोळ्यांतील ती

शोध घेणारी व वेडावून दाखविणारी चमक जाऊन ते डोळे स्वप्नाळू बनले. त्याच्या लहान व रापलेल्या चेहऱ्यावर उत्साह ओसंडू लागला.

साइम सांगू लागला, “शब्दांचा नाश करणे, हे एक अप्रतिम काम आहे. क्रियापदे आणि विशेषणे यांसाठी जास्त शब्द वाया जात असले, तरी नामांमध्येही शेकडो शब्द बरखास्त करता येतील. नुसते समानार्थी शब्दांच्या बाबतच नाही, तर विरुद्ध अर्थी शब्दांच्या बाबतीतही असेच म्हणता येईल. केवळ ‘एका शब्दाविरोधी दुसरा शब्द आहे म्हणून तो ग्राह्य धरा.’ हे कसे समर्थनीय ठरावे? कोणत्याही शब्दांत त्या शब्दाचा विरुद्ध अर्थ सामावलेला असतोच. आता इंग्रजीतील ‘Good’ हा शब्द असताना विरुद्ध अर्थाच्या वेगळ्या ‘Bad’ ह्या शब्दाची गरजच काय? त्याऐवजी ‘Ungood’ (अनगुड) हा शब्द अधिक चांगल्या तऱ्हेने गरज भागवितो. याचे कारण तो गुड शब्दाच्या अचूक विरुद्ध आहे. तसे ‘बॅड’ या शब्दाचे नाही; किंवा आता जर तुम्हाला गुड शब्दापेक्षाही त्याच अर्थाचा, पण अधिक ठासून भरलेला अर्थ हवा असेल, तर एक्सलन्ट, स्प्लेन्डिड आणि अशाच अनेक शब्दांची मालिका कशासाठी बाळगावयाची? ‘Plusgood’ (प्लसगुड) म्हटले की, काम भागते. त्याहीपेक्षा जोरदार अर्थ हवा असेल, तर ‘Doubleplusgood’ (डबलप्लसगुड) शब्द वापरावा. अर्थात, सध्या आम्ही हे जुने शब्द वापरतो आहोत खरे! पण न्यूस्पीकच्या शेवटच्या पक्क्या आवृत्तीमध्ये हे जुने, नको असलेले शब्द अजिबात नसतील. अखेर चांगले व वाईट ह्यांच्याबद्दलच्या एकूणएक कल्पना केवळ ‘सहा’ शब्दांतच सामावल्या जातील. म्हणजे प्रत्यक्षात एकच ‘गुड’ शब्द सहा प्रकारे वापरला जाईल. यातील सौंदर्य तुला जाणवते की नाही विन्स्टन? अर्थात, मुळात ही बी. बी.ची कल्पना बरे का!” साइमने घाईघाईने शेवटच्या वाक्याची पुस्ती आपल्या बोलण्याला जोडली.

बिग ब्रदरचे नाव घेताच विन्स्टनच्या चेहऱ्यावर एक प्रकारची पांचट व कृत्रिम उत्सुकता पसरली; परंतु यात कसलाही उत्साह भरलेला नव्हता, हे साइमने लगेच ओळखले.

तो जवळजवळ निराशेनेच म्हणाला, “विन्स्टन, तुला न्यूस्पीकचे मनापासून कौतुक वाटत नाही असे दिसते. तू जरी या भाषेत लिहीत असलास, तरी तू अजूनही मनात ओल्डस्पीकमध्येच विचार करीत असतोस. तू टाइम्समध्ये अधूनमधून थोडेफार लिहीत असतोस. मी त्यातील काही तुकडे वाचले आहेत. ते चांगले आहेत; पण ते सारे भाषांतर वाटते. अस्पष्टपणा, अर्थाच्या निरुपयोगी छटा अशी जी भाषेची वैशिष्ट्ये आहेत, त्या ओल्डस्पीक भाषेला तुझ्या हृदयात स्थान आहे असे दिसते. शब्दांचा नाश करण्यात केवढे सौंदर्य आहे, ते तुझ्या लक्षात येत नाही. तुला ठाऊक आहे का की, न्यूस्पीक ही जगातील एकमेव अशी भाषा आहे की, जिचा शब्दसंग्रह दर वर्षी कमी कमी होत चालला आहे?”

अर्थातच विन्स्टनला हे माहीत नव्हते. ‘काही बोललो, तर साइमला ते न आवडेल’ असे वाटून तो गप्प बसला. त्याऐवजी तो नुसतेच हसला. आपल्या ह्या हसण्यातून सहानुभूती दर्शविली गेली असावी, अशी त्याने आशा केली. त्या गडद रंगाच्या पावाचा आणखी एक लचका साइमने घेतला व तो सावकाश चघळीत तो पुढे बोलू लागला, “विचारांची व्याप्ती कमी करणे हा न्यूस्पीकचा प्रमुख हेतू आहे, हे तू लक्षात घे. यामुळे अखेर विचारगुन्हा करणे अक्षरशः अशक्य होऊन बसेल. कारण त्या वेळी हा गुन्हा करण्यासाठी किंवा आक्षेपाई विचार व्यक्त करण्यासाठी लागणारे शब्दच अस्तित्वात नसतील. कोणतीही कल्पना व संकल्पना व्यक्त करण्याची गरज असेल, तर ती केवळ ‘एकाच’ शब्दाच्या आधारे व्यक्त होईल. त्या शब्दाला निःसंदिग्ध अर्थ असेल. त्याचे बाकीचे सारे दुय्यम अर्थ डावललेले असतील व त्यामुळे ते विस्मृतीत गेलेले असतील. अकराव्या आवृत्तीत ही मजल गाठावयास थोडेच अंतर बाकी आहे; पण ही प्रक्रिया तुझ्या व माझ्या मृत्यूनंतरही बराच काळ चालूच राहणार आहे. दर वर्षी शब्दसंख्या कमी कमी होत जाते आहे नि त्यामुळे जाणिवेची पातळीही आक्रसत आक्रसत चालली आहे. फार काय, आत्तासुद्धा विचारगुन्हा घडण्यासाठी मला कसलेच कारण किंवा सबब दिसत नाही. स्वतःलाच शिस्त कशी लावावी, वास्तवावर आपणच नियंत्रण कसे ठेवावे एवढाच खरा प्रश्न आहे; पण शेवटी हेही मुद्दाम करण्याची जरूरी उरणार नाही. ज्या वेळी न्यूस्पीक भाषा पूर्णत्वास नेली जाईल तेव्हा क्रांती पूर्ण होईल. न्यूस्पीक म्हणजेच इन्गसॉक आणि इन्गसॉक म्हणजेच न्यूस्पीक!”

साइमच्या शेवटच्या वाक्यात गूढ समाधान व्यक्त होत होते. तो शेवटी आणखी म्हणाला, “एक गोष्ट तुझ्या लक्षात आली का विन्स्टन? लवकरात लवकर म्हणजे इसवी सन २०५०पर्यंत असा एकही माणूस जिवंत नसेल की, ज्याला आपले सध्याच्या भाषेतील हे संवाद समजू शकतील.”

“फक्त...” विन्स्टनने चाचरत सुरुवात केली खरी, पण तो लगेच थांबला.

त्याला जे म्हणावयाचे होते, ते त्याच्या अगदी जीभेवर आले होते, 'फक्त मजूर वर्गाव्यतिरिक्त!' पण त्याने स्वतःला रोखून धरले. कारण त्याचा शेरा रूढ विचारसरणीशी कितपत सुसंगत होता, याची त्याला खात्री नव्हती; पण तो काय म्हणणार होता ते अचूक ओळखून साइम बेफिकीरपणे म्हणाला, "मजूर वर्ग हा माणसात मोडत नाही. २०५०पर्यंत किंवा बहुधा त्यापूर्वीच ओल्डस्पीकबद्दलचे सारे खरे ज्ञान नाहीसे झालेले असेल. भूतकाळाबद्दलचे सारे वाङ्मय नष्ट झालेले असेल. चॉसर, शेक्सपीयर, मिल्टन, बायरन हे सारे फक्त न्यूस्पीक भाषेतच उपलब्ध असतील. त्यांचे वाङ्मय न्यूस्पीकमध्ये नुसते भाषांतरित झालेले नसेल, तर त्यांना जे सांगावयाचे आहे, त्याविरुद्ध असलेल्या मजकुरात रूपांतरित झाले असेल. पक्षाचे वाङ्मयसुद्धा बदलले असेल. घोषवाक्येसुद्धा बदललेली असतील. ज्या वेळी स्वातंत्र्याची कल्पनाच नामशेष झाली असेल त्या वेळी 'स्वातंत्र्यात गुलामगिरी आहे.' या घोषवाक्याचा काय उपयोग? विचार करण्याचे वातावरणच अगदी भिन्न असेल. खरे म्हणजे त्या वेळी आपल्याला वाटतो तसा 'विचार' अस्तित्वातच 'असणार नाही.' ऑर्थोडॉक्सी म्हणजे काय, तर प्रचलित असलेले सर्वमान्य मत. एकदा हे मत किंवा विचार सर्वमान्य होतो, याचाच अर्थ येथून पुढे विचारक्रिया बंद! ऑर्थोडॉक्सी म्हणजे विचार बंद! ऑर्थोडॉक्सी म्हणजे विचार करण्याची गरज मुळातच न भासणे! ऑर्थोडॉक्सी म्हणजे जाणिवेचे उच्चाटन!"

विन्स्टनला एकदम असे खात्रीपूर्वक वाटू लागले की, एके दिवशी साइम अंतर्धान पावणार. कारण तो अत्यंत बुद्धिमान होता. त्याला इतरांपेक्षा अधिक स्पष्ट कळत होते. तो जरा जादाच स्पष्टपणे बोलत होता. पक्षाला तर अशी माणसे आवडत नसत. 'एके दिवशी साइम नक्कीच नाहीसा होणार!' त्याच्या कपाळावर हे भविष्य लिहिलेले अगदी स्पष्टच दिसत होते.

साइम थोडा वेळ गप्प बसला. चमच्याच्या दांड्याने तो त्या दाट आमटीच्या द्रवात रेघोट्या मारीत होता. शेजारच्या टेबलावरून येणारा तो कलकलाट आता एवढा मोठा झाला होता की, त्यापुढे आजूबाजूचा कोलाहलसुद्धा ऐकू येईनासा झाला.

साइम म्हणाला, "न्यूस्पीकमध्ये एक शब्द आहे. तुला माहिती आहे की नाही ठाऊक नाही - Duckspeak (डकस्पीक). याचा अर्थ बदकासारखे ओरडणे. दोन विरुद्ध असलेले जे कोणते अप्रतिम शब्द आहेत त्यांपैकी हा एक शब्द आहे. विरोधकांबद्दल जर हा शब्द वापरला, तर त्याचा वाईट अर्थ होतो अन् ज्यांचे म्हणणे पटते, त्यांच्याबद्दल वापरला, तर तो चांगल्या अर्थी आणि कौतुकाने वापरला आहे असे समजले जाते."

'साइम अगदी खात्रीने अंतर्धान पावणार!' असे विन्स्टनला पुन्हा वाटले. साइम विन्स्टनला मनातून तुच्छ लेखीत होता व विन्स्टन त्याला तितकासा आवडत नव्हता; अन् नुसता संशय येण्यापुरते कारण मिळाले असते, तरी 'विचारगुन्हा करणारा' म्हणून विन्स्टनची चुगली करण्याची संधी त्याने सोडली नसती. विन्स्टनला हे सारे चांगले माहिती होते, पण तरीही 'साइम नक्की अंतर्धान पावणार' असे वाटताना त्याला एक प्रकारचे दुःखच झाले. साइममध्ये काहीतरी गूढ असे खटकणारे होते. विवेक असणे, तारतम्य बाळगणे, कोणाच्याही अध्यातमध्यात नसणे, स्वतःतील दोष लपविणे हे गुण त्याच्यात अजिबात नव्हते. बिग ब्रदरबद्दल त्याला आदर होता. ओशियानियाने युद्धात विजय मिळविल्याबद्दल त्याने नेहमीच आनंद साजरा केला होता. प्रचलित मतप्रणालीवर त्याचा विश्वास नव्हता, असे कोणीही म्हणू शकले नसते. इन्गसॉकच्या तत्वांवर त्याची श्रद्धा होती. विरोधी विचारसरणीचा तो पोटतिडीकेने धिक्कार करी. हे करताना तो अद्ययावत माहितीचा वापर करी. पक्षाचा कोणताही सभासद इतके करीत नव्हता; पण तरीही त्याच्याभोवती थोडेसे अपकीर्तीचे धुके वेळोवेळी जमा होत आलेले होते. आजवर त्याने कित्येक गोष्टी अशा बोलून दाखविल्या होत्या की, त्याबद्दल गप्प राहणेच अधिक योग्य ठरले असते. त्याने खूप पुस्तके वाचलेली होती. चित्रकार आणि संगीतकार यांच्या अड्ड्यावर तो वारंवार जाऊन येई. तसाच 'चेस्टनट ट्री कॅफेमध्येही' तो नेहमी जाई. या कॅफेमध्ये जाण्यात काहीही बेकायदेशीर नव्हते. खरोखरच तसा कोणताही लिखित कायदा नव्हता; पण तरीही त्या जागेशी संबंध आल्यावर आपले काहीतरी वाईट होते, असे समज होते. पक्षाच्या मर्जीतून उतरलेले वृद्ध नेते तिथे नेहमी एकत्र जमत असत. शेवटी त्यांचे शुद्धीकरण केले जाई. असे म्हणत की, खुद्द गोल्डस्टीनही दहा-बारा वर्षांपूर्वी त्या जागेत दिसला होता. साइमचे भवितव्य ओळखणे काही कठीण नव्हते आणि तरीही साइमला विन्स्टनच्या या गुप्त मतांचा थोडासा जरी अंदाज आला असता व तोही अवघे तीन सेकंद आधी आला असता, तरी त्याने तत्काळ विश्वासघात करून विन्स्टनला थॉट पोलिसांच्या हवाली केले असते, हे एक सूर्यप्रकाशासारखे स्वच्छ सत्य होते. साइमच्या जागी कोणीही असते, तरी त्याने असेच केले असते; पण साइम असे करण्याची शक्यता सर्वात जास्त होती.

साइमने वर पाहिले. "हा पाहा पार्सन आला!" तो म्हणाला.

त्याच्या बोलण्याचा स्वर असाकाही होता की, त्यातून, 'हा पाहा साला पार्सन आला!' असे वाक्य ध्वनित होत होते. व्हिक्टरी मॅन्शनमध्ये विन्स्टनच्याच फ्लॅटखाली राहणारा पार्सन कॅन्टीनमधील गर्दीतून वाट काढीत त्यांच्याकडे येत होता. तो एक मध्यम वयाचा, स्थूल, केस फिकट होत गेलेला माणूस होता. त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहिले की, कोणालाही बेडकाचीच आठवण यावी. त्याचे वयवर्ष पस्तीस असूनही त्याची मान, गळा व कंबर येथे चरबीचे थर साठलेले होते; पण त्याच्या हालचालीत एक प्रकारचे चापल्य व बालिशपणा होता. त्याचे एकंदर स्वरूपच असे होते की, एखाद्या लहान मुलाचा देह आकाराने फक्त मोठा झाला असावा. यामुळे, जरी त्याने पक्षसभासदाचा गणवेश घातला होता, तरी निळी आर्धी चड्डी, करडा शर्ट व गळ्याला तांबडा रुमाल अशा 'स्पाइज' संघटनेच्या गणवेशात तो कसा दिसेल, याचा तर्क करण्याचा मोह पाहणाऱ्याला होई. अशा वेळी पार्सनचे मांसल व उघडे गुडघे, त्यांवरील बारीक खळगा, कोपरापर्यंत शर्टच्या बाह्या घडी करून मागे नेल्याने उघडे पडलेले गुबगुबीत हात तर्क करणाऱ्याच्या नजरेसमोर हटकून येत; अन् पार्सनसुद्धा जेव्हा जेव्हा व्यायामाच्या स्वरूपाच्या हालचाली किंवा सर्वांची मिळून सहल वगैरे असे तेव्हा हटकून आर्धी चड्डीच घाले. जणूकाही त्यासाठी तो निमित्तच शोधत असे. पार्सन हसत हसत दोघांना "हॅलो, हॅलो" म्हणाला आणि टेबलापाशी बसला. तो बसल्यावर दोघांनाही घामाचा एक तीव्र दर्प जाणवला. त्याच्या गुलाबी चेहऱ्यावर घामाचे थेंब जमले होते. पार्सनची भरपूर घाम उत्सर्जित करण्याची ताकद खरोखरीच जबदस्त होती! साइमने खिशातून एक कागद बाहेर काढला. त्यावर कित्येक शब्दांची कसलीतरी लांबलचक यादी होती. बोटात एक शाईची पेन्सिल धरून तो ती यादी तपासू लागला.

पार्सनने विन्स्टनला कोपराने डिवचले व तो म्हणाला, "पाहा, जेवणाच्या सुट्टीतही तो कसा काम करीत आहे बघ! काहीतरी जबरदस्त उत्सुकता लागलेली दिसतेय. काय साइम, कसला कागद आहे तो? मला वाटते, आम्हाला न कळणारे असे काहीतरी खूप बौद्धिक त्यात असणार." मग स्मिथकडे वळून तो म्हणाला, "स्मिथ, ओल्डबॉय, तुला मी का शोधत आलो ते सांगतो. तू तुझी वर्गणी देण्यास विसरला आहेस."

"कसली वर्गणी?" पैसे जाणार या कल्पनेने आपोआपच थोडे दुःखी होत विन्स्टनने विचारले. प्रत्येकाला आपल्या पगाराचा चौथा हिस्सा वर्गणी देण्यासाठी स्वेच्छेने वेगळा ठेवावा लागत होता. ह्या वर्गण्याही इतक्या वेगवेगळ्या आणि प्रचंड होत्या की, त्या सर्व लक्षात ठेवणे कठीण होते.

"तिरस्कार-सप्ताहासाठी! प्रत्येक इमारतीचा वेगळा वेगळा निधी आहे, हे तुला माहिती आहेच. आपल्या इमारतीच्या निधीचा मी खजिनदार आहे आणि आम्ही एक दणदणीत सजावट करून दाखविणार आहोत. आपल्या संबंध रस्त्यावर, व्हिक्टरी मॅन्शनवरती सर्वांत मोठमोठ्या निशाणांचे प्रदर्शन करावयाचे आहे. आम्ही अगदी कसून प्रयत्न करीत आहोत, पण जर असे काही करता आले नाही, तर मात्र माझ्याकडून काही कमी पडले असे होऊ नये. तू मला दोन डॉलर्स देण्याचे वचन दिले होतेस."

विन्स्टनने आपल्याजवळील दोन चुरगळलेल्या व मळलेल्या नोटा शोधून काढून दिल्या. पार्सनने एक छोटी वही काढली व त्यात अशिक्षित माणसाने सावकाश अक्षरे लिहीत आपली सही कोरून काढावी, तशी अक्षरे लिहीत नोंद केली.

"बाय द वे, ओल्ड बॉय," तो म्हणाला, "मी काल ऐकले की, आमच्या छोट्या चिरंजिवांनी तुला गलोलिने मारले! मी त्याला चांगलाच झापला. फार काय, मी त्याला 'परत असे करशील, तर तुझी गलोल जप्त करीन' असा दम भरला."

"त्याला फाशी बघायला मिळत नव्हती म्हणून तो जरासा चिडला होता, असा माझा अंदाज आहे." विन्स्टन म्हणाला.

"अं, ठीक आहे; पण मी काय सांगणार होतो की, यातून त्याची प्रकट झालेली प्रवृत्ती योग्यच होती. दोन्ही पोरे तशी खोडकरच आहेत; पण त्यांना केवढी उत्सुकता असते! किती उत्साह असतो! ते सारखे 'स्पाइज' आणि युद्ध यावरतीच बोलत असतात व विचार करीत असतात. आमच्या छोकरीने गेल्या शनिवारी काय केले माहिती आहे? तिचा गट बरखॅमस्ट्रीडच्या रस्त्याने पायी सहलीला गेला होता. तिने आपल्याबरोबर दोन मुली घेतल्या व त्या गटातून निसटल्या. तिची जणी संबंध दुपारभर एका अनोळखी माणसाचा पाठलाग करीत होत्या. दोन तास रानातून जातजात ह्या त्या माणसाच्या मागावर राहिल्या. शेवटी त्या जेव्हा अमेरशॅमपाशी आल्या, त्या वेळी त्यांनी गस्तीच्या पोलिसांना सांगून त्या माणसाला ताब्यात घ्यायला लावले."

"मग त्यांनी त्या माणसाचे काय केले?" विन्स्टन काहीसा चकित होऊन म्हणाला.

पार्सन विजयी स्वरात म्हणाला, “माझ्या छोकरीची खात्री पटली होती की, तो माणूस नक्कीच शत्रूचा हेर असला पाहिजे. पॅराशूटने तो तेथे उतरला असावा. अन् इथेच तर मुद्द्याचा भाग आहे ओल्ड बॉय! तिला एकदम तो हेर का वाटावा बरे? त्या माणसाने विचित्र बूट घातले होते, हे तिच्या लक्षात आले. कारण तसले बूट पूर्वी कोणी घातलेले तिने कधी पाहिलेच नव्हते. म्हणून ती त्याला परदेशी समजली. सात वर्षांच्या मानाने ही कार्टी चांगलीच चलाख आहे की नाही?”

“मग त्या माणसाचे काय झाले?” विन्स्टन म्हणाला.

“हं! ते मी अर्थातच सांगणार नाही; पण त्यांनी जर असे केले, तर मला काही आश्चर्य वाटणार नाही.” असे म्हणताना पार्सनने बंदुकीने नेम धरल्याचा अभिनय केला व नंतर धुडूम् असा तोंडाने आवाज काढला.

“झकास!” साइमने कागदावरून आपली नजरही वर न काढता आपले मत फेकले.

“अर्थातच, या प्रकारात आपण कधी धोका पत्करायची संधी घ्यायची नसते.” विन्स्टनने संमती दर्शवून आपली कर्तव्यदक्षता प्रकट केली.

“मला काय सांगायचे आहे की, आता युद्ध चालू आहे.” पार्सन म्हणाला.

पार्सनच्या या म्हणण्याची जणूकाही लगेच खात्री पटावी म्हणून ट्रंपेटवरील ‘तूऽ तुऽ, तूऽ तु तूऽ’ आवाज हवेत उमटला. डोक्यावरील प्रकाशवाणीमधून तो आला होता; परंतु एखाद्या आघाडीवर मिळालेला लष्करी विजय जाहीर करण्यासाठी हे स्वर या वेळी काढलेले नव्हते. मिनिस्ट्री ऑफ प्लेन्टीचे एक निवेदन होणार होते. त्यासाठी हा ट्रंपेटचा आवाज प्रसारीत होत होता.

एक तरुण उत्साही आवाजात बोलत होता, “कॉन्ग्रेस! अटेंशन कॉन्ग्रेस! आता आपल्यासाठी एक अत्युत्तम बातमी आहे. उत्पादन आघाडीवरील युद्ध आपण जिंकले आहे! सर्व प्रकारच्या ग्राहकोपयोगी वस्तूंच्या उत्पादनामुळे असे दिसून आले आहे की, गेल्या वर्षीपेक्षा या वर्षीचे जनतेचे राहणीमान २० टक्क्यांपेक्षा अधिक प्रमाणात वाढलेले आहे. या बातमीमुळे ओशियानियात आज सकाळी सर्वत्र उत्स्फूर्त मोर्चे उफाळून आले होते. कारखाने आणि कचेऱ्या यातील कर्मचारी आनंदाने बाहेर पडले. रस्त्यारस्त्यातून त्यांनी मिरवणुका काढल्या. आपल्याला नवीन व सुखी जीवन मिळवून दिल्याबद्दल बिग ब्रदरच्या हुशार नेतृत्वाचा सर्व जण जयजयकार करीत होते. तशी कृतज्ञता दर्शविणारी वाक्ये मिरवणुकीतील फलकांवर लिहिलेली होती. आता काही पूर्ण केलेली आकडेवारी ऐका. अन्नधान्य...”

‘आपल्याला नवीन व सुखी जीवन’ हा शब्दप्रयोग नेहमीच वापरला जात होता. मिनिस्ट्री ऑफ प्लेन्टीचा हा नवीन व आवडता शब्दप्रयोग होता. ट्रंपेटचा आवाज ऐकू आल्यापासून पार्सन ‘आ’ वासून गंभीरपणे एखादे आध्यात्मिक प्रवचन ऐकावे तसा ऐकत बसला होता. त्याला त्या आकडेवारीतील काहीही समजत नव्हते; पण यात त्याला का हीतरी दिलासा देणारे होते, एवढेच त्याला कळले होते. त्याने एक भला मोठा व घाणेरडा पाइप बाहेर काढला. त्यात अर्धीअधिक जळलेली तंबाखूच भरलेली होती. रेशनवर दर आठवड्याला फक्त १०० ग्रॅम तंबाखू मिळत असल्याने पाइप क्वचितच काठोकाठ भरता येत होता. विन्स्टन एक ‘व्हिक्टरी सिगारेट’ ओढत होता. त्याने ती जपून आडवी धरलेली होती. रेशनवरील नवीन आठवडा सुरू होण्यास अजूनही दुसरा एक दिवस बाकी होता आणि त्याच्याजवळ तर फक्त चारच सिगारेट्स उरलेल्या होत्या. क्षणभर त्याने आपले कान दुरून येणाऱ्या गोंगाटासाठी बंद केले व तो प्रकाशवाणीमधून बाहेर फेकली जाणारी आकडेवारी लक्षपूर्वक ऐकू लागला. त्याच्या असे लक्षात आले की, रेशनवरील चॉकलेटचे प्रमाण दर आठवड्याला २० ग्रॅमपर्यंत वाढविण्यात आल्याने बिग ब्रदरचे आभार मानण्यासाठी मोर्चे काढले जात होते. त्याला आठवले की, आदल्याच दिवशी रेशनवरील चॉकलेटचे प्रमाण दर आठवड्याला २० ग्रॅमपर्यंत ‘कमी’ करण्यात आल्याचे जाहीर केले होते. ‘एवढे हे ढळढळीत असत्य चोवीस तासांत लोकांना पचविता येईल? होय, त्यांनी खरेच पचविले आहे. जनावरासारख्या मठू पार्सनला ते पचलेले दिसत आहे. त्या शेजारच्या टेबलावरील बिनडोळ्यांच्या प्राण्याने ते अधाशीपणे व पिसाटणे पचविलेले आहे.’ जर कोणी ‘गेल्याच आठवड्यात चॉकलेटचे प्रमाण ३० ग्रॅमवर होते’ असे म्हणून पाहिले असते, तर त्याला शोधून काढून व शासनाला कळवून अंतर्धान पावायला लावण्याची राक्षसी इच्छा त्याच्या आविर्भावात दिसत होती. साइम जरा गुंतागुंतीच्या भावनेत अडकलेला दिसत होता. त्याचे ‘Doublethinking’ चालू होते; पण काही का असेना, अखेर त्यालाही हे असत्य पचलेले दिसत होते. याचा अर्थ फक्त विन्स्टन ‘एकटाच’ गतस्मृतीच्या प्रभावाखाली अचूक होता काय?

ती नेत्रदीपक आकडेवारी प्रकाशवाणीमधून अजूनही बाहेर ओतली जात होती. आदल्या वर्षाशी तुलना केली असती, तर त्या आकडेवारीत जास्त अन्नधान्य, जास्त कापड, अधिक घरे, अधिक फर्निचर्सचे सामान, खूप भांडीकुंडी, बरेच इंधन, अधिक जहाजे, अधिक हेलिकॉप्टर्स, अधिक पुस्तके, जादा बालके वगैरे सारे होते. नव्हती ती रोगराई, गुन्हेगारी आणि वेडेपणा! वर्षांमागून वर्षे नि मिनिटांमागून मिनिटे प्रत्येक जण व प्रत्येक गोष्ट सारखी वरच्या वरच्या पातळीवर वेगाने चालली होती. मघाशी साइम जसे करीत होता तसेच आता विन्स्टन करू लागला. त्याने त्याचा चमचा हातात घेतला व तो त्या फिक्या रंगाच्या आमटीशी खेळू लागला. चमच्यातून उडालेले थेंब टेबलभर पसरलेले होते. त्या थेंबांतून लांब रेघा सुरू करून तो काही आकृतिबंध निर्माण करू लागला. रेघा काढता काढता त्याला या सर्वच प्रकारचा राग येऊन जीवनाच्या एकूण जडणघडणीचा तो विचार करू लागला. 'हे नेहमीच असे का असते? अन्नाची चवही हीच अशी का नेहमी असते?' त्याने कॅन्टीनमध्ये सर्वत्र नजर फिरविली. कॅन्टीन म्हणजे एक कमी उंचीचे छत असलेली खोली होती. खोलीत अगदी दाटीवाटीने माणसे बसली होती. भिंतीला अगणित माणसे आजवर सतत स्पर्श करीत आल्याने तिच्यावर काळपट कीट चढलेला होता. मार खाल्लेल्या पत्र्याची टेबले आणि खुर्च्या एवढ्या चिकटून चिकटून ठेवलेल्या होत्या की, कुणी खुर्च्यावर शेजारी शेजारी बसले असते, तर त्यांचे कोपरे एकमेकांना लागले असते. वाकलेले चमचे; पोचे आलेले ट्रे; सर्वत्र ओशट पृष्ठभाग; ओबडधोबड, पांढरे, उभट पेले; भेगाभेगांतून चढलेला कीट, घाणेरड्या कॉफीचा व घाणेरड्या जिनचा संमिश्र आंबूस वास; कळकटलेली आमटी आणि घाणेरडी फडकी! ज्या गोष्टींवर माणसाचा हक्क असतो त्या गोष्टी फसवून नाकारलेल्या दिसत होत्या. त्यामुळे पोटात व कातडीखाली नेहमी एक प्रकारचा सुप्त निषेध दबलेला असे, पण यापेक्षा फारकाही वेगळे त्याच्या स्मरणात नव्हते. कोणत्याही कालखंडाची तपशीलवार आठवण झाली, तरी त्याला काय आठवत होते? तर त्या वेळी कधीही गरजेपुरतेसुद्धा अन्न मिळालेले नव्हते. पायमोजे, गंजीफ्रॉक आणि होजिअरीची इतर अंतर्वस्त्रे नेहमी विरलेली असल्याने असंख्य भोकांची असत. मुळात ती तशीच मिळत असत. मार खाल्लेले व तकलादू फर्निचर असे. थंडीच्या दिवसांत खोलीत पुरेशी उष्णता निर्माण केली जात नसे. भुयारी रेल्वेत कायम गर्दी असे. पडकी घरे कोसळण्याच्या बेतात असत. पाव काळपट तांबूस रंगाचे असत. चहा दुर्मीळ असे. कॉफीची चव कायम चमत्कारिक व घाणेरडी असे. सिगारेट्सची कमतरता असे. कृत्रिम जिन सोडली, तर काहीही स्वस्त व विपुल नसे. संपता संपत नाही असे वाटणारे कंटाळवाणे हिवाळे, घामाने चिकट झालेले पायमोजे, कधीही न चालणाऱ्या लिफ्ट्स, गारठणक पाणी, खरबरीत साबण, तंबाखू गळून पडणाऱ्या सिगारेट्स, भयानक चवीचे अन्न, घाण, गैरसोयी आणि टंचाई या गोष्टी शरीराचे वय वाढत होते, तसतशा अधिकाधिक असह्य होत होत्या. या सान्यांचा त्याला अगदी वीट आला होता. अन् जर वीट येत होता, तर ही सारी अनैसर्गिक रचना नव्हती काय? केवळ वाडवडिलांच्या आठवणीत वेगळ्या गोष्टी असल्यानेच सद्यःपरिस्थिती असह्य ठरत असते काय? तशी तुलना न करताही आता त्याला सान्याचा वीट येत होता, सर्व असह्य वाटत होते.

त्याने परत कॅन्टीनमध्ये सर्वत्र नजर फिरवली. जवळजवळ प्रत्येक जण कुरूप वाटत होता. फार काय, ज्या निराळ्या ओव्हरऑलमध्ये ते सारे होते, त्या ऐवजी उत्कृष्ट पोशाख जरी त्यांनी घातले असते, तरी ते अधिकच कुरूप दिसले असते. कॅन्टीनच्या टोकाला एका टेबलापाशी एक माणूस एकटाच कॉफी पीत बसला होता. लहानखुरा असलेला हा माणूस डोंगळ्यासारखा दिसत होता. तो सारखा दोन्ही बाजूला आपली नजर टाकीत होता. त्याच्या नजरेत ओतप्रोत संशय भरलेला होता. विन्स्टनला वाटले, 'तुम्ही जसे दिसावयास हवे, तसे दिसत नसाल, तर पक्षाने ठरविलेल्या आदर्श शरीररचनेवर विश्वास ठेवावयास किती सोपे जाते!' पक्षाच्या मते आदर्श वाटणारे शरीर असे होते : सोनेरी केस, उन्हाने तांबूस झालेली कांती, बेफिकीर भाव, अंगात नेहमी सळसळणारे चैतन्य व जोम असे उंच व पीळदार स्नायूंचे तरुण आणि अशा उन्नत वक्षःस्थळांच्या तरुणी! अशी माणसे एके काळी अस्तित्वात होती. एवढेच नव्हे, तर तीच संख्येने अधिक होती; पण आता विन्स्टनच्या अंदाजानुसार 'एअरस्ट्रीप वन' शहरातील बहुसंख्य लोक लहान बांध्याचे, रापलेल्या कातडीचे आणि एकाकी जीव वाटत होते. त्यामुळे 'किड्यासारख्या दिसणाऱ्या माणसांची संख्या मंत्रालयात एवढी कशी वाढत गेली, याचा शोध घेणे हीच एक संशोधनाची बाब ठरेल' असे विन्स्टनला वाटले. कारण ही माणसे थोडीशी गिड्डी, वयाच्या मानाने लवकर मजबूत व थोराड झालेली, आखूड पाय असलेली, झटक्यात व चपळाईने हालचाली करणारी, गूढ व लड्डू चेहरे असलेली आणि चेहऱ्याच्या मानाने खूप बारीक डोळे असलेली होती. खरेतर पक्षाच्या आधिपत्याखालील परिस्थिती ही माणसांचा हाच प्रकार फोफावण्यास योग्य होती.

मिनिस्ट्री ऑफ प्लेन्टीकडून केले जाणारे निवेदन संपले. त्याची खूण म्हणून पुन्हा एकदा ट्रंपेटवर एक धून

वाजविण्यात आली. त्यानंतर शिष्टीवर वाजविले जाणारे संगीत लावण्यात आले. पार्सनने तोंडातून आपला पाइप बाहेर काढला. आकडेवारीच्या मान्यामुळे तो भारावून गेला होता. त्याच्या अंगात एक प्रकारचा उत्साह संचारला होता.

समजल्यासारखी मान हलवीत तो म्हणाला, “मिनिस्ट्री ऑफ प्लेन्टीने या वर्षी चांगलीच कामगिरी केलेली आहे. अरे हं, स्मिथ, मला देण्यासाठी तुझ्याकडे एखादे दाढीचे पाते नक्कीच असणार. खरे ना?”

विन्स्टन म्हणाला, “एकही नाही. मीच एक पाते गेला दीड महिना वापरतो आहे.”

“ठीक आहे, ठीक आहे, तुला एकदा विचारून तर पाहावे असे वाटले म्हणून विचारले.”

“सॉरी!” विन्स्टन म्हणाला.

मिनिस्ट्री ऑफ प्लेन्टीच्या निवेदनामुळे शेजारचा तो बदकाचा कलकलाट थांबलेला होता. आता तो परत पूर्वीपेक्षा मोठ्याने सुरू झाला. का कोण जाणे, पण विन्स्टनला एकाएकी मिसेस पार्सनची आठवण झाली. पिंजारलेले केस व मळाने भरलेल्या सुरकुत्यांचा चेहरा त्याच्या नजरेसमोर आला. दोन वर्षांतच तिची मुले तिच्याबद्दल थॉट पोलिसांकडे चुगली करणार, असे त्याला वाटले. ‘मिसेस पार्सन अंतर्धान पावणार हे नक्की! साइम अंतर्धान पावणार. आपण स्वतःच अंतर्धान पावू. ओब्रायन अंतर्धान पावेल; पण पार्सन मात्र अंतर्धान पावणार नाही. बदकासारखा कलकलाट करणारा तो बिनडोळ्यांचा प्राणी कधीही अंतर्धान पावणार नाही. मंत्रालयाच्या असंख्य कॉरीडॉर्सच्या जाळ्यांमधून भिऱ्या उंदरांसारखी वेगाने पळणारी ती किड्यांसारखी बारकी माणसेसुद्धा कधीच अंतर्धान पावणार नाहीत आणि त्या वाड्मयनिर्मिती विभागात काम करणारी ती काळ्या केसांची तरुण मुलगीही कधी अंतर्धान पावणार नाही.’ विन्स्टनला असे वाटले की, कोण मरणार व कोण वाचणार याचा त्याला अंदाज येत होता. ‘जरी एखादा ‘का वाचू शकेल’ हे सांगता येणे कठीण आहे, तरी सहजस्फूर्त अंतःप्रेरणेने आपल्याला हे अंदाज समजत असले पाहिजेत.’

विन्स्टन असा मनोराज्यात गुंग झाला असताना त्याची तंद्री खाडकन भंग पावली. त्याच्या शेजारच्या टेबलावरील ती मुलगी अर्धवट वळली व त्याच्याकडे पाहू लागली. तीच ती काळ्या केसांची मुलगी! ती आपल्या डोळ्यांच्या कोपऱ्यातून त्याला निरखित होती, पण तिच्या नजरेत कुतूहल ओतप्रोत भरलेले होते. ज्या क्षणी तिची व त्याची नजरानजर झाली, त्या क्षणी तिने आपली मान त्याच्याकडे वळवली.

विन्स्टनच्या पाठीला दरदरून घाम फुटला. भीतीची एक भयानक लाट त्याच्या शरीरातून गेली. जे झाले ते क्षणार्धात झाले होते, पण आता या प्रसंगाची बोच त्याला सतत अस्वस्थ करणार होती. ‘ती का आपल्याला निरखित होती? ती आपला पाठलाग तर करीत नाही ना? आपण यायच्या आधी ती या टेबलापाशी आली होती का नंतर आली होती?’ हे त्याला दुर्दैवाने आठवेना; पण आदल्या दिवशी दोन मिनिटांच्या तिरस्कार-प्रदर्शनाच्या वेळी मात्र ती मुद्दाम त्याच्याच मागची जागा घेऊन बसली होती, असे त्याला वाटले. हा योगायोग नक्कीच नव्हता. कदाचित, त्या वेळी तो काय बोलत होता, हे तिला ऐकावयाचे असावे; पण तो कदाचित ओरडत होता की नाही ह्याचीही तिला खात्री करून घ्यावयाची असावी. हीच शक्यता त्याला जास्त वाटत होती.

तिच्याबद्दलचा पूर्वीचाच विचार त्याला परत आठवला. ‘बहुधा ती प्रत्यक्ष थॉटपोलीस नसेल? अन् तशी जर ती नसेल, तर ती शासनासाठी काम करणारी एक हौशी हेर असण्याचीच दाट शक्यता आहे. हा तर सर्वात मोठा धोका आहे! ती किती वेळ आपल्याकडे पाहत होती कुणास ठाऊक! पण कदाचित जास्तीत जास्त पाच मिनिटे असावीत.’ एवढ्या वेळात त्याच्या चेहऱ्यावर कधीतरी मनातील भाव चुकून निसटून प्रकट झालेले असण्याची शक्यता होती. प्रकाशवाणीच्या नजरेसमोर असताना व सार्वजनिक जागी असताना मनातील विचार स्वैर सोडणे फार धोक्याचे होते. थोडीशी जरी चूक झाली, तरी सगळा खेळ खलास होत असे! क्षणभर एखाद्याचा चेहरा पडला, त्रासिक झाला, स्वतःशीच पुटपुटण्याची सवय असल्याने तसे पुटपुटले गेले; थोडक्यात, एखादी चमत्कारिक भावना चेहऱ्यावर आली किंवा काहीतरी लपवीत असल्याचे चेहऱ्यावर प्रकट झाले, तरी काही खरे नसे! (उदाहरणार्थ : एखाद्या विजयाची घोषणा किंवा निवेदन चालू असताना कोणाचाही चेहरा शंकेखोर दिसता कामा नये.) चेहऱ्यावर कोणतीही अयोग्य भावना प्रकट झाली की, तो एक शिक्षापात्र गुन्हा ठरत असे. न्यूस्पीकमध्ये यासाठी एक खास शब्द योजला होता – फेसक्राइम!

त्या तरुण मुलीने त्याच्याकडे पुन्हा पाठ फिरवली होती. कदाचित, ती खरोखरीच त्याचा पाठलाग करीत असण्याची शक्यता होती. गेले दोन्ही दिवस ती त्याच्या आसपास बसत होती, हा कदाचित निव्वळ योगायोगही

असणे शक्य होते. त्याची सिगारेट विझली होती. त्याने ती काळजीपूर्वक टेबलाच्या कडेवर ठेवली. त्यातील तंबाखू जर त्याने बाहेर सांडू दिली नसती, तर काम संपल्यावर तो परत तीच सिगारेट ओढू शकला असता. शेजारच्या टेबलावरील व्यक्ती थॉट पोलिसांची हेर असल्यास तीन दिवसांत त्याला मिनिस्ट्री ऑफ लव्हच्या तळघरात नेले गेले असते. त्यामुळे 'हे सिगारेटचे थोटूक वाया जाऊ देता कामा नये', असा विन्स्टनने विचार केला. साइमने त्याच्या लांब कागदाची घडी केली नि ती बंदोबस्ताने खिशात ठेवली. पार्सन परत बोलू लागला होता.

पाइप तोंडात असतानाच तो बोलत होता, "ओल्ड बॉय, मी तुला कधी सांगितले होते का रे की, आमच्या दोन्ही पोरांनी एका बाईचा झगाच पेटवून दिला होता म्हणून? अरे, बाजारात एका म्हातारीला बी. बी.च्या पोस्टरमध्ये सॉसेजेस गुंडाळताना या पोरांनी पाहिले, तर दोघे तिच्यामागे एक काडेपेटी घेऊन हळूच चोरून गेले नि तिचा झगाच पेटवून दिला. मला वाटते, ती जबरदस्त भाजली असावी. लहान पोरेच ती, पण भलतीच तिखट आहेत! अलीकडे 'स्पाइजमध्ये' हेच सर्वोत्कृष्ट शिक्षण दिले जाते. आमच्या वेळेपेक्षा ते केव्हाही सरस आहे म्हणा! आता अलीकडे त्यांनी मुलांना काय वस्तू पुरवली आहे माहिती आहे? दरवाजाच्या फटीतून, भोकातून नीट ऐकण्यासाठी नरसाळ्याच्या आकाराचे इअर ट्रंपेट दिले आहे! माझ्या छोकरीने ते एके दिवशी घरी आणले व रात्री आम्ही बैठकीच्या खोलीत बसलो असता दाराला बाहेरून लावून त्यातून आमचे बोलणे ऐकले. अरे, साध्या कानापेक्षा यातून दुप्पट मोठा आवाज ऐकू येतो. अर्थात, त्यांना ते एक खेळणे म्हणून दिले आहे, पण तरीही मुलांना योग्य ती कल्पना येण्यासाठी ठीक आहे ते. खरे ना?"

या क्षणी प्रकाशवाणीमधून एक कर्णकटू शिट्टी दिली गेली. सर्व जण लिफ्टमधून जाण्यासाठी धडपड करू लागले. विन्स्टन, पार्सन व साइम तिघेही त्या धडपडीत सामील झाले अन् या गडबडीत विन्स्टनच्या सिगारेटमधील तंबाखू गळून गेली!

विन्स्टन आपल्या डायरीत लिहीत होता :

तीन वर्षांपूर्वीची गोष्ट. ती एक काळोखी संध्याकाळ होती. एका मोठ्या रेल्वेस्टेशनजवळील ती एक बाजूची गल्ली होती. एका दरवाजापाशी ती भिंतीला टेकून उभी होती. तिच्या डोक्यावर खांबावरील दिवा आलेला होता. दिवा अगदीच मिणमिणता होता. तिचा चेहरा तरुण वाटत होता. तो रंगलेला होता. रंगाचे थर दाट चढविलेले होते. खरे म्हणजे मला तो रंगच आवडला होता. तो पांढरा स्वच्छ रंगाचा थर व भडक तांबडे ओठ एखाद्या मुखवट्यासारखे होते! पक्षाच्या स्त्रिया कधीच आपले चेहरे रंगवीत नाहीत. गल्लीत कोणीही नव्हते. प्रकाशवाणीचा पडदासुद्धा कोठेही नव्हता. ती "दोन डॉलर्स" म्हणाली. मी....

त्या क्षणाला त्यापुढे लिहिणे विन्स्टनला फार कठीण जात होते. त्याने आपले डोळे मिटले व त्यावर बोट दाबून धरली. परत परत डोळ्यासमोर येणारे ते दृश्य निपटून टाकण्याचा तो जणूकाही प्रयत्न करीत होता. शिरा ताणून जेवढ्या मोठमोठ्याने ओरडून घाणेरड्या शिव्या घालता येतील तेवढ्या घालाव्यात, अशी प्रचंड इच्छा त्याला आवरेनाशी झाली किंवा भिंतीवर थडाथडा आपले डोळे आपटावे, टेबल लाथेने दूर उडवावे, दौत खिडकीतून भिरकावून द्यावी असे त्याला वाटले. कोणतीही हिंसक, भडक, आरडाओरडा करावी लागणारी कृती किंवा ज्यात खूप वेदना होतील असे काहीही करावयास तो तयार होता. त्याचा सतत छळ करणारी ती स्मृती दडपून टाकण्यासाठी तो काय वाटेल ते करण्यास तयार होता.

'आपली स्वतःची मज्जासंस्था हीच आपली नं. १ची शत्रू असते.' असे विन्स्टनला वाटले. आपल्या शरीरातील कोणताही अंतर्गत ताण कुठल्याही क्षणी कोणत्यातरी बाह्य व दृश्य लक्षणात प्रकट होऊ शकतो. काही दिवसांपूर्वीच रस्त्यातून जाणारा एक माणूस त्याने पाहिला होता. तो आता त्याला आठवला. तो एक पस्तीस ते चाळीसच्या दरम्यानचा, दिसायला अत्यंत सामान्य, उंच व सडपातळ असा पक्षसभासद होता. हातात एक ब्रीफकेस घेऊन तो चालला होता. एकमेकांना ओलांडून ते काही फुटच दूर गेले असतील, तेवढ्यात त्या माणसाच्या चेहऱ्याची डावी बाजू अचानक झटका येऊन वेडीवाकडी झाली व थरथरू लागली. त्याचे चेहऱ्याचे स्नायू आखडत आखडत असे थरथरत होते की, जणूकाही एखाद्या कॅमेऱ्याची कळ सारखी दाबली जाऊन शटरची सतत उघडझाप होत राहावी; अन् हे सारे अगदी सवय असल्यासारखे आपोआप घडत होते. त्या वेळीच विन्स्टनला वाटले होते की, हा माणूस संपला आता! सर्वात भीतिदायक गोष्ट अशी होती की, मेंदूकडून केल्या जाणाऱ्या त्या कृतीवर मनाचे काहीही नियंत्रण चालत नव्हते. 'बाप रे! असे जर नको त्या वेळी झाले तर? अगदी असेच झोपेत बडबडताना होत असते. ही तर सर्वात भयंकर व धोक्याची गोष्ट आहे. हे थांबविणे तर आपल्या हातात अजिबात नाही!' असे त्याच्या लक्षात आले.

त्याने एक दीर्घ श्वास घेतला व तो लिहू लागला :

मी तिच्याबरोबर दारातून आत गेलो. एक अंगण ओलांडून मागील दाराकडच्या तळघरात असलेल्या स्वयंपाकघरात गेलो. भिंतीला लागून एक बिछाना होता. टेबलावर एक दिवा होता. त्याची शेड तिने खूप खाली करून ठेवली होती.

त्याने आपले दात घट्ट आवळले. त्याला थुंकावेसे वाटले. तळघरातील स्वयंपाकघरातील त्या बाईच्या आठवणीबरोबर त्याला कॅथरीनचीही आठवण आली. कॅथरीन त्याची पत्नी होती. विन्स्टन विवाहित होता, म्हणजे एके काळी त्याचा विवाह झालेला होता. जोपर्यंत त्याची बायको मृत्यू पावल्याचे त्याला कळत नव्हते, तोपर्यंत तरी

तो विवाहित होता. अजूनपर्यंत कॅथरीन बहुधा मृत्यू पावली नसावी, अशी त्याला आशा होती. अजूनही त्या स्वयंपाकघरातील उष्ण व कोंदट वास त्याला येत होता. त्या वेळी त्याला किडे, घाणेरडी लक्करे आणि स्वस्तातील भडक अत्तर या सर्वांचा संमिश्र वास आला होता; पण तरीही त्या वासाचे त्याला आकर्षण वाटले होते. कारण पक्षाची कोणतीही स्त्री-सभासद अत्तर लावीत नसे किंवा तसे मनातही आणू शकत नसे. फक्त मजूर वर्ग अत्तरे व सेंट वापरीत होता. त्याच्या मनात त्या वासाची स्मृती एका चमत्कारिक संभोगाबरोबर गुंतून पडलेली होती.

जेव्हा तो त्या बाईबरोबर गेला, तेव्हा त्याचा दोन वर्षांच्या काळातील हा पहिला अधःपात होता. नियमानुसार वेश्यागमन निषिद्ध मानले गेले होते, पण अनेक नियमांपैकी हा नियम असा होता की, जो मोडण्याचे धैर्य क्वचित मनात येई. यात धोका होता, पण अगदी जीवन-मरणाच्या प्रश्नाइतका धोका नव्हता. जर कोणी वेश्येबरोबर पकडले गेले, तर त्याला कदाचित पाच वर्षे श्रमछावणीत धाडले जाई. यापेक्षा अधिक काही केले नसेल, तर एवढीच वर्षे शिक्षा मिळे. जर तुम्ही प्रत्यक्ष संभोग करताना न सापडण्याची चतुराई दाखविली, तर हे जमून जात होते व तसे जमविणे सोपेही होते. गरिबांच्या घरात कित्येक बायका स्वतःचे शील विकावयास तयार असत. काही बायका तर एका जिनच्या बाटलीच्या मोबदल्यात मिळत. (मजूर वर्गाला जिन पिण्यास मनाई होती.) पक्ष न बोलता एक प्रकारे वेश्या व्यवसायास उत्तेजन देत होता. कारण काही मानवी प्रेरणा दडपून टाकावयास कठीण असतात. जोपर्यंत फक्त तळातील व तुच्छ समजल्या जाणाऱ्या वर्गातील स्त्रियांबरोबर ठेवले जाणारे शारीरिक संबंध चोरून ठेवले जात असत, त्यात काहीही भावनिक सुख नसे, तोवर अशा बाहेरख्यालीपणामुळे विशेष काही बिघडत नसे; पण पक्षातील स्त्री-पुरुषांचे आपापसातील विवाहबाह्य संबंध मात्र गोंधळ उडवीत असल्याने ते कधीही माफ न करता येण्याजोगे गुन्हे समजले जात होते. पक्षशुद्धीकरणाच्या मोठमोठ्या मोहिमांत अशा गुन्ह्यांचे आरोप फार वेळा केले जात आणि त्यांची कबुली घेतली जाई, परंतु तरीही प्रत्यक्षात असे काही घडत असावे किंवा कसे, याचा तर्क करता येत नव्हता.

स्त्री-पुरुषांच्या एकमेकांवर जडणाऱ्या निष्ठांवर नियंत्रण ठेवणे कदाचित सोपे जात नसेल, म्हणून अशा निष्ठांना प्रतिबंध करणे हा पक्षाचा उद्देश नव्हता. जाहीर केलेला नसला, तरी पक्षाचा खरा उद्देश लैंगिक क्रियेतील सर्व प्रकारचा आनंद नष्ट करणे हा होता. एकदा कामभावना त्याज्य ठरविल्यावर विवाहांतर्गत प्रेम आणि विवाहबाह्य प्रेमही निषिद्ध ठरले असते. पक्षसभासदांमधील सर्व विवाहांना एका खास नेमलेल्या समितीची परवानगी घ्यावी लागे अन् जर दोन्ही विवाहेच्छू स्त्री-पुरुषांत एकमेकांबद्दल शारीरिक आकर्षण आहे असे आढळले, तरी ही समिती हटकून परवानगी नाकारित असे. यामागची तत्त्वे नेमकी कुठली होती, ते कधीच नीट सांगितले जात नव्हते. विवाहाचा फक्त एकच एक व अधिकृत असा हेतू होता. तो म्हणजे, पक्षाला कामे करण्यासाठी माणसे पाहिजेत म्हणूनच केवळ प्रजोत्पादन करणे. एखादा एनिमा जसा घेतला जातो, तसे संभोगक्रियेकडे 'नाइलाजाने करावी लागणारी छोटीशी घृणास्पद क्रिया' अशा वृत्तीने पाहिले जात होते. अन् हेदेखील नीट, साध्या व स्वच्छ शब्दांत सांगितले जात नव्हते. तर आडवळणाने, अप्रत्यक्षरीत्या व सूचक शब्द वापरून पक्षसभासदांच्या मनावर लहानपणापासूनच ठसविले जात होते. फार काय, स्त्री-पुरुषांनी संपूर्ण ब्रह्मचर्य पालन करावे यासाठी ज्युनियर ॲन्टी सेक्स लीगसारख्या अनेक संघटना प्रचार करीत होत्या. सर्व मुलांचा जन्म कृत्रिम गर्भधारणा पद्धतीने (न्यूस्पीक भाषेत याला Artsem (आर्टसेम) असा शब्द आहे.) झाला पाहिजे व त्यांना सार्वजनिक संस्थांतून वाढविले पाहिजे, असे धोरण पक्षाने ठरविले होते; परंतु विन्स्टनला माहिती होते की, या धोरणाकडे फारशा गांभीर्याने बघितले जात नव्हते, पण पक्षाच्या तत्त्वज्ञानात ते कसेबसे सामावून धरले गेले होते. थोडक्यात कामभावना नष्ट करण्याचा पक्षाचा हेतू होता, परंतु ती पूर्णपणे निपटून टाकता येत नव्हती म्हणून तिचे विकृतीकरण करून ती गलिच्छ मानली जावी, असा प्रयत्न पक्ष करत होता. असे का केले जात होते, ते विन्स्टनला समजत नव्हते; पण पक्षाचे हे प्रयत्न, हा हेतू हे सारे वरवर नैसर्गिक वाटत होते अन् पक्षाचे कामभावनेविरोधी प्रयत्न स्त्रियांच्यात मोठ्या प्रमाणात यशस्वी होत होते!

त्याला परत कॅथरीनची आठवण झाली. ते दोघे विभक्त होऊन नऊ-दहा किंवा अकरा वर्षे झाली होती. एवढ्या काळात तिची त्याला क्वचितच आठवण येत होती. किती चमत्कारिक होते हे! कित्येकदा तर त्याला आपले लग्न झाले होते, याचाच संपूर्ण विसर पडलेला होता. ते दोघे अवघे सव्वा वर्षेच एकत्र होते. पक्ष घटस्फोटाळा परवानगी देत नसे, पण जर मूल होण्याची शक्यता नसेल, तर मग मात्र विभक्त होण्यासाठी उत्तेजन दिले जात असे.

कॅथरीन ही उंच, फिकट केसांची, सरळमार्गी व आकर्षक हालचाली करणारी स्त्री होती. तिचा चेहरा अत्यंत ठसठशीत व एखाद्या गरुडासारखा उदात्त होता, पण शोधावयास गेले, तर या उदात्त चेहऱ्यामागे काहीही उदात्त

सापडले नसते. विन्स्टन तिला जवळून बघत असल्याने कॅथरीन कशी होती, हे इतरांपेक्षा त्याला अधिक ठाऊक होते. लग्नानंतरच्या पहिल्या काही दिवसांतच त्याच्या लक्षात आले की, कॅथरीन ही अगदीच मूर्ख, उथळ व कसलीही जाण नसलेली एक स्त्री होती. तिच्यासारखी स्त्री त्याला आजवर कधीच भेटली नव्हती. तिच्या डोक्यात पक्षाच्या घोषवाक्याखेरीज कसलाच विचार नसे. यामागे तिचे काही मनोदौर्बल्य होते असेही अजिबात नव्हते. तसे असते, तर पक्ष जे काही सांगत होता, तेही तिला निमूटपणे पचविता आले नसते. विन्स्टनने आपल्या मनात तिला 'पक्षाची मानवी ध्वनिमुद्रिका' असे टोपणनाव ठेवले होते. तरीही निदान शरीरसंबंध जर व्यवस्थित ठेवता आले असते, तर तो तिच्याबरोबर राहू शकला असता. एवढ्या एका गोष्टीखातर तो बाकीचे सारे सहन करण्यास तयार होता.

जेव्हा जेव्हा तो तिला स्पर्श करी, तेव्हा तेव्हा ती एकदम दचके व तिचे सारे शरीर ताठरून जाई. तिला आलिंगन देताना आपण एखाद्या लाकडी पुतळ्याला आलिंगन देत आहोत, असे त्याला वाटे. अन् चमत्कारिक गोष्ट अशी की, ती जेव्हा त्याला स्वतःशी धरून ठेवी, त्या वेळी त्याला वाटे की, ती त्याला सर्व जोर एकवटून दूर ढकलत आहे. तिच्या स्नायूंच्या कडकपणातून हे सारे कळून येत होते. ती खाली झोपून, डोळे गच्च मिटून त्याला धड विरोधही करत नसे की सहकार्यही देत नसे. ती फक्त जमेल तेवढ्या नाइलाजाने त्याला आपले शरीर सादर करत असे. तिला आलिंगन देणे ही एक असामान्य क्रिया तर होतीच, पण काही वेळाने त्याच्यासाठी ती एक भयानक क्रिया होत असे. तिला शरीरसंबंध नको असते, तर ब्रह्मचर्य पाळूनही विन्स्टन तिच्याबरोबर राहण्यास तयार होता, पण आश्चर्य असे की, ब्रह्मचर्य पाळण्यास कॅथरीननेच नकार दिला होता. शक्य असल्यास त्यांनी मुलाला जन्म दिलाच पाहिजे, असे तिचे मत होते. म्हणून शेवटी ती क्रिया अशक्य नसल्याने आठवड्यातून एकदा नियमितपणे घडत राहत असे. फार काय, ती त्याला याची सकाळीच आठवण करून देत असे; जणूकाही संध्याकाळी एखादे काम न विसरता करण्याची आठवण करावी. ती या गोष्टीचा उल्लेख दोन प्रकारच्या शब्दप्रयोगांनी करत असे. पहिला शब्दप्रयोग म्हणजे, 'मूल तयार करावयाचे आहे' हा होता आणि दुसरा शब्दप्रयोग 'आपले पक्षासाठी असलेले कर्तव्य' हा होता. हे सर्व ती अगदी निर्विकारपणे म्हणत असे. साहजिकच, जसजसा ठरविलेला दिवस जवळ येई, तसतशी त्याला या प्रकाराची धास्ती वाटू लागे; पण सुदैवाने मुलाचा जन्म कधीच झाला नाही आणि सरतेशेवटी तिनेही तो नाद सोडून दिला. अखेर लवकरच ते विभक्त झाले.

विन्स्टनने आवाज न करता एक निःश्वास टाकला. त्याने आपला टाक परत उचलला आणि तो लिहू लागला :

तिने बिछान्यावर आपले अंग लोटून दिले आणि एकदम, कसलीही पूर्वक्रीडा न करता, अत्यंत रांगडेपणे... छे: कल्पना करणेही भयानक वाटते... स्वतःचा स्कर्ट तिने वर ओढला. मी....

त्याच्या नजरेसमोर तो प्रसंग उभा राहिला. तो त्या वेळी दिव्याच्या मंद उजेडात उभा होता. किड्यांचा व स्वस्तातील अत्तराचा वास त्याच्या नाकात भरलेला होता. पक्षाच्या शक्तीने संमोहित झालेल्या कॅथरीनचे कायम ताठ झालेले गोरेपान शरीर आणि पराभव व चीड या दोन भावना या साऱ्यांचे मिश्रण त्या वेळी त्याच्या हृदयात होते. 'हे नेहमी असेच आपल्या नशिबी का असते? मला माझ्यावर प्रेम करणारी स्त्री न मिळता त्याऐवजी काही वर्षांतून एकदा ही असली घृणास्पद झोंबाझोंबी का करावी लागते? परंतु खरेखुरे प्रेम करणे ही एक अतर्क्य घटना आहे. पक्षातील साऱ्या स्त्रिया कॅथरीनसारख्याच आहेत.' पक्षनिष्ठेप्रमाणेच पावित्र्याची कल्पना त्यांच्यात फार खोलवर रुजविली गेली होती. लहान वयातच त्यांना पाहिजे तशा परिस्थितीत ठेवून, खेळ व गार पाण्याचा वापर करून 'ही गोष्ट तुच्छ आहे' हे शाळेत, स्पाइज संघटनेत व यूथ लीगमध्ये त्यांच्या मनावर पुनःपुन्हा बिंबविले जात होते. तसेच व्याख्याने, घोषणा, गाणी, कवायती व लष्करी संगीत यांचा वापर करून त्यांच्या मनातून नैसर्गिक भावना पार निपटून टाकण्याचा कसोशीने प्रयत्न केला जात होता. तरीही विन्स्टनला त्याची बुद्धी सांगत होतीच की, या प्रकाराला कोणी ना कोणीतरी अपवाद असणारच! पण त्याचे मन यावर विश्वास ठेवण्यास धजावत नव्हते. त्या साऱ्यांना पक्षाच्या इच्छेनुसार कामभावनेपुरते अजिंक्य केले गेले होते आणि आता कोणी विन्स्टनवर प्रेम करावे एवढेच त्याला नको होते, तर पक्षाने ठरविलेला 'कामभावनेवर विजय' हा जो 'सद्गुण' होता त्या सद्गुणाचा विध्वंस करण्याची त्याला इच्छा होती. आयुष्यात एकदातरी त्या सद्गुणाच्या कृत्रिम भिंती कोसळलेल्या त्याला पाहावयाच्या होत्या. शंभर टक्के यशस्वी झालेला संभोग हे एक उघड उघड बंड समजले जात होते. कामेच्छा हा विचारगुन्हा ठरला होता. कॅथरीनला जर त्याने कामप्रवृत्त करून तिचा असा संभोग घेतला असता तर.... तर ती

त्याची पत्नी असूनसुद्धा तो पक्षाशी द्रोह ठरला असता.

उरलेली सारी घटना लिहिणे भागच होते. त्याने लिहिले :

मी दिव्याची शेड वर केली. तेव्हा तिला मी त्या उजेडात पाहिले.

काळोख होऊन गेल्यावर पॅराफीनवर चालणाऱ्या त्या दिव्याचा उजेड मंद असला, तरीही थोडासा प्रखर वाटत होता. आयुष्यात प्रथमच स्त्रीचा देह नीट निरखून पाहण्याची संधी त्याला मिळत होती. त्याने तिच्या दिशेने एक पाऊल टाकले आणि तो एकदम थबकला. त्याच्या नसानसांतून वासना व भीती या भावनांचा कल्लोळ उठलेला होता. तेथे येण्यात असलेला धोका त्याने घाबरत घाबरत, पण जाणीवपूर्वक पत्करला होता. बाहेर येताच त्याला गस्तीच्या पोलिसांनी पकडण्याची दाट शक्यता होती. ज्यासाठी तो तेथे गेला होता, ते न करता जरी तो बाहेर आला असता, तरीही परिणाम ठरलेलाच होता!

‘हे लिहिलेच पाहिजे. जे काही अनुभवले, त्याची कबुली दिलीच पाहिजे.’ त्या दिव्याच्या प्रकाशात त्याला एकदम ती स्त्री ‘वृद्ध’ असल्याचे दिसले होते. तिने आपल्या चेहऱ्यावर केलेल्या रंगरंगोटीचा थर एवढा जाड होता की, तिचा चेहरा एखाद्या पुठ्याच्या मुखवट्यासारखा भासत होता. त्याला कधी भेगा गेल्या असत्या, याचा नेम नव्हता. तिच्या केसांतून अनेक पांढऱ्या रंगाच्या रेघा गेलेल्या होत्या; पण सर्वात भयानक गोष्ट म्हणजे तिचे थोडे उघडे पडलेले तोंड! त्यात गुहेसारखा काळोख होता. बाकी काहीही नव्हते. तिला एकही दात नव्हता.

त्याने घाईघाईने गिचमीड अक्षरांत खरडले :

जेव्हा तिला मी त्या उजेडात पाहिले, तेव्हा ती एक वृद्ध स्त्री होती असे दिसले. तिचे वय कमीत कमी पंचावन्न तरी सहज असेल, पण तरीही मी पुढे झालो नि मला जे करावयाचे होते ते अखेर मी केलेच.

त्याने बोटांनी आपल्या पापण्या घट्ट दाबून टाकल्या. अखेर त्याने ते कागदावर लिहिले होते; पण त्याने काही फरक पडत नव्हता. यामुळे मनातील मळमळ बाहेर पडून शांत वाटेल असे त्याला वाटले होते, पण ते चूक होते. हा उपाय परिणामकारक नव्हता, असे त्याच्या लक्षात आले. तार स्वरात ओरडून शिव्या देत राहण्याची त्याची ऊर्मी अजूनही तशीच प्रबळ होती.

विन्स्टनने डायरीत लिहिले :

आता जर काही आशा असेल, तर ती मजूर वर्गाकडूनच आहे.

‘खरोखरीच फक्त मजूर वर्गाकडूनच आशा करावयास हवी, कारण ह्या उपेक्षित माणसांचे जथेच्या जथे आहेत. ओशियानियाच्या लोकसंख्येचा पंच्याऐंशी टक्के भाग या वर्गाने व्यापलेला आहे. पक्ष जमीनदोस्त करण्याचे काम या वर्गाकडूनच असे होईल की, पक्ष परत उठून उभा राहणार नाही. पक्ष आतूनच उलथला जाणे कठीण आहे. पक्षाला शत्रू असतील, तर त्यांना एकत्र येण्यासाठी काहीही मार्ग नाही. इतकेच नव्हे, तर त्यांना एकमेकांना ओळखता येणेही कठीण आहे. ‘ब्रदरहुड’ या संघटनेबद्दल खूप सांगितले जाते. खरे-खोटे कोणास ठाऊक! पण जरी ती संघटना अस्तित्वात आहे असे धरले, तरी जिथे त्यांचे दोनापेक्षा किंवा तीनापेक्षा जास्त सभासद एकत्र येणे कठीण आहे, तिथे मोठ्या संख्येने एकत्र जमणे ही तर कल्पनेच्याही पलीकडची गोष्ट आहे! बंड करणे कितपत शक्य आहे? डोळ्यांत थोडीशी चीड असलेली भावना आणली, बोलताना स्वरात थोडासा बदल केला आणि कधीतरी एखादा विरोधी शब्द नुसता कुजबुजला, तरी बंडाची परिसीमा झाली, असे समजले जाते; पण मजूर वर्गाला जर या ना त्या कारणाने आपल्या सामर्थ्याची जाणीव झाली, तर त्यांना मात्र चोरूनमारून कट करण्याची जरूरी भासणार नाही. त्यांनी नुसते उठून उभे राहावे नि एखादा घोडा आपल्या अंगावरील माशा हाकलून देण्यासाठी जसा शरीर हलवून झटकतो तसे त्यांनी झडझडून आपले अंग झटकावे, तरी पुरे! त्यांनी जर मनात आणले, तर दुसऱ्या दिवशी सकाळी संबंध पक्षाच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या होऊन जातील. खरेच, आज ना उद्या त्यांच्या मनात असे येईल काय? आणि तरीही...’

एकदा भर गर्दीच्या रस्त्यातून जाताना घडलेला एक प्रसंग त्याला आता आठवला. त्या गर्दीच्या रस्त्यापासून थोडीशी पुढेच एक आडबाजूची गल्ली होती. त्या गल्लीतून शेकडो माणसांचे आवाज एकदम ऐकू आले. हे सर्व आवाज बायकांचे होते. ‘ओहsss!’ अशा त्या खोल व मोठ्या आवाजात चीड व निराशा ओतप्रोत भरलेली होती. एखाद्या घंटेचा आवाज एकदम घुमत जावा, तसा सर्वांनी मिळून केलेला तो आवाज संबंध आसमंतात घुमला. त्याचे काळीज एकदम लककन हलले. त्याला वाटले, ‘झाली, अखेर सुरुवात तर झाली! दंगल! मजूर वर्ग शेवटी बिथरला!’ जेव्हा तो त्या जागी पोहोचला, त्या वेळी त्याला मजूर वर्गातील दोनशे ते तीनशे स्त्रियांनी बाजारातील एका दुकानाभोवती गर्दी केलेली दिसली. त्यांच्या चेहऱ्यावर नैराश्य व भीती यांचे असेकाही करुण भाव होते की, एखाद्या बुडणाऱ्या जहाजातील व्यक्तीच्या चेहऱ्याची आठवण यावी. एव्हाना त्या सार्वत्रिक निराशेचे रूपांतर अनेक छोट्या छोट्या वैयक्तिक भांडणांत झाले होते. त्या एका दुकानात टीनची सॉसपॅन विकली जात होती. टीनची ही भांडी अत्यंत पातळ पत्र्याची, हलक्या दर्जाची व खरोखरीच टिनपाट होती, पण तरीही लोकांना ती चालत होती. कारण स्वयंपाकाची भांडीच कोठेही मिळत नव्हती. त्या दुकानातील भांडी अनपेक्षितपणे संपली होती. त्यामुळे ज्या स्त्रियांना ही भांडी मिळाली होती त्यांना बाकीच्या साऱ्या जणी धक्काबुक्की करीत होत्या. या धक्काबुक्की करणाऱ्या स्त्रियांमधून भांडी मिळालेल्या स्त्रिया कशीबशी वाट काढीत होत्या. इतर दहा-बारा जणी दुकानदाराभोवती वेढा घालून त्याच्याशी हुज्जत घालीत होत्या. वाटपात वशिलेबाजी झाली आहे, आणखी भांड्यांचा साठा मुद्दाम कोठेतरी लपवून ठेवला असला पाहिजे असे आरोप त्या करीत होत्या. आता या गोंगाटात आणखी नवीन आरोप्यांची भर पडली. दोन स्थूल स्त्रिया एका सॉसपॅनवरून भांडत होत्या. प्रत्येक जण दुसऱ्याच्या हातातून ते भांडे आपल्याकडे खेचून घेण्याचा प्रयत्न करीत होती. त्यातील एकीचे केस चेहऱ्यावरून खाली लोंबू लागले होते. काही क्षण दोघींची नुसतीच रस्सीखेच चालली अन् नंतर एकीच्या हातात त्या सॉसपॅनची मूठच निघून आली. विन्स्टनला त्या दृश्याची किळस वाटली आणि तरीही, काही क्षण का होईना, पण त्या शेकडो गळ्यातील आवाजांत व आरडाओरड्यांत केवढी प्रचंड भीतीदायक ताकद सामावलेली होती, हे त्याला जाणवले. ‘न

आवडणाऱ्या प्रत्येक बाबतीत ते का आरडाओरडा करीत नाहीत?’

त्याने लिहिले :

जोपर्यंत त्यांना जाणीव होत नाही, तोपर्यंत ते कधीही बंड करणार नाहीत आणि जोपर्यंत त्यांच्या हातून बंड होत नाही तोपर्यंत त्यांना कधीच जाणीव होणार नाही.

‘हे वाक्य पक्षाच्या पुस्तकातील एखाद्या वाक्यासारखे झाले आहे’ असे विन्स्टनला वाटले. त्या पुस्तकात पक्षाने दावा केला होता की, पक्षाने मजूर वर्गाची गुलामगिरीतून मुक्तता केली होती. क्रांतिपूर्व काळात या वर्गाला भांडवलवाद्यांनी अत्यंत नीच पातळीपर्यंत दडपून टाकलेले होते. त्या वेळी त्यांची उपासमार होत असे, त्यांना चाबकांचे फटके मारले जात, बायकांना कोळशाच्या खाणीत सक्तीने काम करावयास भाग पाडले जाई (अजूनही बायका कोळशाच्या खाणीत काम करत, ही वस्तुस्थिती होती), सहावे वर्ष लागले की, मुले कारखान्याला विकून टाकली जात; पण याचबरोबर पक्षाच्या धोरणांचा विचार करता डबलथिंकच्या तत्त्वानुसार पक्षाचीही अशीच शिकवण होती की, ‘मजूर वर्ग हा निसर्गतःच कनिष्ठ आहे, खालच्या पातळीवरचा आहे, म्हणून त्याला नेहमी जनावरांसारखे पारतंत्र्यात ठेवले पाहिजे.’ काही साधे नियम लादून ही गोष्ट साध्य करता येत असे. मजूर वर्गाबद्दलची खरी स्थिती काय होती, हे प्रत्यक्षात फारच थोड्यांना माहिती होते. जोपर्यंत मजूर वर्ग कामे करीत होता व प्रजोत्पादन करीत होता, तोपर्यंत त्याचे इतर उद्योग फारसे महत्त्वाचे नव्हते. अर्जेन्टिना देशाच्या विस्तृत मैदानात जर गुरेढोरे सोडली, तर ती जशी वागतील व राहतील, तसे मजूर वर्गाने त्याच्या नैसर्गिक इच्छेला अनुसरून कशा प्रकारे जगावे, हे पक्षाने त्याच्या मर्जीवर सोडून दिले होते. या वर्गाने जगण्याची जी पद्धत अवलंबिली होती, ती एक प्रकारे त्याच्या पूर्वजांच्या पद्धतीसारखी होती - त्यांचा जन्म होत असे. ते गटारात वाढत. वयाच्या बाराव्या वर्षी ते कामाला लागत. सौंदर्य व कामभावना फुलणाऱ्या एका छोट्या कालखंडातून ते जात. विसाव्या वर्षी ते लग्न करत. तिसाव्या वर्षी त्यांचे निम्मे आयुष्य संपे आणि बहुतेक जण साठीच्या आत मरून जात. अवजड श्रमांची कामे, घरादाराची व मुलाबाळांची काळजी, शेजाऱ्यांबरोबरची छोटीछोटी भांडणे, चित्रपट, फुटबॉल, बीअर आणि या सर्वांपेक्षाही जुगार अशा गोष्टींनीच त्यांच्या मनाचे क्षितिज भरून गेलेले असे. त्यांच्यावर ताबा ठेवणे ही काही कठीण गोष्ट नव्हती. थॉट पोलिसांचे काही खबरे त्यांच्यात नेहमी हिंडत ठेवले; काही अफवा पेरित राहिले; ज्या व्यक्ती पुढे धोकादायक ठरतील अशा थोड्याफार व्यक्तींवर लक्ष ठेवून, त्यांची यादी करून त्यांना नाहीसे केले की, काम होत असे! पक्षाचे तत्त्वज्ञान त्यांना शिकविण्याच्या फंदात कोणी कधीच पडले नव्हते.

मजूर वर्गाने काही राजकीय आकांक्षा ठेवावी, असे पक्षाला वाटत नव्हते. फक्त प्राथमिक स्वरूपाच्या देशभक्तीची भावना त्यांच्यात असणे पुरेसे होते. म्हणजे जरूर पडेल तेव्हा या भावनेला आवाहन करून त्यांच्याकडून जादा वेळ काम करून घेता येत होते व त्यांच्या रेशनमध्ये कपातही करता येत होती आणि तरीही जर ते असंतुष्ट झालेच (जसे ते अधून-मधून होत असत), तर त्यामुळे काहीही बिघडत नव्हते. त्यांच्या असंतोषामुळे कोणत्याच दिशेने घटना घडत जाणार नव्हत्या, कारण परिस्थितीची सर्वसाधारण कल्पनाच त्यांना नसल्याने फक्त एखाद्या किरकोळ व विशिष्ट गाऱ्हाण्यासाठी त्यांनी आपला असंतोष केंद्रित केला असता. मोठी गाऱ्हाणी त्यांच्या लक्षातच आली नसती. बहुतेकांच्या घरात प्रकाशवाणीचे पडदे नव्हते. त्यामुळे शासनाची त्यांच्यावर नजर नव्हती. नागरी पोलीसही त्यांच्यात फारच थोडा हस्तक्षेप करीत. लंडनमध्ये गुन्हेगारीचे प्रमाण तुफान झालेले होते. या जगात गुनहेगरांचे वेगळेच विश्व होते. त्यात चोर, लुटारू, वेश्या, अमली पदार्थांचे विक्रेते, सर्व तऱ्हेच्या टोळ्या असे सारे सारे होते; पण हे सारे मजूर वर्गात, त्यांच्यात्यांच्यात घडत असल्याने त्याला फारसे महत्त्व दिले जात नव्हते. नीतिमत्तेच्या कोणत्याही समस्येबाबत त्यांना त्यांच्या पूर्वजांनी घालून दिलेल्या संकेतांप्रमाणे वागू दिले जात होते. पक्षाचा लैंगिक शुचितेबाबतीतील आत्यंतिक व कठोर आग्रह त्यांच्यावर लादला जात नव्हता. विवाहबाह्य-संबंधाला येथे शिक्षा नव्हती. घटस्फोट मंजूर केले जात होते. इतकेच काय, पण जर विवाह, घटस्फोट आदींसाठी या वर्गाची धार्मिक कृत्ये करण्याची मागणी असेल किंवा तशी त्यांना खरोखरीच गरज असेल, असे दिसून आले, तर तेवढ्यापुरती त्यांना परवानगी दिली जाई. पक्ष या वर्गाचा कधीच संशय धरीत नसे, कारण पक्षाचे एक घोषवाक्यच होते - ‘मजूर आणि जनावरे मुक्त आहेत!’

विन्स्टनने खाली वाकून पायातील व्हेरिकोज अल्सरची जागा खाजविली. तिथे पुन्हा खाज सुटली होती. क्रांतिपूर्व काळातील जीवन कसे आठवत नाही, ह्याच गोष्टीकडे त्याचे मन नेमके परत वळत होते. त्याने ड्रॉवरमधून

मुलांच्या इतिहासाचे एक क्रमिक पुस्तक बाहेर काढले. हे पुस्तक त्याने मिसिस पार्सनकडून उसने आणलेले होते. त्यातील एका उताऱ्याची तो आपल्या डायरीत नक्कल करू लागला :

पूर्वीच्या काळी, म्हणजे महान क्रांतीच्या आधी लंडन शहर हे आज जसे सुंदर दिसते तसे नव्हते. त्या वेळी ती एक अंधारी, घाणेरडी व असह्य वाटण्याजोगी जागा होती. येथे प्रत्येकाला खाण्याची भ्रांत पडलेली असे. शेकडो, नव्हे हजारो माणसांना पायात घालण्यासाठी बूट मिळत नसत आणि राहायला डोक्यावर छप्पर नसे. मुलांना आपल्या क्रूर मालकांसाठी दिवसाचे बारा-बारा तास राबावे लागत होते. कामाची गती कमी झाल्यास हा मालक चाबकाचे फटकारे हाणत असे. अन्न म्हणून तो त्यांना केवळ शिळ्या पावाचे कडक तुकडे आणि पाणी देई. सर्वत्र पसरलेल्या या भयानक दारिद्र्यात मोजकीच, पण भव्य व सुंदर घरे उभी होती. त्यांत श्रीमंत माणसे राहत. त्यांच्या घरी एकेकासाठी तीस-तीस नोकर तैनातीत असत. या श्रीमंत माणसांना 'भांडवलदार' म्हणत. ही माणसे शरीराने लठ्ठ होती, दिसण्यास बेढब होती आणि त्यांच्या चेहऱ्यावर नेहमी दुष्ट भाव असत. ती कशी दिसत याची कल्पना तुम्हाला समोरच्या पानावरील एका चित्रातून येईल. त्याने अंगात एक लांब काळा कोट घातलेला दिसतो आहे. या कोटाला 'फ्रॉक कोट' म्हणत. स्टोव्हच्या पाइपासारखी जी एक उंच, चमत्कारिक व चमकणारी हॅट त्याने घातली आहे, त्याला ते 'टॉप हॅट' म्हणत. हा भांडवलदारांचा गणवेश होता आणि इतर कोणालाही तो वापरण्यास मनाई होती. जगातील प्रत्येक गोष्ट या भांडवलदारांच्या मालकीची होती आणि प्रत्येक जण त्यांचा गुलाम होता. त्यांची मालकी जमिनीवर, घरांवर, कारखान्यांवर आणि सर्व संपत्तीवर होती. जर कोणी त्यांचे ऐकले नाही, तर ते त्याची रवानगी तुरुंगात तरी करीत, नाहीतर त्याला कामावरून हाकलत व त्याची मरेपर्यंत उपासमार घडू देत. जर एखाद्या सामान्य माणसाला भांडवलदाराशी बोलावयाचे असेल, तर त्याला आधी आपली टोपी काढून व समोर वाकून आदर प्रकट करावा लागे. मग तो 'सर' या शब्दाने त्यांना संबोधू लागे. सर्व भांडवलदारांचा जो प्रमुख असे, त्याला 'राजा' म्हणत आणि....

विन्स्टनला यापुढची नावांची जंत्री ठाऊक होती. त्यात लांब हाताच्या पायघोळ झग्यातील बिशप होते, एर्मिन प्राण्यांच्या कातडीची फर वापरून केलेल्या झग्यातील न्यायाधीश होते, हात व मान अडकवून ठेवणारे लाकडी खोडे होते, बसलेल्या अवस्थेत अडकवून ठेवणारे खोडे होते, माणसांकडून पायाने चालवून घेतल्या जाणाऱ्या गिरण्या होत्या, नऊ वाद्यांचे चाबूक होते, लॉर्ड मेयरकडून दिल्या जाणाऱ्या भव्य मेजवान्या होत्या आणि पोपच्या पायांच्या बोट्यांचे चुंबन घेण्याची पद्धतही वर्णिलेली होती. या यादीत जाऊ शकणारी आणखीही एक गोष्ट होती; पण ती लहान मुलांच्या क्रमिक पुस्तकात बहुधा मुद्दाम घातली नव्हती. त्या गोष्टीला 'जस प्रायमी नॉक्टिस' (jusprimae noctis) असे म्हटले जाई. या तत्त्वानुसार प्रत्येक भांडवलदाराला त्याच्या कारखान्यात काम करणाऱ्या कोणत्याही स्त्रीबरोबर झोपण्याचा हक्क प्राप्त झालेला होता.

या एवढ्या यादीतील काय काय खोटे होते, हे सांगता येणे कसे शक्य होते? 'कदाचित' सर्वसाधारण माणसाचे चालू स्थितीतील जीवन क्रांतिपूर्व काळातील जीवनापेक्षा तुलनात्मक दृष्ट्या अधिक बरे असण्याची शक्यता होती; परंतु या विधानाला फक्त दोनच विरोधी पुरावे होते. त्यातील एक म्हणजे माणसांच्या पेशीपेशींतून या विधानाचा केला जाणारा निषेध आणि दुसरा, ज्या परिस्थितीत सर्व जण जगत होते ती परिस्थिती इतर कालखंडातील परिस्थितीपेक्षा वेगळी व असह्य असल्याचे सांगणारी अंतःप्रेरणा! त्याला एकदम जाणवले की, आधुनिक जीवनाची खरीखुरी वैशिष्ट्ये क्रौर्य व असुरक्षितता नसून सर्व खासगी गोष्टींचा केलेला उघड बाजार, कळकटपणा आणि औदासीन्य हीच होती. स्वतःपुरते जरी जीवन पाहिले असते, तरी त्याच्यामध्ये आणि प्रकाशवाणीतून सतत बाहेर फेकित राहिलेल्या असत्य गोष्टींमध्ये कसलेही साम्य दिसले नसते. इतकेच काय, पण पक्ष जी ध्येये साध्य करण्यासाठी धडपडत होता, त्या ध्येयांशीसुद्धा या जीवनाचे काहीएक साम्य नव्हते. पक्षधोरणांनी व्यापलेली जीवनाची अनेक अंगे खुद्द पक्षाच्या सभासदांच्या दृष्टीनेही अराजकीय व काही वेळा अत्यंत निरर्थक ठरत होती. भुयारी रेल्वेच्या लोकलमध्ये जागेसाठी भांडाभांडी करणे, वापरून वापरून निरुपयोगी झालेल्या पायमोज्याला रफू करणे, लाचारी करून मित्राकडून सॅकरीनची गोळी मिळविणे, सिगारेटचे थोटूक जपून ठेवणे अशासारख्या कंटाळवाण्या कामांमधून ह्या ध्येयांचे निरर्थक वर्तनक्रम रेटावे लागत होते. पक्षाने ठरविलेली ध्येये काहीतरी प्रचंड, अफाट आणि झगमगती होती. ही ध्येये म्हणजे पोलाद व काँक्रीटचे एक विश्व होते; राक्षसी यंत्रे व भयानक शस्त्रास्त्रे

यांचे जग होते. योद्धे व कडवे तत्त्वनिष्ठ यांच्या संघटित प्रयत्नांतून निश्चित दिशेने पुढे पुढे जाणारे हे राष्ट्र होते. सर्व जण एकच विचार करीत होते व त्याच घोषणा देत होते. या राष्ट्रातील माणसे अविरतपणे काम करीत राहणारी, युद्धे करणारी, विजय मिळविणारी आणि सतत कुणाच्यातरी राशीस लागलेली होती; जणूकाही या राष्ट्रातील तीस कोटी माणसांना एकच छापाचा चेहरा होता; पण प्रत्यक्षात वस्तुस्थिती उलट होती. न्हास पावत जाणारी कळकट शहरे, फाटक्या बुटात हिंडणारी अर्धपोटी माणसे, दुरुस्तीची ठिगळे लावलेली एकोणिसाव्या शतकातील घरे, मोन्या व घाण शौचालये यांचा घरात पसरलेला वास ही वस्तुस्थिती होती. विस्तृत व उद्ध्वस्त झालेल्या, लक्षावधी घरांच्या कचरापेट्या झालेल्या अशा लंडन शहराचे दृश्य विन्स्टन नजरेसमोर आणू पाहत होता. त्या दृश्यात त्याला केस पिंजारलेल्या, चेहऱ्यावर असंख्य सुरकुत्या पडलेल्या व असाहाय्यपणे तुंबलेल्या पाइपापाशी झगडणाऱ्या मिसेस पार्सनचेही चित्र दिसत होते.

तो वाकला व त्याने परत आपला पाय खाजवला. दिवस-रात्र प्रकाशवाणी आकडेवारीने जनतेचे कान किटून टाकत होती. ही आकडेवारी सिद्ध करीत होती की, जनतेला आज जास्त अन्न, जास्त कपडे, अधिक चांगली घरे, अधिक उत्तम करमणूक वगैरे वगैरे सर्व गोष्टी मिळत होत्या. लोकांचे आयुर्मान वाढले होते. त्यांचे कामाचे तास कमी झाले होते. पूर्वीपेक्षा ते अधिक आरोग्यवान, अधिक ताकदवान, अधिक बुद्धिमान, अधिक शिक्षित व अधिक सुखी झालेले होते. यातील एकही शब्द सिद्ध करता येत नव्हता की खोडूनही काढता येत नव्हता. उदाहरणार्थ, पक्षाचा असा दावा होता की, मजूर वर्गातील प्रौढ-साक्षरता आजमितीस ४० टक्के होती, तर क्रांतिपूर्व काळात हाच आकडा १५ टक्के होता. पक्षाचा असा आणखी एक दावा होता की, बालमृत्यूचे प्रमाण सध्या दर हजाराला फक्त १६० होते. क्रांती होण्याआधी हाच आकडा ३००च्या वर होता. अशा पद्धतीने, म्हटले तर कित्येक गोष्टींत सुधारणा होते आहे, असे वाटू दिले जात होते. दोन अज्ञात घटक असलेले एकच एक समीकरण असावे, तसा हा प्रकार होता. इतिहासाच्या पुस्तकातील प्रत्येक शब्द एखाद्याने कुठलीही शंका न घेता खरा मानला असता, तरी तो अक्षरशः शुद्ध काल्पनिक वाटत होता. कारण विन्स्टनच्या माहितीनुसार 'जस प्रायमी नॉक्टिस' असा कुठलाही कायदा, भांडवलदार नावाचा कोणी प्राणी किंवा टॉप हॅट नावाची कोणतीही टोपी असे काहीही अस्तित्वात नव्हते.

सर्वकाही धुक्यात विरून गेले होते. भूतकाळ पुसून टाकला गेला होता. तो पुसला गेला होता, हेही आता विस्मृतीत गेले होते. असत्य सत्य बनले होते. त्याच्या आयुष्यात फक्त एकदाच (पक्षाच्या दृष्टीने अशक्य ठरेल अशी 'घटना घडून गेल्यानंतर') त्यांच्या खोटाखोटापणाचा भक्कम व निःसंदिग्ध पुरावा त्याच्या हातात आला होता. त्याने तो आपल्या बोटांत जास्तीत जास्त काळ म्हणजे तीस सेकंद पकडून ठेवला होता. हे १९७३मध्येच घडले होते. १९७३ साल त्याला निश्चित आठवण्याचे कारण म्हणजे त्याच वर्षी तो व कॅथरीन विभक्त झाले होते; पण ज्या घटनेचा तो पुरावा होता, ती घटना मात्र सात-आठ वर्षांपूर्वीची होती.

१९६५च्या सुमारास ह्या घटनेला सुरुवात झालेली होती. याच्याच आसपासच्या कालखंडात पक्षाच्या शुद्धिकरणाची मोहीम जोरदार चालू होती. मूळ क्रांती ज्यांनी घडविली होती, ते सर्व नेते या मोहिमेत कायमचे निपटून काढण्यात आले. १९७०पर्यंत त्यांच्यापैकी कोणीही उरले नाही. फक्त बिग ब्रदर स्वतः राहिलेला होता. बाकीचे सारे नेते देशद्रोही व प्रतिक्रांतिकारक होते, असे उघड करण्यात आले. गोल्डस्टीन पळून गेला होता आणि कोठेतरी लपून बसला होता. कोणालाही त्याचा ठावठिकाणा माहिती नव्हता. काही नेते केवळ अदृश्य झाले होते, तर बहुसंख्य नेत्यांवर जनता न्यायालयात खटले भरून त्यात त्यांच्याकडून गुन्ह्यांची कबुली वदवून घेण्यात आली होती. या खटल्यांचा भरपूर गाजावाजा झाल्यानंतर या नेत्यांना ठार करण्यात आले. यातूनही जोन्स, आरन्सन व रुदरफोर्ड हे तिघे नेते वाचले होते. १९६५मध्ये त्यांना अटक झाली अन् नेहमी जे घडत होते, तसेच घडले. ते तिघे एक वर्ष किंवा थोडा अधिक काळ अज्ञातवासात होते. ते जिवंत होते का मेले होते, हे कोणालाच कळेना. नंतर त्यांना अचानक पुढे आणून त्यांच्यावर गुन्ह्यांचे आरोप ठेवण्यात आले. सारेकाही नेहमीच्या पद्धतीनेच चालले होते. शत्रूच्या हेरखात्याशी संधान बांधणे (त्या वेळी युरेशिया शत्रू होता), सार्वजनिक निधीचा अपहार करणे, पक्षाच्या विश्वासातील कित्येक सभासदांचा खून करणे, बिग ब्रदरच्या नेतृत्वाविरुद्ध क्रांतिपूर्व काळापासूनच गुप्त कट नेहमी करणे, घातपाती कृत्ये करून लक्षावधी माणसांचे मृत्यू घडवून आणणे अशी कामे केल्याची त्यांच्याकडून कबुली मिळविण्यात आली होती. एवढ्या कबुलीमुळे त्यांना उदारपणे क्षमा करण्यात आली होती. पुन्हा पक्षात घेण्यात आले होते आणि नवीन नोकऱ्या देऊन महत्त्वाच्या पदांवर त्यांना स्थानापन्न करण्यात आले होते. प्रत्यक्षात ह्या पदांचे महत्त्व दिखाऊ होते. कारण काम कमी व जबाबदारी अजिबात नाही, अशी ती पदे होती. तिघांनी टाइम्समधून लांबलचक लेख लिहून त्यात 'आपण पक्षनेतृत्वापासून कसे दूर भटकत गेलो होतो.' याचे विवरण केले

होते व स्वतःत सुधारणा करण्याची वचने दिली होती.

त्यांच्या सुटकेनंतर केव्हातरी विन्स्टनने चेस्टनट ट्री कॅफेमध्ये त्या तिघांना प्रत्यक्ष पाहिले होते. त्या वेळी तो त्यांच्याकडे डोळ्यांच्या कोपऱ्यांमधून पाहत होता. त्यांना पाहण्याचे आकर्षण किती भीतिदायक होते, याची आता त्याला आठवण होत होती. ते तिघेही त्याच्यापेक्षा वयाने खूपच मोठे होते. ते जुन्या जगाचे अवशेष होते. पक्षाने ज्या काळात शौर्य गाजविले होते त्या काळातील जवळजवळ एकमेव पुरावा म्हणून शिल्लक राहिलेल्या त्या महान व्यक्ती होत्या. भूमिगत चळवळीचे आणि यादवी युद्धाच्या आकर्षणाचे वलय त्यांना अजूनही क्षीणपणे चिकटून होते. आता त्या वेळच्या घटना व तारखा त्याच्या स्मृतीतून अधिकाधिक धूसर होत चालल्या होत्या; परंतु बिग ब्रदरचे नाव कानावर पडण्याआधी कितीतरी वर्षे आधी त्या तिघांची नावे त्याला माहीत होती; पण तरीही चेस्टनट ट्री कॅफेमधील ते तिघे आता गुन्हेगार होते, शत्रू होते व अस्पर्श होते. त्यानंतरच्या एक-दोन वर्षांत त्यांचे अस्तित्व नाहीसे होणार, हे त्यांचे भवितव्य पक्के ठरून गेले होते. थॉट पोलिसांच्या कचाट्यात एकदा कोणी सापडल्यावर त्याची सुटका शेवटपर्यंत कधीच होत नसे. त्या तिघांचे नुसते जिवंत मुडदे झालेले होते. हे मुडदे आता फक्त 'आपल्याला थडग्यात कधी पाठवतात' याचीच वाट पाहत बसले होते.

त्यांच्या आसपासच्या एकाही टेबलपाशी कोणीच बसलेले नव्हते. अशा व्यक्तींच्या जवळपास राहणे कधीच शहाणपणाचे नव्हते. ते नुसते शांतपणे बसून राहिलेले होते. त्यांच्यासमोर लवंगीचा थोडासा अर्क घातलेल्या जिनचे ग्लास होते. अशी जिन ही ह्या कॅफेचे खास वैशिष्ट्य होते. तिघांपैकी रुदरफोर्डच्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप विन्स्टनवर जास्त पडलेली होती. रुदरफोर्ड हा एके काळचा प्रसिद्ध व्यंगचित्रकार होता. क्रांतीच्या आधी व क्रांती होताना पक्षाची लोकप्रियता तुफान वाढण्यात त्याच्या जबरदस्त व्यंगचित्रांची खूपच मदत झालेली होती. सुटकेनंतरही बऱ्याच दिवसांचा खंड पडत पडत अधूनमधून त्याची व्यंगचित्रे टाइम्समध्ये प्रसिद्ध होत असत, पण ही व्यंगचित्रे म्हणजे त्याच्या पूर्वीच्या चित्रांच्या शैलीची नुसती नक्कल वाटत असे. त्यांत जिवंतपणा नव्हता. तसेच ती संदर्भहीन वाटत. कित्येकदा तर जुन्या काळातीलच कल्पना पुन्हा नवीन मालमसाला घालून पुढे मांडल्यासारखी भासे. उदाहरणार्थ, झोपडपट्टीतील भाडेकरू, मुलांची उपासमार, रस्त्यातील मारामाऱ्या किंवा उंच हॅटमधील भांडवलदार! कित्येकदा तर चित्रात प्रगतीचा मार्ग रोखून धरणारा भांडवलदार आपल्या या हॅटसह अडथळ्यांवर बसला आहे, असे दाखविले जात असे. एवढी ही हॅट पक्षाने भांडवलदाराला चिकटवून ठेवली होती. भूतकाळात परत जाण्याचा तो एक सतत चाललेला, परंतु निष्फळ प्रयत्न होता.

रुदरफोर्ड एक धिप्पाड माणूस होता. त्याच्या मानेवरील चकचकीत रुपेरी केस सिंहाच्या आयाळीसारखे वाटत होते. त्याचा चेहरा फुगीर होता व त्यावर रेषांचे जाळे पसरलेले होते. त्याचे ओठ चांगले जाड होते. एके काळी तो एक जबरदस्त ताकदीचा माणूस असला पाहिजे, हे त्याच्याकडे बघून जाणवत होते. त्या वेळी पाहताना मात्र त्याचे शरीर सुटत चालल्याचे विन्स्टनला जाणवले होते. चोहोबाजूंनी ते जणूकाही उत्तू जात होते. त्यामुळे आता त्याचे मांस लोंबू लागेल, असे वाटत होते. एखादा डोंगर कोसळत खाली बसत जावा, तसे त्याचे शरीर चुरमडत जणू ढिगारा होत होते.

दुपारचे १५ वाजलेले होते. या वेळी कॅफेत अजिबात वर्दळ नव्हती. अशा भलत्या वेळी विन्स्टन त्या कॅफेत कशाला गेला होता, हे त्याला आता आठवत नव्हते. किणकिणाट करणारे संगीत प्रकाशवाणीमधून पाझरत होते. ते तिघेही टेबलपाशी जवळजवळ स्तब्ध बसले होते. काहीही बोलत नव्हते. न सांगता वेटरने जिनचे नवीन ग्लास भरून आणून ठेवले. त्यांच्या शेजारच्या टेबलावर एक बुद्धिबळाचा पट मांडलेला होता. त्यावर सर्व सोंगट्या मूळ जागी लावून ठेवलेल्या होत्या, पण कोणीही खेळ सुरू केला नव्हता. एवढ्यात प्रकाशवाणीमध्ये काहीतरी झाले. जे काही झाले, ते अर्धा मिनिटच झाले. संगीताचे स्वर बदलले गेले, चाल बदलली गेली आणि नंतर 'ती धून' चालू झाली. ती एक विशिष्ट प्रकारची, खिंकाळल्यासारखी, तुतारीच्या आवाजातील चमत्कारिक धून वाटत होती. विन्स्टन मनात त्या धूनला 'एका गाढवाचे ओरडणे' असे म्हणे. यानंतर प्रकाशवाणीमधून एक आवाज गाणे गाऊ लागला :

Under the spreading chestnut tree
I sold you and you sold me:
There lie they, and here lie we
Under the spreading chestnut tree.

त्या तिघांवर याचा काहीही परिणाम झालेला दिसत नव्हता. ते अजिबात अस्वस्थ झाले नाहीत; पण विन्स्टनने जेव्हा रुदरफोर्डचा भग्न चेहरा पाहिला तेव्हा त्याचे डोळे विन्स्टनला पाण्याने भरलेले दिसले आणि ज्या वेळी विन्स्टनच्या ते लक्षात आले, त्या वेळी तो आतून हादरला; पण तरीही तो कशाला घाबरून हादरला, हे त्याला कळना. रुदरफोर्ड आणि आरन्सन या दोघांची नाके मोडलेली होती.

यानंतर काही दिवसांतच त्या तिघांना पुन्हा अटक करण्यात आली. शासनाला असे दिसून आले की, त्यांना सोडल्या क्षणापासून ते तिघेही पुन्हा नवीन कट रचण्यात गुंतलेले होते. त्यांच्यावर दुसरा खटला भरला गेला तेव्हा त्यांनी आपले जुनेच गुन्हे पुन्हा एकदा कबूल केले. त्याबरोबर नवीन गुन्हांची एक मालिकाही केल्याचे त्यांनी सांगितले. यानंतर त्यांना मृत्युदंडाची शिक्षा देऊन ती अमलात आणण्यात आली. पक्षाच्या इतिहासात त्यांची प्रकरणे मुद्दाम नोंदविण्यात आली. यापुढे पक्षातील माणसांना ती एक धोक्याची सूचना ठरावी, असा त्यामागचा हेतू होता. यानंतर सुमारे पाच वर्षांनी, म्हणजे १९७३मध्ये विन्स्टन त्याच्या टेबलावर नेहमीप्रमाणे काम करीत बसला होता. हवेच्या पाइपमधून कागदपत्रांचे एक बंडल बाहेर येऊन पडले. विन्स्टनने ते जेव्हा उलगडले तेव्हा त्यात त्याला एक कागदाचा तुकडा सापडला. हा तुकडा बहुधा इतर कागदपत्रांबरोबर निसटून चुकून आला होता अन् हे कोणाच्याही लक्षात आले नव्हते. जेव्हा विन्स्टनने तो कागद दाबून सपाट केला तेव्हा त्याला त्या कागदाचे महत्त्व कळले. दहा वर्षांपूर्वीच्या टाइम्सचे ते एक फाडून घेतलेले अर्धे पान होते. ते वरचे अर्धे पान असल्याने त्यावर तारीख आलेली होती व पानावर एक छायाचित्र होते. न्यूयॉर्कमध्ये पक्षाच्या एका समारंभाला जे प्रतिनिधी हजर राहिलेले होते, त्यांचे त्या वेळी घेतलेले ते छायाचित्र होते. त्या प्रतिनिधींमध्ये तेच तिघे मध्यभागी उभे होते. जोन्स, आरन्सन आणि रुदरफोर्ड! यात कसलीही चूक होती, असे वाटत नव्हते. कारण छायाचित्राखाली जो मथळा होता, त्यात या तिघांची नावेही छापलेली होती.

आता मुद्दा असा होता की, या तिघांनी 'याच तारखेला आपण युरेशियात होतो' असे कबुलीजबाब दिलेले होते. कॅनडातील एका गुप्त विमानतळावरून विमानाने निघून युरेशियातील सैबेरियात कोठेतरी ठरलेल्या जागी उतरल्याचे त्यांनी सांगितले होते. युरेशियन सैन्यातील जनरल स्टाफच्या सभासदांबरोबर त्यांची एक बैठक होऊन त्यांच्याजवळची महत्त्वाची लष्करी गुपिते त्यांनी त्या सभासदांना सांगितली असल्याची कबुली त्यांनी दिली होती. ती तारीख विन्स्टनच्या स्मृतीत अगदी पक्की बसलेली होती, कारण ती भर उन्हाळ्याच्या मध्यावरची तारीख होती आणि ह्या गोष्टीची आता असंख्य कागदोपत्री नोंद झालेली होती; पण त्याच्या हाती असलेल्या त्या कागदाच्या तुकड्यातून एकच एक निष्कर्ष निघू शकत होता. तो म्हणजे त्यांचे कबुलीजबाब पूर्ण खोटे होते!

अर्थात, हा काही नवीन शोध लागला होता असे नाही! कारण पक्षशुद्धिकरणाच्या मोहिमेत ज्या वेळी अनेक व्यक्तींचा निकाल लावण्यात येत होता, त्या वेळी त्यांच्यावर लादलेल्या आरोपांनुसार त्यांनी गुन्हे केले असतीलच, असे विन्स्टनला कधीच वाटले नव्हते; पण कागदाच्या त्या तुकड्यामुळे मात्र त्याच्या हाताला एक भक्कम पुरावा लागलेला होता. रद्द केलेल्या भूतकाळाचा तो एक तुकडा होता. एखाद्या अतिप्राचीन जिवाचे अवशेष भलत्याच खडकाच्या थरात अनपेक्षितपणे सापडल्यावर प्रचलित भूशास्त्रीय सिद्धान्त जसे एकदम खोटे ठरतात, तसेच हे झाले होते. जर काही मार्गाने ही माहिती जगात प्रसिद्ध झाली असती आणि त्याचा खरा अर्थ ध्यानात आला असता, तर पक्षाचे अगदी राईराईएवढे तुकडे होऊन तो उद्ध्वस्त झाला असता!

पण तो तसाच सरळ काम करीत राहिला होता. त्याने जेव्हा ते छायाचित्र पाहून ओळखले होते तेव्हाच त्याने ते एका कागदाच्या तावाने झाकून ठेवले होते. ज्या वेळी त्याने त्या कागदाची गुंडाळी उलगडली त्या वेळी समोरच्या प्रकाशवाणीच्या पडद्याच्या दृष्टीने तो कागद सुदैवाने उलटा होता.

प्रकाशवाणीच्या पडद्यापासून जितके दूर राहता येईल तेवढे राहण्यासाठी त्याने खुर्ची मागे सरकवली आणि मांडीवर पॅड घेतले. पडद्यासमोर आपला चेहरा निर्विकार ठेवणे त्याच्यासाठी फारसे अवघड नव्हते. आपल्या श्वासोच्छ्वासावरही नियंत्रण ठेवणे त्याला प्रयत्नाने जमत असे, पण हृदयाच्या ठोक्यांवर मात्र त्याचे नियंत्रण नव्हते; आणि प्रकाशवाणीचा पडदा एवढा संवेदनशील होता की, हृदयाची धडधड तो सहज टिपू शकत असे. परिस्थितीचा अंदाज घेण्यासाठी त्याने दहा मिनिटे तशीच जाऊ दिली. एवढ्या वेळात एखाद्या वेळी अचानक वारा येऊन तो कागद उघडा पडला असता तर? विन्स्टनला या अपघाताचीच राहून राहून भीती वाटत होती. दहा मिनिटांनी त्याने त्या टाइम्सच्या पानावरील झाकलेला कागद न काढता ते दोन्ही कागद व इतर रद्दी कागद मेमरी होलमध्ये टाकून दिले. बहुतेक पुढच्या मिनिटांतच त्या कागदाची राख झाली होती.

हे सारे दहा-अकरा वर्षांपूर्वी घडले होते. आज जर अशी वेळ परत त्याच्यावर आली असती, तर त्याने तसला कागद किंवा तसले छायाचित्र नष्ट न करता जपून ठेवले असते. 'आपण आपल्या बोटाला तो कागद पकडला होता' या नुसत्या जाणिवेनेच त्याला आज किती वेगळे वाटत होते! कागदावरचे ते छायाचित्र म्हणजे एका घटनेचे रेखाटन होते. आता ती नुसती स्मृती होती; पण ते सारे सत्य होते! पक्षाची भूतकाळावरची पकड कमी झाली होती काय? कारण पुराव्याचा एक तुकडा, जो अस्तित्वात नव्हता, तो परत एकदा अस्तित्वात आला होता. विन्स्टनला याचे आश्चर्य वाटत होते.

पण जरी ते छायाचित्र कोणत्यातरी उपायाने राखेतून परत निर्माण केले असते, तरी तो पुरावा ठरला नसता, कारण ज्या वेळी तो कागद विन्स्टनच्या हातात पडला होता, त्या वेळी युरेशियाशी ओशियानियाचे युद्ध चालू नव्हते. म्हणजे इस्टेशियाच्या हस्तकांपाशी त्या तिघांनी आपल्या देशाचा विश्वासघात केला असल्याची नोंद सगळीकडे सापडली असती. आणि त्यानंतर त्यांच्यावर दोन-तीन... किंबहुना अनेक आरोप केले गेले. त्यामुळे त्यांचे कबुलीजबाब पुन्हा पुन्हा इतक्या वेळा लिहून काढले गेले असणार होते की, त्यांतील घटना व तारखा यांना किंचितही महत्त्व उरले नसते. भूतकाळ नुसता बदलला जात नव्हता, तर तो परत परत आणि सतत बदलला जात होता. एखादे भयानक स्वप्न सतत मनात पाठलाग करून छळत असावे, तसे त्याला एका गोष्टीचे गूढ वाटे. ती म्हणजे, 'एक प्रचंड असत्य निर्माण करण्यासाठी हा एवढा व्याप का केला जातो? खोटा भूतकाळ निर्माण करण्यात काही फायदे चटकन मिळतात हे खरे, पण हे सारे करण्यामागचा हेतू कळत नाही. तो फारच गूढ वाटतो.' त्याने टाक उचलला आणि लिहिले :

हे सारे कसे करतात ते मला समजले आहे, पण का करतात, ते मात्र कळत नाही.

'आपल्याला वेड तर लागले नाही ना?' या कल्पनेने पूर्वी त्याला अनेकवार आश्चर्य वाटून प्रश्न पडे. आताही त्याला तसेच वाटले; 'पण वेडा हा खरोखरच वेडा असतो काय? कदाचित, इतरांपेक्षा भिन्न असल्याने केवळ 'एक व्यक्ती असलेला अल्पसंख्य समाज' असेही त्याला म्हणता येऊ शकते. एके काळी 'पृथ्वी सूर्याभोवती फिरते' असे मत असणे, हे वेडाचे चिन्ह ठरविले गेले होते. आज 'भूतकाळ बदलता येत नाही' असे मत वेडाचे चिन्ह ठरले आहे. कदाचित, हे मत बाळगणारा मी 'एकटा' असेन; अन् जर मी एकटा असेन, तर मी अर्थातच वेडा ठरणार!' पण वेडा ठरल्यामुळे त्याचे फारसेकाही बिघडत नव्हते; 'आपले मत कदाचित चूकही असेल' या कल्पनेचीच त्याला खरी भीती वाटत होती.

त्याने ते मुलांचे इतिहासाचे पुस्तक उचलले. त्यातील पहिल्याच पानावर बिग ब्रदरचे चित्र होते. बिग ब्रदरचे भारून टाकणारे डोळे त्याच्यावर खिळले. कसलीतरी जबरदस्त प्रेरणा त्याला दाबून टाकीत होती, कवटीत काहीतरी घुसून ते त्याच्या मेंदूला धडका मारीत सुटले होते, त्याच्या मतांची त्यालाच भीती दाखवीत होते, त्याचे मन खेचून त्याच्या पंचेन्द्रियांच्या जाणिवेचा पुरावा त्यालाच नाकारावयास भाग पाडत होते, असे भास विन्स्टनला होऊ लागले. 'हे सारे कोठल्या थरापर्यंत जाईल? शेवटी पक्ष आपल्याला 'दोन अधिक दोन बरोबर पाच' असले काहीतरी भलतेच सांगेल आणि त्यावर विश्वासही ठेवणे भाग पडेल.' पक्ष एवढ्या थराला केव्हातरी पोहोचणार, हे उघड दिसत होते. पक्षाजवळील तर्कशास्त्र अजब असल्याने त्याची परिणती अशीच होणार होती. कारण पक्षाचे तत्त्वज्ञान नुसते अनुभवसिद्ध निष्कर्ष नाकारीत होते असे नाही, तर बाह्य जगातील वास्तवही नाकारत होते. बंडखोर मतांविरुद्ध असलेले बंडखोर मत हेच अकलेचे लक्षण ठरत होते. विन्स्टनचे मत विरोधी होते म्हणून पक्ष त्याला ठार करेल या भीतीपेक्षा कदाचित पक्षाचेच मत बरोबर असू शकेल याचीच भीती विन्स्टनला जास्त वाटत होती. कारण शेवटी 'दोन अधिक दोन, बरोबर चार' हे तरी त्याला कसे कळणार होते? गुरुत्वाकर्षणाचा जोर कसा कार्य करतो, हे कसे माहिती होणार होते? भूतकाळात कसलाही बदल होऊ शकत नाही, हेही कसे समजणार होते? जर भूतकाळ आणि बाहेरचे वास्तव जग हे फक्त मनातच बाळगता येणे शक्य होते आणि खुद्द मनावरच त्यांना नियंत्रण ठेवता येत असले असते, तर तो काय करणार होता?

पण छेः! त्याचे धैर्य एकदम परत आले. कोणत्याही स्मृतिसान्निध्यावाचून ओब्रायनचा चेहरा त्याच्या मनात तरळला. 'ओब्रायन आपल्याच बाजूला आहे' याची त्याला पूर्वीपेक्षा आता अधिक खात्री वाटू लागली. जणूकाही ओब्रायनला हे सारे कळावे म्हणून तो ही डायरी लिहीत होता. 'प्रिय ओब्रायन ह्यांना' अशी सुरुवात केलेले ते एक प्रदीर्घ पत्र त्याने लिहावयास घेतलेले होते. जरी हे पत्र कोणी वाचणार नव्हते, तरी ओब्रायनच्या आठवणीमुळे 'एका

व्यक्तीस उद्देशून लिहिलेले पत्र' असेच स्वरूप त्या डायरीतील लिखाणाला शेवटी प्राप्त झाले होते.

'तुमच्या डोळ्याला दिसणाऱ्या आणि कानांना ऐकू येणाऱ्या पुराव्यावर तुम्ही विश्वास ठेवू नका.' असे पक्ष सांगत होता. ही पक्षाची अत्यंत आवश्यक व अखेरची हुकूमत होती; पण 'आपल्याभोवती आता केवढी प्रचंड शक्ती वेढा घालून बसणार' या विचारानेच तो खचला. पक्षाच्या बुद्धिवंतांनी कोणत्याही वादविवादात त्याचा सहज पराभव केला असता. मार्मिक व गुंतागुंतीचे मुद्दे तो कधीही समजू शकला नसता. तो काय उत्तर देऊ शकणार होता? आणि तरीही त्याचीच बाजू कयम बरोबर राहणार होती! पक्ष चूक होता व विन्स्टन बरोबर होता. जे स्पष्ट होते, जे मूर्खपणाचे वाटत होते आणि जे सत्य होते, त्याचे रक्षण होणे जरूर होते. 'खरेपणा हा नेहमीच खरा असतो. सत्य हे नेहमीच सत्य असते. मग तेच धरून ठेवले पाहिजे! बाहेरचे जे ठणठणीत भासणारे जग असते, त्याचे नियम कधीच बदलत नाहीत. दगड कठीण असतात, पाणी आर्द्र असते, आधार नसलेल्या वस्तू पृथ्विमध्याच्या दिशेने पडतात.' जणूकाही ओब्रायनला सांगावयाचे असावे अशा थाटात त्याने एक महत्त्वाचे स्वयंसिद्ध तत्त्व लिहिले :

स्वातंत्र्य म्हणजे स्वातंत्र्य! त्याला दुसराकाही अर्थ असूच शकत नाही. 'दोन अधिक दोन बरोबर चार' याप्रमाणे तो अर्थ स्वच्छ व स्पष्ट आहे. एकदा स्वातंत्र्य मिळाले की, त्यामागोमाग आपोआप इतर गोष्टी येऊ लागतात.

कोणत्यातरी घरातील पॅसेजमधून, खूप खोलवरून भाजलेल्या कॉफीचा खमंग वास येत होता. ही 'व्हिक्टरी कॉफी' नव्हती. खरीखुरी कॉफी होती. तिचा वास हवेवर तरंगत तरंगत दारातून रस्त्यावर येत होता. विन्स्टनचे पाय आपोआपच थबकले. दोन सेकंदात तो परत आपल्या लहानपणीच्या अर्धवट विसरलेल्या जगात गेला. मग एक दार दाणकन आपटल्याचा आवाज आला. तो आवाज जसा अचानक झाला, तसाच तो वासही त्यामुळे बंद झाला.

तो फुटपाथवरून कित्येक किलोमीटर चालत आलेला होता. त्याचा व्हेरीकोज अल्सर आता ठसठसू लागला होता. संध्याकाळी कम्युनिटी सेंटरवर जाण्याचे सोडून तो वाटेल तसा भटकत होता. गेल्या तीन आठवड्यांतील ही त्याची दुसऱ्यांदा भटकण्याची वेळ होती. कम्युनिटी सेंटरवरील हजेरीवर बारकाईने लक्ष ठेवले जात असे, हे त्याला माहीत होते. म्हणजे हे त्याचे जाणूनबुजून केलेले धाडस होते. पक्षाच्या तत्त्वानुसार पक्षाच्या सभासदाला कधीही फुरसतीचा वेळ नसे. एक झोपेचा वेळ सोडला, तर तो कधीही एकटा नसे. जेव्हा तो काम करीत नसेल, खात नसेल, पीत नसेल, झोपलेला नसेल, तेव्हा तो कोणत्या ना कोणत्यातरी सामाजिक करमणुकीच्या कार्यक्रमात गुंतला असेल असे धरून चालले जात होते. एकान्ताची आवड दर्शविणारी कोणतीही कृती (साधे एकट्याने फिरणे का असेना) नेहमीच थोडीशी धोकादायक होती. न्यूस्पीक भाषेत याला Ownlife (ओनलाइफ) हा शब्द होता. याचा अर्थ व्यक्तित्ववाद आणि एककल्लीपणा असा होत होता; पण त्या दिवशी संध्याकाळी तो जेव्हा मंत्रालयातून बाहेर आला, तेव्हा त्या एप्रिल महिन्यातील उल्हसित करणाऱ्या वातावरणाने तो एकदम धुंद झाला. आकाशाचा निळा रंग त्याला त्या संबंध वर्षातील सर्वात सुरेख क्षण वाटला अन् अचानक त्याला कम्युनिटी सेंटरवरील लांबलचक आणि गोंगाटाने गजबजलेली संध्याकाळ आठवली. ते कंटाळवाणे, दमछाक करणारे खेळ, ती व्याख्याने, सर्व कॉम्रेड्सची होणारी घसट, त्यांच्याबरोबर जिन पिणे या साऱ्यांचा त्याला वीट आला होता. सणक आल्याप्रमाणे त्याने तो बसस्टॉप तत्काळ सोडून दिला. अफाट लंडनच्या गजबजाटात तो मन मानेल तसे भटकण्यास निघाला. प्रथम दक्षिणेकडे, मग पूर्वेकडे, मग परत उत्तरेकडे असे चालत चालत अनोळखी रस्त्यांच्या जाळ्यामध्ये त्याने स्वतःला झोकून दिले.

त्याने आपल्या डायरीत लिहिले होते की, 'आता जर काही आशा असेल, तर ती मजूर वर्गाकडूनच आहे' हे शब्द त्याला आता हळूहळू आठवू लागले होते. ते विधान म्हणजे गूढ सत्य आणि स्पष्ट विसंगती यांचे मिश्रण होते. तो आता जिथे होता तिथून अंदाजाने त्याच्या उत्तरेला किरमिजी रंगाची गलिच्छ वस्ती होती व दक्षिणेला पूर्वी कुठेतरी सेट पॅक्रास स्टेशन होते. तो दगडगोट्यांच्या रस्त्यावरून जात होता. त्या रस्त्याला दुमजली घरे होती. त्यांच्या २५ टक्के खिडक्या फुटलेल्या होत्या. काचांच्या जागी पुठे लावलेले होते. घरांची प्रवेशद्वारे मोडल्याने फुटपाथवरून सरळ घरात घुसता येत होते. अशा परिस्थितीत रस्त्यावरून उंदीर, घुशी आत जाऊन त्या घरात खूप बिळे झालेली असणार, हे सहज ओळखता येत होते. घाणेरड्या पाण्याची डबकी रस्त्यात इकडेतिकडे साठली होती. या रस्त्यालगत दोन्ही बाजूंनी छोट्या, अरुंद गल्ल्या आडव्या गेलेल्या होत्या. त्या गल्ल्यांत आणि इमारतींच्या अंधाऱ्या बोळांत माणसांची वर्दळ आश्चर्य वाटावी एवढी प्रचंड होती. पूर्णपणे वयात आलेल्या मुलींनी आपले ओठ गावंढळपणे रंगविलेले होते. तरुण पोरे या मुलींच्या मागावर हिंडत होती. गर्दीतील बुटक्या व लठ्ठ बायका 'येत्या दहा वर्षांतच या मुलींची अवस्था आमच्यासारखी होईल' असे भाव दर्शवीत होत्या. पाठीत वाकलेले वृद्ध मानवी प्राणी तिरपांगडेपणाने फरफटत, पाय घासत चालत होते. अंगात लक्करे असलेली लहान मुले अनवाणी पायांनी डबक्यात खेळत होती. त्यांच्या आया त्यांच्यावर रागावून ओरडल्या की, ती पळून जात होती. बहुतेकांनी विन्स्टनकडे लक्षच दिले नाही. थोड्याफार जणांनी त्याच्याकडे नजर टाकली खरी, पण त्या नजरेत एक सावधगिरी बाळगलेली उत्सुकता होती. एका घराच्या बोळातील दारात लाल हात असलेल्या दोन अतिविशाल महिला अंगावरील एप्रनसकट उभ्या होत्या. हाताची घडी घालून त्यांचे एकमेकींशी संभाषण चालू होते. त्यांच्याजवळून जाताना विन्स्टनने त्या संभाषणातील काही तुकडे ऐकले.

“होय, मग? मी म्हणालेच तिला की, ते ठीक आहे तुझे सारे, पण तू जर माझ्या जागी असतीस ना, तर बाईसाहेब, तुम्हीपण मी करत्येय तेच केले असते बरे! शिवाय मी वरती तिला सुनावले की, दुसऱ्याचे कुठे चुकते हे सांगणे सोपे असते, पण माझ्यासारख्या अडचणी तुला नाहीत, हे तू लक्षात ठेव.”

“बरोबर, बरोबर! अगं, इथेच तर गोम आहे!” दुसरी म्हणाली.

ते कर्कश आवाज खटकन बंद झाले. विन्स्टन त्यांना ओलांडून जात होता. काही क्षण भीषण शांततेत गेले. आपल्या शत्रूचा अंदाज घेताना माणूस जसा निरखून पाहत असतो, तशी ती बाई त्याला निरखित होती. शत्रुत्वाच्या भावनेपेक्षा तिच्या निरखण्यात एक प्रकारचा सावधपणा होता. कधीही न पाहिलेला विचित्र प्राणी जवळून जाताना आपले स्नायू जसे ताठ होतात, तसा ताठरपणा तिच्यात आला होता. या असल्या रस्त्यावर पक्षाच्या निम्म्या ओव्हरऑलमधील माणूस दिसणे हे काही नेहमीचे दृश्य नव्हते. अशा जागी विन्स्टनने कोणाच्या नजरेस पडणे ही शहाणपणाची बाब नव्हती. त्याचे जर अगदीच काही खास काम तिथे असले असते, तर वेगळी गोष्ट होती. गस्तीचे पोलीस समोरून आले असते, तर त्यांनी थांबवून विचारले असते, “मे आय सी युवर पेपर्स कॉम्प्रेड? आपले ओळखपत्र बघू. तुम्ही येथे काय करीत आहात? कामावरून किती वाजता सुटता? घरी जाण्याचा तुमचा हाच नेहमीचा रस्ता आहे का?” इत्यादी, इत्यादी बरेचकाही त्याला विचारले गेले असते. अनोळखी रस्त्याने घरी जाऊ नये असा काही नियम नव्हता; पण थॉट पोलिसांचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी एवढे पुरेसे होते.

अचानक संबंध रस्त्यावर खळबळ माजली. एकमेकांना सावध करणारा आरडाओरडा सर्व दिशांनी येऊ लागला. ससे जसे पळतपळत बिळात घुसावेत तशी रस्त्यावरील माणसे भराभर इमारतींच्या दारातून आतील बोळात शिरत होती. विन्स्टनच्या पुढेच एक बाई दारातून उडी मारून बाहेर आली. डबक्यात खेळणाऱ्या एका छोट्या मुलाकडे धावली व तिने त्याचे बखोट पकडले. एक फटका मारून आपला एप्रन तिने त्याच्याभोवती गुंडाळला आणि त्याला घेऊन ती पटकन घरात शिरली. सर्वकाही तिने झटक्यात केले. त्याच वेळी काळ्याकुट्ट पोशाखातील एक माणूस बाजूच्या गल्लीतून विन्स्टनकडे धावत आला आणि आकाशाकडे बोट दाखवीत ओरडला, “स्टीमर! स्टीमर! लुक आउट गव्हर्नर! डोक्यावर पडेल! खाली पडा! खाली पडा!”

काही ना काही कारणाने उडत येणाऱ्या बॉम्बला मजूर वर्ग ‘स्टीमर’ म्हणत असे. विन्स्टनने झटकन आपले तोंड झाकून, खाली वाकून स्वतःला बाजूला झोकून दिले. मजूर वर्गातील माणसांनी सूचना दिली की, बहुतेक वेळा त्यांचे खरे असे. त्यांना कसलीतरी अंतःप्रेरणा असावी, ज्यामुळे कित्येक सेकंद आधी त्यांना उडत येणाऱ्या रॉकेट बॉम्बबद्दल कळत असावे. रॉकेटचा वेग ध्वनीपेक्षाही जास्त असल्याने हे एक आश्चर्यच होते. विन्स्टनने आपल्या हाताची घडी डोक्यावर धरली होती. त्या आवाजाने सारा फुटपाथ हादरतो आहे, असे त्याला वाटू लागले. पाठोपाठ कसल्यातरी हलक्या पदार्थाचा पाऊस त्याच्या पाठीवर पडला. जेव्हा तो उभा राहिला, तेव्हा जवळच्या एका खिडकीला लावलेल्या काचांचा सडा त्याच्या अंगावर पडल्याचे त्याला जाणवले.

तो चालू लागला. दोनशे मीटर्स अंतरावर रस्त्यातील काही इमारती कोसळून पडल्या होत्या. काळ्या धुराचे मोठे तुकडे आकाशात चढून तिथेच लोंबकळत होते. त्याच्या खालीच, जमिनीवर धुळीचा एक ढग तयार झाला होता. त्या ढगातील उद्ध्वस्त जागेभोवती हळूहळू गर्दी जमू लागली होती. भिंतीच्या मोठमोठ्या पोपड्यांचा छोटा ढीग विन्स्टनच्या पुढेच, थोड्या अंतरावर फुटपाथवर पडलेला होता. त्याच्या मध्यभागी एक लालबुंद रेषा निर्माण झालेली दिसत होती. जेव्हा त्याने जवळ जाऊन पाहिले तेव्हा तो एका माणसाचा मनगटापासून तुटलेला हात असल्याचे त्याला दिसले. तुटलेल्या जागी दिसणारा लाल भाग सोडला, तर सारा हात शाडूचा केला होता असे वाटावे, एवढा तो पांढरा फटक पडला होता.

तो हाताचा पंजा त्याने लाथेनेच गटारात उडवून दिला. मग गर्दी टाळण्यासाठी तो उजव्या बाजूच्या गल्लीत वळला. बॉम्बने उद्ध्वस्त केलेल्या व गोंधळ माजविलेल्या त्या भागातून तो तीन-चार मिनिटांतच बाहेर पडला. पुन्हा एकदा तो घाणेरड्या गर्दीच्या जगातील रस्त्यावर आला. या ठिकाणी ‘काही विशेष घडलेच नाही’ असे वातावरण होते. सर्व कसे नेहमीसारखे सुरळीत चाललेले होते. आता जवळजवळ २० वाजत आलेले होते. दारूच्या दुकानात गिन्हाइकांची नुसती खेचाखेच झालेली होती. मजूर वर्ग अशा दुकानांत कायम जात असे. हे लोक त्या दुकानांना पब्स म्हणत. त्यांची कळकट झुलती दारे सतत उघडत होती व बंद होत होती. त्या दारांतून भुस्सा, आंबट बीअर आणि मूत्र यांचा संमिश्र वास बाहेर येत होता. रस्त्यात एक घर थोडेसे पुढे आलेले होते. त्याच्या कोपऱ्यात तीन माणसे एकमेकांजवळ दाटीने उभी होती. त्यांच्यातील मधल्या माणसाच्या हातात एक घडी केलेले वृत्तपत्र होते.

बाकीचे दोघे त्याच्या खांद्यावरून वृत्तपत्राचे बारकाईने वाचन करीत होते. त्यांच्या शरीराचा अणुरेणू वाचनात गर्क झाला होता, हे विन्स्टनला दिसत होते. ते वाचत असलेली बातमी गंभीर होती, हे उघड होते. विन्स्टन त्यांच्यापासून काही पावलांवर आला असताना त्यांची एकदम पांगापांग झाली. त्यातील दोघे एकमेकांशी तावातावाने वाद घालू लागले. आता ते एकमेकांना ठोसे लगावणार, असेच विन्स्टनला त्यानंतर काही वेळ वाटले.

“तू नीट कान उघडे ठेवून मी काय बोलतोय ते ऐकणार आहेस का? मी सांगतो की, गेल्या चौदा महिन्यांत सातने शेवट होणारा कोणताही आकडा लागलेला नाही.”

“हो का? बरे मग?”

“नाहीच आलेला असा आकडा! मी एका कागदावर गेल्या दोन वर्षांतील लागलेले सारे आकडे टिपून ठेवले आहेत. अगदी एखाद्या घड्याळासारखी नियमितपणे मी नोंद करीत आलेलो आहे. म्हणून तुला सांगतो की, सातने शेवट होणारा कोणताही आकडा...”

“असा आकडा लागलेला आहे! अरे, माझ्या तो पक्का लक्षात आहे. सांगतोच तुला तो! चार-शून्य-सात हा आकडा आला होता फेब्रुवारीमध्ये. म्हणजे बरोबर फेब्रुवारीतील दुसऱ्या आठवड्यात.”

“टांग तुझ्या फेब्रुवारीची! मी व्यवस्थित उतरवून ठेवलेले आहे अन् तुला मुद्दाम सांगतोय की, कोणताही आकडा जर...”

“एऽ! बास करा रे!” तो तिसरा माणूस म्हणाला.

ते लॉटरीबद्दल बोलत होते. त्यांच्यापासून शंभरएक फुट गेल्यावर विन्स्टनने मागे वळून पाहिले; ते अजूनही वाद घालत होते. त्यांचे चेहरे उत्तेजित झाले होते. दर आठवड्याला प्रचंड रकमेची बक्षिसे वाटली जाणारी ‘लॉटरी’ ही एक सार्वजनिक घटना होती. मजूर वर्गाला यात फार रस होता. ते सारे गंभीरपणे या प्रकाराकडे पाहत असत. एकमेव नसले, तरी मजूर वर्गातील काही जणांचे जिवंत राहण्यासाठीचे लॉटरी हे एक प्रमुख प्रयोजन झाले होते. अशी लक्षावधी माणसे असण्याची शक्यता होती! लॉटरी हा त्यांच्या दुःखावरील उतारा व आनंद होता! लॉटरी ही त्यांची बौद्धिक करमणूक होती. त्यांच्यापैकी ज्यांना जेमतेम लिहिता-वाचता येत होते, अशी माणसेसुद्धा लॉटरी म्हटले की, गुंतागुंतीची गणिते सोडवण्यास लगेच तयार होत. लॉटरीचे आकडे ओळखण्याच्या पद्धती, अंदाज, जिंकण्यासाठी मंतरलेले तार्किक वगैरे विकून पोट भरणारी एक मोठी जमातच तयार झालेली होती. मिनिस्ट्री ऑफ प्लेन्टीकडून चालविल्या जाणाऱ्या लॉटरीबद्दल विन्स्टनला आणि पक्षातील प्रत्येकालाच माहिती होते की, जाहीर केलेली बक्षिसे बहुतांशी खोटीच होती. मोठ्या रकमांच्या विजेत्यांची काल्पनिक नावे प्रसिद्ध केली जात. या नावाची माणसे कधीही अस्तित्वात नसत. प्रत्यक्षात फक्त छोट्या रकमा वाटल्या जात. ओशियानियाच्या एका भागाचा दुसऱ्या भागाशी कधी संपर्क येत नसल्याने असे करणे सहज जमून जात होते.

‘जर काही आशा असेल, तर ती मजूर वर्गाकडूनच आहे. त्यांच्यावरच भरवसा ठेवायला हवा’ हे जेव्हा त्याच्याकडून शब्दांत मांडले गेले होते तेव्हा ते अगदी योग्य त्याल ते अगदी योग्य वाटले होते, पण जेव्हा या वर्गातील माणसे फुटपाथवरून जवळून जाताना त्याला दिसत होती तेव्हा या विधानावर त्याला फक्त श्रद्धाच ठेवावी लागत होती. विन्स्टन ज्या गल्लीत वळला होता, ती गल्ली उतारावरची होती. ‘आपण येथे पूर्वी कधीतरी आलो असू’ अशी त्याची भावना झाली. ‘यातून मुख्य रस्त्याला लागण्याचे तोंड फार दूर नसावे’ असेही त्याला वाटू लागले. पुढून कोठूनतरी मोठमोठ्या आवाजातील कोलाहाल त्याला ऐकू येऊ लागला. त्या गल्लीने एकदम एक वळण घेतले होते आणि तिच्या शेवटाला जिना होता. तो पुढे उतरून एका खोलगट भागातील गल्लीला मिळाला होता. त्या ठिकाणी मंडई होती. काही विक्रेते तेथे शिळी भाजी विकत बसले होते. तो कोठे आला होता, हे तेथे पोहोचल्यावर त्याच्या लक्षात आले. ती दुसरी गल्ली मुख्य रस्त्याला मिळत होती. पुढच्याच वळणावर व पाच मिनिटांपेक्षाही कमी अंतरावर एक भंगार मालाचे दुकान होते. विन्स्टनने तिथूनच ती कोरी वही आणली होती. आता ती कोरी वही त्याची डायरी झालेली होती. तिथून जवळच असलेल्या स्टेशनरीच्या दुकानातून त्याने एक टाक व शाईची बाटली विकत घेतली होती.

आता त्याला हे सारे आठवले. जिना चढून आल्यावर परत पुढच्या पायऱ्या उतरण्याआधी तो काही वेळ थबकला. त्या नवीन गल्लीमध्ये समोर एक कळकट व छोटा गुत्ता होता. त्याच्या खिडक्यांना धूसर काचा लावल्या होत्या. प्रत्यक्षात त्या पारदर्शक होत्या; पण आता त्यांच्यावर खूपच धूळ साचली होती. पाठीत वाकलेला, पण चटपटीत असा एक वृद्ध माणूस त्या गुत्त्याचे दार ढकलून आत शिरला. त्याच्या पांढऱ्या मिश्या झिंग्या माशाप्रमाणे

पुढे आलेल्या होत्या. विन्स्टन त्या म्हाताऱ्याकडे पाहत होता. त्या वेळी त्याच्या लक्षात आले की, हा म्हातारा कमीत कमी ऐंशी वर्षांचा होता. याचा अर्थ क्रांती झाली तेव्हा तो मध्यम वयाचा असणार होता. हा वृद्ध नि अशी काही माणसे नाहीशा झालेल्या भांडवलशाही जगाचे शेवटचे दुवे होती. क्रांतिपूर्व काळात ज्यांची नवीन राजकीय मते व कल्पना बनत गेल्या होत्या अशी माणसे आता खुद्द पक्षातच फारशी उरलेली नव्हती. १९५१ ते १९६० आणि त्यापुढच्या दशकांत झालेल्या पक्षातील मोठ्या शुद्धीकरणाच्या मोहिमेत अशी कित्येक जुनी माणसे वेचून मारण्यात आली होती. जे काही थोडेफार वाचले होते, त्यांना एवढी दहशत बसली होती की, त्यांनी भेदरून पूर्णपणे बौद्धिक शरणागती पत्करली होती. या शतकाच्या सुरुवातीच्या कालखंडातील सत्य परिस्थितीची अचूक कल्पना जर कोणी देऊ शकले असते, तर मजूर वर्गातील कोणी अत्यंत वृद्ध माणूसच! त्या क्रमिक पुस्तकातून त्याने डायरीत उतरविलेला एक उतारा एकदम त्याच्या नजरेसमोर आला आणि क्षणभर एका वेडाच्या लहरीने त्याचा ताबा घेतला. त्याला अशी इच्छा झाली की, तसेच त्या गुत्त्यात जावे, त्या म्हाताऱ्याशी बळे बळे ओळख करून घ्यावी आणि तो लहान होता त्या वेळचे त्याचे आयुष्य कसे होते, त्या वेळचे दिवस कसे होते, हल्लीपेक्षा त्या वेळची परिस्थिती अधिक चांगली होती की अधिक वाईट होती असे प्रश्न त्याला विचारावेत.

एरवी विन्स्टन या कल्पनेने घाबरला असता, पण आता त्याच्याजवळ घाबरण्यासाठी सुद्धा वेळ नव्हता. चटकन त्या म्हाताऱ्याला गाठले पाहिजे म्हणून त्याने भराभर पायऱ्या उतरल्या व तो अरुंद रस्ता ओलांडला. गुत्त्यात किती वेळा जावे नि मजूर वर्गाशी कसे बोलावे याला कसलाही स्पष्ट नियम किंवा पद्धत नव्हती, पण कुठल्याही प्रकारे त्याचे वर्तन वेगळे व चमत्कारिक वाटू नये आणि कोणाचे लक्ष वेधले जाऊ नये, याची दक्षता त्याला घेणे भाग होते. जर गस्तीचे पोलीस आले असते, तर तो चक्कर आल्याचे ढोंग करणार होता; पण तरीही त्यांनी त्याच्यावर विश्वास ठेवला नसताच! त्याने पुढे होऊन गुत्त्याचे दार ढकलून उघडले. हिडीस व कुजलेल्या चीजसारख्या आंबट बीअरचा उग्र भपकारा एकदम त्याच्या तोंडावर आला. त्याने आत प्रवेश केल्यावर आतील आवाजांचा कोलाहल एकदम निम्म्याने खाली आला. त्याच्या पाठीकडील प्रत्येक व्यक्तीचे डोळे त्याच्या निळ्या ओव्हरऑलवरती खिळलेले होते, हे त्याला मागे न बघता जाणवत होते. गुत्त्यात एका टोकाला डार्ट फेकून नेम साधण्याचा खेळ चालला होता. तो जवळजवळ अर्धा मिनिट थांबला. ज्या वृद्ध माणसाच्या मागावर तो आला होता, तो म्हातारा बारपाशी थांबून आतील माणसाबरोबर काहीतरी वाद घालीत होता. हा बारमन म्हणजे एक मोठा, दणकट, टोकदार चोचीसारखे नाक असलेला व पीळदार स्नायूंचे हात असलेला तरुण माणूस होता. हातात ग्लास घेतलेली काही माणसे उभी राहून त्यांचा वादविवाद ऐकत होती.

भांडण करण्यासाठी आपले खांदे ताठ करीत तो वृद्ध म्हणाला, “मी तुला आधी सभ्यपणेच विचारले होते. विचारले होते की नाही? अन् तू मला आता सांगतोयस की, दारू ढोसण्यासाठी संबंध गुत्त्यात एकही पिंटचा ‘मग’ नाही.”

“असे का? अन् हे तुमचे ‘पिंट’ प्रकरण काय आहे ते जरा सांगता का?” आपली बोटे काउंटरवर ठेवीत पुढे झुकून त्या बारमनने विचारले.

“मलाच उलट विचारतोस? स्वतःला बारमन म्हणवून घेतोस नि ‘पिंट’ म्हणजे काय ते ठाऊक नाही होय? पिंट म्हणजे अर्धा क्वार्ट. अन् चार क्वार्टचा एक गॅलन बनतो. तुला आता एबीसीडीही शिकवावयास पाहिजे.”

“हे असले मी कधी ऐकलेलेच नाही. लिटर आणि अर्धा लिटर, बास! एवढेच आम्ही देत असतो. त्या तिथे तुमच्यासमोरच फळीवरती याचे ग्लासेस आहेत. हवे तर बघा!” बारमनने थोडक्यात सांगितले.

पण म्हातारा काही ऐकायला तयार नव्हता. तो परत आपलाच मुद्दा उचलून धरीत म्हणाला, “पण मला पिंटच आवडतो. तुला एक पिंट बीअर सहज काढून देता आली असती. मी तरुण होतो त्या वेळी हे साले लिटर्स नव्हते.”

“ज्या वेळी तुम्ही तरुण होता ना, त्या वेळी आम्ही सारे झाडावर राहत होतो बरे!” बारमन इतर गिऱ्हाइकांकडे पाहत म्हणाला.

गुत्त्यात एकदम हशा पिकला. विन्स्टन आल्यामुळे वातावरणात जो थोडाफार ताण आला होता, तो आता नाहीसा झाला. दाढीच्या खुंटांमुळे पांढरा दिसणारा त्या वृद्धाचा चेहरा थोडासा लाल झाला. स्वतःशी पुटपुटतच तो वळला नि विन्स्टनच्या अंगावरच एकदम धडकला. विन्स्टनने त्याचे खांदे हलकेच पकडले व तो त्याला म्हणाला, “मी देऊ का तुम्हाला ड्रिंक?”

“तू खरोखरच एक सभ्य माणूस आहेस.” परत आपले खांदे सरळ करीत तो वृद्ध म्हणाला. विन्स्टनच्या

अंगावरील निळा ओव्हरऑल त्याच्या लक्षात आलेला दिसत नव्हता. आता त्याने जरा जोरातच बारमनला हुकूम सोडला, “पिंट! एक वॅलप दारूचा पिंट!”

बारमनने दोन जाड काचेचे ग्लास घेऊन ते काउंटरखालील बादलीतील पाण्यात खळबळून काढले. मग एकूण अडीच लिटर गडद ब्राउन रंगाची बीअर त्या ग्लासात ओतली. मजूर वर्गाच्या गुत्यात फक्त बीअरच मिळू शकत होती. कारण त्यांना जिन पिण्यास मनाई होती. प्रत्यक्षात पाहिजे तेवढी जिन कुठून ना कुठूनतरी सहज मिळवून ते पीत होते, हा भाग वेगळा! डार्ट फेकण्याचा खेळ पुन्हा रंगात आला. काउंटरजवळ उभी राहिलेली ती माणसे परत लॉटरीच्या तिकिटांबद्दल चर्चा करू लागली. विन्स्टनचे अस्तित्व काही काळ तरी विसरले गेले. खिडकीच्या खालीच देवदारचे एक टेबल होते. कोणालाही काही ऐकू जाणार नाही, अशी ती जागा होती. विन्स्टनला तिथे बसून त्या वृद्धाशी बेधडक बोलता येणे शक्य होते. अर्थात, असे करणे फार धोक्याचे होते, हे खरेच! पण त्या गुत्यात कोठेही प्रकाशवाणीचा पडदा नव्हता. विन्स्टनने आल्याआल्याच ह्याची खात्री करून घेतलेली होती.

ग्लास ठेवून बसल्यावर कुरकुरत तो वृद्ध म्हणू लागला, “पण त्याला एक पिंट सहज देता आला असता. अर्धा लिटर कधी पुरत नाही. त्यामुळे प्यायल्याचे नीट समाधान मिळत नाही. पूर्ण एक लिटर जास्तच होतो. तेवढा जर घेतला, तर मला सारखे लघवीसाठी पळावे लागते. एक लिटरची किंमत, ही परत एक वेगळीच बाब आहे.”

“आपल्या तरुणपणापासून तुम्ही आजवर खूप बदल झालेले पाहत आला असाल नाही?” विन्स्टनने अगदी सहज विचारावे अशा थाटात विचारले.

त्या म्हातान्याचे निळे डोळे डार्टच्या फळीकडून काउंटरकडे वळले. तेथून ते स्वच्छतागृहावरील ‘पुरुषांसाठी’ ह्या पाटीवर वळले. जणूकाही गुत्यात काही बदल झाले होते का, हे तो बघत होता.

अखेर तो म्हणाला, “पूर्वी बीअर चांगली मिळे अन् स्वस्तही होती. जेव्हा मी तरुण होतो तेव्हाची बीअर कशी सौम्य होती! तिचा झटका किंचितच बसायचा. आम्ही त्याला वॅलप म्हणत असू. चार पेन्सला एक पिंट मिळायचा. अर्थात, हे सारे युद्धापूर्वीचे होते.”

“कोणते युद्ध?” विन्स्टनने विचारले.

“सगळीच युद्धे!” तो अगदी ढोबळपणे म्हणाला. त्याने आपला ग्लास उचलला व आपले खांदे परत सरळ केले. “आय अॅम विशिंग यू दी बेस्ट ऑफ हेल्थ!” असे म्हणून त्याने पिणे सुरू केले.

त्याच्या बारीक गळ्यातील कंठमण्याचे टोकदार हाड भराभर खाली-वर हलत होते. पाहता पाहता सारी बीअर त्याने पिऊन टाकली. विन्स्टन परत काउंटरपाशी गेला नि त्याने आणखी अर्धा-अर्धा लिटर बीअरचे दोन ग्लास आणले. संबंध एक लिटर बीअर पिण्याविरुद्धचे त्याचे मत तो आता विसरलेला दिसत होता.

विन्स्टन म्हणाला, “तुम्ही माझ्यापेक्षा वयाने खूपच मोठे आहात. माझा जन्म होण्याआधीच तुम्ही वयात आलेले असणार. क्रांतीच्याही आधीच्या जुन्या काळातील परिस्थिती तुम्हाला आठवत असेल. माझ्या वयाच्या माणसांना त्या काळातील काहीही माहिती नाही. आम्ही त्याबद्दल फक्त पुस्तकातूनच वाचतो अन् पुस्तकातील सगळे खरे असलेच असे नाही. तुमचे मत मला हवे आहे. आत्तापेक्षा त्या वेळचे जीवन खूपच वेगळे होते, असे इतिहासाची पुस्तके सांगतात. त्या वेळी म्हणे भयानक जुलूम, अन्याय, दारिद्र्य होते. इथे लंडनमध्येच सर्वसामान्य माणसाला जन्मापासून तो मरेपर्यंत धड खायला मिळत नव्हते. निम्म्या लोकांना पायात घालायला बूट नसत. रोज बारा-बारा तास काम करावे लागे. वयाच्या नवव्या वर्षी शाळेला रामराम ठोकावा लागे. एका खोलीत दहा-दहा माणसांना दाटीवाटीने राहावे लागे. त्याच वेळी काही मूठभर लोक असे होते, (काही हजारच असतील ते) ज्यांना भांडवलदार म्हटले जाई. ते श्रीमंत आणि बलवान होते. त्यांच्या मालकीचे काही नव्हते असे नाही. ते भपकेदार व भव्य अशा घरांतून तीस-तीस नोकर ठेवून राहत. ते मोटारी आणि चार घोड्यांच्या बगीतून हिंडत, शॅम्पेन पीत आणि डोक्यावर उंच हॅट घालत.”

तो वृद्ध एकदम खुशीत आलेला दिसला.

“टॉप हॅट्स!” तो म्हणाला. “तू अगदी गमतीदार सांगितलेस बघ! का कोण जाणे, पण ही गोष्ट कालच मला आठवली होती. मी अगदी तोच विचार करीत होतो. गेल्या कित्येक वर्षांत अशी उंच हॅट मी पाहिली नाही. आता ती पूर्णपणे नाहीशीच झालेली आहे. अगदी शेवटी ही हॅट घातल्याचे मला आठवते. माझ्या मेव्हणीच्या अंत्ययात्रेच्या वेळी मी ती घातली होती. आता त्या घटनेची तारीख आठवणे कठीण आहे, पण ही बहुधा पन्नास वर्षांपूर्वीची गोष्ट असली पाहिजे. अर्थातच, मी फक्त त्या प्रसंगापुरतीच हॅट घातलेली होती, हे लक्षात घे.”

विन्स्टन धीर न सोडता म्हणाला, “उंच हॅट ही काही महत्त्वाची गोष्ट नाही. मुद्दा असा आहे की, हे भांडवलदार व त्यांच्यावर जगणारे मूठभर वकील, धर्मगुरू वगैरे लोक हे सगळे या पृथ्वीचे मालक होते. जगातील प्रत्येक गोष्ट जणूकाही त्यांच्या फायद्यासाठीच उत्पन्न झालेली होती, असे त्यांना वाटे. सामान्य माणसे, कामगार, मजूर हे त्यांचे गुलाम होते. त्यांच्या मनाला येईल तसे ते या माणसांचे बरे-वाईट करीत. ते या माणसांना गुराढोरांप्रमाणे जहाजांवर चढवून कॅनडाला पाठवून देत. त्यांना वाटले, तर ते त्यांच्या मुलीला निवडून तिच्याबरोबर झोपत. ‘कॅट-ओ-नाइन टेल्स’ नावाच्या नऊ वाद्यांच्या चाबकाने माणसांना फोडून काढण्याचा हुकूम ते देत. त्यांच्याजवळ जायचे असल्यास डोक्यावरची टोपी काढून हातात घ्यावी लागे. प्रत्येक भांडवलदार कुठेही जाई, त्या वेळी त्याच्याबरोबर नोकर, हुजरे वगैरेंचा लवाजमा जाई. हा लवाजमा...”

तो वृद्ध पुन्हा खुललेला दिसला.

तो म्हणाला, “हुजरे! किती वर्षांनी पुन्हा हा शब्द ऐकायला मिळतो आहे! हुजरे! असे काही ऐकले की, मी एकदम मागच्या काळात जातो. मला आठवतेय... किती बरे वर्षे झाली असतील? असतील बरीच! तर त्या वेळी मी हाइड पार्कमध्ये एखाद्या रविवारी चक्कर टाकून येत असे. तिथे सर्व तऱ्हेची माणसे भाषणे ठोकीत असत. मुक्तीफौज, रोमन कॅथॉलिक्स, ज्यू, भारतीय वगैरे सर्व प्रकारचे वक्ते असत. असाच एक पठ्ठ्या होता. आता त्याचे नाव आठवत नाही; पण एक खराखुरा जबरदस्त वक्ता होता तो! तो म्हणे, ‘लॅकीज् ऑफ दी बूर्ज्ज्वाह! पांढरपेशांच्या हुजऱ्यांनो! सत्ताधारी वर्गाच्या चपराशांनो!’ असले काहीतरी तो म्हणे. ‘बांडगूळ’ हा शब्दही तो वापरे. तसाच ‘होय बा’ हा शब्दही तो त्यांना उद्देशून वापरी. त्यांना म्हणजे अर्थातच ‘मजूर पक्षाला’ उद्देशून तो म्हणत असे.”

‘आपण दोघेही एकमेकांचे हेतू टाळून बोलतो आहोत.’ असे विन्स्टनला वाटू लागले.

शेवटी तो म्हणाला, “मला काही माहिती करून घ्यायची आहे बरे का! ती ही की, तुम्हाला त्या काळापेक्षा आज जास्त स्वातंत्र्य जाणवते का? माणूस म्हणून आज जास्त मान दिला जाऊन वागविले जाते आहे, असे वाटते का? जुन्या काळातील श्रीमंत माणसे, अगदी वरच्या पातळीवरील माणसे...”

“दी हाउस ऑफ लॉर्ड्स! लॉर्ड्सचे सभागृह!” म्हातारा एकदम आठवून म्हणाला.

“ठीक आहे, लॉर्ड्सचे सभागृह म्हणा पाहिजे असेल तर; पण मला काय विचारावयाचे आहे की, ही माणसे स्वतः श्रीमंत होती म्हणून व तुम्ही गरीब होता म्हणून तुम्हाला कनिष्ठ व खालच्या पातळीवरील वागणूक देत होती का? उदाहरणार्थ, तुम्हाला त्यांच्यापाशी जाताना डोक्यावरील टोपी काढून ‘सर’ म्हणून त्यांना संबोधायचे लागे का? हे खरे आहे का?”

म्हातारा खोलवर विचारात पडल्यासारखा दिसला. उत्तर देण्यापूर्वी त्याने पाव ग्लास बीअर पिऊन टाकली.

तो म्हणाला, “होय. आम्हाला टोपी काढून हातात घ्यावी लागे अन् त्यांना असेच आवडत असे. यामुळे आदर व्यक्त केला जाई. मला स्वतःला हे आवडत नसे, पण मी अनेकदा असे केले आहे. करावेच लागले होते म्हणा ना!”

“आणि ही गोष्ट नेहमीच चालत असे का... म्हणजे मी ही इतिहासाच्या पुस्तकातून वाचून विचारतो आहे... तर अशी गोष्ट नेहमीच चालत असे का की, हे भांडवलदार लोक व त्यांचे नोकर तुम्हाला फुटपाथवरून गटारात ढकलून देत असत?”

“एकदा मला असे ढकलले गेले होते. त्याबद्दलची माझी आठवण एवढी पक्की आहे की, असे वाटते, तो प्रसंग कालच घडला असावा. ती नौकेच्या शर्यतीची रात्र होती. अशी रात्र म्हणजे धांगडधिंग्याला नुसता ऊत येई. शॅफ्ट्सबरी ॲव्हेन्यूवरती मी असाच एका तरुणावर आदळलो. दिसायला तसा तो चांगला सभ्य वाटत होता. नीटनेटका शर्ट, डोक्यावर उंच हॅट, वरती एक काळा ओव्हरकोट घातलेला असे त्याचे कपडे होते. फुटपाथवरून तो नागमोडी चालत होता. मी त्याच्या अंगावर चुकून आदळलो. तो म्हणाला, “तू कुठे चालत आहेस हे नीट बघतोस का जरा?” मी म्हणालो, “तुला काय वाटले की, हा साला सारा फुटपाथ आपण विकत घेतला आहे?” तो म्हणाला, “तू माझ्याशी अरेरावी केलीस, तर तुझे डोके पिरगळून उचकटून काढेन!” मग मीही म्हणालो, “तुला चांगली चढलेली आहे. मी तुला अर्ध्या मिनिटात निकालात काढेन.” आमचे भांडण पेटल्यावर त्याने मग मला खरोखरीच असा ठोसा लगावला की, मी हेलपटत गेलो. एका बसच्या चाकाखालीच सापडणार होतो. त्या दिवसांत मी तरुण होतो. मी त्याला उठून परत एक उलटा ठोसा हाणणार होतो. फक्त...”

एक प्रकारच्या असाहाय्यतेची भावना विन्स्टनवर पसरली. त्या म्हाताऱ्याची स्मृती म्हणजे असंख्य फालतू

गोष्टींचा व तपशिलांचा एक विस्कळीत ढीग होता. त्याला दिवसभर जरी कोणी प्रश्न विचारीत बसले असते, तरी त्याच्याकडून कसलीही खरीखुरी माहिती कळली नसती. विन्स्टनने एक शेवटचा प्रयत्न करून पाहिला.

विन्स्टन म्हणाला, “कदाचित मला काय म्हणावयाचे आहे, ते मलाच नीट सांगणे जमले नसेल. मला जे काही विचारावयाचे आहे ते असे – तुम्ही खूप वर्षे जगत आलेले आहात. तुमचे निम्मे आयुष्य क्रांतीच्या आधीच्या काळातील आहे. हेच पाहा ना, १९२५मध्ये तुम्ही चांगले प्रौढ झाला होतात. तुम्हाला जे काही आठवते आहे त्यावरून मला असे सांगा की, १९२५मधील जीवन आत्तापेक्षा अधिक चांगले होते का वाईट होते? तुम्हाला जर संधी दिली, तर तुम्ही आजच्या काळात जगणे पसंत कराल का त्या पूर्वीच्या काळात जगाल?”

म्हातान्याने डार्टच्या फळीकडे आपली नजर लावून समाधी लावली. नंतर त्याने पूर्वीपेक्षाही जास्तच सावकाश आपली बीअर संपविली. जेव्हा तो बोलू लागला तेव्हा त्याच्या बोलण्यात एक प्रकारची सहिष्णुता व तत्त्वज्ञान डोकावू लागले. जणूकाही बीअरने त्याला एकदम मृदू बनवून सोडले होते.

तो म्हणाला, “तुझी माझ्याकडून कोणती अपेक्षा आहे, ते मला कळले. ‘मला परत तरुण व्हावेसे वाटते.’ असे मी सांगावे, हीच तुझी अपेक्षा आहे ना? तरुण असलात की, तुम्ही ताकदवान असता, निरोगी असता; पण जर माझ्या तरुणपणात डोकावून पाहिले, तर तुला असे दिसेल की, माझे कधीही ठीक चाललेले नव्हते. माझ्या पायाला कसलेतरी भयानक दुखणे झालेले होते. मूत्राशयाचा त्रास होता. रात्रीतून सात-सात वेळा अंथरुणातून उठून लघवीला जावे लागे. या उलट म्हातारे असण्यात कितीतरी फायदे आहेत! तरुणपणी ज्या काळज्या असत, त्या आता असत नाहीत. बायकांशी संबंध येत नाही. अन् ही तर एक फार मोठी बाब आहे! तुला सांगितले, तर तू माझे कौतुकच करशील. कारण गेल्या तीस वर्षात माझा कधी बाईशी संबंधच आला नाही आणि मलाही बाई नकोच! आणखी काय पाहिजे?”

विन्स्टन खिडकीखालच्या भिंतीला पाठ टेकवून बसला. प्रश्नोत्तरे चालू ठेवण्यात काहीही अर्थ नव्हता. विन्स्टन आणखी बीअर विकत घेण्याच्या बेतात असतानाच म्हातारबुवा एकदम उठले. लोकांमधून लगबगीने वाट काढीत ते गुत्त्याच्या टोकाशी असलेल्या त्या दुर्गंधी मारणाऱ्या स्वच्छतागृहाकडे गेले. हा त्या जादा अर्धा लिटर बीअरचा परिणाम होता. विन्स्टन मिनिटभर दोघांच्या रिकाम्या ग्लासांकडे बघत राहिला आणि खुद्द त्याला काही कळावयाच्या आतच त्याच्या पायांनी त्याला पुन्हा रस्त्यावर आणून सोडले. त्याला वाटले, ‘जास्तीत जास्त येत्या वीस वर्षात ‘क्रांतीच्या आधीचे जीवन चांगले होते का आताचे जीवन चांगले आहे?’ हा एवढा मोठा व सोपा प्रश्न कायमचा अनुत्तरित करून टाकला जाईल. नव्हे, तो प्रत्यक्षात आत्तासुद्धा अनुत्तरित होऊन बसला आहे, कारण ह्या प्रश्नाचे उत्तर देऊ शकणारी पूर्वीच्या जगातील जी तुरळक माणसे जिवंत आहेत, तीच एका कालखंडाची दुसऱ्या कालखंडाशी तुलना करण्यास असमर्थ आहेत. त्यांना नको त्या लक्षावधी फालतू गोष्टी आठवतात. कुठे आपल्या सहकाऱ्यांबरोबर कामावर असताना झालेले भांडण, कुठे हरविलेल्या सायकलच्या पंपाचा शोध, कुठे खूप वर्षांपूर्वी मृत पावलेल्या बहिणीच्या चेहऱ्यावरील भाव, तर कुठे सत्तर वर्षांपूर्वी एका सकाळी वादळ झाले असताना उठलेले धुळीचे लोट हे असले काहीतरी त्यांना आठवते आहे; पण हव्या असलेल्या नेमक्या संदर्भांच्या घटना मात्र त्यांच्या दृष्टीच्या पल्ल्याबाहेर आहेत. ही माणसे मुंगीसारखी झालेली आहेत. त्यांना फक्त जवळच्या लहान वस्तू दिसतात, पण मोठ्या वस्तू कळूनच येत नाहीत; आणि जर हे सारे विस्मृतीच्या दरीत लुप्त होते आहे व लिखित नोंदीत हवा तो बदल करून टाकला जातो आहे, तर अशा वेळी ‘जनतेचे जीवनमान उंचावले आहे’ हा पक्षाचा दावा मान्य करावाच लागतो. कारण हे विधान ज्या मानदंडावर तपासून घ्यावे लागेल, त्या मानदंडाचे अस्तित्वच नाहीसे केलेले आहे; आणि आता तो मानदंड भविष्यकाळातसुद्धा निर्माण होऊ शकणार नाही.’

विन्स्टनच्या मनातील विचारशृंखला एकदम तुटली. त्याने थांबून वर पाहिले. तो आता एका अरुंद रस्त्यावर आला होता. तिथे घरांच्या रांगांमधून काळपट रांगांची छोटी छोटी तुरळक दुकाने होती. त्याच्या डोक्यावरतीच धातूचे तीन चेंडू टांगलेले होते. एके काळी त्यांना सोन्याचा मुलामा दिला असे, पण आता त्यांचा रंग उडालेला होता. जिथे त्याने डायरी खरेदी केली होती, त्या भंगार मालाच्या दुकानाबाहेर तो उभा होता.

क्षणभर त्याचे अंग भीतीने शहारले. ‘त्या वेळी आपण लगेच डायरी विकत घेण्याची घाई केली. आपण एक प्रकारे हे नको ते धाडसच केले. परत या जागेच्या आसपास फिरकावयाचेसुद्धा नाही, अशी आपण त्यानंतर शपथ घेतली होती.’ अन् ज्या क्षणाला त्याने आपले विचार स्वैर सोडले, त्या क्षणाला त्याची पावले आपण होऊन या दुकानाची वाट चालू लागली. त्यांनी त्याला येथवर आणले होते. हे असे काही त्याच्या हातून नकळत होणे, ही एक

आत्महत्येची (अंतःस्थ) लहर होती, हे तो जाणून होता. अशा चुका होऊ नयेत म्हणून तर त्याने आपल्या भावनांना वाट देण्यासाठी डायरी लिहिण्यास सुरुवात केली होती. जवळजवळ २१ वाजत आलेले होते, तरी ते दुकान अजून उघडे कसे होते, याचे त्याला जरासे नवल वाटले. बाहेरील फुटपाथवरील त्याचे रेंगाळणे सहज उठून दिसण्याजोगे होते, असे त्याला वाटले. तो आतमध्ये गेल्यास कोणाच्या लक्षात येणार नाही असे वाटून तो सरळ दुकानाच्या दारातून आत शिरला. म्हणजे आता जर कोणी विचारलेच असते, तर त्याला सांगता आले असते की, तो दाढीची पाती खरेदी करण्यासाठी आला होता.

दुकानाच्या मालकाने नुकताच एक टांगलेला दिवा पेटविला होता. त्यातून एक घाण, पण सहन होण्याजोगा वास बाहेर टाकला जात होता. दुकानदार बहुतेक साठीचा असावा. तो अशक्त आणि पाठीत वाकलेला होता. परोपकारी माणसांचे नाक जसे लांब असते, तसे त्याचे नाक लांब होते व त्याचे डोळे चष्म्याच्या जाड काचेमुळे नीट दिसत नव्हते. त्याच्या डोक्यावरील सारे केस जवळजवळ पांढरे झालेले होते, पण भुवया मात्र अजूनही दाट व काळ्याभोर होत्या. त्याचा चष्मा, हळुवारपणे केल्या जाणाऱ्या निरर्थक हालचाली, अंगावरील काळ्या मखमलीचे अत्यंत जुने जाकीट या साऱ्यांमुळे तो बुद्धिवंत असल्याचा भास होत होता. आता हे खरेच होते की, तो तसा चांगल्यापैकी शिकलेला माणूस होता. कदाचित त्याला संगीतात रसही असावा. त्याचा आवाज मृदू होता. बोलताना त्याचा आवाज हळूहळू बारीक होत जाई. मजूर वर्गातील बहुतेकांचे उच्चार जसे अशुद्ध होते, तसे त्याचे नव्हते. ते कितीतरी शुद्ध, स्वच्छ व स्पष्ट वाटत.

“मी तुम्हाला फुटपाथवर असतानाच चटकन ओळखले.” तो एकदम म्हणाला. “लहान मुलींना भेट देण्याची संग्रहवही विकत घेणारे तुम्हीच ते गृहस्थ ना? त्या वहीचा कागद काय उत्तम होता नाही! होताच मुळी! त्याला ‘क्रीमलेड’ असे म्हटले जाई. मी अगदी ठामपणे सांगतो की, गेल्या पन्नास वर्षांत तसला कागद अजिबात बनविला गेला नाही.” त्याने विन्स्टनकडे चष्म्यातून पाहिले. “आता तुमच्यासाठी मी खास काय करू ते बोला. का तुम्हाला नुसतीच मालावरून नजर टाकावयाची आहे?”

“मी... मी सहज इकडून चाललो होतो.” विन्स्टन संदिग्धपणे म्हणाला. “थोडेसे डोकावून पाहावे असा विचार मनात आला. तशी काही खरेदी वगैरे करावयाची नाही.”

“हरकत नाही, हरकत नाही. तुमचे समाधान होईल असा माल माझ्याकडे असेलच असे नाही.” असे म्हणून त्याने त्याच्या गुळगुळीत पंजाच्या हाताने क्षमायाचनेचा आविर्भाव केला. “तुम्ही आता हे दुकान पाहताच आहात. ‘रिकामेच आहे.’ असेही मनात म्हणत असाल. तुम्हाला म्हणूनच सांगतो बघा, पुरातन वस्तूंचा धंदा आता पार बसला आहे. असल्या मालाला आता मागणीच येईनाशी झाली आहे आणि विकायला फारसा मालही उरलेला नाही. फर्निचर, चिनी मातीच्या वस्तू, काचेचे सामान हे सारे थोडेफार फुटके-तुटके झालेले आहे. बहुतेक सारे धातूसामान वितळवले गेले आहे. गेल्या कित्येक वर्षांत मी पितळी मेणबत्तीचा स्टॅण्डसुद्धा पाहिलेला नाही.”

ते छोटे दुकान प्रत्यक्षात मालाने दुथडी भरून गेलेले दिसत होते, पण त्यातील वस्तूंना कसलीही किंमत नव्हती. धूळ खात पडलेल्या चित्रांच्या चौकटींच्या अनेक चवडी जमिनीवर प्रत्येक भिंतीला टेकून ठेवलेल्या होत्या. त्यांची गर्दी एवढी झालेली होती की, खोलीतील फारच थोडी जमीन मोकळी उरलेली होती. खिडकीमध्ये विविध तऱ्हेच्या वस्तू ठेवलेल्या होत्या. त्यात नट-बोल्ड असलेले ट्रे होते, झिजलेल्या छिन्न्या होत्या, तुटक्या पात्यांचे चाकू होते, गंजत चाललेली व बंद पडलेली घड्याळे होती. तेथे असंख्य भंगार वस्तूंची भरती होती. कोपऱ्यात एक छोटे टेबल होते. फक्त त्यावर चमत्कारिक वस्तूंचा खच पडला होता. लाखेची चमक फासलेल्या तपकिरीच्या डब्या, अँग्रेट दगडापासून बनवलेली ब्रूचेस अशांसारख्या तेथील वस्तूंमध्ये काही ना काहीतरी महत्त्वाचे असणार, असे वाटत होते. विन्स्टन त्या टेबलाजवळ जाऊन बघू लागला. त्याचे लक्ष एका अनोळखी वस्तूने वेधून घेतले. ती एक गुळगुळीत, गोल व दिव्याच्या उजेडात चमकणारी वस्तू होती. त्याने ती उचलली.

तो काचेचा एक जड गोळा होता. एका बाजूला सपाट असल्याने तो जवळजवळ एक अर्धगोल झाला होता. त्या काचेची पारदर्शकता, पृष्ठभाग आणि गुळगुळीतपणा असा काही खास होता की, तो अर्धगोल काचेचा नसून पावसाच्या पाण्याचा भला मोठा थेंब असावा, असे वाटत होते. त्या अर्धगोलाच्या पोटात मध्यभागी एक विचित्र, गुलाबी रंगाची, पीळापीळाची वस्तू होती. ती पाहताच गुलाबाचे फूल किंवा समुद्रातील अँनिमोन प्राण्याची आठवण यावी.

विन्स्टन त्यामुळे मोहित होऊन म्हणाला, “काय आहे ते काचेमध्ये?”

“ते ना? ते प्रवाळ आहे. बहुतेक ते हिंदी महासागरामधून आणलेले असेल. अशाच काहीतरी चमत्कारिक वस्तू त्यांना काचेत घालण्यासाठी लागत. ही वस्तू शंभरच काय, पण त्यापेक्षाही अधिक वर्षांपूर्वी तयार झालेली असणार. नुसते पाहूनच कळते ते!”

“सुरेखच आहे ही वस्तू!” विन्स्टन उद्गारला.

“आहेच ती सुरेख!” दुकानदार त्या वस्तूचे कौतुक करीत म्हणाला, “पण सध्या अशा वस्तू फार उरल्या नाहीत.” तो खोकला. “आता अशा वस्तू तुम्हाला विकत घ्यावयाच्या असतील, तर त्याला चांगले चार डॉलर्स पडतात. मला आठवतेय की, एके काळी अशा वस्तूला आठ पौडांपर्यंत मागणी आली असती आणि आठ पौंड म्हणजे किती बरे? जाऊ दे, खूपच पैसे असणार ते; पण हल्ली कोणाला अशा अस्सल पुरातन वस्तूंची किंमत वाटतेय? मुळातच अशा वस्तू आता फारच थोड्या उरल्या आहेत.”

विन्स्टनने ताबडतोब चार डॉलर्स दिले नि ती अभिलाषा धरलेली वस्तू आपल्या खिशात टाकली. ती वस्तू चालू काळाऐवजी अगदीच भिन्न काळातील आणि सुंदर होती, याचे त्याला फारसे आकर्षण वाटले नाही; पण गुळगुळीत व पावसाच्या पाण्याची आठवण करून देणाऱ्या त्या काचेसारखी दुसरी काच त्याने पूर्वी कधीच पाहिलेली नव्हती. त्यामुळे त्याला त्या वस्तूचा मोह झाला होता. पेपरवेट म्हणून कधी काळी ती वस्तू वापरली जात असावी, असा जरी त्याचा अंदाज होता, तरी वरवर पाहिले असते, तर आता ती एक निरुपयोगी वस्तू होती, असे वाटत होते. विन्स्टनला याचे दुहेरी आकर्षण वाटले. ती वस्तू त्याच्या खिशाला चांगलीच जड वाटत होती; पण सुदैवाने बाहेरून फारसा फुगीरपणा आलेला दिसत नव्हता. पक्षाच्या सभासदाने जवळ बाळगण्यासाठी ती एक विचित्र व तत्त्वाला मुरड घालणारी वस्तू होती. काहीही जुने जवळ असले असते, तर त्या वस्तूमुळे नेहमीच संशय वाटला असता. बहुतेक जुन्या वस्तू सुंदर असल्याने आपोआपच सुंदर वस्तूमुळेही संशय येई. चार डॉलर्स मिळाल्यावर त्या दुकानदाराची कळी विन्स्टनला जाणवेल एवढी खुललेली दिसली. ‘याचा अर्थ तीनच काय, पण दोन डॉलर्ससुद्धा त्याने घेतले असते’ असे विन्स्टनच्या लक्षात आले.

“वरच्या मजल्यावर एक खोली आहे. तुम्हाला पाहिजे असेल तर बघून घ्या.” तो म्हणाला. “त्या खोलीत तसे काही फारसे सामान नाही. अगदीच थोडे नग आहेत. वर चलणार असाल, तर दिवा बरोबर घेतो.”

त्याने आणखी एक दिवा पेटविला. अदबीने वाकून त्याने विन्स्टनला पुढे चालण्याबद्दल खूण केली. त्या जिऱ्याच्या पायऱ्या खूप उंच व झिजलेल्या होत्या. वरच्या मजल्यावरील एका अरुंद बोळात तो जिना गेलेला होता. तेथून ते दोघे एका खोलीत आले. ही खोली पुढच्या रस्त्याला लागून नव्हती. खोलीतून मागच्या बाजूला एक दगडी अंगण दिसत होते. सर्वत्र धुराड्यांची गर्दी झालेली होती. त्या खोलीतील फर्निचर असे काही मांडून ठेवले होते की, ती खोली केव्हाही वापरता यावी. पाहताक्षणीच विन्स्टनच्या हे लक्षात आले. जमिनीवर गालीचाचा एक पट्टा अंथरलेला होता. भिंतीवर एक-दोन चित्रे लावलेली होती. एक मोठी, खोल बैठकीची व अगदीच बेंगरूळ असलेली मोठ्या हाताची आरामखुर्ची फायरप्लेसजवळ आणून ठेवलेली होती. मॅन्टल पीसवर एक जुन्या पद्धतीचे घड्याळ काचेच्या हंडीत टिकटिक करीत चालू होते. त्यावरील तबकडीवर फक्त बाराच आकडे होते. खिडकीखाली एक भला मोठा पलंग होता. त्या पलंगानेच खोलीतील जवळजवळ एक चतुर्थांश जागा व्यापलेली होती. पलंगावर अजूनही गादी ठेवलेली होती.

तो वयस्कर दुकानदार थोड्याश्या खालच्या सुरात म्हणाला, “माझी पत्नी जिवंत असेपर्यंत आम्ही येथेच राहत होतो. आता एकेक करीत सारे फर्निचर मी विकून टाकत आहे. आता हा पलंग बघा. किती सुरेख महॉगनी लाकडाचा आहे! त्यात थोडी ठेकणे झालेली आहेत, पण ती जर तुम्ही काढून टाकलीत, तर किती सुरेख पलंग आहे! तुम्हाला कदाचित हा तसा थोडासा अवजड वाटत असेल, याची मला कल्पना आहे.”

संपूर्ण खोली दिसावी म्हणून त्याने दिवा खूप उंच धरलेला होता. त्या मंद व उबदार प्रकाशात विन्स्टनला वाटले की, जणूकाही ती खोली त्याला निमंत्रण देत असावी. त्याच्या मनात आणखी एक विचार फडफडू लागला – ‘जर आपण थोडी जोखीम पत्करली, तर काही डॉलर्स दिल्यावर ही खोली आठवड्याला सहज भाड्याने मिळू शकेल. ही एक भयानक व अशक्य अशी कल्पना होती. असा नुसता विचार जरी त्याच्या मनात आला असता, तरी त्याने तो ताबडतोब सोडून द्यावयास हवा होता; पण त्या खोलीने त्याच्या मनात एक प्रकारची ओढ निर्माण केली होती. पूर्वापार चालत आलेली एखादी स्मृती जागृत व्हावी, तसे त्याला वाटत होते. या खोलीत वावरताना त्याला नेमके कसे वाटले असते, याची त्याला त्या क्षणीच कल्पना येऊ लागली होती. ‘फायरप्लेसजवळ त्या खुर्चीत बसून

फेन्डरवर पाय ठेवायचे, शेकोटीतील लोखंडी जाळीवर किटली ठेवायची, खोलीत फक्त आपणच एकटे आहोत, नितान्त सुरक्षितता लाभलेली आहे, कोणीही आपल्यावर लक्ष ठेवीत नाही, कोणताही आवाज तुम्हाला हुकूम सोडत नाही की सूचना देत नाही, कसलाही आवाज नाही, फक्त घड्याळाची टिकटिक आणि किटलीतील वाफेचे संगीत एवढेच आवाज येत आहेत....'

“इथे प्रकाशवाणी नाही?” विन्स्टन न राहवून पुटपुटला.

“हं! माझ्याकडे तसले काहीच नाही. फार महागडा प्रकार असतो तो! अन् मला कधी त्याची गरजही वाटली नाही. त्या कोपऱ्यातील ते एक सुरेख घडीचे टेबल पाहा. तुम्हाला जर त्याच्या फ्लॅप्स वापरायच्या असतील, तर नवीन बिजागऱ्या घालाव्या लागतील.”

दुसऱ्या कोपऱ्यात एक छोटी बुककेस होती. विन्स्टन केव्हाच भारावून त्या दिशेने ओढला गेल्यासारखा निघाला होता; पण त्यात पुस्तकाऐवजी त्याला फालतू गोष्टीच भरलेल्या आढळल्या. जुन्या पुस्तकांचा मागोवा घेत ती नष्ट करण्याचा कार्यक्रम तितक्याच कार्यक्षमतेने मजूर वर्गातही राबविलेला होता. त्यांनी प्रत्येक ठिकाणीच तसे केले होते. १९६० सालच्या आधी छापलेल्या पुस्तकाची एकही प्रत आता संबंध ओशियानियात सापडणे शक्य नव्हते. फायरप्लेसच्या एका बाजूला व पलंगाच्या बरोबर समोर रोजवूड लाकडाच्या चौकटीत एक चित्र लावलेले होते.

“तुम्हाला जर जुन्या चित्रात रस असेल, तर...” तो अगदी सावकाश व नाजूकपणे बोलू लागला.

विन्स्टन त्या चित्रासमोर येऊन त्याचे निरीक्षण करू लागला. ते एका इमारतीचे पोलादामध्ये कोरून काढलेले चित्र होते. ती इमारत लंबवर्तुळाकृती होती. तिच्या खिडक्या चौकोनी होत्या. समोरच एक छोटा मनोरा उभा होता. संबंध इमारतीभोवती कुंपणाचा एक कठडा फिरलेला होता. इमारतीच्या मागच्या बाजूला जे काही रेखाटलेले होते, ते पुतळ्यासारखे वाटत होते. विन्स्टनने त्या चित्राकडे काही क्षण टक लावून पाहिले. ती इमारत त्याला अंधूकपणे ओळखीची वाटत होती; पण तो पुतळा कसला होता, हे त्याला ओळखता येईना.

तो वृद्ध दुकानदार म्हणाला, “चित्र भिंतीला पक्के केलेले आहे, पण तुम्हाला हवे असेल, तर त्याचे स्क्रू निघाताहेत का ते बघतो.”

अखेर विन्स्टन म्हणाला, “मला ठाऊक आहे, ही इमारत आता उद्ध्वस्त झालेली आहे. पॅलेस ऑफ जस्टिसच्या बाहेरील रस्त्यावर मध्यभागी ही इमारत उभी होती.”

“बरोबर आहे. लॉ कोर्टच्या बाहेर होती ती. तिच्यावर... अं केव्हा बरे... फार वर्षांपूर्वी बॉम्ब पडले होते. एके काळी ते चर्च होते. सेन्ट क्लेमेन्ट डेन्स असे त्याचे नाव होते.” तो थोडासा अपराधी भावनेने हसला. तो पुढे म्हणाला, “‘Oranges and lemons,’ say the bells of st. Clement’s”

“काय म्हणालात?” विन्स्टनने विचारले.

“ओह! ‘Oranges and lemons,’ say the bells of st. Clement’s हे एक शिशुगीत आहे. मी लहान होतो तेव्हा ते शिकलो होतो. पुढच्या ओळी काय आहेत, ते आता आठवत नाही; पण शेवटच्या ओळी मात्र नक्की अशा आहेत, ‘Here comes a candle to light you to bed, here comes a chopper to chop off your head!’ हे म्हणताना एक वेगळा नाच केला जात असे. गाणारा आपले हात वर धरून त्याखालून तुम्हाला जाऊ देई अन् जेव्हा ‘here comes a chopper to chop off your head’ ही ओळ येई, तेव्हा हात खाली करून तो तुम्हाला पकडे. त्या गाण्यात साऱ्या चर्चसची नावे होती. लंडनमधील सर्व चर्चस, सर्व प्रमुख चर्चस त्यात होती.”

ही चर्चस कोणत्या शतकातील असावीत, याबद्दल त्याला थोडे कुतूहल व नवल वाटले. लंडनमधील इमारतींचे वय ठरविणे ही गोष्ट नेहमीच कठीण असे. जे काही विस्तृत, भव्य, छाप पाडणारे, नवीन वाटणारे होते, ते क्रांतीनंतर बांधले गेल्याचा दावा केला जाई आणि जे खरोखरीच खूप जुने किंवा पुरातन वाटे, ते नेहमी ‘मध्ययुगीन काळ’ या नावाच्या कालखंडात टाकून दिले जाई. भांडवलशाहीच्या शतकांनी कोणतीही अमोल निर्मिती केलेली नव्हती, असे समजले जात असे. पुस्तकातून जो इतिहास समजला असता त्याच्यापेक्षा अधिक काही वास्तुशास्त्राच्या इतिहासावरून कळला असता, असे नव्हते. पुतळे, कोरलेले लेख, स्मृतिशिल्पे, रस्त्यांची नावे असे जे-जे काही भूतकाळावर प्रकाश टाकेल असे वाटे, त्या सर्वांमध्ये पद्धतशीरपणे बदल करून टाकला गेला होता.

“ते चर्च असेल, अशी मला कधीही कल्पना नव्हती.” विन्स्टन म्हणाला.

“खरे सांगायचे, तर त्यांपैकी बरेचकाही उरलेले आहे. त्याचा वापर मात्र इतर कामासाठी केला जातो. आता ते गाणे कसे आहे?... हं! आठवले ते!

‘Oranges and lemons,’ say the bells of st. Clement’s,
‘You owe me three farthings,’ say the bells of st. Martin’s-

“हां ! असे एवढेच आता लक्षात आहे. यातील फार्डिंग म्हणजे एक छोटे तांब्याचे नाणे होते. ते आपल्या हल्लीच्या सेन्टसारखे दिसत असे.”

“सेन्ट मार्टिन्स कुठे होते हो?” विन्स्टनने विचारले.

“सेन्ट मार्टिन्स? ते तर अजूनही उभे आहे. ते व्हिक्टरी चौकात पिक्चर गॅलरीच्या बाजूला आहे. त्या इमारतीला त्रिकोणी पोर्च आहे. पुढच्या बाजूला खांब आहेत. रुंद पायऱ्यांचा मोठा जिना वर चढत गेलेला दिसतो.”

विन्स्टनला ती जागा नीट माहिती होती. आता तिथे एक वस्तुसंग्रहालय होते. प्रचारासाठी विविध प्रकारच्या वस्तूंचे प्रदर्शन तिथे भरलेले असे. उडते बॉम्ब व ‘फ्लोटिंग फॉर्ट्रेस’ म्हणजे युद्धनौका यांच्या छोट्या प्रतिकृती; शत्रूचे राक्षसी अत्याचार दाखविणारी, मेणाच्या पुतळ्यांच्या साहाय्याने उभी केलेली मूकनाट्ये आणि तत्सम बरेचकाही तिथे होते.

“सेन्ट मार्टिन्स इन फिल्ड्स, असे म्हटले जाई. त्या भागात कोठेही शेत नसताना असे का म्हणत, ते मात्र समजत नाही.” दुकानदाराने आणखी माहिती पुरविली.

विन्स्टनने ते चित्र खरेदी केले नाही. ते चित्र जवळ बाळगणे म्हणजे त्या काचेच्या पेपरवेटपेक्षाही एक अधिक विसंगत वस्तू जवळ बाळगण्यासारखे होते. परत ते घरी कसे नेणार, हाही प्रश्नच होता. ते चित्र चौकटीतून बाहेर काढले असते, तरच त्याला ते घरी नेणे जमण्याजोगे होते; पण तरीही विन्स्टन त्या वृद्ध दुकानदाराशी काही मिनिटे बोलत रेंगाळला. दुकानाच्या पाटीवरून अंदाज घेता त्या दुकानदाराचे नाव विक्स असावे, असा विन्स्टनचा समज होता, पण त्याच्याशी बोलल्यानंतर विन्स्टनला कळले की, त्याचे नाव चारिंग्टन होते. मिस्टर चारिंग्टन हे त्रेसष्ट वर्षांचे असून ते विधुर होते, असे दिसत होते. हे दुकान ते गेली तीस वर्षे चालवीत होते. एवढ्या काळात खिडकीवर लावलेल्या पाटीवरील ‘विक्स’ हे नाव बदलावयाचे मनसुबे त्यांनी अनेकवार केले होते, पण हे मनसुबे कधीच प्रत्यक्षात आले नव्हते. ते दोघे बोलत असताना विन्स्टनच्या डोक्यात सतत ते अर्धवट आठवत असलेले शिशुगीत गायले जात होते.

‘Oranges and lemons,’ say the bells of st. Clement’s,
‘You owe me three farthings,’ say the-

त्याला थोडेसे चमत्कारिक वाटत असले, तरी जेव्हा तो स्वतःशी ते गीत गुणगुणे तेव्हा खरोखरीच घंटेचा आवाज कानावर पडतो आहे, असा भास त्याला होई. हरवलेल्या लंडन शहराच्या त्या घंटा कोठेतरी अजूनही अस्तित्वात असण्याची शक्यता होती. त्या अडगळीत पडल्या असण्याचीही शक्यता होती किंवा त्यांचा विसर पडला असण्याचीही शक्यता होती, पण त्याला मात्र त्या घंटांचा नाद चर्चच्या एका मनोऱ्यावरून ऐकू येऊ लागला. मग दुसऱ्या मनोऱ्यावरून ऐकू येऊ लागला. मग तिसऱ्या मनोऱ्यावरून... आणि असे करीत करीत, पुढे पुढे सरकत तो नाद त्याच्या दिशेनेच येतो आहे, असे त्याला वाटू लागले. अन् आश्चर्य असे की, विन्स्टनने आपल्या आयुष्यात कधीही चर्चच्या घंटांचा आवाज प्रत्यक्षात ऐकला नव्हता.

चारिंग्टनला सोडून तो एकटाच जिन्यावरून खाली आला. दुकानातून रस्त्यावर बाहेर पडत असताना आधी थबकून थोडी टेहळणी करावी लागणार होती. असे करताना त्या दुकानदाराने त्याला पाहू नये, अशी त्याची इच्छा होती. त्याने आता मनाशी एक निर्धार केला होता – ‘काही दिवसांनी म्हणजे सुमारे एक महिन्याने या दुकानाला परत भेट द्यायची.’ कम्युनिटी सेंटरला संध्याकाळी दांडी मारण्याइतकी ही कृती धोकादायक नव्हती; पण तरीही डायरी विकत घेतल्यावर आणि तो दुकानदार किती विश्वासाई होता, हे माहिती नसताना परत तेथे येणे नक्कीच मूर्खपणाचे व गंभीर कृत्य होते! तथापि...!

होय, त्याने परत विचार केला आणि ठरविले, 'परत इथे यायचे! ते सेंट क्लेमेंट डेन्सचे चित्र चौकटीतून काढून घ्यायचे नि ते ओव्हरऑलच्या जॅकेटमध्ये लपवून घरी न्यायचे. चारिंग्टनला त्याच्या स्मृतीला ताण घ्यायला लावून त्याच्याकडून ते पूर्ण शिशुगीत काढून घ्यायचे.' इतकेच काय, पण वरची खोली भाड्याने घेण्याचा वेडा विचारही त्याच्या मनात पुन्हा क्षणभर चमकून गेला. या विचाराने तो एवढा उत्तेजित झाला होता की, सुमारे पाच सेकंद तरी तो बेफिकीर बनला. खिडकीतून आधी रस्त्यावर डोकावून पाहण्याची सावधगिरी न बाळगता तो बाहेर पडला. त्याने आता एक नवीन चाल लावून त्या शिशुगीताचे स्वर स्वतःशी घोळवीत म्हणण्यास सुरुवातही केली :

'Oranges and lemons,' say the bells of st. Clement's,
You owe me three farthings, say the-

अचानक तो भीतीने थंडगार पडला. त्याच्या पार्श्वभागी दरदरून घाम फुटला. निळ्या ओव्हरऑलमधील एक आकृती त्याच्या समोरील फुटपाथवरून येत होती. ती आकृती आता अवघी दहा मीटर अंतरावर आली. ती वाड्मयनिर्मिती विभागातील काळ्या केसांची तरुणी होती. उजेड कमी होता, तरी तिला ओळखण्यात कसलीही अडचण येत नव्हती. तिने सरळ त्याच्या चेहेऱ्याकडे पाहिले व ती तेथून झटपट निघून गेली. जणूकाही तिने त्याला पाहिलेच नव्हते.

काही सेकंद विन्स्टनची गात्रे बधिर होऊन गेली. त्याला पुढे सरकणेसुद्धा कठीण झाले. नंतर तो सावकाश उजवीकडे वळला व जड पावलांनी चालू लागला. तो चुकीच्या रस्त्याने भलतीकडेच चालला होता, हे त्याच्या लक्षात आले नाही; पण त्याच्या एका शंकेचे मात्र निरसन झाले होते. ती तरुण मुलगी त्याच्यावर पाळत ठेवून होती, यात कसलाही संदेह नव्हता. ती नक्कीच त्याचा पाठलाग करीत येथवर आली असणार होती. कारण एकाच दिवशी, एकाच संध्याकाळी आणि पक्षसभासद राहत असलेल्या भागापासून काही किलोमीटर दूर अशा अंधाऱ्या व आडबाजूच्या गल्लीत तो असताना बरोबर त्याच वेळी ती तेथे असणे, हा निव्वळ योगायोग असूच शकत नव्हता. 'ती खरोखरीच थॉट पोलिसांची खबरी आहे का चोंबडेपणाने काम करणारी हौशी हेर आहे? यातले काहीही जरी असले, तरी परिस्थितीचे गांभीर्य काही कमी होत नाही.' ती त्याच्यावर नजर ठेवून होती, एवढीच माहिती महत्त्वाची होती. कदाचित तिने त्याला गुत्त्यात जातानाही बघितले असण्याची शक्यता होती.

विन्स्टन चालण्याचा प्रयत्न करीत होता. प्रत्येक पाऊल टाकताना खिशातील काचेचा गोळा त्याच्या मांडीवर आपटत होता. तो बाहेर काढून फेकून द्यावा की न द्यावा, याबाबत त्याची द्विधा मनःस्थिती झाली होती. त्याच्या पोटातून कळा येत होत्या आणि त्या सहन करणे त्याला कमालीचे जड जात होते. त्याला अत्यंत घाईची लघवीला लागली होती आणि ही भावना आता एवढी पराकोटीला पोहोचली होती की, आता त्याला जर कोठे मुतारी लवकर दिसली नसती, तर 'आता नक्की आपला मृत्यू होणार' असे त्याला वाटले; पण अशा भागात कुठेही सार्वजनिक मुताऱ्या असण्याची शक्यता नव्हती. थोड्या वेळातच त्याची कळ कमी झाली, पण तरीही त्याला थोडेसे दुखतच राहिले.

तो रस्ता शेवटी संपलेलाच होता. विन्स्टन थांबला. काय करावे, अशा बुचकळ्यात तो पडला आणि काही सेकंद नुसता उभा राहिला. मग मागे वळून परत आल्यापावली चालू लागला. वळल्यावर त्याला एक कल्पना सुचली. ती तरुण मुलगी अवघ्या तीन मिनिटांपूर्वीच त्याला दिसलेली होती. 'अजूनही आपल्याला पळत जाऊन तिला गाठता येईल. तिच्या मागोमाग नुसते जात राहावयाचे. शेवटी ती जेव्हा एखाद्या निवान्त जागी येईल तेव्हा रस्त्यातील एक दगड काढून तिच्या डोक्यात असा घालावयाचा की, तिची कवटीच फुटेल. खिशातील त्या काचेच्या गोळ्यानेही काम भागू शकेल, एवढा तो जड आहे.' पण त्याने ती कल्पना ताबडतोब सोडून दिली. कारण शारीरिक दुखापत करण्याचा नुसता विचार करणेसुद्धा त्याला पेलवत नव्हते. तो तडाखा हाणू शकत नव्हता. शिवाय ती तरुण होती, मोहक होती आणि स्वतःचा बचाव करू शकत होती. 'कम्युनिटी सेंटरकडे घाईघाईने परतावे व ते बंद होईपर्यंत तिथेच बसून राहावे.' असाही विचार त्याच्या मनात येऊन गेला. 'असे केले, तर संध्याकाळी आपण फक्त तेथेच होतो याबद्दलचा एक अर्धवट पुरावा किंवा अॅलीबी तयार होईल.' पण तेही अशक्य होते. अत्यंत तीव्र अशा निरुत्साहाने त्याला ग्रासून टाकले. 'आता फक्त ताबडतोब घरी परतावे आणि शांत बसून राहावे' एवढीच त्याची इच्छा होती.

तो घरी आला तेव्हा २२ वाजलेले होते. २३ वाजून ३० मिनिटांनी दिवे मालविले जाणार होते. तो

स्वयंपाकघरात गेला आणि चांगली एक कपभर जिन गटागट प्यायला. मग तो त्या मोठ्या कोनाड्यातील टेबलापाशी जाऊन बसला आणि ड्रॉवरमधून त्याने आपली डायरी बाहेर काढली, पण त्याने ती एकदम उघडली नाही. प्रकाशवाणीमधून पितळी वाद्याच्या साहाय्याने मोठ्या आवाजात एक बाई एक देशभक्तीचे गाणे टाहो फोडून गात होती. डायरीच्या पांढऱ्या कव्हरकडे तो टक लावून पाहत होता. मनातल्या मनात आपल्या मनोबलाने निष्फळपणे तो आवाज बंद करण्याचा प्रयत्न करीत होता.

‘ते रात्री पकडायला येतात. नेहमीच रात्री येतात. आपल्याला पकडण्यापूर्वीच आपण स्वतःला ठार करणे, हीच योग्य कृती आहे.’ काही लोकांनी वेळ येताच तसे केलेही होते. नाहीशा झालेल्या कित्येक लोकांनी प्रत्यक्षात आत्महत्या केलेल्या होत्या; पण जिथे पिस्तुलासारखी शस्त्रे किंवा झटकन व हमखास परिणाम करणारी विषद्रव्ये मिळणे अशक्य होते अशा जगात स्वतःला ठार करण्यासाठी अफलातून धैर्य लागे. वेदना व भीती या भावनांचा शारीरिक हालचाली करण्यास कसा उपयोग होत नाही, हे लक्षात येऊन त्याला नवल वाटले. ‘जेव्हा एखादी खास कृती करावयाची असते, तेव्हा नेमक्या क्षणी मानवी शरीर गोठून, जड बनून पुतळ्यासारखे स्तब्ध होते व आपल्याला दगा देते.’ त्याने जर त्वरेने हालचाल केली असती, तर त्या काळ्या केसांच्या तरुणीचा आवाज त्याने केव्हाच बंद पाडला असता; पण यातील धोका एवढा प्रचंड होता की, त्यामुळेच कृती करण्यासाठी लागणारी शक्ती त्याला सोडून गेलेली होती. त्याला एकदम असेही वाटले, ‘आणीबाणीत जेव्हा माणसे लढू लागतात तेव्हा ती बाहेरच्या शत्रूशी लढत नाहीत, तर ती नेहमीच आपल्या शरीराशी लढत असतात.’ आत्तासुद्धा तो एवढी जिन प्यायला होता, तरी त्याच्या पोटात थोडेसे दुखतच होते व त्यामुळे त्याला सलग विचार करता येत नव्हता. कोणत्याही करुण परिस्थितीत किंवा शौर्य गाजविण्याच्या परिस्थितीत नेहमी असेच होत असते, असे त्याच्या लक्षात आले. ‘युद्धभूमीवर, यातनागृहात, बुडणाऱ्या जहाजावर; ज्यासाठी आपण लढत असतो, तो मूळ हेतू नेहमीच विसरला जातो. कारण आपले शरीर त्या वेळी साथ देत नसते. आपण त्या वेळी आपल्या शरीराशी झगडत असतो. त्या वेळी आपल्याला शरीरावर आणि फक्त शरीरावरच मात करावयाची असते. मग आपण कोठेही गेलो, तरी शरीर आपला पिच्छा सोडत नाही. हे शरीर जणूकाही सारे विश्व व्यापून उरलेले असते. अन् जरी भीतीने आपण बधिर झालो नाही किंवा वेदनेने आपण किंचाळलो नाही, तरी आयुष्य म्हणजे क्षणाक्षणाला चाललेली एक लढाईच असते. ही लढाई भुकेविरुद्ध असते, थंडीविरुद्ध असते, झोप येत नाही म्हणून त्याविरुद्ध असते, पोटातील आम्लतेविरुद्ध असते, दुखऱ्या दाताविरुद्ध असते. कशाबद्दल नसते तेच नवल!’

त्याने डायरी उघडली. त्यात काही ना काही लिहिणे महत्त्वाचे होते. प्रकाशवाणीमधील बाईने आता एक नवीन गाणे गावयास सुरुवात केली होती. बारीक बारीक टोके असलेल्या काचेच्या तुकड्यांसारखा तिचा आवाज त्याच्या मेंदूत रुतून बसत होता. ज्याला त्याने ही डायरी अर्पण केली होती किंवा ज्याच्यासाठी तो ही डायरी लिहीत होता, त्या ओब्रायनचा विचार मनात आणण्याचा त्याने प्रयत्न केला; पण त्याऐवजी ‘थॉट पोलिसांनी आपल्याला पकडून नेल्यावर आपले काय होईल?’ हाच विचार त्याच्या मनात येऊ लागला. त्यांनी त्याला जर एकदम ठार मारले असते, तर त्याची काही हरकत नव्हती, कारण ठार मारले जाण्याची शक्यता त्याने गृहीतच धरलेली होती; पण मृत्यूपूर्वी (या गोष्टी कोणीही कधी बोलून दाखविल्या गेल्या नव्हत्या, पण त्याबद्दल प्रत्येकाला माहिती होती.) कबुलीजबाब देण्याची एक पद्धत होती, त्यातून प्रत्येकाला जावेच लागे. या पद्धतीत हाल हाल केले जात! त्यांच्यापुढे जमिनीवर लोळण घ्यावी लागे. दयेसाठी ओरडून ओरडून करुणा भाकावी लागे; मोडलेल्या हाडांचे आवाज, पाडलेले दात, केसात गोठलेल्या रक्ताच्या गुठळ्या हे सारेसारे सहन करावे लागे! ‘जर याचा शेवट नेहमी मृत्यूतच होत असेल, तर कशासाठी ते हे सहन करावयास भाग पाडतात? यासाठी लागणारे काही दिवस किंवा आठवडे उगाच कशासाठी खर्च केले जातात? मारूनच टाकले, तर त्रासाचे तेवढेच दिवस नाही का वाचणार?’ आजवर त्यांच्या नजरेतून कोणीही निसटला नव्हता. कोणीही कबुलीजबाबातून सुटला नव्हता. जेव्हा कोणी विचारगुन्हा करी, तेव्हाच त्याच्या मृत्यूची तारीख पक्की ठरून जात असे. ‘असे जर आहे, तर त्या यातना का देण्यात येतात? यामुळे शेवट थोडाच बदलतो?’

त्याने ओब्रायनची प्रतिमा नजरेसमोर आणण्याचा पुन्हा प्रयत्न केला. या वेळी तो मघापेक्षा थोडा अधिक यशस्वी झाला. “जिथे काळोख नसेल तिथे आपण भेटू या.” ओब्रायन त्याला म्हणाला होता. याचा अर्थ काय, हे त्याला माहिती होते किंवा त्याला माहिती होते, असे त्याला वाटत होते. कोठेही अंधार नसलेली जागा म्हणजे एक ‘काल्पनिक भविष्यकाळ’ होता. ही जागा कोणीच पाहू शकणार नव्हते; पण जर आधी या जागेचे ज्ञान प्राप्त करून घेतले असते, तर त्या काळात गूढ रीतीने भाग घेतल्यासारखे झाले असते. विन्स्टनला आपली विचारमालिका पुढे

चालविता येईना. कारण प्रकाशवाणीमधील तो आवाज त्याच्या कानात घुसून त्याला सतावत होता. त्याने तोंडात एक सिगारेट धरली. जिभेवर लगेच निम्मी तंबाखू सांडली. ती कडू माती चटकन थुंकून पुन्हा बाहेर टाकणे कठीण होते. बिग ब्रदरचा चेहरा त्याच्या मनात सावकाश सावकाश हेलकावे खात उमटत गेला. त्याच वेळी ओब्रायनची प्रतिमा हळूहळू अंधूक होत विरून गेली. काही दिवसांपूर्वी त्याने जसे केले होते, तसेच त्याने आत्ता केले. खिशातून एक नाणे काढून त्याने त्यावर आपली नजर खिळवली. त्यातील बिग ब्रदरच्या चेहऱ्याने त्याच्याकडे रोखून पाहिले. त्याची नजर जड, थंड व संरक्षण देणारी होती; पण त्याच्या त्या भरघोस काळ्या मिश्यांखाली कसलेतरी गूढ हास्य लपले होते. अंतयात्रेच्या वेळी वाजणाऱ्या घंटेच्या गंभीर व भारलेल्या आवाजासारख्या त्या तीन ओळी त्याच्याकडे सावकाश, एकामागोमाग एका लयीत आल्या :

**युद्ध म्हणजेच शांतता
स्वातंत्र्यात गुलामगिरी आहे
अज्ञानात ताकद सामावलेली आहे**

भाग 2

सकाळचा दहाचा सुमार होता. स्वच्छतागृहाकडे जाण्यासाठी विन्स्टन क्युबिकलमधून उठून निघाला. कॉरिडॉरमध्ये दिव्यांचा स्वच्छ प्रकाश पडलेला होता. त्या लांबलचक कॉरिडॉरच्या दुसऱ्या टोकाकडून त्याला कोणीतरी एकटेच येताना दिसत होते. तीच ती काळ्या केसांची तरुण मुलगी होती. भंगार मालाच्या दुकानाबाहेरून त्या दिवशी संध्याकाळी ती सरळ समोरून त्याच्याकडे आली होती, त्याला चार-पाच दिवस होऊन गेले होते. आता परत ती त्याच्या दिशेने येत होती. जवळ आल्यावर त्याला कळले की, तिच्या उजव्या हाताला दुखापत झाल्याने तो गळ्यात अडकविला होता. ओव्हरऑलवरती त्याच रंगाचे बॅण्डेज असल्यामुळे लांबून दुखापत झाल्याचे लक्षात येत नव्हते. बहुतेक कॅलिडेस्कोप यंत्रात तिचा हात सापडला होता. या यंत्रात कादंबरीच्या मध्यवर्ती कल्पना कच्चा माल म्हणून आत घातल्या जात. काम करताना हात फिरविल्याने कदाचित तो यंत्रात सापडला होता. वाड्मयनिर्मिती विभागात असले अपघात नेहमीच होत असत.

त्याच्यापासून सुमारे चार मीटर अंतरावर असताना ती एकदम अडखळून धाडकन तोंडावर आपटली. तिच्या तोंडून वेदनेमुळे एक तीव्र किंकाळी उमटली. ती आपल्या दुखावलेल्या हातावरच पडली होती. विन्स्टन थोडा पुढे जाऊन थांबला. ती आपल्या गुडघ्यावर उठून उभी राहू पाहत होती. तिचा चेहरा पांढरा फटक पडला होता. त्यामुळे तिचे ओठ अधिकच लाल वाटत होते. तिचे डोळे त्याच्यावर खिळले होते. त्या डोळ्यांत वेदनेपेक्षा भीतियुक्त आर्जवाची भावना जास्त होती.

विन्स्टनच्या हृदयात एक विचित्र भावना खळबळू लागली. त्याच्यापुढेच त्याचा शत्रू होता. याच शत्रूला तो चार दिवसांपूर्वी ठार मारण्याच्या प्रयत्नात होता. तसेच त्याच्यापुढे आता एक मनुष्यप्राणी बहुधा हाड मोडल्यामुळे वेदना सहन करीत होता. अंतःस्थ प्रेरणेनेच विन्स्टन तिला मदत करावयास पुढे सरसावला. ज्या वेळी त्याने तिला आपल्या बॅन्डेजमधल्या हातावर पडताना पाहिले होते, त्याच वेळी त्यालाही त्याच्या शरीरात कळ उमटल्याचा भास झाला होता.

“लागले का?” तो म्हणाला.

“काही नाही. माझा हात ठीक आहे.” ती हे अशाकाही सुरात म्हणाली की, त्या वेळी तिचे हृदय धडधडत असावे, असे त्याला वाटले. ती खरोखरीच पांढरी पडली होती.

“हातबीत मोडला नाही ना?”

“छेः! मी ठीक आहे. क्षणभर दुखले एवढेच!”

तिने आपला मोकळा हात त्याच्यापुढे पसरला. त्याने तिला हाताला धरून उठण्यास मदत केली. उठल्यावर तिला थोडे बरे वाटलेले दिसले. तिचा चेहरा परत ठीक झाल्यासारखा दिसला.

तिने परत परत त्याला सांगितले, “काही विशेष झाले नाही. विशेष नाही. फक्त मनगटावरच पडल्याने ते जरासे दुखावले गेले. थॅक्स, कॉम्रेड!” एवढे म्हणून जणूकाही काही घडलेच नाही अशा आविर्भावात तेथून ती झटपट आल्या दिशेने निघून गेली.

तो संपूर्ण प्रसंग अवघ्या अर्ध्या मिनिटातच घडला होता. या प्रसंगाच्या वेळी तर ते दोघे प्रकाशवाणीच्या पडद्यासमोरच उभे होते. काहीही झाले, तरी आपल्या भावना चेहऱ्यावर प्रकट होऊ द्यावयाच्या नाहीत, ही सवय प्रत्येकालाच झालेली होती आणि या सवयीचेच सहज-प्रवृत्तीत रूपांतरही झाले होते. तरीसुद्धा त्या वेळी त्याला क्षणभर वाटलेले आश्चर्य लपविता आले नव्हते. त्या तरुण मुलीला तो हात देऊन उठवीत होता. या कृतीला दोन-तीन सेकंदच लागले होते, पण तेवढ्या अवधीत तिने शिताफीने त्याच्या हातात काहीतरी सारले होते. तिने ते मुद्दाम, हेतूपूर्वक केले होते, यात शंकाच नव्हती. ते काहीतरी बारीक व सपाट होते. ज्या वेळी तो स्वच्छतागृहात गेला त्या वेळी त्याने ते खिशात टाकले व आत हात घालून बोटानी चाचपडून पाहिले. तो कागदाचा एक तुकडा होता व त्याची चौकोनी घडी केलेली होती.

तो युरीनलसमोर उभा असताना खिशात हात घालून त्याने खिशातच बोटांनी ती घडी उलगडली. त्या कागदावर काहीतरी सूचना लिहिलेली असणार होती, हे उघड होते. ती चिठ्ठी नळाच्या कोनाड्यात धरून चटकन वाचावी, अशी त्याला क्षणभर तीव्र इच्छा झाली; पण ही अगदीच मूर्खपणाची कृती ठरली असती. प्रकाशवाणीच्या पडद्याची सतत नजर नाही, असा कोपरा शोधूनही सापडणे कठीण होते.

तो आपल्या क्युबिकलकडे परतला. खाली बसून त्याने ती चिठ्ठी अगदी सहजपणे टेबलावरील इतर फालतू कागदांत मिसळून दिली. डोळ्यांवर चष्मा चढविला आणि स्पीकराइट यंत्र जवळ ओढले. त्याने स्वतःला बजाविले, 'कमीत कमी पाच मिनिटे तरी त्या चिठ्ठीकडे बघावयाचे नाही.' त्याचे हृदय जोरजोरात धडधडू लागले. त्या धडधडीच्या आवाजाची भीती वाटावी, एवढा तो आवाज मोठा होता, असे त्याला जाणवले. सुदैवाने आता तो जे काही काम करीत होता, ते एक नेहमीचे व ठरावीक प्रकारचे काम होते. आकड्यांची एक लांबलचक यादी दुरुस्त करावयाची होती. त्यासाठी काही फारसे लक्ष घालावे लागणार नव्हते.

त्या चिठ्ठीत जे काही लिहिले असणार होते, त्याला नक्कीच काहीतरी राजकीय अर्थ असणार होता! विन्स्टनने नीट विचार केला. त्याला या प्रकारात दोनच शक्यता जाणवल्या. 'पहिली शक्यता... अन् हीच अधिक खरी असू शकेल की, ती तरुण मुलगी थॉट पोलिसांची खबरी असली पाहिजे.' त्याला याचीच नेहमी भीती वाटत आलेली होती. 'पण थॉट पोलिसांनी तिच्यामार्फत का चिठ्ठी पाठवावी? त्यासाठी तिलाच का निवडावे? संपर्क साधण्याचा हा कोठला प्रकार? खरी कारणे त्यांची त्यांनाच माहिती! चिठ्ठीतील मजकुरात एखादी धमकी असेल, त्यांच्यासमोर हजर राहण्यासाठी आज्ञा केली असेल, आत्महत्या करण्यासाठी हुकूम सोडलेला असेल किंवा ती चिठ्ठी म्हणजे एखादा सापळाही असेल!' पण आणखी एक अतिभयानक शक्यता होती. त्याने मनातल्या मनात ही शक्यता दाबून टाकण्याचा निष्फळ प्रयत्न केला, पण तरीही हीच शक्यता आपले डोके वर काढीत होती. 'ती चिठ्ठी थॉट पोलिसांकडून न येता एखाद्या भूमिगत संघटनेकडून आली असावी! ही शक्यता खरी असेल, तर कठीण आहे! कदाचित, ब्रदरहूड संघटना अस्तित्वात असेल! कदाचित, ती मुलगीही या संघटनेत सामील झालेली असेल!' ही कल्पना त्याला चमत्कारिक वाटत होती खरी, पण त्याच्या हातात जेव्हा तो कागदाचा तुकडा आला, त्याच वेळी हा तर्क त्याच्या मनात आला. दोन मिनिटे त्याला दुसरा कोणताही खुलासा किंवा तर्क सुचत नव्हता आणि आत्तासुद्धा त्याची बुद्धी त्याला सांगत होती की, ह्या चिठ्ठीवरील सूचना म्हणजेच मृत्यूच होता! तरीही तो त्यावर विश्वास ठेवण्यास तयार नव्हता. न पटण्याजोगी असली, तरी तो हीच आशा करीत होता की, त्याला ब्रदरहूडकडूनच निरोप आलेला असावा. त्याचे हृदय या कल्पनेने हादरून निघाले. स्पीकराइट यंत्रात आकडे बोलताना त्याला आपला कापरा आवाज लपविणे कठीण जात होते.

त्याने काम संपवून कागदांची गुंडाळी केली व ती हवेच्या पाइपात टाकून दिली. आठ मिनिटे होऊन गेलेली होती. आपला चष्मा त्याने नाकावर नीट बसविला, एक निःश्वास सोडला आणि नवीन कामाचे कागद आपल्याकडे ओढले. त्या कागदांच्या गूठ्यावर तो चिठ्ठीचा कागद होता. त्याने तो नीट सपाट केला. कुणाही विशिष्ट व्यक्तीचे हस्ताक्षर वाटणार नाही, इतपत कोरून त्या चिठ्ठीवर मोठ्या अक्षरांत लिहिले होते :

मी तुझ्यावर प्रेम करते.

कित्येक सेकंद तो नुसता सुन्न होऊ बसला. गुन्ह्यात अडकविणारा तो कागद मेमरी होलमध्ये टाकून देण्याचेही भान त्याला राहिले नाही. यात जास्त रस घेणे फार धोकादायक होते, हे माहीत असूनही त्याने तो कागद मेमरी होलमध्ये टाकण्यापूर्वी परत एकदा वाचला. त्याला एवढीच खात्री करून घ्यायची होती की, त्याने जे वाचले होते, तेच खरे होते.

दुपारच्या जेवणाची सुटी होईपर्यंत त्याला काम करणे कठीण गेले. गुंतागुंतीच्या कामांचे कागद एका पाठोपाठ एक त्याच्या पुढ्यात येऊन पडत होते, पण त्यांतील गुंता सोडविण्यासाठी त्याला आपले लक्ष नीट केंद्रित करता येईना; पण यापेक्षाही आपल्या मनातील खळबळ प्रकाशवाणीच्या पडद्यापासून लपविणे त्याला अधिक अवघड जात होते. आपल्या पोटात एक आग पेटली आहे, असे त्याला वाटू लागले. दुपारी गर्दीने, उकाड्याने आणि गोंगाटाने भरलेल्या त्या कॅन्टीनमध्ये जेवण घेणे म्हणजे त्याला एक संकट वाटले. निदान जेवण घेताना तरी एकटे बसायला मिळून थोडाफार निवान्तपणा मिळेल, अशी आशा तो धरून होता, पण त्याचे दुर्दैव आड आले! तो चक्रम पार्सन नेमका त्याच्या शेजारीच येऊन टपकला. पार्सनने आल्यापासूनच तिरस्कार-सप्ताहाच्या तयारीबद्दल जी एक टकळी सुरू केली, ती संपता संपेना! विन्स्टनला एकदाच ती मुलगी ओझरती दिसली. कॅन्टीनमध्ये अगदी टोकाला,

एका टेबलापाशी ती व आणखी दोघी जणी एकत्र बसल्या होत्या. तिने त्याला पाहिले नसावे असे दिसत होते. त्यानेही तिच्या दिशेने आपली नजर वळविली नाही.

सकाळच्या मानाने त्याची दुपार बरीच सुसह्य होती. जेवणाच्या सुटीनंतर तो कामाला लागला तेव्हा एक नाजूक व अवघड काम टेबलावर येऊन पडले होते. या कामासाठी कित्येक तास लागणार होते आणि त्यासाठी इतर कामे बाजूला टाकणे जरूरीचे होते. दोन वर्षांपूर्वीच्या उत्पादन-अहवालांची एक संपूर्ण मालिकाच दुरुस्त करावयाची होती. त्यातील सर्व खरे आकडे बदलून तिथे खोटे आकडे टाकावयाचे होते. पक्षाच्या आतील वर्तुळातील एका सभासदावर आता संकटाचे सावट पडलेले दिसत होते. पक्षाच्या मर्जीतून तो उतरला असल्याने गेल्या दोन वर्षांतील उत्पादनांच्या अपयशाचे खापर नवीन अहवालांचा आधार घेऊन त्याच्या माथ्यावर फोडता येणार होते. आकडेवारीची असली चलाखी करण्यात विन्स्टन हुशार होता. त्यामुळे त्याला दोन तास तरी त्या मुलीचा विषय मनातून बाजूला ठेवता आला, पण हातातील काम झाल्यानंतर त्या मुलीचा चेहरा त्याच्या स्मृतीतून हळूहळू त्याच्या मनात निर्माण होऊ लागला आणि त्याचबरोबर कोठेतरी एकटे पडून राहण्याची प्रबळ व असह्य इच्छा त्याच्या मनात उफाळून येऊ लागली. जोपर्यंत निवान्तपणा लाभत नव्हता तोपर्यंत नवीन परिस्थितीवर कुठलाही विचार करणे त्याला अशक्य होते. आज त्याला कम्युनिटी सेंटरवर जागे भाग होते.

कॅन्टीनमध्ये आणखी एक असेच बेचव जेवण त्याने वचावचा खाऊन भराभर संपविले. नंतर घाईघाईने तो सेंटरकडे पळाला. तिथे एका गटाच्या चर्चेत भाग घेऊन त्याने उगाचच मूर्खासारखी बडबड केली, टेबलटेनिसच्या दोन गेम्स तो खेळला; अधूनमधून जिनचे अनेक ग्लास पोटात रिचवले. 'बुद्धिबळाच्या संदर्भात इंग्रसांकची तत्त्वे' या विषयावर तिथे एक व्याख्यान होते. ते त्याने दोन तास बसून ऐकले. या सर्व प्रकारांमुळे त्याला प्रचंड कंटाळा आला, पण तरीही कम्युनिटी सेंटरवरील ही संध्याकाळ आता टाळावी असे चुकूनही त्याच्या मनात आले नाही. 'मी तुझ्यावर प्रेम करते' या शब्दांच्या दर्शनाने त्याची जिवंत राहण्याची इच्छा एकदम उफाळून आली होती. छोट्या गोष्टींसाठी जीव धोक्यात घालणे हे त्याला एकदम मूर्खपणाचे वाटू लागले होते. त्याने घरी येऊन बिछान्यावर अंग टाकेपर्यंत २३ वाजले होते. अंधार असल्याने प्रकाशवाणीच्या पडद्याचीही नजर नव्हती. त्याने कसलाही आवाज केला नसता, तर त्याला आपोआप सुरक्षितता लाभली असती. आता तो खराखुरा एकटा होता. कितीही वेळ तो सलगपणे विचार करू शकणार होता.

त्या मुलीशी संपर्क कसा साधावा व तिच्याशी भेट कशी निश्चित करावी या समस्या आता त्याला सोडवायच्या होत्या. काहीतरी खोटेच लिहून तिने त्याच्यासाठी सापळा रचला असण्याचीही शक्यता होती; पण आता तो ही शक्यता मानावयासच तयार नव्हता. कारण तिने चिठ्ठी दिली होती तेव्हा तिच्या मनात केवढी प्रचंड खळबळ माजली होती, हे त्याने प्रत्यक्षच पाहिले होते. ती आपल्या कल्पक युक्तीमुळेच घाबरलेली होती, हे उघड दिसत होते अन् ते साहजिकच होते. तिला नकार देण्याची कल्पनासुद्धा त्याच्या मनाला शिवत नव्हती. पाचच दिवसांपूर्वी रस्त्यातील दगडाने तिचे डोके ठेचण्याचे त्याच्या मनात आले होते, पण आता त्याच्या दृष्टीने ते काही फार महत्त्वाचे नव्हते. स्वप्नात जसा तो एका तरुणीचे विवस्त्र व तारुण्याने मुसमुसलेले शरीर पाहत होता त्याप्रमाणेच आता तो तिचे शरीर मनश्चक्षुंसमोर आणत होता. 'ती इतरांसारखीच महामूर्ख आहे.' अशी त्याने पूर्वी कल्पना केली होती. 'अनेक असत्य कल्पनांनी व तिरस्कारांनी तिचे डोके भरलेले आहे. कामभावनेच्या बाबतीत ती म्हणजे नुसता एक बर्फाचा गोळा आहे.' असे विन्स्टनचे पूर्वी तिच्याबद्दल मत होते. अचानक 'कदाचित ती आपल्या हाती लागणार नाही' या कल्पनेने काही वेळ त्याचा ताबा घेतला. 'तिचे गोरेपान, तरुण शरीर आपल्या हातून निसटणार' असे त्याला वाटले, पण यापेक्षाही 'आपण जर तिला ताबडतोब भेटलो नाही, तर ती आपले मन बदलेल' या कल्पनेने तो अधिक अस्वस्थ झाला; पण तिला प्रत्यक्ष भेटण्यात केवढी प्रचंड अडचण होती! बुद्धिबळाच्या डावात शह बसला असताना काहीही हालचाल करणे जसे अशक्य होते, तसे आता विन्स्टनचे झाले होते. कोणत्याही दिशेने मोहरा फिरवा, प्रकाशवाणीचा पडदा त्याला टाळताच येत नव्हता. तिची चिठ्ठी वाचल्यावर पाच मिनिटे तो विचार करीत होता. तिच्याशी संपर्क साधण्याचे सर्व मार्ग त्याने आठवून पाहिले होते; पण आता त्याला त्यावर नीट विचार करावयास भरपूर वेळ होता. टेबलावर ओळीने हत्यारे मांडून ठेवली होती. आता तो त्यातील प्रत्येक हत्यार शांतपणे उचलून पाहणार होता.

पण त्या सकाळी ज्या पद्धतीने तिची त्याच्याशी भेट झाली होती, तशी पद्धत पुन्हा वापरणे शक्य नव्हते, असे उघड दिसत होते. जर ती रेकॉर्ड्स खात्यातच काम करीत असती, तर संपर्क साधणे अधिक सोपे झाले असते, पण ती तर वाङ्मयनिर्मिती विभागात काम करत होती. त्या विभागाच्या इमारतीबद्दल त्याला फारच थोडी माहिती होती

आणि तिथे जाण्यासाठी त्याला कोणतीही सबब मिळणे शक्य नव्हते. तिच्या राहत्या घराचा पत्ता माहिती असता व ती कामाला किती वाजता घरातून निघते हे जर ठाऊक असते, तर रस्त्यावर तिला गाठण्याची कोणतीतरी युक्ती त्याने योजली असती. ती कामावरून घरी जाण्यासाठी निघाली असता तिचा पाठलाग करून त्याने हे साध्य केले असते; परंतु हेही धोक्याचेच होते. कारण मग त्यासाठी मंत्रालयाच्या बाहेर रेंगाळावे लागले असते आणि ते हमखास लक्षात आले असते. तिला पत्र पाठविण्याचा विचारही करता येणे शक्य नव्हते. सर्व पत्रे उघडून व वाचून नंतर पुढे पाठविली जात. ती एक सर्वसामान्य प्रथा होती आणि याबद्दल सर्वांनाच ठाऊक होते. त्यात गुप्त असे काहीही नव्हते. पत्र लिहिणारे प्रत्यक्षात फारच थोडे होते. कधीकधी जेव्हा निरोप पाठविण्याची पाळी येई, तेव्हा त्यासाठी एक छापील पोस्टकार्ड पाठवावे लागे. त्यात सर्व संभाव्य निरोपांची लांबलचक यादी मोजक्या शब्दांत छापलेली असे. निरोप पाठविणाऱ्याला फक्त नको त्या निरोपावर काट मारावयाची असे. शिवाय विन्स्टनला तिच्या पत्त्याप्रमाणे तिचे नावही माहिती नव्हते. अखेर त्याने 'कॅन्टीन हीच सर्वात सुरक्षित जागा आहे' असे ठरविले. जर त्याला तिला तेथे एखाद्या टेबलापाशी गाठता आले असते, (शक्यतो कॅन्टीनच्या मध्यभागी, प्रकाशवाणीचा पडदा फार जवळ नसताना अन् आजूबाजूला पुरेसा गोंगाट असताना ही गोष्ट शक्य झाली असती. तसेच अशी परिस्थिती निदान अर्धा मिनिट राहणे आवश्यक होते.) तरच त्याला तिच्याशी थोडेसे बोलणे शक्य झाले असते.

यानंतरचा आठवडा म्हणजे त्याच्यासाठी एक अस्वस्थ करणारे स्वप्न होते. दुसऱ्या दिवशी ती कॅन्टीनमध्ये आली नाही. सुटी संपल्याची शिष्टी वाजली, तरीही ती आली नव्हती. 'ती कामाच्या पुढच्या पाळीत गेली असणार' असे तो धरून चालला. म्हणजे दोघेही कॅन्टीनमध्ये जाऊन आले होते, पण वेगवेगळ्या वेळी गेल्याने त्यांना एकमेकांना पाहताही आले नव्हते. मग एके दिवशी ती त्याला कॅन्टीनमध्ये नेहमीच्या वेळीच दिसली. कदाचित तिची कामाची पाळी परत पहिल्यासारखी झाली होती. दुसऱ्या दिवशी परत ती त्याला कॅन्टीनमध्ये दिसली खरी, पण त्या वेळी तिच्याबरोबर आणखी तीन मुली होत्या. शिवाय ती प्रकाशवाणीच्या पडद्याच्या बरोबर खाली होती. नंतरचे तीन दिवस ती अजिबात दिसली नाही. विन्स्टनला ते तीन दिवस फारच भयानक वाटले. एक चमत्कारिक संवेदना त्याच्या संबंध शरीराला व मनाला त्रास देत होती. असह्य करणाऱ्या ह्या संवेदनेला एक प्रकारचा पारदर्शकपणा होता. त्याने केलेली कोणतीही हालचाल, कोणताही आवाज, कोणताही स्पर्श, ऐकलेला किंवा बोललेला कोणताही शब्द याला ती संवेदना स्पर्शून जात असल्याने हे सारे त्याच्यासाठी दुःखदायक ठरत होते. तिच्या प्रतिमेपासून त्याची झोपेतसुद्धा सुटका होत नव्हती. या दिवसांत त्याने डायरीला स्पर्शही केला नव्हता. या चमत्कारिक अवस्थेतून जो काही थोडाफार विसावा त्याला मिळत होता, तो फक्त कामाच्या वेळीच मिळत होता. कारण त्या वेळी सलग दहा मिनिटे तो स्वतःलासुद्धा विसरून जाऊन कामात दंग होत असे. तिचे काय झाले होते, हे ओळखायला त्याला कसलाही धागादोरा मिळत नव्हता. तो तिची कोणापाशीही चौकशी करू शकत नव्हता. 'कदाचित ती अंतर्धान पावली असेल! कदाचित तिने आत्महत्या केलेली असेल. कदाचित तिची ओशियानियाच्या पार दुसऱ्या टोकाला बदली झाली असेल!' पण सर्वात वाईट शक्यता (अन् हीच शक्यता असण्याचा दाट संभव होता) तिचे मन बदलले असण्याची आणि तिने त्याला टाळण्याचे ठरविले असण्याची शक्यता होती.

दुसऱ्या दिवशी ती त्याला परत दिसली. या वेळी तिचा हात गळ्यात अडकविलेला नव्हता. तो सुटाच होता. तिच्या मनगटाला मात्र बॅण्डेजच्या चिकटपट्ट्या चिकटवलेल्या होत्या. ती दिसल्याने त्याला एकदम एवढे सुटका झाल्यासारखे वाटले की, तिच्याकडे कित्येक सेकंद सरळ सरळ रोखून पाहण्याचा मोह तो आवरू शकला नाही. दुसऱ्या दिवशी तिच्याशी बोलण्याचा त्याचा प्रयत्न अगदी यशस्वी होण्याच्या बेतात होता. जेव्हा तो कॅन्टीनमध्ये आला तेव्हा ती एकटीच एका टेबलापाशी बसली होती. ते टेबल भिंतीपासून दूर होते. जेवणाची सुट्टी नुकतीच सुरू झाली होती नि कॅन्टीनमध्ये फारशी गर्दी नव्हती. रांग भराभर पुढे सरकत होती. विन्स्टन जवळजवळ काउंटरपाशी पोहोचलाच होता. त्याच्या पुढचा माणूस सॅकरीनची वडी मिळाली नाही म्हणून तक्रार करीत होता. यामुळे विन्स्टनची दोन मिनिटे उगीचच गेली. त्याची पाळी आली तेव्हा त्याने ट्रे घेतला व तेथून तो निघाला. अजूनही ती एकटीच होती. तिच्या टेबलाच्या दिशेने अगदी सहज जातो आहोत असे दाखवून त्याने चालावयास सुरुवात केली. त्याचे डोळे तिच्या पलीकडील एखाद्या योग्य टेबलाचा शोध घेत होते. आता तो तिच्यापासून तीन मीटर अंतरावर पोहोचला होता, पण अचानक त्याच्यामागून त्याला 'स्मिथ' अशी हाक ऐकू आली. आपल्याला ऐकू आलेच नाही, असे त्याने दर्शविले. "स्मिथ" तो आवाज परत आला, पण या वेळी आधीपेक्षा अधिक मोठ्याने ऐकू आला. आता ढोंग करण्यात काही अर्थ नव्हता. त्याने मागे वळून पाहिले. एक सोनेरी केसांचा, बावळट चेहऱ्याचा तरुण माणूस त्याला हाका मारीत होता. त्याचे नाव विल्शर होते. विन्स्टनची व त्याची ओळख जेमतेमच होती. त्याच्या

टेबलाजवळच्या एका रिकाम्या जागेवर बसण्यासाठी तो विन्स्टनला हसऱ्या चेहऱ्याने बोलावीत होता. त्याचे निमंत्रण नाकारणे धोक्याचे होते. त्याच्याकडे पाहिल्यावरही एकटी स्त्री बसलेल्या टेबलापाशी जाऊन बसणे विन्स्टनला शक्य नव्हते. ते फारच डोळ्यात येऊन सहज लक्षात आले असते. तो विल्शरपाशी गेला व ओळखीचे हास्य दाखवीत तिथे बसला. विल्शरचा बावळट चेहरा आनंदाने फुलून आला. 'आपण एक कुऱ्हाड घेऊन त्याच्या टाळक्यात बरोबर मध्यभागी हाणतो आहोत.' असे दृश्य विन्स्टनच्या डोळ्यासमोर क्षणभर तरळून गेले. नंतर काही मिनिटांनी त्या मुलीचे टेबल भरून गेले.

पण तिने विन्स्टनला तिच्याकडे येताना पाहिले होते. कदाचित यावरून ती काय समजावयाचे ते समजली असावी. दुसऱ्या दिवशी त्याने कॅन्टीनमध्ये अगदी लवकर येण्याची काळजी घेतली. आदल्या दिवशीसारखीच ती तिथल्याच एका जवळपासच्या टेबलापाशी बसली होती. ती तिथे असणार, शिवाय एकटी असणार याची त्याला खात्री होती. विन्स्टन रांगेत उभा होता. त्याच्यापुढचा माणूस बारका, सारख्या झटपट हालचाली करणारा, किड्यासारखा दिसणारा आणि सपाट चेहऱ्यावर बारीक व संशयाने लुकलुकणारे डोळे असलेला होता. विन्स्टनने जेव्हा आपला ट्रे घेऊन काउंटर सोडले तेव्हा त्याला तो बारका माणूस सरळ त्या मुलीच्या टेबलाच्या दिशेने जाताना दिसला. त्याच्या आशा एकदम कोमेजून गेल्या. तिच्यापलीकडेच दूरवर एका टेबलापाशी एक रिकामी खुर्ची दिसत होती. 'त्या माणसाने तीच जागा घेतली, तर किती बरे होईल!' असे त्याला वाटले, पण त्या माणसाच्या हालचालींवरून विन्स्टनला असे दिसत होते की, त्याला शक्यतो जास्तीत जास्त रिकामे टेबलच हवे होते. असे टेबल तो धुंडाळत होता. विन्स्टन आपले मन दगडासारखे करून निघाला. ती मुलगी एकटी बसलेली सापडली नसती, तर काहीही उपयोग नव्हता. एकदम काहीतरी फुटल्याचा मोठा आवाज आला. तो छोटा माणूस सपशेल आपटला होता. हात-पाय ताणून अस्ताव्यस्त पडलेला होता. त्याचा ट्रे हातातून निसटून वर उडाला होता. जमिनीवर कॉफीचे व आमटीचे दोन मोठे ओघळ वाहू लागले होते. तो आता पायावर उठत होता. उठता उठता विन्स्टनकडे तो खूप रागारागाने पाहत होता. विन्स्टननेच त्याला पाडले असावे, अशी त्याची भावना झाली असल्याचे दिसत होते; पण लगेच सारेकाही स्थिरस्थावर झाले. पाच सेकंदांनंतर धडधडत्या हृदयाने विन्स्टन त्या मुलीच्या टेबलापाशी बसला होता.

त्याने तिच्याकडे पाहिले नाही. आपल्या ट्रेवरील झाकण काढून त्याने पटापट खाण्यास सुरुवात केली; परंतु जे काही बोलावयाचे होते, ते पटकन बोलून टाकणेच महत्त्वाचे होते. कारण तिथे आणखी कोणीही येऊन बसणे शक्य होते; पण त्याला आता एका वेगळ्याच भीतीने ग्रासले. तिच्याशी टक्कर झाल्यापासून एक आठवडा लोटलेला होता. एवढ्या काळात तिने आपले मन बदलले असण्याची शक्यता होती. 'अशा गोष्टी खऱ्या आयुष्यात किंवा वास्तव जगात थोड्याच घडत असतात?' बोलण्यासाठी तो कच खात होता, पण एवढ्यात त्याला ॲम्पलफोर्थ दिसला. तो दिसला नसता, तर खरोखरीच विन्स्टनने कच खाल्ली असती. कानावर केस असलेला ॲम्पलफोर्थ एक कवी होता. तो हातात ट्रे घेऊन कॅन्टीनमध्ये बसण्यासाठी इकडेतिकडे लचकत लचकत जागा धुंडाळत हिंडत होता. विन्स्टनबद्दल त्याला मनातून जरासे ममत्व वाटत आलेले होते. जर त्याला विन्स्टन दिसला असता, तर नक्कीच तो तेथे येऊन बसला असता. जी काही कृती करावयाची होती, ती करण्यासाठी कदाचित आता एखाद-दुसरेच मिनिट उरले होते. विन्स्टन आणि ती मुलगी, दोघेही सावकाश जेवत होते. एक पातळ आमटी किंवा प्रत्यक्षात असलेले हॅरिकॉट शेंगाचे सूप ती ओरपत होती. अगदी खालच्या आवाजात विन्स्टन पुटपुटल्यासारखा बोलू लागला. कोणीही वर तोंड करून एकमेकांकडे पाहिले नाही. ती निवान्तपणे, खाली मान घालून, चमच्यातील पातळ द्रव घेऊन तोंडात भरत होती. ते एकमेकांशी दोन घासांच्या दरम्यान खालच्या व अत्यंत निर्विकार आवाजात जरूर तेवढेच मोजके शब्द बोलले.

"तू कामावरून किती वाजता सुटतेस?" विन्स्टनने विचारले.

"अठरा तीसला."

"आपण कुठे भेटायचे?"

"व्हिक्टरी चौकात स्मारक स्तंभाजवळ."

"तिथे प्रकाशवाणीचे खूप पडदे आहेत."

"पण गर्दी असेल, तर काही बिघडत नाही."

"एखादी खूण? किंवा इशारा?"

“काहीही नाही. माझ्याभोवती गर्दी असल्याखेरीज तू माझ्याकडे येऊच नकोस. आल्यावर माझ्याकडे बघायचेसुद्धा नाही. फक्त माझ्या जवळपास राहा.”

“किती वाजता?”

“१९ वाजता.”

“ठीक आहे!”

ॲम्पलफोर्थला विन्स्टन दिसला नाही. तो दुसऱ्याच एका टेबलापाशी बसला. विन्स्टन आणि ती मुलगी यानंतर एकमेकांशी काहीही बोलली नाहीत. ती दोघे एकमेकांसमोर बसली होती. त्यांच्या शेजारी आणखी एकेक जागा होती. तिथे इतर कोणीही, केव्हाही येऊन बसले असते, म्हणून त्यांनी एकमेकांकडे पाहण्याचा प्रयत्नही केला नाही. त्या मुलीने आपले जेवण पटकन संपविले व ती उठून निघून गेली. विन्स्टन मात्र आपले जेवण संपवून एक सिगारेट ओढत राहिला होता.

तो व्हिक्टरी चौकात ठरलेल्या वेळेआधीच आला. त्या अवाढव्य स्मारकस्तंभाच्या पायथ्याभोवती तो उगाचच इकडेतिकडे हिंडत होता. असंख्य उभ्या खाचा असलेल्या त्या स्तंभाच्या माथ्यावर बिग ब्रदरचा पुतळा उभा होता. त्याची नजर दक्षिणेकडच्या आकाशाकडे लागलेली होती. ‘बॅटल ऑफ एअरस्ट्रीप वन’ म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या युद्धात याच दक्षिणेकडच्या आकाशात युरेशियन विमानांचा (काही वर्षांपूर्वी इस्टेशियन विमानांचा) बिग ब्रदरने पाडाव केला होता. या स्तंभासमोरच एका घोड्यावर बसलेल्या माणसाचा पुतळा होता. हा ऑलिव्हर क्रॉम्वेलचा पुतळा असावा, असे समजले जात होते. ठरलेल्या वेळेपेक्षा पाच मिनिटे अधिक होऊन गेली होती, तरी ती मुलगी आली नव्हती. विन्स्टनला पुन्हा भयानक भीतीने घेरून टाकले. ‘ती आली नाही, म्हणजे आपले मन तिने बदलले!’ तो सावकाश चौकाच्या उत्तर दिशेला चालत गेला. सेंट मार्टिन्सचे चर्च त्याने नजरेने शोधले तेव्हा त्याला सखेद आनंद झाला. त्या चर्चच्या घंटा वाजताना सांगत होत्या – ‘You owe me three farthings’. एवढ्यात त्याला ती मुलगी दिसली. ती त्या स्मारकस्तंभाच्या पायथ्याशी उभी होती. त्या स्तंभाला गुंडाळत वर चढवित नेलेले एक भले मोठे पोस्टर ती वाचत होती किंवा वाचण्याचे सोंग करीत होती. तिच्याभोवती जोपर्यंत अजून काही माणसे गोळा होत नव्हती तोपर्यंत तिच्याजवळ जाण्यात सुरक्षितता नव्हती. तेथील त्रिकोणी कमानीभोवती सर्व दिशांनी प्रकाशवाणीचे अनेक पडदे लावलेले होते. इतक्यात अचानक एक कोलाहल ऐकू आला. अवजड वाहनांचा जथा कोठूनतरी येऊन डावीकडे चालला होता. एकदम प्रत्येक जण चौकाकडे धावताना दिसला. त्या मुलीने घाबरून स्तंभाच्या पायथ्याशी असलेल्या सिंहाच्या आडोशाला एकदम आश्रय घेतला व नंतर तीही गर्दीत सामील झाली. विन्स्टनही त्या दिशेने पळू लागला. पळतापळता त्याला लोकांच्या आरडाओरड्यातील जे शेर ऐकू आले त्यावरून त्याला कळले की, युरेशियन कैद्यांचा एक तांडा चाललेला होता.

चौकाची दक्षिण बाजू दाट गर्दीने बंद झालेली होती. एरवी अशा झोंबाझोंबीच्या गर्दीत विन्स्टन नेहमीप्रमाणे कडेला झाला असता; पण आता तो याच गर्दीत रेटारेटी करीत, धक्केबुक्के खात, वेडीवाकडी वाट काढीत पुढे सरकत होता. तो आता गर्दीच्या अगदी मध्यभागी पोहोचला होता. लवकरच तो त्या मुलीपासून एका हाताच्या अंतरापर्यंत पोहोचला, पण वाटेत एक आडदांड मजूर व तेवढीच एक आडदांड बाई (बहुतेक ती त्याची बायको असावी) असे दोघे उभे राहिले होते. त्यांची ती एक मांसल भिंत भेदणे खरोखरीच कठीण होते. विन्स्टनने बाजूला रेटा देत देत त्या दोघांच्या मध्ये एक जोरदार धक्का देऊन आपला खांडा यशस्वीपणे घुसविला. क्षणभर त्याला असे वाटले की, त्या दोघांमध्ये तो चिरडला जात होता व त्याची आतडी दाबल्याने त्यांचा आता लोळागोळा होणार, पण एवढ्यात तो पुढे निसटला. तो थोडासा घामेजून गेला होता. आता ती मुलगी त्याच्या शेजारीच खांद्याला खांडा लावून उभी होती, पण दोघेही फक्त समोरच आपली नजर खिळवून उभे होते.

ट्रक्सची एक रांग रस्त्यातून सावकाश चाललेली होती. प्रत्येक ट्रकमध्ये सब मशिनगन घेतलेला व लाकडासारखा कडक चेहरा ठेवलेला पहारेकरी एकेका कोपऱ्यावर उंचावर उभा होता. पीतवर्णाची अनेक लहान लहान माणसे दोन पायांवर व दाटीवाटीने ट्रकमध्ये बसून होती. त्यांच्या अंगात हिरव्या रंगाचे व अत्यंत घाणरेडे गणवेश होते. त्यांच्या त्या चपट्या नाकांच्या मंगोलवंशी चेहऱ्यांवर दुःखाची छाया दिसत होती. ट्रकमधून बाहेर बघताना ते भकास नजरेने आणि शून्यात नजर लावून बसलेले होते. मध्येच कधीतरी जेव्हा ट्रकला हादरा बसे तेव्हा धानूचा खळखळ आवाज येई. कारण सर्व कैद्यांचे पाय साखळ्यांनी बांधून टाकले होते. एकामागोमाग एक ट्रक भरभरून येत होते आणि असे शेकडो दुःखी चेहरे लोकांच्या नजरेसमोरून चाललेले होते. विन्स्टनला हे ठाऊक

असल्याने तो त्यांच्या चेहऱ्याकडे क्वचितच पाहत होता. त्या मुलीचा खांद्या आणि कोपऱ्यापर्यंतचा हात त्याला दाबून चिकटलेला होता. तिचा गाल त्याच्या एवढा जवळ आला होता की, त्याचा उबदारपणा विन्स्टनला जाणवत होता. कॅन्टीनमध्ये जसा तिने संभाषणाचा ताबडतोब ताबा घेतला होता, तसाच आताही तिने घेतला. त्याच त्या पूर्वीसारख्या निर्विकार आवाजात तिने बोलणे सुरू केले. बोलताना तिचे ओठ क्वचितच हलताना दिसत होते. तिचे बोलणे म्हणजे नुसते गुणगुणणे होते! लोकांच्या कोलाहलात आणि ट्रक्सच्या खडखडाटात ते सहज बुडून जात होते.

“माझे बोलणे तुला ऐकू येत आहे का?”

“होय.”

“रविवारी दुपारी तुला मोकळा वेळ आहे का?”

“होय.”

“मग नीट ऐक. मी सांगते, ते तुला नीट ध्यानात ठेवावयास हवे. पॅडिन्टन स्टेशनवर प्रथम जायचे नि....”

पुढे त्याने कसे कसे जायचे, याचा मार्ग तिने त्याला सांगितला. त्यात एखाद्या लष्कराच्या मोहिमेसारखा अगदी बारीकसारीक तपशील भरलेला होता. त्याला या तपशीलाचे फार आश्चर्य व कौतुक वाटले – रेल्वेचा अर्ध्या तासाचा एक प्रवास होता. नंतर स्टेशनबाहेर पडून डावीकडे वळायचे होते. रस्त्यावरून दोन किलोमीटर अंतर चालायचे होते. मग एके ठिकाणी नुसतेच फाटक दिसले असते. त्याच्यावरील आडवा गज गायब झालेला असणार होता. तिथून आत शिरल्यावर शेतातून एक वाट गेलेली दिसणार होती. मग उंच गवतातील छोटा रस्ता लागणार होता. नंतर झुडपातून जाणारी एक पाऊलवाट लागणार होती. मग एक खाली पडलेले व वतून गेलेले झाड दिसले असते. त्यावर शेवाळे चढलेले होते. बस्स! तिथेच जाऊन थांबायचे होते. असा तो एकूण तपशील होता. जणूकाही तिच्या मेंदूवरच हा नकाशा छापलेला होता. शेवटी ती पुटपुटत म्हणाली, “हे सारे लक्षात राहिल ना?”

“होय.”

“प्रथम डावीकडे वळ, मग उजवीकडे, मग परत डावीकडे आणि फाटकाच्या वरील आडवा गज गायब आहे. लक्षात ठेव!”

“होय. किती वाजता?”

“पंधराच्या सुमारास. तुला कदाचित वाट पाहावी लागेल. मी तिथे वेगळ्या रस्त्याने येईन. सर्व नीट लक्षात राहिल अशी खात्री आहे ना?”

“होय.”

“मग आता माझ्यापासून चटकन दूर जा.”

शेवटचे वाक्य तिने बोलावयाची जरूरी नव्हती, पण काही वेळ त्यांना एकमेकांपासून दूर होता येईना. गर्दीमध्ये ते अडकून पडलेले होते. रांगेने एकामागोमाग एक ट्रक्स चालले होते. लोक अजूनही त्या ट्रक्सकडे अधाशीपणे व ‘आ’ वासून पाहत होते. सुरुवातीला जमावातून थोडे निषेधाचे व टिंगलीचे आवाज आले होते; पण ते फक्त पक्षाच्या सभासदांनीच काढलेले होते. लवकरच तेही आवाज बंद झाले. सर्वांच्यात आता फक्त औत्सुक्याचीच भावना उरली होती. युरेशियातील असोत वा इस्टेशियातील असोत, परदेशी माणसे म्हणजे त्यांच्यासाठी एक प्रकारचे विचित्र प्राणीच होते. एरवी कोणी कधीच परदेशी माणसाला पाहू शकत नव्हते. असा माणूस फक्त कैद्यांच्या वेष्टात अन् ओझरत्या दृष्टिक्षेपातच पाहायला मिळे! काही कैद्यांना युद्धकैदी म्हणून फाशी दिली जाई; पण बाकीच्या कैद्यांचे पुढे काय होत असे, याचा कोणालाच पत्ता लागत नसे. कारण ते नुसते नाहीसे होऊन जात. त्यांची वेठबिगार छावण्यांत रवानगी होत असावी, असे सर्व जण धरून चालले होते. गोल, मंगोल वंशीय चेहऱ्यांनी मळकट, दाढी वाढलेल्या व थकलेल्या अशा युरोप वंशीय चेहऱ्यांपुढे माघार घेतलेली दिसत होती. त्यांच्या त्या लहान-लहान गालांच्या हाडांच्या वर आलेल्या बारीक फटींच्या डोळ्यांतून विन्स्टनच्या डोळ्यांत कधी कधी एका चमत्कारिक व तीव्र भावनेने पाहिले जाई व नंतर चटकन पुन्हा नजर दुसरीकडे वळविली जाई. तांडा आता संपत आलेला होता. विन्स्टनला शेवटच्या ट्रकमध्ये एक वयस्कर माणूस दिसला. त्याचे डोके व चेहरा म्हणजे पांढऱ्या केसांचा एक मोठा गुंता वाटत होता. तो आपली दोन्ही मनगटे एकमेकांवर ठेवून उभा होता. जणूकाही तसे नेहमी करण्याची त्याला सवयच होती! विन्स्टनला आणि त्या मुलीला आता एकमेकांपासून लवकरात लवकर दूर जाणे भाग होते, पण त्यांच्या सभोवती

अजूनही गर्दी होती. निघताना अगदी शेवटच्या क्षणी तिने त्याच्या हाताला स्पर्श केला नि तो थोडासा दाबून सोडला.

तिने जेमतेम दहा सेकंदच त्याचा हात दाबला असेल आणि तरीही 'खूप वेळ आपण एकमेकांचे हात घट्ट पकडलेले आहोत' असे त्याला वाटले. तिच्या हाताचा तपशील लक्षात घेण्यास एवढा वेळ त्याला सहज पुरला होता. त्याने तिची लांबसडक बोटे अजमाविली, तिची नीट कापलेली नखे त्याला कळून आली, काम करून करून हाताच्या पंजावर ओळीने पडलेले घट्टे त्याला समजले आणि तिचे मनगटाखालील मऊ स्नायूही त्याला जाणवले. तिचा हात प्रत्यक्ष पाहिल्यानंतर त्याला जे जे काही समजले असते, ते सारे सारे त्याला नुसत्या स्पर्शातून कळले! त्याच क्षणी त्याच्या लक्षात आले की, त्याने अजून तिचे डोळे नीट पाहिले नव्हते. 'हिच्या डोळ्यांचा रंग कोणता आहे, हे आपल्याला अजून माहिती नाही. बहुधा तो तपकिरी असावा.' पण काळ्या केसांच्या अनेक व्यक्तींचे डोळे निळे असल्याचे त्याने पाहिले होते. तोंड वळवून तिला पाहणे म्हणजे कधीच मान्य न केला जाणारा मूर्खपणा त्याच्या हातून घडला असता. एकमेकांच्या हातात हात गुंफून, दुसऱ्याच्या अदृश्य शरीराला आपले शरीर दाबून धरीत ते दोघे एकाग्रपणे फक्त समोर पाहत होते अन् त्या मुलीच्या डोळ्यांऐवजी त्या वयस्कर कैद्याचे दुःखी डोळे केसांच्या घरट्यातून विन्स्टनकडे रोखून पाहत होते.

रानातील ठरलेल्या वाटेने विन्स्टन चालला होता. वाटेत रंगीबेरंगी प्रकाशांचे तुकडे व छाया पसरलेल्या होत्या. जिथे फांद्यांची गुंतागुंत कमी होती, मोकळी जागा झालेली होती, तिथे सोनेरी प्रकाश भरून राहिलेला दिसत होता. तो आता अशाच एका जागी येऊन झाडाखाली थांबला होता. त्याच्या डावीकडची जमीन छोट्या छोट्या ब्लूबेल्सच्या रोपांमुळे धूसर बनलेली होती. वारा तर असा मंद वाहत होता की, जणूकाही तो तिथे असणाऱ्याच्या त्वचेला नाजूकपणे चुंबून जात होता. ती मे महिन्याची दोन तारीख होती. रानातील अंतर्भागातून कबुतरांचे घुमणे ऐकू येत होते.

तो थोडा लवकरच तिथे पोहोचला होता. येथवरची मजल मारण्यास त्याला कसलीही अडचण आली नव्हती. एरवी विन्स्टन या प्रकारात घाबरला असता, पण ती मुलगी एवढी तयार वाटत होती, की आता त्याला फारशी भीती वाटेनाशी झाली होती. एखादी सुरक्षित जागा शोधून काढण्यासाठी तिच्यावर विश्वास टाकावयास त्याची हरकत नव्हती, परंतु याचा अर्थ ग्रामीण भागात लंडनपेक्षा जास्त सुरक्षितता होती, असे नाही. अर्थात, तिथे शहरातल्यासारखे प्रकाशवाणीचे पडदे नव्हते, हे जरी खरे असले, तरी कुठेही मायक्रोफोन्स गुप्तपणे लपविलेले असल्याने कोणाचाही आवाज कोठेही सहज टिपला जाऊन ओळखता येत असे. शिवाय लक्ष न वेधता प्रवास करणे अशक्य होते. कारण शंभर किलोमीटरपेक्षा जास्त अंतर जायचे असल्यास पासपोर्ट व परवानगी लागत होती. कित्येकदा गस्तीचे पोलीस स्टेशनवर घुटमळत असत. पक्षाचा सभासद दिसला की, ते कागदपत्रे मागून घेत, तपासत आणि चमत्कारिक प्रश्न विचारून बेजार करीत. सुदैवाने वाटेत तसे काहीही झाले नव्हते. स्टेशनवरून पुढे चालताना अधूनमधून मागे सावधगिरीची नजर टाकून कोणी पाठलाग करीत नाही ना, याची तो खात्री करून घेत होता. आगगाडीत मजूर वर्गच खच्चून भरला होता. उन्हाळ्यातील सुरेख हवा असल्याने ते सारे सुट्टीच्या आनंदात वावरत होते. विन्स्टनच्या डब्यातील सान्या बैठका लाकडी होत्या. तो डबा केवळ एकाच विशाल कुटुंबामुळे ठासून भरलेला होता. त्यात तोंडाचे बोळके झालेल्या आजीबाईंपासून एक महिन्याच्या लहान मुलापर्यंत सारे जण होते. गावाकडील सासुरवाडीला जाऊन तिथे ते सर्व जण अर्धा दिवस खर्च करणार होते. विन्स्टनशी ते अगदी मनमोकळेपणे बोलत होते. “आपण गावाकडे जाऊन तेथील काळ्या बाजारात मिळणारे चांगले लोणी जमल्यास आणणार आहोत.” हेसुद्धा त्यांनी भाबडेपणे त्याला सांगून टाकले.

आता ती वाट अधिक रुंद झालेली होती. तिने सांगितल्याप्रमाणे एक मिनिटातच तो एका पायवाटेवर आला. गुरेढोरे झाडाझुडपांतून जाऊन जाऊन ही पायवाट तयार झालेली होती. त्याच्याजवळ घड्याळ नव्हते, पण अजून पंधरा वाजावयाचे होते, हे नक्की! पायाखाली ब्लूबेल्सची रोपे आता एवढी दाट झाली होती की, त्यांच्यावर पाय पडू नये म्हणून खबरदारी घेणे त्याला कठीण होत होते. त्याने खाली वाकून त्यांतील काही फुले तोडण्यास सुरुवात केली. असे करण्यात ‘वेळ घालविणे’ हा एक उद्देश होताच. शिवाय ‘ती आल्यावर या फुलांचा एक गुच्छ तिला नजर करावा’ अशीही एक अस्फुट कल्पना त्याच्या मनात होती. फुले एकत्र करून त्याने एक मोठा गुच्छ तयार केला. त्याचा मंद वास घेत असतानाच कोणाचातरी पाय पडल्याने मोडलेल्या काटकीचा आवाज त्याला ऐकू आला. तो भीतीने थिजून गेला. तरीही तो ती निळी फुले खुडतच राहिला, कारण हीच कृती करत राहणे सर्वात योग्य होते. कदाचित, तीच आली असण्याची शक्यता होती किंवा कदाचित त्याच्या मागावर जे कोणी असले असते, तेच अखेर आले असते! ‘एकदम मागे वळून पाहणे म्हणजे आपण अपराधी आहोत असे भासवून देण्यासारखे आहे.’ त्याने एकामागोमाग एकेक फुले खुडणे चालूच ठेवले. त्याच्या खांद्यावर एक हात हलकेच ठेवला गेला.

त्याने मान वर करून पाहिले. ती तीच मुलगी होती. तिने नुसते डोके हलवून त्याला एक खूप केली. त्या खुणेत सावधगिरीचा सूचना होती – अजिबात आवाज करू नकोस! पुढे जाऊन हाताने झुडपे दूर करीत ती वाट काढू लागली. विन्स्टनला मार्गदर्शन करीत ती अरुंद वाटेने रानात आणखीन आत नेत होती. ती पूर्वी तेथे येऊन गेलेली होती, हे उघड दिसत होते. कारण वाटेतील दलदल ती नेहमीचा सराव असल्याप्रमाणे चुकवत चालली होती. विन्स्टन तिच्यामागून चालला होता. त्याच्या हातात अजूनही तो गुच्छ होता. ती आल्यानंतर सुरुवातीला त्याचा ताण

नाहीसा झाला होता. तिच्यामागून जाताना तिचे हलणारे काटक व सडपातळ शरीर आणि कंबरेभोवती शेंदरी खमीज घट्ट गुंडाळल्याने तिच्या नितंबाचा उठून दिसणारा आकार पाहिल्याने 'तिच्यापेक्षा आपण कमी दर्जाचे आहोत' या भावनेचे दडपण त्याच्यावर आले. 'एखाद्या वेळेस तिने जर मागे वळून पाहिले, तर कोणी सांगावे, ती आपला बेत बदलून माघार घेईल' असे त्याला वाटू लागले. हवेची आल्हादकता व पानांचा हिरवेपणा पाहून तर तो आणखीनच खचू लागला. स्टेशनपासून येथवर चालत येताना मे महिन्यातील सूर्यप्रकाशाने तो अस्वस्थ झाला होता. त्याला कसेतरीच वाटू लागले होते. तो निस्तेज दिसू लागला होता. याचे कारण सतत चार भिंतीआड राहिल्याने खुली हवा व प्रकाश त्याला एकदम सहन होत नव्हता. शरीराच्या रोमरंध्रात लंडनमधील काजळीचे कण साठविलेला असा तो चार भिंतीतील प्राणी झालेला होता. 'आपल्याला मोकळ्यावर व स्वच्छ सूर्यप्रकाशात तिने अद्याप पाहिले नसावे' असे त्याच्या लक्षात आले. तिने सांगितलेल्या त्या पडलेल्या झाडापाशी ते आले. उड्या मारीतच ती पुढे गेली व वाटेतील झुडपे तिने बाजूला सारली. त्या झुडपांपलीकडे मोकळी जागा नसावी, असे दिसत होते. जेव्हा विन्स्टन तिच्यामागोमाग गेला तेव्हा तो खरोखरच मोकळ्या जागेत आला होता. तो एक लहान उंचवटा होता. त्याच्यावर गवत उगवलेले होते. उंचवट्याभोवताली सर्वत्र उंच झाडे उगवून आत झुकल्याने ती जागा पूर्णपणे बंदिस्त झाली होती. ती थांबली व मागे वळली.

"अखेर आपण आलो तर!" ती म्हणाली.

तिच्यापासून तो अनेक पावले दूर होता. अजूनही त्याने तिच्याजवळ जाण्याचे धाडस केले नव्हते.

"वाटेत मला काहीही बोलावयाचे नव्हते." ती सांगू लागली, "कारण कदाचित मायक्रोफोनचे माइक वाटेत दडविलेले असणे शक्य होते. ते तिथे असतील, असे मला वाटत नाही, पण असूही शकतात. त्या हलकटांपैकी कुणीतरी आपला आवाज ओळखण्याची शक्यता नेहमीच असते. आता इथे ठीक आहे."

त्याला अजूनही तिच्याजवळ जाण्याचे धैर्य होत नव्हते. "इथे खरेच आपण ठीक आहोत ना?" त्याने तिला बावळटपणे तोच प्रश्न परत विचारला.

"होय, या झाडांकडे बघ." ती म्हणाली. अंश जातीची ती लहान झाडे होती. कधीतरी ती तोडलेली होती व त्यानंतर परत त्यांची वाढ होऊन त्यांचे असंख्य उंच खांबे झाले होते. मनगटापेक्षा त्यांची जाडी अधिक नव्हती. "इथे माइक लपवण्याइतकी जागाच नाही. शिवाय मी पूर्वी इथे आलेली होते."

त्यांचे फक्त संभाषण चालू होते. तो हळूहळू तिच्याजवळ गेला. ती त्याच्यासमोर आता सरळ, ताठ उभी होती. तिच्या चेहऱ्यावर स्मित होते, तसाच किंचित उपहासही वाटत होता. तो इतका सावकाश कसा वागत होता, याचे तिला नवल वाटल्याने बहुधा तसे भाव तिच्या चेहऱ्यावर आले होते. त्याच्या हातातील फुले जमिनीवर पडली. जणू ती आपोआप न पडली असेच वाटले. त्याने तिचा हात हातात घेतला.

तो म्हणाला, "तुझा विश्वास बसणार नाही, पण तुझे डोळे कोणत्या रंगाचे आहेत, हे मला या क्षणापर्यंत माहीत नव्हते." ते तपकिरी असल्याचे आता त्याच्या लक्षात आले. फिक्या तपकिरी रंगात ब्रशने अधूनमधून काळ्या रंगाचे फटकारे मारले, तर ज्या रंगाचा भास निर्माण होईल, तसा तिच्या डोळ्यांचा रंग होता, असे त्याला वाटले.

"मी खरा कसा दिसतो, ते आता तू पाहिले आहेसच. तुला अजूनही माझ्याकडे बघवते का?" तो म्हणाला.

"होय, अगदी सहज!"

"मी एकुणचाळीस वर्षांचा आहे. मला एक पत्नी आहे आणि तिच्यापासून माझी अद्याप सुटका होत नाही. माझ्या पायाच्या शिरांना व्हेरिकोज झाला आहे. माझे पाच दात कृत्रिम आहेत."

"मग? बिघडले कुठे! मी असल्या गोष्टी मनावर घेत नाही."

पुढच्याच क्षणी, नक्की कोणी आपण होऊन केले ते सांगता येणार नाही, पण ती दोघे एकमेकांच्या मिठीत होती. सुरुवातीला 'हे सारे खरेच आहे का?' अशी शंका वाटणारी भावना त्याला झाली. बाकी त्याला काहीही वाटले नाही. तिचा तरुण देह त्याला घट्ट बिलगलेला होता. काळे केस असलेले तिचे डोळे त्याच्या चेहऱ्यावर दाबले गेले होते. तिने आपला चेहरा वर केला नि तो तिच्या रुंद व लाल लाल ओठांची चुंबने घेऊ लागला. आपल्या हातांनी तिने त्याचे डोळे मागून घट्ट पकडले होते. ती सारखी त्याला 'डार्लिंग, माझ्या हिऱ्या, लाडोबा.' असे म्हणत होती. त्याने तिला खाली जमिनीवर ओढले. ती त्याला अजिबात प्रतिकार करीत नव्हती. तो तिच्याशी वाटेल ते करू शकत होता; पण खरेतर केवळ स्पर्शाखेरीज इतर कोणतीही शारीरिक संवेदना त्याला होत नव्हती. त्याला या एकूण

घटनेचे अतिशय आश्चर्य व अभिमान वाटत होता. जे काही घडत होते त्याबद्दल त्याला आनंद होत होता; पण त्याची शारीरिक भूक त्याला सोडून गेली होती. कदाचित हे सारे फार वेगाने घडल्यामुळे असेल; पण तिच्या तारुण्यामुळे व सौंदर्यामुळे तो भेदरला होता. स्त्रीवाचून राहण्याची त्याला अतिच सवय झाली असावी; पण तरीही त्याला असे का होत होते, हे त्याला कळेना. ती उठली व आपल्या केसांत अडकलेले एक निळे फूल तिने काढले. ती त्याला टेकून बसली. आपल्या हाताचा विळखा तिने त्याच्या कमरेला घातला.

“नेव्हर माइन्ड डियर! त्याचे काही एवढे मनावर घेऊ नकोस. एवढी काही घाई नाही. आपल्याजवळ अजून संबंध दुपार आहे. ही जागा लपायला चांगली आहे की नाही? एकदा आमची सर्वांची सहल या बाजूला आली होती. त्या वेळी मी रस्ता चुकले असताना ही जागा मला सापडलेली होती. कोणी जर आपल्या दिशेने येत असेल, तर ती व्यक्ती शंभर मीटर अंतरावर आली की, इथे आपल्याला लगेच कळून येते.”

“तुझे नाव काय आहे?” विन्स्टनने विचारले.

“ज्यूलिया. मला तुझे नाव माहिती आहे. विन्स्टन, विन्स्टन स्मिथ आहे.”

“तुला कसे कळले ते?”

“अरे वेड्या, माहिती शोधून काढण्यात तुझ्यापेक्षा मी अधिक हुशार आहे. बरे, मला असे सांग की, त्या दिवशी मी तुला चिठ्ठी दिली त्याच्या आधी तुला माझ्याबद्दल काय वाटत होते?”

तिला खोटे सांगावयाचा मोह त्याला अजिबात झाला नाही. जे काही सर्वात वाईट होते, ते सांगून प्रेम करण्यास सुरुवात करावी असे त्याला वाटले.

तो म्हणाला, “तुला पाहताच मला तुझा तिरस्कार वाटे. तुझ्यावर बलात्कार करून नंतर तुला ठार करावे, अशी इच्छा निर्माण होई. पंधरा दिवसांपूर्वीच तुझ्या डोक्यात रस्त्यावरचा दगड घालून तुझा खून करावा, असा विचार मी अगदी गंभीरपणे करीत होतो. तुला खरेच जाणून घ्यायचे असेल, तर आता सांगतो की, तू थॉट पोलिसांची खबरी असावीस अशी मी कल्पना केली होती.”

ती आनंदाने पोटभर हसली. तिची नकली भूमिका किती उत्कृष्ट वठली होती, याचे ते तिला प्रशस्तीपत्रच वाटले!

“थॉट पोलिसांनाही संशय आला नसेल! तुला नाही असे वाटत?”

“अं, अगदी तसेच काही नाही; पण तुझ्या एकंदरीत स्वरूपावरून... म्हणजे तू तरुण, ठणठणीत प्रकृतीची व उत्साही दिसत असल्याने... मला वाटले की बहुधा...”

“तुला वाटले की, मी पक्षाची एक कट्टर सभासद आहे. पक्षाच्या ‘आदर्श सभासदाप्रमाणे’ माझी उत्ती आणि कृती असते. मोठे फलक, मिरवणुका, घोषवाक्ये, खेळ, सर्वांच्या मिळून काढलेल्या सहली वगैरे, वगैरे नेहमीचा मालमसाला हे वाटायला कारणीभूत झाला आणि तुला हेही वाटले असणार की, मला जर किंचित संधी मिळाली, तर ‘तू विचारगुन्हेगार आहेस’ अशी चुगली करून मी तुला ठार करेन. हो ना?”

“होय, असेच काहीतरी मला वाटले. खूप तरुण मुली अशाच असतात, हे ठाऊक आहे तुला?”

“ह्या गोष्टीमुळेच हा सारा समज होत असतो.” असे चिडून म्हणत तिने आपल्या कमरेभोवतालचा तो ज्युनियर ॲन्टी सेक्स लीगचा शेंदरी खमीज ओरबाडून काढला आणि एका फांदीवर भिरकावून दिला. कमरेला स्पर्श झाल्याने तिला एका गोष्टीची आठवण झाली. मग तिने आपल्या ओव्हरऑलच्या खिशात हात घालून एक छोटे चॉकलेट बाहेर काढले. तिने त्याचे दोन अर्धे तुकडे केले व एक तुकडा विन्स्टनला दिला. ते घेण्यापूर्वी नुसत्या वासानेच त्याला कळले की, ते चॉकलेट नेहमीसारखे नव्हते. ते अत्यंत वेगळे होते. ते गडद व चकाकणारे होते. ते एका चांदीच्या कागदात गुंडाळलेले होते. नाहीतर नेहमीचे चॉकलेट असते, तर ते फिक्या तपकिरी रंगाचे, चुरा होणारे असले असते. त्याच्या चवीचे वर्णनच करावयाचे झाले असते, तर ‘कचरा जाळल्यावर येणाऱ्या धुराच्या वासासारखी चव’ एवढेच सांगता आले असते. तिने दिलेल्या तुकड्यासारख्या चॉकलेटची चव त्याला एखाददुसऱ्या वेळेस चाखावयास मिळाली होती. त्या चॉकलेटचा वास प्रथम येताच त्याची स्मृती चाळवली गेली. त्याला नीट काही आठवेना, पण ही स्मृती फार भयंकर व अस्वस्थ करणारी होती.

“तू हे कोठून मिळवलेस?” त्याने विचारले.

“काळ्या बाजारातून!” तिने बेपर्वाईने सांगितले. “तसे पाहिले, तर मी अशी मुलगी दिसते बघ! मी खेळ चांगले

खेळू शकते. 'स्पाइजमध्ये' मी गटनायिका होते. आठवड्यातून तीन संध्याकाळी मी ज्युनियर ॲन्टी सेक्स लीगसाठी स्वेच्छेने काम करते. लंडन शहरभर तासन्तास मी त्यांची ती भिकार पोस्टर्स चिकटविण्यात घालवलेली आहेत. मिरवणुकीत मी फलकाचे एक टोक नेहमी धरलेले असते. मी नेहमी उत्साही दिसते आणि कोणतेही काम निघाले की, अंग चोरत नाही. गर्दीबरोबर नेहमी ओरडून मी माझा आवाज त्यांच्यात मिसळून देते. अन् असे करीत राहिल्यानेच मला सुरक्षितता मिळते."

विन्स्टनच्या जिभेवर चॉकलेटचा पहिला बारीक तुकडा विरघळला. त्याची चव छान लागत होती, पण या निमित्ताने उफाळून आलेली ती स्मृती जाणिवेच्या कडेकडेने फिरत होती. त्याला काहीतरी जबरदस्त वाटत होते, पण त्यातून स्पष्ट आकार निर्माण होत नव्हता. डोळ्यांच्या अगदी कडेच्या बाजूने एखाद्या वस्तूची जशी अस्पष्ट प्रतिमा जाणववी, तसे काहीसे हे होते. 'कशाचातरी विनाश करून काहीतरी सोडवायचे होते, पण ते काही जमले नाही.' अशी काहीतरी ती आठवण होती. शेवटी त्याने ती स्मृती झटकून टाकली.

तो म्हणाला, "तू किती तरुण आहेस! माझ्यापेक्षा दहा किंवा पंधरा वर्षांनी तू तरुण असणार. माझ्यासारख्या माणसात तुला काय आकर्षण वाटले?"

"ते तुझ्या चेहऱ्यातच आहे. त्यामुळेच एक प्रयत्न तर करून पाहावा, अशी मला इच्छा झाली. जी माणसे 'त्यांची' नसतात, त्यांना ओळखणे मला चांगले जमते. तुला पाहताक्षणीच माझ्या लक्षात आले की, तू 'त्यांच्या विरुद्ध' आहेस."

'त्यांच्या विरुद्ध' म्हणजे पक्षाविरुद्ध असा अर्थ होत होता. अन् याहीपेक्षा कहर म्हणजे ती पक्षाच्या आतील वर्तुळातील सभासदांची अगदी बेधडकपणे टर उडवून त्यांच्याबद्दल तुच्छतेने बोलत होती. इतर कोणत्याही जागेपेक्षा ते इथे अधिक सुरक्षित होते, हे विन्स्टनला माहिती होते. तरीही तिचे हे असले बोलणे ऐकून तो अस्वस्थ झाला. तिच्या तोंडात ही रांगडी भाषा कशी आली होती, याचेच त्याला फार आश्चर्य वाटत होते. पक्षसभासदांनी बोलताना असभ्य शब्द कधीही वापरावयाचे नसत. विन्स्टनने तसले शब्द व तेही मोठ्याने क्वचितच उच्चारले असतील. अन् ज्यूलिया मात्र पक्षाबद्दल, विशेषतः पक्षाच्या आतील वर्तुळातील सभासदांबद्दल असले शब्द वापरत होती. त्यांच्याबद्दल असले शब्द न वापरणे तिला अशक्यच होते, असे दिसत होते. घाणेरड्या गल्लीबोळांत भिंतीवर जे घाणेरडे शब्द खडूने लिहिलेले असत, तशा शब्दांत ती बोलत होती. त्याला हे आवडले नव्हते, असे नाही. पक्ष व तत्संबंधी जे जे काही असेल, त्याविरुद्ध बंड करून उठणाऱ्या तिच्या मनाची लक्षणे फक्त यातून प्रकट होत होती. एक प्रकारे ही नैसर्गिक व निरोगी गोष्ट होती. पोटातील मळमळ बाहेर ओकून टाकल्यावर जसे बरे वाटते, तसा हा प्रकार होता. ती दोघे त्या मोकळ्या जागेतून बाहेर पडली व पुढे चालू लागली. जेव्हा जेव्हा वाट रुंद होऊन दोघांना बरोबर चालण्याची संधी मिळे, तेव्हा तेव्हा ते एकमेकांच्या कमरेला हातांनी विळखे घालत, ऊनसावल्यांच्या रांगोळ्या अंगावर घेत चालत राहत. तो खमीज दूर झाल्यामुळे तिची कंबर किती नाजूक होती, हे त्याला जाणवले. बोलताना त्यांचा आवाज मोठा होत नव्हता. ते नुसती कुजबुज करीत होते. कारण त्या मोकळ्या जागेबाहेर चालताना अत्यंत शांतपणे चालावे लागणार होते, असे ज्यूलियाने त्याला सांगितले होते. आता ते त्या छोट्या रानाच्या कडेला आले. तिने त्याला थांबविले.

"बाहेर मोकळ्या जागी जाऊ नको. कोणीतरी लक्ष ठेवीत बसलेले असेल. आपण जोपर्यंत फांद्याच्या आत आहोत तोपर्यंत ठीक आहे."

हॅझेल झुडपांच्या सावलीत ती दोघे उभी होती. अगणित पानांमधून पाझरून त्यांच्या तोंडावर पडलेला सूर्यप्रकाश त्यांना तरीही थोडासा उष्ण वाटत होता. रान संपल्यानंतरची समोरची मोकळी जागा विन्स्टनने पाहिली आणि हळूहळू त्याला एक आश्चर्याचा धक्का बसत गेला. समोरचे दृश्य त्याला ठाऊक होते, परिचित होते. ते एक जुने व अधूनमधून कुरतडलेले कुरण होते. त्यातून मधूनच एक वेडीवाकडी पाऊलवाट गेलेली होती. इकडेतिकडे एखाददुसरे वारूळही दिसत होते. कुरणाच्या पलीकडे एल्म वृक्षाच्या फांद्या वाऱ्याच्या झुळकीबरोबर डोलताना दिसत होत्या. मोकळे केस सोडलेल्या स्त्रीने डोके हलविले की, तिच्या डोक्यातील दाट केसांची हलकीच सळसळ जशी जाणवते, तशी वृक्षांच्या पानांची सळसळ फांद्या हलल्या की जाणवे. नक्कीच कोठेतरी आसपास, दृष्टीच्या पलीकडे एखादा ओढ्याचा प्रवाह असणार होता. त्यात अधूनमधून शेवाळे साचलेले डोह असणार होते आणि त्यांत डेस मासे विहार करीत असण्याचीही शक्यता होती.

"इथे जवळपास कुठे ओढा आहे का?" तो कुजबुजला.

“आहे. त्या समोरच्या कुरणापलीकडे खरोखरीच एक ओढ्याचा प्रवाह वाहतो आहे. त्यात मोठमोठे मासे आहेत. काठावरील वाळुंजीच्या झुडपांची पाण्यावर सावली पडली की, त्या सावलीत ते शेषट्या हलवीत पडून राहतात.”

“खरोखरीच हा एक सोनेरी प्रदेश आहे!” तो पुटपुटला.

“सोनेरी प्रदेश?”

“काही नाही गं, मला कधीतरी स्वप्नात असा प्रदेश दिसतो.”

“ते बघ!” ज्यूलिया कुजबुजली. पाच मीटर अंतरावरील एका फांदीवर एक थ्रश पक्षी येऊन बसला होता. त्यांच्या चेहऱ्याच्या पातळीतच ही फांदी असल्याने त्यांना तो पक्षी नीट दिसत होता. कदाचित, त्या पक्ष्याला ती दोघे दिसली नसावीत. ते सावलीत होते, तर तो उन्हात होता. त्याने आपले पंख पसरून परत नीट, जागच्या जागी व्यवस्थित मिटवून ठेवले. आपले डोके क्षणभर खाली करून थोडेसे, पण असेकाही आत घेतले की, जणूकाही सूर्याला एखादे अभिवादन करावे. अन् यानंतर तो मंजूळ आवाजात सतत कूजन करू लागला. दुपारच्या त्या नीरव शांततेत त्याचा आवाज दचकवून टाकण्याइतपत मोठा वाटत होता. विन्स्टन व ज्यूलिया या दृश्यावर मोहीत होऊन एकमेकांना घट्ट बिलगून उभी राहिली. त्या पक्ष्याचे संगीतप्रसारण चालूच होते. मिनिटांमागून मिनिटे ते सतत चालू राहिले, पण त्यात तेच तेच स्वर नव्हते. त्या संगीतात सतत आश्चर्य वाटावे एवढे बदल होत होते. आपल्या गळ्यातून एकदा उमटविलेले स्वर तो परत अजिबात काढीत नव्हता. मध्येच तो काही सेकंद थांबे, आपले पंख पसरे, परत ते नीट मिटवून ठेवी, मग आपली ठिपक्या-ठिपक्यांची छाती फुगवून घेई नि परत तो संगीतस्रोत सुरू करे. ‘हा पक्षी कोणासाठी गातो आहे? कशासाठी गातो आहे? बरोबर कोणी जोडीदार नाही. कोणी स्पर्धक त्याच्यावर नजर ठेवून नाही. असे काय झाले, म्हणून तो या एकाकी रानाच्या कडेला फांदीवर बसून या रिकाम्या पोकळीत स्वर फेकतो आहे? जवळपास कुठे खरोखरीच मायक्रोफोन लपविलेला नाही ना?’ विन्स्टनला अचानक तीव्रतेने वाटून गेले. तो आणि ज्यूलिया एकमेकांशी अगदी हळूहळू आवाजात कुजबुजत होते. त्यांचे बोलणे मायक्रोफोन पकडू शकला नसता, पण त्या थ्रश पक्ष्याचे गाणे मात्र नक्कीच टिपले गेले असते. कदाचित मायक्रोफोनच्या दुसऱ्या टोकाला एखाद्या किड्यासारखा दिसणारा लहान माणूस हेतूपूर्वक ते ऐकत असण्याची शक्यता होती; पण त्याला फक्त ‘हे गाणेच’ ऐकू गेले असते. त्या पक्ष्याच्या संगीतामुळे विन्स्टन फार विचार करू शकला नाही. विन्स्टनच्या मनातील विचार व अंदाज त्या पक्ष्याने खरोखरीच पळवून लावले. जणूकाही तो संगीतमय ध्वनी म्हणजे एक प्रकारचा द्रव होता व त्या द्रवात तो पक्षी न्हाऊन निघालेला होता अन् पानांतून पाझरणारा सूर्यप्रकाश व हा ध्वनी यांच्यातील फरकही वाटेनासा होण्यापर्यंत विन्स्टनच्या मनात संदेह निर्माण झाला होता. विचार करणे थांबवून तो फक्त ते क्षण अनुभवू लागला. त्याच्या हाताच्या विळख्यात तिची कंबर त्याला मूदू व उबदार वाटत होती. त्याने तिला स्वतःकडे ओढून घेतले. आता त्या दोघांची छाती एकमेकांना भिडली होती. तिचा देह त्याच्या शरीरात विरघळून जात होता, असे त्याला वाटत होते. त्याचे हात तिच्या शरीरावर जिथे जिथे फिरत होते, तिथे तिथे जणूकाही उबदार पाण्याचा प्रवाह स्पर्श करून जात होता, असे तिला भासत होते. त्यांचे ओठ एकमेकांच्या ओठांना चिकटले होते. काही वेळापूर्वी त्यांनी एकमेकांचे जे कडकडून चुंबन घेतले होते, त्यापेक्षा हे अगदीच भिन्न होते. जेव्हा त्यांनी आपली तोंडे मागे घेतली तेव्हा त्या दोघांनीही खोल निःश्वास टाकले. तेवढ्याशा आवाजानेही तो पक्षी घाबरला व आपले पंख फडफडवीत तेथून उडून गेला.

विन्स्टनने आपले ओठ तिच्या कानावर ठेवले व तो परत कुजबुजला, “परत!”

“इथे नाही. पुन्हा त्या लपण्याच्या जागी आपण जाऊ. तिथे अधिक सुरक्षितता आहे.”

ते तेथून झटकन निघाले. अधूनमधून क्वचितच त्यांचा पाय काटक्यांवर पडून ‘कट’ आवाज येत होता. झाडातून वाट काढीत ते त्या मूळच्या मोकळ्या जागी परतले. जेव्हा ते त्या उंच झाडांच्या रिंगणात आले, त्या वेळी आपला चेहरा वळवून ती त्याच्यासमोर आली. त्या दोघांचा श्वास आता जलद चालला होता. तिच्या ओठांच्या कडेने तिचे स्मितहास्य परत अवतरले. एक क्षणभर तिने त्याच्याकडे पाहिले आणि आपल्या ओव्हरऑलच्या चेनला हात घातला. होय, बरोबर! त्या स्वप्नात जवळजवळ असेच झाले होते. त्याच्या कल्पनेप्रमाणेच तिने झटपट आपल्या अंगावरील कपडे टरकावून काढले. जेव्हा तिने ते तुच्छेतेने बाजूला भिरकावून दिले, त्या वेळी तिने तोच तो आविर्भाव दाखविला. तोच अविर्भाव, ज्यातील डोल व बेफिकीरमध्ये एका संबंध संस्कृतीचा, विचार करण्याच्या वेगळ्या पद्धतीचा संपूर्ण विनाश सामावलेला होता. तिचे गोरे शरीर उन्हात चमकत होते, पण क्षणभर त्याने तिच्या

शरीराकडे पाहिलेही नाही. त्याची नजर तिच्या चेहऱ्यावरच खिळून राहिली होती. तांबूस वांग असलेल्या तिच्या चेहऱ्यावर तेच ते बेपर्वाईचे मंद स्मित होते. तो तिच्यासमोर गुडघे टेकून बसला आणि तिचे हात त्याने आपल्या हातात घेतले.

“तू पूर्वी कधी असे केले होतेस का?”

“अर्थात! कितीतरी वेळा! असंख्य वेळा म्हण हवे तर.”

“पक्षाच्या सभासदांबरोबर?”

“होय, नेहमीच पक्षाच्या सभासदांबरोबर.”

“आतील वर्तुळातील सभासदांबरोबर?”

“छे:! त्या लांडग्यांबरोबर कधीच नाही. त्यांना अर्धी जरी संधी मिळत असेल, तरी त्यांच्यातील कितीतरी नक्की तयार होतील! ते दाखवितात तेवढे ते पवित्र व सच्चे नाहीत.”

त्याचे हृदय धडधडू लागले. ‘असंख्य वेळा तिने हे केले होते. म्हणजे शेकडो किंवा हजारो वेळा नक्कीच असणार!’ ज्या ज्या गोष्टी भ्रष्टाचाराच्या सूचक ठरत होत्या, त्या त्या गोष्टींमध्ये त्याला फार मोठी आशा वाटे. ‘कोणी सांगावे, कदाचित पक्ष आतून किडला असेल. स्वतःचे बुद्धिप्रामाण्य नाकारावयास लावणारा व अफाट कष्ट करावयास लावणारा पक्षाचा धर्म म्हणजे अन्याय व दुष्टपणा दडपून टाकण्याचे नुसते एक ढोंग असेल. जर आपल्याकडून साऱ्या सभासदांना महारोग किंवा गुप्तरोग यांचा संसर्ग करता आला असता, तर आपण तो अत्यंत आनंदाने केला असता!’ ज्या-ज्या गोष्टींनी पक्षाला कुजवले असते, कीड लावली असती, पोखरले असते, दुबळे केले असते, उद्ध्वस्त केले असते त्या-त्या सर्व गोष्टी करण्यास तो तयार होता! त्याने तिला खाली ओढले. तीही आता गुडघे टेकून बसली. ती दोघे आता समोरासमोर आली.

“ऐक, तुझा जितक्या अधिक माणसांशी संबंध आला असेल तितकी अधिक तू मला आवडशील. का, ते तुझ्या लक्षात आले का?”

“होय, अगदी उत्तम तऱ्हेने!”

“मला त्यांच्या पावित्र्याचा राग येतो, चांगुलपणाचा तिरस्कार वाटतो! त्यांचा कोणताही सदगुण अस्तित्वात राहता कामा नये. त्यांच्यातील प्रत्येक जण भ्रष्ट झाला पाहिजे; अगदी नखशिखान्त व अंतर्बाह्य भ्रष्ट झाला पाहिजे.”

“असे असेल तर डियर, मी तुला अगदी योग्यच आहे. मी अशीच नखशिखान्त भ्रष्ट झालेली आहे.”

“पण तुला असे मनापासून करावयास आवडते? फक्त माझ्याशीच असे नाही, पण एकूण परिस्थिती पाहिली, तर तुला काय वाटते? मला पक्षसभासद भ्रष्ट करावयाचे आहेत. ते काम जे कोणी करेल, ते मला आवडतील.”

“मला तुझे पटते सारे! त्या विचाराचाही मी आदर करते.”

तिने त्याच्या विचारांना दिलेली ही निःसंदिग्ध पावतीच होती. त्याला हेच ऐकावयाची इच्छा होती. त्याला नुसते एका व्यक्तीचे प्रेम नको होते, तर त्याबरोबर येणारी प्राण्याच्या पातळीवरील स्वयंप्रेरणाही त्याला हवी होती. साधीसुधी, नैसर्गिक स्वरूपातील वासनाही हवी होती. कारण ही वासना जर माणसात शिल्लक असली असती, तर ह्याच प्रेरणेच्या वाढीला गती देऊन, पक्षाला भ्रष्ट करून त्याचे तुकडे तुकडे करता आले असते. त्याने तिला गवतावर पाडले. काही वेळापूर्वी हातातून गळून पडलेल्या ब्ल्यूबेल्सच्या फुलांवर ती पडली. या वेळी विन्स्टनला आधीसारखी अडचण आली नाही. अखेर त्याने त्या कृतीचा शेवट पुरा केला!

दोघांची धपापणारी छाती आता हळूहळू मंदावत नेहमीसारखी खाली-वर होऊ लागली. एक प्रकारच्या सुखद, असाहाय्यतेच्या भावनेत ती दोघे एकमेकांपासून विलग होऊन शेजारी शेजारी पडली. ऊन आता चांगलेच तापलेले भासू लागले होते. ती दोघेही मलूल होऊन पडली होती. बाजूला टाकलेले ओव्हरऑल त्याने हात लांब करून ओढले व दोघांच्या अंगावर मिळून पांघरूण म्हणून टाकले. ताबडतोब ते निद्रेच्या स्वाधीन झाले. जवळजवळ अर्धा तास ते झोपून राहिले होते.

विन्स्टनला प्रथम जाग आली. तो उठून बसला व तिच्या तांबूस, वांग असलेल्या चेहऱ्याचे निरीक्षण करू लागला. आपल्या हातांची उशी करून ती अजूनही शांतपणे कुशीवर झोपली होती. तिचे ओठ सोडले, तर तिला सुंदर म्हणता येत नव्हते. जर नीट, जवळून पाहिले असले, तर तिच्या निळ्या डोळ्यांभोवती सुरकुत्यांच्या एक किंवा दोन रेषा होत्या. तिचे आखूड व काळे केस कल्पनातीत मऊ व दाट होते. तिचे आडनाव काय होते व ती कुठे राहत

होती, हे त्याला अजूनही माहीत नव्हते, असे त्याच्या लक्षात आले.

तो तरुण व काटक देह आता झोपेत असाहाय्य होऊन पडला होता. ते पाहून त्याच्या मनात दयेचे व संरक्षणाचे भाव जागृत झाले; पण पक्षी गात असताना हॅझेल वृक्षाखाली धुंदपणे अनुभवलेला तो हळुवारपणा आता काही परत येत नव्हता. त्याने तिच्या अंगावरील ओव्हरऑल बाजूला काढला आणि तिची गोरीपान व मऊ अशी कुशीची बाजू तो न्याहाळू लागला. त्याला वाटले, 'पूर्वीच्या काळात 'पुरुषाने स्त्रीच्या देहाकडे नुसते पाहिले आणि त्याला तिला भोगण्याची इच्छा उत्पन्न झाली' अशा पद्धतीच्या प्रेमकहाण्या होत्या, पण आता अस्सल प्रेम किंवा अस्सल वासनाही दिसत नाही. आता कोणतीच भावना शुद्ध नाही. कारण प्रत्येक गोष्टीशी भीती व तिरस्कार याच भावना निगडित झाल्या होत्या.' आलिंगनासाठी एकत्र येणे, हे त्यांचे युद्ध होते आणि त्याची मीलनात झालेली परिणती, हा विजय होता! तो एका पक्षावर केलेला प्रहार होता. म्हणून त्यांची ही कृतीही आता राजकीय कृती ठरली होती.

“आपण इथे परत एकदा येऊ.” ज्यूलिया म्हणाली. “लपण्याची एकच जागा सर्वसाधारणपणे दोनदाच वापरणे हितावह असते, पण अर्थातच अजून एक-दोन महिने आपल्याला इकडे फिरकता येणार नाही.” जेव्हा ती जागी होऊन उठून बसली तेव्हा तिची वागणूक एकदम बदलली. ती एकदम सावध झाली. महत्वाचे काम करण्यासाठी जेवढ्या गंभीरपणे माणूस हालचाली करतो तेवढ्या गंभीरपणे तिने आपले कपडे अंगावर चढविले. तो शेंदरी खमीज आपल्या कमरेभोवती गुंडाळून त्याची तिने गाठ बांधली अन् ती परतीच्या प्रवासाचा तपशील आखू लागली. ही आखणी तिलाच करू देणे त्याला योग्य वाटत होते. कारण विन्स्टनजवळ नसलेला व्यावहारिक धूर्तपणा तिच्याजवळ होता, हे उघडच होते. तसेच लंडनभोवतालच्या प्रदेशाची बारीकसारीक माहिती तिला होती, असेही दिसून येत होते. असंख्य कम्युनिटी सहलींबरोबर जाऊन जाऊन तिने हे ज्ञान संपादन केले होते. येताना तो ज्या मार्गाने आला होता, त्यापेक्षा जाण्याचा वेगळाच मार्ग तिने त्याला सांगितला आणि त्यामुळे तो वेगळ्याच रेल्वे स्टेशनवर पोचणार होता.

“घरातून बाहेर पडल्यावर ज्या मार्गाने तुम्ही जाता त्याच मार्गाने कधीही घरी परतू नका.” जणूकाही एखादे महत्वाचे तत्त्व उद्धृत करावे अशा थाटात ती बोलली.

प्रथम ती तेथून निघणार होती. मग अर्ध्या तासाने विन्स्टन तेथून निघणार होता. एरवी कामावरून सुटल्यावर कुठे भेटावयाचे होते याचे तिने एक संकेतस्थळ ठरविले. त्या स्थळी फक्त चारच वेळा भेटावयाचे ठरले. हे संकेतस्थळ एका उघड्यावरच्या बाजारात होते. तिथे सतत गर्दी व गोंगाट असे. तेथील दुकानांच्या गाळ्यांमध्ये ती रेंगाळत राहणार होती. बुटाचे बंद, शिवणाचा दोरा अगर तत्सम वस्तूंचा शोध घेण्याचा बहाणा करीत ती त्या बाजारात फिरणार होती. जर सर्वकाही आलबेल असले असते, तर खूण म्हणून तो जवळ आल्यावर ती रुमाल काढून त्यात आपले नाक स्वच्छ करण्याचा बहाणा करणार होती. जर तिने तसे केले नसते, तर तिला अजिबात ओळख न दाखविता तिच्याजवळून तो सरळ पुढे निघून जाणार होता. जर नशिबाने त्यांना साथ दिली असती, तर त्या भर गर्दीत मध्यभागी त्यांना पंधराएक मिनिटे एकमेकांशी बोलायला मिळणार होते आणि पुढच्या भेटीबद्दलही ठरविता येणार होते.

“आता मला गेलेच पाहिजे.” तिच्या सूचना त्याला नीट कळल्या असे तिला वाटताच ती म्हणाली. “मी १९ वाजून ३० मिनिटांनी तिथे येईन. ज्युनियर अ‍ॅन्टी सेक्स लीगसाठी पत्रके वाटणे वगैरे काम करण्यासाठी मला दोन तास जादा लागणार आहेत. किती हलकटपणा आहे नाही? जरा माझ्या कपड्यांवरील धूळ झटक बरे! माझ्या केसात काही काटक्या, कचरा वगैरे अडकला नाही ना? नक्की नाही ना? मग आता गुड बाय! माझ्या राजा, गुड बाय!”

तिने जाण्यापूर्वी त्याच्या मिठीत स्वतःला झोकून दिले, त्याचे जोरजोरात चुंबन घेतले आणि एक क्षणभर थांबून ती चटकन तेथून निघाली. झाडे बाजूला सारीत व अगदी किंचितही आवाज न करता त्या रानात ती पाहता पाहता अदृश्य झाली. अजूनही त्याला तिचे आडनाव व पत्ता माहिती झाला नव्हता; पण तरी फारसेकाही बिघडत नव्हते, कारण ते घरात एकत्र भेटण्याची किंवा त्यांनी एकमेकांना चिठ्ठ्या, पत्रे वगैरे लिखित स्वरूपात निरोप पाठविण्याची सुतराम शक्यता नव्हती.

पुन्हा त्या रानातील गुप्त जागी जाण्याची त्यांच्यावर कधी वेळच आली नाही. संबंध मे महिन्यांनंतर फक्त एकदाच आपले मीलन घडवून आणण्यात ते यशस्वी ठरले. ज्यूलियाला अशीच दुसरी एक लपण्याची जागा माहिती होती.

हे नवीन स्थळ म्हणजे एक पडके चर्च होते. तीस वर्षांपूर्वी ग्रामीण भागात जिथे एक अणुबॉम्ब पडला होता, तिथे ह्या पडक्या चर्चचे अवशेष उभे होते. त्याच्या आजूबाजूचा सारा भाग उजाड व निर्मनुष्य होता. त्या चर्चमधील घंटेच्या मनोऱ्यामध्ये त्यांनी आपले प्रेम परत एकदा एकमेकांना अर्पण केले. एकदा त्या जागी गेले की, सापडणे

अजिबात शक्य नव्हते, अशी ती एक सुरेख गुप्त जागा होती; पण तिथे जाताना मात्र फार धोका होता. एरवी ते रस्त्यात एकमेकांना भेटत होते. प्रत्येक संध्याकाळी वेगळा रस्ता व वेगळे संकेतस्थळ होते आणि एका वेळी कधीही अर्ध्या तासापेक्षा जास्त वेळ ते भेटत नव्हते. सर्वासमोर चोरून बोलण्याचे तंत्र माहिती झाल्यावर रस्त्यात एकमेकांशी बोलणे त्यांना जमत होते. फुटपाथवरील गर्दीत वाहत जात असताना एकमेकांच्या फार बरोबर न राहता, पण थोडे मागे-पुढे राहून, एकमेकांकडे न बघता, नजरा सरळ समोर ठेवून ते बोलत, पण हे बोलणे अर्थातच विचित्र व तुटक तुटक स्वरूपाचे होते. एखाद्या दीपगृहाचा प्रकाशाचा झोत जसा सतत झळकतो व विझतो-झळकतो व विझतो तशा प्रकारे त्यांचे हे संवाद झडत असत, कारण समोरून पक्षाचा गणवेश घातलेला कोणी येताना दिसला किंवा वाटेत प्रकाशवाणीचा पडदा दिसला, तर संवाद खंडित होऊन शांतता पसरे. अगदी घाव घातल्यासारखा संवाद तुटत असल्याने एखादे वाक्य तसेच अर्धवट राही. मग काही मिनिटांनी परत त्या अर्धवट वाक्यातील शेवटच्या शब्दापासून संवाद सुरू होई. तोपर्यंत त्यांचे निरोप घेण्याचे ठरविलेले ठिकाण येई. त्यामुळे परत बोलणे तसेच अर्धवट राही. दुसऱ्या दिवशी परत असेच चालताना आदल्या दिवशीच्या वाक्यापासून बोलणे पुढे चालू ठेवले जाई. अशा वेळी हे बोलणे सुरू करण्याआधी संदर्भ, विषय वगैरेंची पूर्वओळख करून देण्याच्या भानगडीत ते पडत नसत. बोलण्याच्या या पद्धतीला ज्यूलिया 'हप्त्याहप्त्याने बोलणे' असे म्हणे. तिला याची चांगलीच सवय झालेली होती, असे दिसत होते. एवढेच नव्हे, तर ओठ अजिबात हलू न देता बोलणे तिला आश्चर्य वाटावे एवढे झकास जमत होते. महिन्यातून फक्त एकदाच कधीतरी ती दोघे रात्री कोठेतरी भेटत व त्या वेळी एकमेकांची चुंबने ते घेऊ शकत.

असेच एकदा आडबाजूच्या गल्लीतून ते दोघे जण न बोलता चालले होते. (मुख्य रस्ता सोडून ते अशा रस्त्यावर आले की, ज्यूलिया कधीही बोलत नसे.) अचानक एक कानठळ्या बसविणारा स्फोटाचा आवाज झाला. जमीन हादरली आणि सर्वत्र कुंद वातावरण होऊन दिसेनासे झाले. विन्स्टन भानावर आला तेव्हा त्याला कळले की, तो खाली पडला होता. त्याला अनेक ठिकाणी जखमा झाल्या होत्या आणि भीतीने तो थरथरत होता. बहुधा कुठेतरी अगदी जवळ एखादा उडता बॉम्ब येऊन पडला होता. त्याला एकदम ज्यूलियाची आठवण झाली. ती त्याच्या अगदी जवळच पडलेली होती. तिचा चेहरा त्याच्यापासून अवघ्या काही सेंटिमीटरवर होता. चुना फासल्याप्रमाणे तिचा चेहरा पांढरा फटक पडला होता! तिचे ओठसुद्धा पांढरे पडले होते. याचा अर्थ ती मृत्यू पावली होती! त्याने तिला कवटाळून आपल्यापाशी धरले व तो तिच्या चेहऱ्याची आवेगाने चुंबने घेऊ लागला. थोड्या वेळाने त्याच्या लक्षात आले की, तो एका उबदार चेहऱ्याचे चुंबन घेत होता. म्हणजे ती जिवंत होती तर! ओठांसकट तिचा संपूर्ण चेहरा भिंतीच्या प्लास्टरच्या पांढऱ्या धुळीने न्हाऊन निघालेला होता. म्हणून ती पांढरी पडलेली दिसत होती. विन्स्टनचेही असेच झालेले होते.

कित्येकदा असे होत असे की, ते दोघे आपल्या संकेतस्थळी पोहोचत, पण जवळच गस्तीचे पोलीस आलेले असत किंवा डोक्यावर थॉट पोलिसांचे हेलिकॉप्टर येऊन घिरट्या घालू लागे. अशा वेळी त्या दोघांना मुकाट्याने, कसलीही खूण न करता एकमेकांना ओलांडून शांतपणे निघून जावे लागे. भेटण्यामध्ये जरी कमी धोका होता, तरी एकमेकांची भेट घेणे त्यांना कठीणच जात होते, कारण भेटण्यासाठी रिकामा वेळ काढणे त्यांच्यासाठी फारच दुरापास्त होते. विन्स्टनचा कामाचा आठवडा साठ तासांचा होता, तर ज्यूलियाचा याहूनही आणखी मोठा होता. कामाच्या दडपणामुळे त्यांच्या सुट्ट्याही मागे-पुढे होत राहत. त्यामुळे दोघांच्या सुट्ट्या भिन्न भिन्न दिवशी येत. क्वचितच त्या एका दिवशी येत; पण काहीही असले, तरी ज्यूलियाला एखादी रिकामी संध्याकाळ सापडणे नेहमीच कठीण असे. आश्चर्य वाटावे एवढ्या मोठ्या प्रमाणात ती आपला वेळ व्याख्याने व प्रात्यक्षिके यांना हजर राहण्यात, ज्युनियर ॲन्टी सेक्स लीगचे साहित्य वाटण्यात, तिरस्कार सप्ताहासाठी फलक तयार करण्यात, बचत योजनांसाठी वर्गणी गोळा करण्यात व अशाच इतर अनेक गोष्टींमध्ये घालवी. ती म्हणे, "याचा फायदा होतो. यामुळे ते फसतात व आपल्यावर करडी नजर ठेवीत नाहीत. तुम्ही जर बारीकसारीक नियम पाळलेत, तरच तुम्हाला मोठे नियम मोडता येतात." एवढ्यासाठीच विन्स्टनचे मन वळवून तिने त्याला दर आठवड्यातील एक संध्याकाळ दारूगोळा तयार करण्याच्या कामासाठी खर्च करण्यास भाग पाडले. पक्षाचे उत्साही सभासद हे काम अर्ध वेळ व स्वेच्छेने करीत होते. तिने विन्स्टनला त्यात आपले नाव घालावयास लावले. अशा रीतीने दर आठवड्यातील एका संध्याकाळी विन्स्टनला चार तास अत्यंत कंटाळवाणे काम करावे लागे. धातूचे छोटे छोटे तुकडे एकमेकांच्या आट्यात फिरवून बसविण्याचे (बहुधा ते बॉम्बच्या फ्यूजचे भाग असावेत) काम त्याला एका वर्कशॉपमध्ये करावे लागे. या वर्कशॉपमध्ये गार वारे घुसून झोंबे, पुरेशा उजेडासाठी तेथे फार कमी दिवे होते आणि प्रकाशवाणीमधील संगीत

हातोडीच्या ठोकाठोकीत मिसळून जाई.

जेव्हा ते दोघे चर्चच्या मनोऱ्यात भेटले तेव्हा आधीच्या तुटलेल्या संवादातील फटी त्यांनी प्रथम बुजवून टाकल्या. ती वेळ दुपारची आणि कडक उन्हाची होती. घंटेच्या वरची चौकोनी खोली अगदी तापून निघालेली होती. आतील हवा कोंदट होती व तिला कबुतरांच्या विष्टेचा अत्यंत उग्र दर्प येत होता. जमिनीवर सर्वत्र काड्या व काटक्या यांचा खच पडला होता. धूळ तर बोट बोट साचून राहिलेली होती. अशा ठिकाणी ती कित्येक तास बोलत बसली होती. त्यांच्यापैकी कोणातरी एकाला अधूनमधून उठून बाण सोडण्याच्या फटीतून बघून कोणी त्यांच्या दिशेने येत नाही ना, याची खात्री करून घ्यावी लागे.

ज्यूलिया सव्वीस वर्षांची होती. ती स्त्रियांच्या वसतिगृहात राहत होती. या ठिकाणी एकूण तीस स्त्रिया राहत होत्या. तिला याचा फार राग येई. 'बायका, बायका, बायका! अगदी उबग येईल इतक्या बायका! मला तर बायकांचा वीट आला आहे! त्यांचा अगदी तिरस्कार वाटतो!' ती मनातच लाखोली वाही. त्याच्या अंदाजाप्रमाणेच वाङ्मयनिर्मिती विभागात कादंबरीलेखनयंत्रावर ती काम करीत होती. तिला ते यंत्र चालविण्यात आनंद वाटे. एक भली मोठी शक्तिशाली, पण क्लिष्ट रचना असलेली मोटर चालविणे व तिची देखभाल करणे, हे तिचे प्रमुख काम होते. ती काही एवढी हुशार नव्हती; पण हाताने यंत्रे चालविण्याचे काम तिला विशेष आवडे. तसेच कादंबरी-निर्मितीची प्रक्रियाही तिला पूर्णपणे परिचित होती. म्हणजे अगदी नियोजन समितीने दिशा देण्यापासून ते पार शेवटी 'पुनर्लेखन-तुकडीने' त्या कादंबरीवर अखेरचा हात फिरवण्यापर्यंतची सर्व तपशीलवार माहिती तिला होती, पण तयार केल्या जाणाऱ्या त्या वाङ्मयात तिला अजिबात रस नव्हता. "मी ते वाचण्याचेही फारसे श्रम घेत नाही." असे ती विन्स्टनला म्हणाली होती. पुस्तके म्हणजे मुरंब्याच्या बाटल्या, बुटाचे बंद वगैरेसारखीच वस्तू होती, असे तिचे मत होते.

१९६० सालानंतरच्या तीन-चार वर्षांतील काहीही तिला आठवत नव्हते. क्रांतिपूर्व काळाबद्दल सतत बोलत राहणारा फक्त एकच एक माणूस तिला माहिती होता व तो म्हणजे तिचे आजोबा! ती आठ वर्षांची असताना ते एकाएकी नाहीसे झाले होते. ती शाळेत असताना हॉकीच्या संघाची कॅप्टन होती आणि लागोपाठ दोन वर्षे जिम्नॅस्टिकची ढाल तिने जिंकली होती. स्पाइजमध्ये ती गटनायिका होती आणि ज्युनियर-अॅन्टी-सेक्स लीगमध्ये शिरण्यापूर्वी यूथ लीगच्या एका शाखेची ती चिटणीस होती. पक्षाच्या लेखी तिचे चारित्र्य निष्कलंक होते. म्हणून तर 'अश्लील वाङ्मयनिर्मिती विभागात' तिला कामासाठी निवडण्यात आले होते. (इथे निवड होणे हेच उत्कृष्ट कीर्तीचे एक द्योतक समजले जाई!) 'अश्लील वाङ्मयनिर्मिती' हा वाङ्मयनिर्मिती विभागाचा उपविभाग होता. मजूर वर्गात प्रसार करण्यासाठी या उपविभागाकडून हलक्या दर्जाच्या अश्लील वाङ्मयाचे उत्पादन केले जाई. या विभागात काम करणारे लोक त्या विभागाला 'दलदल घर' असे संबोधित. इथे ती गेले वर्षभर काम करीत होती. 'थप्पडबाज कथा' किंवा 'मुलींच्या शाळेत एक रात्र' अशी नावे असलेल्या पुस्तिका तयार करून त्या सीलबंद पिशव्यांतून विक्रीसाठी पाठवून दिल्या जात. 'हे वाङ्मय बेकायदेशीररीत्या प्रसारित केले जात आहे.' असे समजून मजूर वर्गातील तरुण मुले या सर्व पुस्तिका चोरून खरेदी करत.

"या पुस्तकात असे काय असते?" विन्स्टनने कुतूहलाने विचारले.

"नुसता गचाळ कचरा भरलेला असतो! खरोखर अत्यंत कंटाळवाणा मजकूर असतो तो! त्यांच्याजवळ फक्त सहाच कथानके आहेत आणि तीच ते नेहमी आलटून-पालटून वापरीत असतात. प्रत्येक वेळी त्यांत थोडासा बदल केला जातो एवढेच! मी फक्त कॅलिडोस्कोपवरतीच काम केले आहे. पुनर्लेखन-तुकडीत मी कधीही नव्हते. मी काही साहित्यिक नाही. तिथे मी नेहमी कमीच पडणार."

अश्लील वाङ्मयनिर्मिती उपविभागात काम करणाऱ्यांपैकी एक प्रमुख अधिकारी सोडले, तर बाकी सान्या काम करणाऱ्या स्त्रियाच होत्या. त्याला हे ऐकून फार फार आश्चर्य वाटले. यामागची तात्त्विक भूमिका अशी होती : 'स्त्रियांपेक्षा पुरुषांना आपल्या लैंगिक भावनेवर नियंत्रण ठेवणे अधिक कठीण असते. असे अश्लील वाङ्मय हाताळल्यामुळे पुरुषांचे स्वखलन होण्याचा धोका असतो.' तिने पुढे हेही सांगितले, "त्यांना येथे विवाहित स्त्रियासुद्धा नको असतात. कुमारिका नेहमीच पवित्र, शुद्ध असतात! इथे माझ्यासारखी एक तशी नाही, ही गोष्ट अलाहिदा!"

तिचे पहिले प्रेमप्रकरण वयाच्या सोळाव्या वर्षी झाले होते. एका साठ वर्षांच्या पक्षसभासदाबरोबर तिचे संबंध होते. हे संबंध उघडकीस येण्याच्या बेतात असतानाच अटक टाळण्यासाठी त्याने आत्महत्या केली होती. ज्यूलिया म्हणाली, "हे ठीक झाले. नाहीतर त्याच्या तोंडून माझे नाव त्यांना कबुलीजबाबात कळले असते." त्यानंतर तिचे

अनेकांशी संबंध येत गेले. ती पाहत आलेले जीवन तिला तसे साधे व सरळ वाटत होते. सर्वसामान्यांना आपला वेळ चांगल्या रीतीने घालवायचा असे, तर 'त्यांना' ('त्यांना' म्हणजे पक्षाला) हे थोपवायचे असे. मग लोक जितके शक्य होईल तितके नियम मोडू लागत. लोकांना आनंद मिळू द्यावयाचा नाही, ही 'त्यांची' भूमिका जेवढी स्वाभाविक होती, तेवढीच नियम मोडूनही 'त्यांच्या' कचाट्यात न सापडण्याची लोकांची भूमिकाही स्वाभाविक होती. ज्यूलिया पक्षाचा द्वेष करीत होती. तिने तसे अगदी रांगड्या शब्दांत व्यक्त केले होते, पण तिने पक्षाच्या तत्त्वप्रणालीवर मात्र टीका केली नव्हती. कारण जोवर तिच्या व्यक्तिगत आयुष्यात त्या तत्त्वप्रणालीमुळे ढवळाढवळ होत नव्हती, तोवर तिला त्या तत्त्वप्रणालीशी काहीही कर्तव्य नव्हते. त्याच्या लक्षात आले की, रोजच्या व्यवहारात न्यूस्पीक भाषेतील जेवढे शब्द रूढ होते तेवढे सोडले, तर ती कधीही ह्या भाषेतील शब्द आपल्या बोलण्यात वापरीत नसे. 'ब्रदरहुड' ही कसली संघटना होती, हे तिला माहिती नव्हते आणि या संघटनेच्या अस्तित्वावर विश्वास ठेवण्यासही ती तयार नव्हती. पक्षाच्या विरुद्ध केलेली कोणत्याही संघटित बंडखोरीची हमखास अपयशी ठरणारी कल्पना तिला मूर्खापणाची वाटत असे. तिच्या मते, नियम मोडीत राहणे व त्याच वेळी आपले अस्तित्व टिकवून धरण्याचा प्रयत्न करीत जिवंत राहणे, ही शहाणपणाची भूमिका होती. नवीन पिढीतील किती माणसे ज्यूलियासारखी असतील, याचा विन्स्टन अंदाज घेऊ लागला. ही तरुण पिढी क्रांतीनंतर जन्माला आलेली व वाढलेली होती. त्यांना 'पक्ष' ही एक आकाशासारखी न बदलू शकणारी गोष्ट वाटे. एखादा ससा जसा कुत्र्याला टाळत असतो, त्याप्रमाणे आपल्या वरिष्ठांविरुद्ध बंड करण्याचे मनातही न आणता ही पिढी पळवाटा शोधून पक्षाला टाळत होती.

त्या दोघांनी लग्न करण्याच्या शक्यतेवर चर्चा केली नाही. ती एक फार फार दूरची गोष्ट असल्याने त्यावर 'विचार न करणेच उत्तम' असेच त्यांना वाटत होते. विन्स्टनची पत्नी कॅथरीन त्याच्यापासून काही ना काही कारणाने विभक्त झालेली असली, तरी विन्स्टन व ज्यूलियाच्या विवाहाला मान्यता देणाऱ्या कोणत्याही समितीची कल्पनासुद्धा करणे त्या दोघांना कठीण होते. 'त्या दोघांचा एकमेकांशी विवाह होणे' ही कल्पना जागृतावस्थेतील स्वप्नातसुद्धा अशक्य होती!

"तुझी बायको कशी होती रे?" ज्यूलियाने विचारले.

"ती ना, ती... तुला न्यूस्पीक भाषेतील 'चिकित्सक' शब्द माहिती आहे का? म्हणजे स्वाभाविकपणे रूढ मतवादी असलेली व वाईट विचार करण्यास असमर्थ असलेली व्यक्ती!"

"छेः! मला नाही माहिती तो शब्द; पण तुला कशा प्रकारची व्यक्ती म्हणावयाची आहे, ते मला नेमके ठाऊक आहे."

तो आपल्या वैवाहिक जीवनाची कथा तिला सांगू लागला; पण नवलाची गोष्ट अशी की, तिला त्यातील महत्त्वाच्या खाचाखोचा आधीच माहिती होत्या. जणूकाही तिने सर्व प्रत्यक्ष पाहिले होते किंवा स्वतः अनुभवले होते, अशा थाटात या गोष्टींचे वर्णन तिने विन्स्टनपुढे केले. त्यामध्ये विन्स्टनचा स्पर्श होताच कॅथरीनचे शरीर लाकडासारखे कडक होणे, त्याच्या मानेभोवती आपल्या हातांचा विळखा तिने घातला असला, तरी जोर एकवटून त्याला दूर करू पाहणे वगैरे सान्या गोष्टी होत्या. या गोष्टींबद्दल तिच्याशी चर्चा करण्यास त्याला कसलीच अडचण नव्हती. कॅथरीनची स्मृती ही सुरुवातीच्या काळात त्याच्यासाठी फार क्लेशदायक होती. मात्र आता इतक्या वर्षांच्या काळात त्यातील क्लेश संपले होते व नुसती एक बेचव स्मृती मागे उरली होती.

"या संबंधाबाबत तिची जी धारणा होती, तेवढी जरी नसती, तरी मी हे सारे सहन केले असते." मग त्याने तिला सारेकाही स्पष्टपणे सांगितले. बायकोशी असणारा शरीरसंबंध त्याच्यासाठी एक बधिर करून टाकणारा छोटासा विधी कसा झालेला होता अन् कॅथरीन त्याच्यावर या विधीची सक्ती दर आठवड्यातून एकदा रात्री कशी करीत होती, हेही त्याने तिला सांगितले. "तिला ते आवडत नव्हते; किळसवाणे वाटे, पण तरीही ती हे चालूच ठेवीत होती; आणि हे चालू ठेवण्यामागच्या तिच्या धारणेची तर तू कल्पनासुद्धा करू शकणार नाहीस!"

"आपले पक्षासाठी असलेले कर्तव्य!" ज्यूलिया चटकन म्हणाली.

"तुला कसे ठाऊक हे?"

"अरे वेड्या, मीपण शाळेत जातच होते ना! सोळाच्या पुढच्या वयोगटातील मुलींसाठी दर महिन्यातून एकदा कामभावनेवर एक खास व्याख्यान असे. यूथ मूव्हमेन्टमध्ये असेच उपदेश केले जात. वर्षानुवर्षे तरुण मुलींच्या मनावर ते हेच ठसवत आले आहेत. इतक्या मोठ्या संख्येवर त्याचा काही परिणाम होत असेल की नाही, याची मला शंकाच आहे; पण नक्की कळायला काहीच मार्ग नाही. कारण लोक तसे ढोंगी असतात."

तिने त्या विषयावर सविस्तरपणे विवरण करण्यास सुरुवात केली. ती आपल्या स्वतःच्या लैंगिकतेची उदाहरणे देऊ लागली. या विषयावर बोलताना ती अत्यंत विचक्षणपणे उकल करून समजावत होती. पक्षाच्या लैंगिक शुचितेचा आतील अर्थ विन्स्टनला कधीच कळला नव्हता. तिला मात्र तो बरोबर समजला होता. 'कामप्रेरणा आपले स्वतःचे वेगळे विश्व निर्माण करते. हे विश्व पक्षाबाहेरचे असते. त्यावर पक्षाचे कसलेही नियंत्रण नसते. म्हणून पक्ष नेहमी ते विश्व नष्ट करू पाहत असतो.' इतका साधा अर्थ या साऱ्यामागे लपला होता. याहीपेक्षा महत्त्वाची गोष्ट अशी होती - 'लैंगिक उपासमारीमुळे माणसाला उन्मादवायू (हिस्टेरिया) होतो. याचे रूपांतर युद्धज्वरामध्ये आणि नेत्यांच्या विभूतीपूजेत करता येत असल्याने हा उन्माद पक्षाला नेहमी हवा असतो.' तिने त्याला याबद्दल असे सांगितले, "जेव्हा तुम्ही रतिक्रीडा करता तेव्हा तुम्ही तुमची शक्ती खर्च करीत असता. क्रीडा झाल्यानंतर तुम्ही तृप्त असता व कशाकडेही लक्ष देत नाही. तुम्हाला काहीही करावेसे वाटत नाही. त्यांना नेमके हेच सहन होत नाही. तुम्ही उत्साहाने सतत ओसंडून राहिलेले त्यांना हवे असते. बँडच्या तालावर हसतमुखाने झेंडे फडकावीत कवायत करणे, म्हणजे कामवासनेला पायबंद घालण्याचा एक प्रयत्न आहे. जर तुम्ही मनातून सुखी असाल, तर बिग ब्रदर, ती त्रैवार्षिक योजना, ते दोन मिनिटांचे तिरस्कार-प्रदर्शन आणि जी जी काही त्यांची खुळे आहेत, त्याबद्दल तुम्ही कधीतरी प्रोत्साहित होणे शक्य आहे का?"

ते सारे त्याला मनापासून पटले. लैंगिक शुद्धता व पावित्र्य यांचा रूढ राजकीय मतप्रणालीशी अगदी निकटचा संबंध होता. भीती, द्वेष, तिरस्कार, राग आणि आत्यंतिक भावडेपणा या भावना पक्षाच्या सभासदांमध्ये कायम योग्य तेवढ्या प्रमाणात कशा खदखदत ठेवता आल्या असत्या नि स्वतःचा हेतू साध्य करण्यासाठी प्रेरणा म्हणून त्यांचाच उपयोग पक्षाला कसा करून घेता आला असता? तर हे साधण्यासाठी माणसातील कोणतीतरी जबरदस्त मूलभूत प्रेरणा दडपणे जरूर होते. या दृष्टीने विचार करता लैंगिक चेतना पक्षाला नेहमीच धोक्याची ठरली असती. म्हणून पक्ष तिचा बंदोबस्त करीत होता. वात्सल्य भावनेबद्दलही ते अशीच युक्ती करीत होते. प्रत्यक्षात कुटुंबसंस्था नष्ट करणे कठीण होते. उलट, 'लोकांनी आपल्या मुलांवर जुन्या पद्धतीने प्रेम करावे' यासाठी पक्ष उत्तेजन देत होता आणि दुसऱ्या मार्गाने मुलांना पद्धतशीरपणे आपल्या आई-बापांविरुद्ध तयार करीत होता, त्यांच्याविरुद्ध हेरगिरी करायला शिकवीत होता, त्यांच्यातील बदलाची चुगली करायला सांगत होता. परिणामी, 'कुटुंबसंस्था' ही थॉट पोलिसांचीच एक शाखा बनली होती. पक्षाने एक प्रकारे ही रचनाच अशी केली होती की, प्रत्येकाभोवती त्याला जवळून ओळखणाऱ्या व शासनाचे हस्तक असणाऱ्या माणसांचा गराडा दिवस-रात्र पडलेला असावा.

विन्स्टनचे मन एकदम कॅथरीनकडे वळले. त्याची मते रूढ मतांसारखी नव्हती, हे ओळखण्याइतपत जर ती बावळट नसती, तर तिने अगदी डोळे मिटून विन्स्टनबद्दल थॉट पोलिसांकडे चुगली केली असती. पण त्या क्षणी त्याला तिची आठवण होण्याचे कारण म्हणजे दुपारचा गुदमरवून टाकणारा उष्मा होता! विन्स्टनच्या कपाळावर यामुळेच घर्म्मबिंदू साठले होते. काय घडले होते किंवा खरे म्हणजे काय घडले नव्हते किंवा घडू शकले नव्हते, ते तो ज्यूलियाला सांगू लागला.

त्यांचे लग्न होऊन तीन-चारच महिने झाले होते. ते दोघे केन्ट परगण्यातील एका कम्युनिटी सहलीला गेले होते. दोनच मिनिटे ते इतरांच्या मागे पडले होते. चुकून ते भलत्याच वळणापाशी वळले. मग थोड्याच वेळात त्यांचा मार्ग खडूच्या दगडाच्या एका जुन्या खाणीमुळे बंद झाला. ते त्या खाणीच्या कड्यावर होते. तेथून खाली सरळ दहा किंवा वीस मीटर खोल तळाशी दगडधोंड्यांनी भरलेली जमीन होती. कुणाला वाट विचारावी, तर आजूबाजूला कोणीही नव्हते. ते वाट चुकले होते, याची जाणीव ज्या क्षणी कॅथरीनला झाली त्या क्षणी ती भयंकर अस्वस्थ झाली. सहलीतील गोंगाट करणाऱ्या सहकाऱ्यांपासून काही क्षण ती दूर गेली, या कल्पनेमुळेच तिला तिच्या हातून काहीतरी चुकीचे घडल्यासारखे सतत वाटू लागले. ते जसे आले होते, तसेच त्यांनी माघारी फिरावे व परत मूळ जागी जाऊन दुसऱ्या दिशेला वळावे, असे ती म्हणू लागली. एवढ्यात विन्स्टनला त्याच्या खालीच असलेल्या कड्याच्या भेगेत काही लूजस्ट्राईफ वनस्पतींच्या फुलांचे झुपके उगवलेले दिसले. एक झुपका तर लाल व विटकरी अशा दोन्ही रंगांचा होता. त्या दोन्हींचे एकच मूळ असावेसे वाटत होते. असा प्रकार त्याने पूर्वी कधीही पाहिला नसल्याने ते दृश्य दाखविण्यासाठी त्याने कॅथरीनला हाक मारली.

"बघ कॅथरीन! त्या फुलांकडे बघ! खाली झाडे दिसत आहेत ना, त्यांच्याकडे बघ! ती दोन वेगळ्या रंगांची फुले आहेत ना?"

एव्हाना ती परत जाण्यासाठी वळलेली होती. थोडेसे चिडूनच ती परत फिरली व त्याच्यापाशी आली. तो बोटांनी जिथे दाखवीत होता ती जागा पाहण्यासाठी ती कड्यावरून वाकून खाली डोकावू लागली. तो थोडासा

तिच्यामागे उभा होता. पाहताना ती हलू नये किंवा पडू नये म्हणून त्याने आपले हात तिच्या कमरेभोवती टाकलेले होते. याच क्षणाला त्याला एकदम जाणवले की, ते दोघे तिथे पूर्णपणे एकटे होते. संपूर्ण आसमंतात कोठेही मनुष्यप्राण्याचे नाव नव्हते. झाडाचे एकही पान सळसळत नव्हते की एखादा पक्षीसुद्धा उडत नव्हता. अशा ठिकाणी एखादा मायक्रोफोन लपविलेला असल्याचा धोका फारच कमी होता अन् जरी मायक्रोफोन असला असता, तरी तो फक्त आवाजच टिपू शकत असता. ती अत्यंत उष्ण दुपार होती. अशा वेळी मायक्रोफोनच्या दुसऱ्या टोकाला कोणीही जरी असले असते, तरी ते सुस्तावलेले किंवा पेंगुळलेले असणार होते. सूर्य वरून या दोघांवर आग ओकत होता. त्याच्या चेहऱ्यावर घामाचे थेंब पडत होते अन् अशा वेळी त्याला एकदम तो भयंकर विचार सुचला. “जर आपण हिला आत्ता...”

“खाली ढकलून का नाही दिलेस तिला? मी असते, तर तसेच केले असते.” ज्यूलिया म्हणाली.

“होय गं, तू नक्कीच ढकलले असतेस. त्या वेळी मी आजच्यासारखा माणूस असतो, तर मीही तिला ढकलले असते किंवा कदाचित मी... जाऊ दे, मला नक्की काहीच सांगता येत नाही.”

“ढकलले नाहीस म्हणून तुला वाईट वाटते का?”

“होय. ढकलले नाही म्हणून मला आता पश्चात्ताप होतो आहे.”

धुळीने भरलेल्या जमिनीवर ती दोघे एकमेकांशेजारी बसली होती. त्याने तिला आणखी आपल्याजवळ ओढले. तिने आपली मान त्याच्या खांद्यावर टाकली. तिच्या केसांचा सुगंध त्याला जाणवत होता. कबुतरांनी केलेल्या घाणीचा जो दर्प भरून राहिला होता त्यावरही तो सुगंध मात करून जात होता. त्याला वाटले, ‘ही किती तरुण आहे! अजूनही तिला आयुष्यात काही मिळवायची इच्छा आहे, अपेक्षा आहे. आपल्याला सोयीस्कर नसलेली व्यक्ती कड्यावरून ढकलून देऊन कसलीही समस्या सुटत नसते, हे तिला बिचारीला कसे कळणार?’

“कॅथरीनला ढकलून काय किंवा न ढकलून काय, फारसाकाही फरक पडला नसता.” तो म्हणाला.

“मग त्या वेळी ढकलले नाहीस म्हणून तुला का पश्चात्ताप होतो आहे?”

“याला फक्त एकच कारण आहे. ते म्हणजे समोर आलेल्या परिस्थितीत आपण फक्त डावी किंवा उजवी एवढीच निवड करू शकतो. बाकी आपल्याला काहीच करता येत नसते. समस्येवर हमखास, अचूक उपाययोजना करणे आपल्या हाती कधीच नसते. आता हेच बघ ना, आत्ता जो आपला खेळ चालू आहे, त्यात आपण कधीच जिंकू शकणार नाही. आपल्याला नेहमीच अपयश येणार. फक्त काही प्रकारचे अपयश हे इतर प्रकारच्या अपयशांपेक्षा ठीक असते, एवढेच आपण लक्षात ठेवले पाहिजे. बस्स!”

यावर तिने आपले डोके त्याच्या खांद्यावर नापसंतीदर्शक घुसळले. तो असले काहीतरी म्हणायला लागला की, ती नेहमी त्याचे म्हणणे खोडून काढायला बघे.

‘व्यक्तीचा नेहमीच पराभव होतो. हा एक निसर्गनियम आहे.’ असे तिने कधीच मान्य केले नसते. तिला याची जाणीव होती की, ते दोघे कधीतरी खलास होणार होते. आज ना उद्या थॉट पोलिसांनी त्यांना पकडले असते व ठार केले असते; पण त्याचबरोबर तिच्या मनाचा दुसरा भाग असेही सांगत होता की, कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे हवी तशी निवड करून एखाद्याला स्वतःचे गुप्त जग निर्माण करता येते व त्यात तो जगू शकतो. तिचा यावर पक्का विश्वास होता. फक्त यासाठी अंगात धूर्तपणा असणे, धाडस करणे आणि नशिबाची साथ असणे तिच्या दृष्टीने महत्त्वाचे होते. तिला हे समजत नव्हते की, ‘सुख’ नावाची कोणतीही चीज अस्तित्वात नसतेच! तिला हे कळत नव्हते की, त्यांना जो विजय मिळवायचा होता, तो खूप दूरच्या भविष्यातील होता. तो त्यांना त्यांच्या मृत्यूनंतर दीर्घ काळाने मिळणार होता. तिच्या हे कधीच लक्षात आले नव्हते की, ज्या क्षणी एखादी व्यक्ती पक्षाच्या विरुद्ध युद्ध पुकारते त्या क्षणापासून स्वतःला मृत समजण्यावाचून तिच्याजवळ पर्याय नसतो.

“आपण मृत व्यक्ती झालो आहोत.” तो म्हणाला.

“छे! आपण कुठे मेलो आहोत?” ज्यूलिया रूक्षपणे म्हणाली.

“मी शारीरिक दृष्ट्या म्हणत नाही; पण या प्रकाराचा किंवा आपल्या खेळाचा शेवट आपल्या मृत्यूतच होणार आहे, हे नक्की! कदाचित तो आज न होता सहा महिन्यांनी, वर्षाने किंवा पाच वर्षांनी घडविण्यात येईल. मला या मृत्यूची भीती वाटते. तू तरुण आहेस, म्हणजे माझ्यापेक्षा तू मृत्यूला अधिक भीत असशील, असे मी धरून चालतो. तेव्हा अर्थातच आपण दोघेही ‘मृत्यू कसा टाळता येईल’ या दृष्टीनेच शक्य तितक्या हालचाली व प्रयत्न करीत

राहणार, हे उघड आहे; पण तरीही यामुळे परिस्थितीत फारसाकाही बदल संभवत नाही. जोपर्यंत मनुष्यप्राणी मानवी प्रवृत्ती धारण करून आहे, तोपर्यंत जीवन व मृत्यू यांच्यात काहीही फरक राहत नाही.”

“हं! काहीतरीच! आत्ता जर तुला विचारले, तू कोणाबरोबर झोपशील? माझ्याबरोबर की एखाद्या हाडाच्या सांगाड्याबरोबर? तर तू काय उत्तर देशील? जिवंत असण्यात तुला कसलाच आनंद वाटत नाही का? ‘हा मी आहे. हा माझा हात आहे. हा माझा पाय आहे. हा मी खराखुरा आहे. इथे पोकळी नाही. हा माझा देह आहे. मी जिवंत आहे!’ या अस्तित्वाच्या जाणिवेने तुला कसलेच समाधान लाभत नाही का? हे बघ, तुला ‘हे’ आवडत नाही का?”

शरीराला पीळ देत ती त्याच्याकडे वळली आणि आपले उरोज तिने त्याच्यावर दाबून धरले. तिच्या अंगातील ओव्हरऑलमधूनही त्याला तिचे स्तन जाणवत होते; ते परिपक्व असूनही टणक होते, हेही त्याला कळत होते. तिचा देह जणूकाही त्याच्या शरीरात तारुण्य व जोम ओतत होता.

“होय, मला आवडते हे.” तो म्हणाला.

“मग आता मृत्यूबद्दल बोलावयाचे थांब आणि आता नीट ऐक; माझ्या राजा, पुढे केव्हा भेटावयाचे ते आपल्याला आत्ताच ठरवायला हवे. आपल्याला रानातील आपल्या त्या जागेकडेही परत जाता येईल. तिथे आपण खूप दिवसांत गेलो नाही; पण या वेळी तू तिथे मागच्या वेळेपेक्षा वेगळ्या वाटेने यायला हवेस. मी सर्वकाही नीट ठरविले आहे. तू आगगाडीने ये... पण हे बघ, मी इथे तुला काढूनच दाखविते.”

अन् त्या व्यवहारी ज्यूलियाने कबुतराच्या घरट्याची एक काटकी घेऊन, जमिनीवरच्या धुळीत एक छोटा चौकोन काढून नकाशा रेखाटण्यास सुरुवात केली.

चारिंग्टनच्या दुकानावरील त्या गबाळ्या खोलीचे विन्स्टन निरीक्षण करीत होता. खिडकीजवळच तो ऐसपैस पलंग होता. त्यावर फाटकीतुटकी पांघरुणे घालून आणि अभ्रा नसलेला एक लोड ठेवून तो सजविलेला होता. बारा तासांचेच फक्त आकडे असलेले ते जुनाट घड्याळ मॅन्टल पीसवर टिकटिक करीत होते. त्याने आदल्या वेळी खरेदी केलेले ते पेपरवेट कोपऱ्यातील घडीच्या टेबलावर ठेवून दिले. अर्धवट काळोखात ते आता मंदपणे चमकत होते.

फेन्डरमध्ये ठिकठिकाणी पोचे आलेला, टीनच्या पत्र्याचा, रॉकेलवर चालणारा स्टोव्ह होता. चारिंग्टनने दिलेले एक सॉसपॅन आणि दोन कप त्याच्याच शेजारी ठेवून दिलेले होते. विन्स्टनने तो स्टोव्ह पेटवला आणि सॉसपॅनमध्ये पाणी घालून ते स्टोव्हवर उकळायला ठेवले. त्याने बरोबर येताना व्हिक्टरी कॉफीचे एक भरलेले पाकीट व सॅकरीनच्या काही गोळ्या आणल्या होत्या. घड्याळात १७ वाजून २० मिनिटे झालेली दिसत होती, पण ते घड्याळ दोन तास मागे पडलेले असल्याने खरेतर १९-२० वाजलेले होते. ती तिथे १९-३०ला येणार होती.

‘मूर्खपणा! मूर्खपणा!! हे जे आपले चालले आहे, तो मूर्खपणा आहे’ असे विन्स्टनचे मन आक्रंदून सांगत होते. ‘जाणीवपूर्वक, निष्कारण व शेवटी आत्मघात करणारा हा मूर्खपणा आहे!’ पक्षसभासदांसाठी असलेल्या सर्व गुन्हांपैकी हा एक गुन्हा असा होता की, तो लपून राहण्याची शक्यता फारच थोडी होती. त्या घडीच्या टेबलाच्या गुळगुळीत पृष्ठभागावर पेपरवेटची जशी प्रतिमा पडली होती, त्यासारखीच ह्या कल्पनेची प्रतिमा त्याच्या डोक्यात कधीतरी तरंगू लागली होती. त्याला वाटले होते त्याप्रमाणेच चारिंग्टनने ती खोली भाड्याने देण्यास कसलेही आढेवेढे घेतले नव्हते. उलट, काही डॉलर्स अधिक मिळणार म्हणून तो खूश झालेला दिसत होता. प्रेमप्रकरणासाठी जागा पाहिजे असे विन्स्टनने सांगितल्यावर त्याला धक्का बसलेला दिसला नव्हता की तो एखाद्या बेकायदेशीर कृत्यात भाग घेत होता, असेही त्याच्या चेहऱ्यावरून विन्स्टनला वाटले नव्हते. उलट, आपली नजर शून्यात लावून एवढ्या हळुवारपणे तो या विषयावर तंद्रीत बोलू लागला की, एखाद्याला वाटावे, हा माणूस अर्धवट अदृश्य झालेला असावा! तो म्हणत होता, “माणसाचा एकान्त ही एक अत्यंत मूल्यवान गोष्ट आहे. प्रत्येक माणसाला अशी एखादी जागा हवी असते की, त्याला हवे तेव्हा तो तिथे एकान्तात राहू शकेल. तुम्हाला मीच ही जागा उपलब्ध करून देत असल्याने अर्थातच ही माहिती मी कोणासही सांगणार नाही. मी हा एक केवळ सभ्य संकेत पाळत आहे.” त्याचबरोबर त्याने हेही सांगून टाकले की, त्या घराला दोन प्रवेशद्वारे होती. एक दार मागच्या गल्लीतील अंगणात उघडत होते. त्यांना एकान्त मिळावा म्हणून असेल; पण चारिंग्टन त्या जागेत थांबायला तयार नव्हता, असे दिसत होते.

खिडकीच्या खाली कोणीतरी गात होते. विन्स्टनने बाहेर डोकावून पाहिले; पण खिडकीवरील मलमलीच्या पडद्याआड जेवढे सुरक्षित राहता येईल तेवढा तो राहिला. जून महिन्यातील सूर्य आकाशात अजूनही होता. खाली अंगणात सूर्यप्रकाश पडला होता. वास्तुशास्त्रातील नॉर्मन पद्धतीच्या भव्य खांबासारखी एक धिप्पाड व लठ्ठ बाई अंगणात होती. तिचे छोटे हात कोपरापासून पुढे तांबूस झाले होते. एक ढगळ एप्रन तिने पोटावर बांधला होता. वॉशटब आणि कपडे वाळत घालण्याची दोरी यांच्या दरम्यान ती सारखी हेलपाटे घालत होती. त्या वॉशटबमधून अनेक पांढरे चौकोनी तुकडे काढून, त्यांना चिमटे लावून ती ते दोरीवर वाळत घालत होती. विन्स्टनने ओळखले की, ते तुकडे म्हणजे लहान बाळाची दुपटी होती. तिने तोंडामध्ये ते चिमटे तात्पुरते धरून ठेवले होते. जेव्हा ते तोंडात नसत तेव्हा ती एक छोटेसे गाणे गात होती. अत्यंत खालच्या पट्टीत किंवा हार्मोनियमच्या काळी एकच्या पट्टीत ती फार परिणामकारकपणे गात होती.

If was only an 'opeless fancy,
It passed like an Ipril dye,
But a look an' a word an' the dreams they stirred!

They 'ave stolen my 'eart awye!

(अर्थ : ती खरोखरच एक अशक्य कल्पना होती. एप्रिलमधल्या निसटत्या दिवसांसारखी ती चटकन निसटून गेली. पण जाताना एक नजर आणि एक शब्द देऊन गेली. त्यामुळे माझी अनेक स्वप्न उमलून आली; आणि त्यांनी माझी स्पंदनं चिरावून नेली.)

गेले काही आठवडे या गाण्याचे स्वर सर्व लंडन शहरभर ज्याच्या-त्याच्या तोंडी होते. अशा गाण्यांशी साम्य असलेली शेकडो गाणी संगीत खात्याकडून प्रसारित केली जात असत. त्यांपैकी हे एक होते. ही गाणी संगीत खात्याच्या एका उपसमितीकडून मजूर वर्गाच्या करमणुकीसाठी रचली जात. त्यांच्या रचनेत कसलाही मानवी हात नव्हता. व्हर्सिफिकेटर नावाचे एक काव्यनिर्मिती यंत्र होते. त्या यंत्राकडून या गाण्यांची रचना होई; पण ती बाई इतक्या सुंदर व अचूक स्वरांत ते गाणे म्हणत होती की, यंत्रातून बाहेर पडलेल्या त्या शब्दांच्या गचाळ कचऱ्याचे रूपांतर एका अप्रतिम ध्वनीत झाले होते! त्याला त्या बाईचे गाणे जसे ऐकू येत होते तसेच इतरही आवाज ऐकू येत होते. त्यात त्या बाईच्या पायातील पादत्राणे फरशीवर घासल्याचा आवाज होता, रस्त्यातील मुलांचा आरडाओरडा होता आणि दूरवरून लहान होत होत आलेला वाहतुकीचा गोंगाटही होता. अन् तरीही त्या खोलीत आश्चर्यकारकरीत्या शांतता भासत होती. कारण कदाचित तेथे प्रकाशवाणीचा पडदा नव्हता!

‘मूर्खपणा! मूर्खपणाचे कृत्य! आपला मूर्खपणा चाललाय!’ त्याला परत असे वाटले. काही आठवडे सातत्याने त्या खोलीत आल्यानंतरही ‘ते पकडले न जाणे’ ही बाब अशक्य होती; पण काही काळ का होईना, स्वतःची, चार भिंतीआडची आणि केव्हाही सहज पोचता येईल अशी ती जागा असल्याने तिचा जबरदस्त मोह त्या दोघांवर पडला होता. कारण चर्चच्या त्या मनोऱ्यामधील भेटीनंतर त्यांना एकमेकांना भेटणे अशक्य होत गेले होते. कामाच्या तासांत भलतीच वाढ करण्यात आली होती. लवकरच त्यांना तिरस्कार-सप्ताह साजरा करावयाचा होता. त्यासाठी ही वाढ केलेली होती. हा सप्ताह तसा अजून एक महिना दूर होता, पण त्यासाठी प्रचंड व गुंतागुंतीची कामे होती. ती वेळेत पुरी होण्यासाठी प्रत्येकावर जादा कामाचा बोजा लादण्यात आला होता. शेवटी त्या दोघांनाही एकाच दिवशी सुट्टी आल्याने एक दुपार एकत्र घालविण्यास संधी मिळाली होती. त्या रानातील जागेत परत जाण्यास ते तयार झाले होते. आदल्या दिवशी संध्याकाळी ते रस्त्यात एकमेकांना थोडा वेळ भेटलेही होते. नेहमीप्रमाणेच गर्दीतून वाहत जात जात एकमेकांजवळ येताना ते दोघे सरळ समोर पाहत होते; पण मधूनच त्याने तिच्याकडे एक क्षणभर नजर वळविली, तर त्याला असे वाटले की, तिचा चेहरा नेहमीसारखा दिसत नव्हता. तो मलूल झालेला होता व थोडा पांढरा पडला होता.

“सगळे रद्द!” बोलण्यात कुठलाही धोका नसल्याचा अंदाज आल्यावर ती पुटपुटून बोलू लागली. “मी उद्याचे म्हणते आहे.”

“काय?”

“उद्या दुपारी मी येऊ शकणार नाही.”

“का नाही?”

“दर महिन्यातील नेहमीचेच कारण. या वेळी माझी लवकर सुरू झाली.”

काही क्षण तो मनातून खूपच संतापला. महिन्याभरात त्याला तिचा जो सहवास लाभला होता त्यामुळे त्याची तिच्याबद्दलची इच्छा बदलत गेली होती. तिच्याशी त्याचा सुरुवातीला जो संबंध आला होता, त्यात खऱ्या अर्थाने वैषयिक भावना कमीच होती. त्यांचा पहिला शरीरसंबंध हा केवळ एका इच्छेचा भाग होता, पण दुसऱ्या वेळेनंतर मात्र सारेच बदलून गेले होते. तिच्या केसांचा सुगंध, तिच्या तोंडाची चव, तिच्या त्वचेचा स्पर्श हे सारे त्याच्या रोमरोमांत भिनले होते किंवा त्याच्या शरीराभोवतालच्या हवेत या गोष्टी सतत वास करून होत्या, असे त्याला जाणवत होते. त्याला आता ती एक शारीरिक गरज वाटू लागली होती. त्याला ती नुसतीच हवी होती असे नाही, तर तिच्यावर आपला हक्क आहे, असे त्याला वाटू लागले होते. जेव्हा तिने सांगितले की, ती दुसऱ्या दिवशी येऊ शकणार नव्हती, तेव्हा ती आपल्याला फसवत असावी, अशी त्याची भावना झाली; पण नेमक्या ह्याच क्षणाला गर्दीच्या लोंढ्याने त्यांना दाबून एकत्र आणले. त्यांची शरीरे एकमेकांना भिडली. आपोआपच हाताला हात लागले. त्याच्या बोटांच्या टोकांना तिने चटकन आवळून सोडले. त्या आवळण्यात विषयभावनेऐवजी प्रेमाला आवाहन होते. त्याच्या लक्षात आले की, एखाद्या स्त्रीबरोबर राहायचे म्हटले की, असा अपेक्षाभंग किंवा निराशा वाट्याला येणे ही

एक पुन्हा पुन्हा होणारी स्वाभाविक गोष्ट असणार होती अन् पूर्वी कधीही न जाणवलेल्या तीव्र-नाजूक भावनेने त्याला संपूर्ण व्यापून टाकले. ते दोघे म्हणजे लग्न होऊन दहा वर्षे झालेले सुखी जोडपे होते, अशी त्याने कल्पना केली. 'आत्ता जसे आपण रस्त्यातून चालतो आहोत तसेच, पण चोरून न चालता उघडपणे व निर्भयपणे चालतो आहोत, चालताना क्षुल्लक गोष्टींवर बोलतो आहोत, संसाराला लागणाऱ्या विविध छोट्या-मोठ्या गोष्टी वाटेत खरेदी करतो आहोत' अशीही कल्पना त्याने करून पाहिली; पण त्याच्या मते सर्वात महत्त्वाची असलेली कल्पना त्याने केली. ती म्हणजे, 'आपली एक अशी जागा आहे, जिथे दोघांना एकत्र वेळ घालवता येऊ शकेल.' त्यांच्या आजवरच्या दोन्ही जागांत 'परत कधी यायला मिळणार नाही' या धाकापोटी रतिक्रीडा उरकून घेण्याचे बंधन येत होते, पण या अशा कल्पनेतील जागेत तसे बंधन राहिले नसते. नेमक्या त्या वेळी नाही, पण बहुतेक दुसऱ्या दिवशी केव्हातरी चारिंग्टनची खोली भाड्याने घेण्याची कल्पना त्याला सुचली. तेव्हा त्याने हे ज्यूलियाला सुचविले. तेव्हा तिने या कल्पनेला अनपेक्षितरीत्या तयारी दर्शवून होकार दिला. 'आपण हे जे करणार आहोत, तो शुद्ध वेडेपणा आहे' असे दोघांनाही जाणवत होते. जणूकाही त्यांनी जाणूनबुजून आपल्या थडग्यांच्या दिशेने एक पाऊल पुढे टाकले होते. तो त्या पलंगाच्या कडेवर वाट पाहत बसला होता. 'मिनिस्ट्री ऑफ लव्हच्या इमारतीमधील तळघरे कशी असतील' याचेच विचार त्याच्या मनात परत परत येऊ लागले. तेथील भयावहतेची कल्पना व त्याबद्दलची भीती तिथे जाण्यापूर्वीच जाणिवेच्या पातळीवर कशी सारखी येत असावी, हे त्याच्यासाठी एक नवल होते. १०० आकड्याच्या आधी जसा ९९ हा आकडा हमखास येतो त्याप्रमाणे भविष्यात निश्चित असलेल्या मृत्यूच्या खाली ही भयावह जाणीव दबा धरून होती आणि ती टाळता येणे अशक्य होते; पण ती पुढे ढकलता येणे कदाचित शक्य होते; आणि हे जरी त्यांना नीट व पक्के माहिती होते, तरी नेमकी याच्या उलट कृती करून ते मधला वेळ आणखी कमीच करीत होते. ह्या कृतीची त्यांनी जाणीवपूर्वक व स्वेच्छेने निवड केली होती.

जिन्यावर कोणाचीतरी पावले भरभर वाजू लागली. ज्यूलिया खोलीत धाडकन घुसली. तपकिरी रंगाची व खरबरीत अशी गोणपाटाची पिशवी किंवा हत्यारांची पिशवी तिने आणली होती. अनेकदा अशी पिशवी घेऊन ती मंत्रालयातून येताना-जाताना दिसत असे. तो तिला मिठीत घेण्यासाठी पुढे गेला, पण तिने घाईघाईने स्वतःला त्याच्यापासून सोडविले; कारण तिने अजूनही ती पिशवी धरलेली होती.

"हाफ सेकंद!" ती म्हणाली, "मी काय आणले आहे, ते मला एकदा तुला दाखवू दे. तू ती घाणेरडी व्हिक्टरी कॉफी आणलीस का? हो ना? तू आणशील असे मला वाटलेच होते. तू ती आता फेकून दे. कारण आपल्याला त्याची आता जरूर नाही. इकडे बघ!"

ती आपल्या गुडघ्यावर बसली. पिशवी उलटी करून तिने ओतली. पिशवीत वरच्या बाजूला काही पाने, स्कू-ड्रायव्हर वगैरे हत्यारेच भरून ठेवली होती. ती आधी खाली पडली. यांच्याखाली तिने कागदांची अनेक पाकिटे व्यवस्थित लावून ठेवलेली होती. विन्स्टनच्या हातात दिलेल्या पहिल्या पाकिटामुळे त्याला विचित्र, पण कुठल्यातरी ओळखीच्या भावनेची जाणीव होत होती. त्या पाकिटात एक प्रकारचा जड व बाहेरून कुठूनही चाचपून पाहिले, तरी आत रेती असावी असे वाटणारा पदार्थ होता.

"ही साखर तर नाही ना?" त्याने विचारले.

"होय. साखरच आहे; पण खरीखुरी साखर आहे ती! सॅकरीन नाहीये ते आणि हा बघ, एक मोठा पाव! सुरेख पांढरा पाव आहे! हा काही आपण खातो तसला घाणेरडा नाही आणि ही मुरंब्याची छोटीशी बरणी. आणि हे डबाबंद दूध. अन् हे बघ, हा डबा आणला त्याबद्दल मात्र मला अगदी गर्व वाटतोय! त्याच्याभोवती मला जरा कापड गुंडाळावे लागले. कारण..."

पण तिला ते कारण सांगण्याची जरूरीच नव्हती. कारण त्यातील वास खोलीभर पसरत चालला होता. एक सुरेख, तीव्र व उष्ण वास त्याच्या बालपणातून प्रकट व्हावा तसा प्रकट होत होता. हा वास आता क्वचितच कधीतरी येत होता. कुणाच्यातरी घरातून हा वास बाहेर दरवळत पडे नि नंतर फटकन दार आपटून बंद केले जाई किंवा एखाद्या गर्दीच्या रस्त्यात मधूनच कुठूनतरी हा वास पसरत येऊन नाकाला क्षणभर जाणवे आणि नंतर परत तो नाहीसा होऊन जाई.

"ही कॉफी आहे." तो पुटपुटला. "खरीखुरी कॉफी!"

"ही पक्षाच्या आतील वर्तुळातील सभासदांसाठी असलेली कॉफी आहे. ही जवळजवळ एक किलोभर तरी सहज असेल." ती म्हणाली.

“तुला हे सर्व मिळवणे कसे जमले?”

“हा सगळा त्या आतील वर्तुळातील सभासदांचा माल आहे. त्या लांडग्यांना मिळत नाही असे काहीही नाही, अक्षरशः काहीही नाही, पण वेटर, नोकर आणि लोक जमेल तेवढे त्यातून चिमूट चिमूट तरी काढून घेतच असतात. अन् हे बघ, मी चहाचे एक छोटे पाकीटसुद्धा आणले आहे.”

विन्स्टन तिच्याशेजारी येऊन उकिडवा बसला. त्याने पाकिटाचा एक कोपरा फाडून काढला.

“हा अगदी खरोखरीचा चहा दिसतो आहे. ब्लॅकबेरीची पाने नाहीत!”

“नुकताच चहा खूप आलाय म्हणे. त्यांनी हिंदुस्थान जिंकला आहे किंवा दुसरे काहीतरी जिंकले असेल; पण ते जाऊ दे. आता नीट ऐक डियर. तू आता तुझी पाठ तीन मिनिटे माझ्याकडे कर बरे! तू पलंगावर पलीकडे जाऊन बस, पण खिडकीच्या फार जवळ जाऊ नकोस. मी सांगेपर्यंत मागे वळून पाहायचे नाही.”

विन्स्टन त्या मलमलच्या पडद्यातून बाहेर शून्यात टक लावून बघत होता. खाली अंगणात ती तांबूस हातांची बाई अजूनही बाथटब ते वाळत घालण्याची दोरी यांच्या दरम्यान फेऱ्या मारीत होती. तिने तोंडात धरलेले आणखी दोन चिमटे बाहेर काढले आणि भावनेने ओथंबलेल्या स्वरात ती गाऊ लागली.

They say that time 'eals all things,
They say you can always forget;
But the smiles an' the tears across the years
They twist my 'eart-string yet!

(अर्थ : काळ हा सर्व प्रकारच्या जखमा बुजवतो असे म्हणतात. विसरायचे ठरविले, तर ते तुम्हाला नेहमी शक्य असते, असेही म्हणतात; पण चेहऱ्यावरील ‘हसू’ आणि ‘आसू’ मात्र वर्षानुवर्षे विसरले न जाता ते माझ्या हृदयाच्या तारा अजूनही छेडीत राहिलेले आहेत.)

तिला ते रटाळ गाणे चांगलेच पाठ होते, असे दिसत होते. उन्हाळ्यातील सुरेख हवेबरोबर तिचा आवाज वर तरंगत चालला होता. ती अत्यंत गोड सुरात गात होती आणि तिच्या आवाजात उत्कृष्ट विराणीतील दर्द व्यापून राहिला होता. असे वाटत होते की, जून महिन्यातील ही संध्याकाळ जर अनंत काळपर्यंत लांबली असती व त्या दुपट्यांचा साठा कधीही संपला नसता, तर ते रटाळ गाणे गात चिमटे लावून दुपटी वाळत घालण्याचे काम ती हजार वर्षे तरी करीत राहिली असती. त्याच वेळी विन्स्टनच्या लक्षात एक विचित्र गोष्ट आली. पक्षाचे सभासद उत्स्फूर्तपणे आणि एकटे असताना कधीही गात नसत. असे गात राहणे म्हणजे स्वतःशीच बडबड करण्यासारखी एककल्लीपणाची धोकादायक सवय आहे, असे त्यांना वाटत असावे. तसेच ही सवय थोडीशी रूढ मतप्रवाहाविरुद्धी समजली जाईल, असेही त्यांना वाटत असावे. ‘कदाचित जेव्हा लोकांची उपासमार होऊ लागले व जेव्हा काहीही गायले तरी चालेल अशी पाळी येईल, तेव्हाच ते गातील.’

“आता तोंड फिरव बरे इकडे!” ज्यूलिया म्हणाली.

त्याने तोंड वळवून तिच्याकडे पाहिले. त्याला ती ओळखताच येईना. ती त्याला विवस्त्र अवस्थेत दिसेल, अशी त्याची अपेक्षा होती; पण ती तशी विवस्त्र नव्हती. तिच्यात जो बदल झाला होता, तो त्यापेक्षाही आश्चर्यकारक होता. तिने आपला चेहरा सौंदर्य-प्रसाधानांनी सुशोभित केला होता.

येताना ती नक्कीच मजूर वस्तीतल्या एखाद्या दुकानात शिरली असणार होती आणि सौंदर्य-प्रसाधानाच्या साहित्याचा संपूर्ण संच तिने विकत घेतला असणार होता. तिने चेहऱ्यावर पावडर लावलेली होती. तिचे ओठ गडद लाल झाले होते. गालावर रुज लावलेली होती. तिने डोळ्यांखाली किंचित असे काहीतरी लावले होते की, त्यामुळे तिचे डोळे अधिक तेजस्वी वाटत होते. तिने जे जे काही केले होते, ते काही कौशल्यपूर्वक केले नव्हते, पण या बाबतीत विन्स्टनला तरी कुठे माहिती होती? पक्षाच्या स्त्रीसभासदाने सौंदर्यप्रसाधन केलेले त्याने कधी पाहिले नव्हते की कल्पनेतही तसे आणले नव्हते. खरोखरीच नवल वाटावे इतकी ती वेगळी दिसत होती. रंगाचे काही फटकारे योग्य जागी मारताच ती नुसतीच अधिक सुंदर दिसत नव्हती, तर ती स्त्रीसारखी अधिक वाटू लागली होती. तिचे आखूड केस व अंगातील पुरुषांचा ओव्हरऑल यामुळे उलट या परिणामात भरच पडत होती. त्याने तिला जेव्हा आपल्या मिठीत घेतले तेव्हा कृत्रिम अत्तराचा वास त्याच्या नाकात भरून राहिला. तळघरातील

स्वयंपाकघरात भरून राहिलेला तो अर्धवट काळोख आणि त्या स्त्रीच्या तोंडाचे गुहेसारखे भगदाड त्याला आठवले. त्या स्त्रीनेही हाच सेंट वापरला होता; पण आत्ता, या क्षणी त्या वासाचा त्याला एवढा त्रास होत नव्हता.

“सेंटसुद्धा अं?” तो म्हणाला.

“येस, माय डियर, सेंटसुद्धा बरे! यापुढे मी आणखी काय करणार आहे, हे तुला कुठे माहिती आहे? मी कुठूनतरी बायकांचा एक खरा झगा मिळवणार आहे आणि या भिकार विजारीऐवजी तो घालणार आहे. पायात रेशमी स्टॉकिन्ज् व उंच सँडल्स घालणार आहे! या खोलीत मी एक स्त्री बनणार आहे. पक्षाची कॉम्रेड राहणार नाही.”

त्यांनी आपापल्या अंगावरील कपडे काढून भिरकावून दिले आणि ते त्या अवाढव्य महॅगनी पलंगावर चढले. तिच्यादेखत स्वतः होऊन आपल्या अंगावरील कपडे काढण्याची त्याची ही पहिलीच वेळ होती. त्याला आपल्या देहाची लाज वाटत असे. पांढरे पडलेले व कृश असलेले शरीर, व्हेरिकोज झाल्याने पोटरीवर टारून फुगलेल्या शिरा, टाचेवरील एक फिका डाग या साऱ्यांची त्याला आजवर भलतीच शरम वाटत आलेली होती. पलंगावर चादर घातलेली नव्हती. त्याऐवजी ब्लॅन्केट घातले होते. त्याचे धागे मऊ होते, पण ते आता विरू लागले होते. त्या पलंगाचा आकार व गुबगुबीतपणा त्या दोघांनाही आश्चर्यचकित करणारा होता. ज्यूलिया खुश होऊन म्हणाली, “यात नक्कीच ठेकणे असतील, पण तरी काहीही बिघडत नाही.” त्या काळात असा मोठा, दोन माणसांचा पलंग कुठे पाहायलाही मिळत नव्हता. मिळालाच, तर तो मजुरांच्या घरात पाहायला मिळण्याची शक्यता होती. लहानपणी कधीतरी विन्स्टन अशा पलंगावर झोपला होता, पण ज्यूलियाला अशा पलंगावर लहानपणी झोपल्याचे अजिबात आठवत नव्हते.

एकमेकांशी रत होऊन ते आता थोडा वेळ झोपून राहिले होते. विन्स्टनला जेव्हा जाग आली तेव्हा घड्याळाचे काटे फिरून नऊ आकड्यांपर्यंत आले होते. त्याने काहीही हालचाल केली नाही. कारण ज्यूलिया त्याच्या कुशीत डोके खुपसून झोपली होती. तिच्या चेहऱ्यावरील बहुतेक सारी रंगरंगोटी त्याच्या चेहऱ्यावर आणि त्या लोडावर उतरली होती, पण तिच्या गालावर अजूनही असलेला फिका गुलाबी रंग तिला खुलून दिसत होता. मावळत्या सूर्याचा एक सोनेरी किरण पलंगाच्या पायांमध्ये पडून फायरप्लेस उजळवून टाकत होता. तिथे पॅनमध्ये ठेवलेले पाणी भरभरा उकळत राहिलेले होते. खाली अंगणात त्या बाईचे गाणे थांबलेले होते. रस्त्यावरील मुलांचा आरडाओरडा आता कमी ऐकू येत होता. ‘आपण आता जे अनुभवतो आहोत तसा अनुभव ही पूर्वीच्या काळातील नेहमीचीच गोष्ट असेल का?’ त्याला या कल्पनेचेच थोडे नवल वाटले. ‘उन्हाळ्यातील एका थंड संध्याकाळी बिछान्यात आपण आत्ता जसे झोपलो आहोत तसे पुसून टाकलेल्या भूतकाळात एक स्त्री व पुरुष विवस्त्र होऊन एकमेकांच्या मिठीत पडले आहेत, त्यांना हवे तेव्हा ते एकमेकांशी रतिक्रीडा करत आहेत, हव्या त्या विषयावर गप्पा मारीत आहेत, उठण्याची कसलीही सक्ती त्यांच्यावर नाही, बाहेरचे शांत आवाज ऐकत ते नुसते पडून आहेत, असे असू शकेल काय? अशी नैसर्गिक व नेहमीची परिस्थिती असणारा कालखंड कधीही अस्तित्वात नसेलच का?’ ज्यूलिया जागी झाली. तिने आपले डोळे चोळले आणि कोपरे टेकवून शरीर थोडे उंचवून स्टोव्हकडे पाहिले.

ती म्हणाली, “निम्मेअधिक पाणी उकळून त्याची वाफ होऊन गेली आहे. मी आता उठून लगेच कॉफी करते. आपल्याला अजून एक तास वेळ आहे. तुझ्या फ्लॅटमधील दिवे ते कधी घालवतात?”

“२३ वाजून ३० मिनिटांनी.”

“वसतिगृहात २३ला घालवितात, पण तुला याहीपेक्षा लवकर तिथे जायला हवे, कारण... हाय! गेट आउट, चल नीघ येथून घाणेरड्या!”

ती अचानक शरीराला पीळ देऊन पलंगावर वळली. वाकून तिने जमिनीवरील एक जोडा उचलला व एखादा मुलगा जसा हाताला हिसका देऊन भिरकावेल तसा तो कोपऱ्यात भिरकावला. दोन मिनिटांच्या तिरस्कार-प्रदर्शनाच्या वेळी गोल्डस्टीनवर तिने जसा तो शब्दकोश भिरकावला होता, तसे हे भिरकावणे होते.

“काय होते ते?” त्याने आश्चर्य वाटून विचारले.

“एक उंदीर! त्या भिंतीच्या लाकडाच्या मागून तो आपले तोंड बाहेर काढत होता. तिथे एक भोक आहे ना! पण त्याला मी आता चांगलाच घाबरवून सोडला आहे.”

“उंदीर!” विन्स्टन पुटपुटला. “अन् या खोलीत?”

परत पलंगावर पडुडत ती निर्विकारपणे म्हणाली, “ते सगळीकडेच झालेले आहेत. वसतिगृहातील स्वयंपाकघरातसुद्धा ते झालेले आहेत. लंडनच्या काही भागांत तर त्यांचा भयंकर सुळसुळाट झाला आहे. तुला माहिती आहे का की, ते लहान मुलांवर हल्ला करायलाही मागे-पुढे पाहत नाहीत? इथल्या रस्त्यांवर राहणाऱ्या बायका आपल्या मुलांना दोन मिनिटेसुद्धा वेगळे ठेवत नाहीत. ते भुऱ्या रंगाचे गलेलठ्ठ उंदीर असतात ना, ते असा हल्ला करतात आणि त्यातील किळसवाणी गोष्ट कुठली, तर ते लेकाचे नेहमी...”

“सांगू नकोस पुढचे!” आपले डोळे गच्च मिटून घेत विन्स्टन म्हणाला.

“काय झाले रे माझ्या राजा? तू अगदी पांढरा पडलेला दिसतोस! तुला हे ऐकवत नाही काय?”

“जगातील सर्वात भयानक गोष्ट कोणती असेल, तर ती म्हणजे उंदीर!”

तिने त्याला घट्ट कवटाळले. आपल्या शरीराचा उबदारपणा जणूकाही त्याला जाणवला पाहिजे म्हणून आपल्या हाता-पायांनी तिने त्याच्या शरीराला विळखा घातला. आपले डोळे त्याने ताबडतोब उघडले नाहीत. पूर्वी कधीतरी पडलेल्या एका भयानक स्वप्नाची आठवण त्याला बराच वेळ येत होती. हे स्वप्न त्याचा आयुष्यभर पाठलाग करीत होते. प्रत्येक वेळी ते तसेच पहिल्यासारखे असे. त्यात कसलाही बदल झालेला नसे. स्वप्नात तो एका अंधाराच्या भिंतीसमोर उभा असे. पलीकडे काहीतरी असह्य, अतिभयानक असे. त्याला तोंड देण्याची पाळी त्याच्यावर आलेली असे. ‘स्वतःची केलेली फसवणूक’ ही त्याची स्वप्नातील अगदी तीव्र भावना असे. कारण त्या अंधाराच्या भिंतीपलीकडे काय असेल, हे त्याला ठाऊक होते. जबरदस्त प्रयत्न करून मेंदूतील भाग पिळवटून उखडून बाहेर काढावा, तसे त्या स्वप्नातील सत्य तो फरफटत ओढून बाहेर काढूही शकत होता, पण भिंतीपलीकडे काय होते, हे पाहायला मिळण्याआधीच तो जागा होई; पण आता जेव्हा त्याने ज्यूलियाला बोलताना एकदम थांबविले तेव्हा त्या बोलण्याशी या स्वप्नाचा कुठेतरी संबंध होता, हे त्याला उमगले.

तो म्हणाला, “आय अॅम सॉरी! मला उंदीर आवडत नाहीत, एवढेच.”

“घाबरू नकोस रे! ते घाणेरडे उंदीर आपल्याइकडे येणार नाहीत. आज जाण्यापूर्वीच मी ते भोक गोणपाटाने बुजवून टाकते अन् पुढच्या वेळी येताना मी थोडे प्लास्टर घेऊन येईन व ते त्यावर व्यवस्थित लिंपून टाकेन.”

एव्हाना त्याची घबराट निम्मी कमी झाली होती. स्वतःबद्दल थोडीशी शरम वाटून तो पलंगावर उठून लोडाला टेकून बसला. ज्यूलिया बिछान्यावरून खाली उतरली. तिने ओव्हरऑल अंगावर चढविला आणि कॉफी बनविली. त्या कॉफीचा सॉसपॅनमधून आलेला वास एवढा तीव्र व उत्तेजित करणारा होता की, हा वास बाहेर दरवळत गेला, तर कोणाच्या लक्षात येऊन त्यांनी उगाच चौकशी करू नये म्हणून विन्स्टनने खिडकी बंद करून टाकली. त्या कॉफीची चव तर उत्कृष्ट होतीच, पण त्याहीपेक्षा त्यात खरी साखर घातल्याने त्या कॉफीला रेशमासारखा मोहक पृष्ठभाग प्राप्त झाला होता. वर्षानुवर्षे सॅकरीन वापरत आल्यामुळे कॉफीचे हे दृश्य विन्स्टन जवळजवळ विसरूनच गेला होता. एक हात खिशात व दुसऱ्या हातात मुरंबा लावलेला पावाचा तुकडा घेऊन ज्यूलिया खोलीत हिंडत होती. खोलीतील बुककेसकडे तिने तटस्थपणे पाहिले. घडीचे टेबल नीट कसे दुरुस्त करता येईल, हे तिने दाखवून दिले. ती फाटकी आरामखुर्ची कितपत आरामदायक होती, हे पाहण्यासाठी त्यात तिने स्वतःला लोटून दिले आणि ज्याप्रमाणे करमणुकीसाठी काही विचित्र गोष्टी आपण सहन करतो तशा भावनेने त्या चमत्कारिक बारा तासांच्या घड्याळाचे तिने निरीक्षण केले. तिने तो काचेचा पेपरवेट नीट प्रकाशात पाहण्यासाठी हातात घेतला व ती पलंगावर आली. पावसाच्या पाण्यासारख्या दिसणाऱ्या त्या गुळगुळीत पेपरवेटची मोहिनी त्याच्यावर नेहमीच पडे. त्याने तिच्या हातून तो पेपरवेट घेतला.

“हे काय आहे, असे तुला वाटते?” ज्यूलियाने विचारले.

“काही वस्तू असेल, असे मला वाटत नाही. काही उपयोग करण्यासाठी ती वापरली असेल, असेही मला वाटत नाही! अन् म्हणून तर मला ती आवडते! ते बदलायला विसरले, असा हा एक इतिहासाचा तुकडा आहे. शंभर वर्षांपूर्वी देऊन ठेवलेला हा एक संदेश आहे. जर कोणाला तो वाचता आला, तरच तो समजू शकेल.”

“आणि ते तिकडचे चित्र?” तिने मानेने समोरच्या भिंतीवरील पत्र्यावर कोरून तयार केलेले चित्र दाखवले व विचारले, “ते शंभर वर्षांइतके जुने असेल?”

“जास्तच! मी तर म्हणतो की, ते दोनशे वर्षांइतकेसुद्धा जुने असू शकेल. नक्की कोणीच सांगू शकणार नाही. हल्ली कशाचेही खरे वय सांगणे अशक्य झाले आहे.”

ते चित्र पाहण्यासाठी ती जवळ गेली. “हं, इथूनच तो घाणेरडा उंदीर तोंड काढून पाहत होता.” असे म्हणून चित्राखाली भिंतीला लावलेल्या लाकडी फळीला तिने लाथ मारली. चित्रातील इमारतीला उद्देशून ती म्हणाली, “ही कोणती जागा आहे? मी पूर्वी कुठेतरी पाहिली आहे असे वाटते.”

“ते एक चर्च आहे किंवा निदान तसा त्याचा वापर केला जात होता. त्याचे नाव सेंट क्लेमेंट डेन्स होते.” चारिंग्टनने म्हटलेल्या त्या शिशुगीताचा एक तुकडा त्याच्या डोक्यात अवतीर्ण झाला. त्या गीताच्या अर्धवट ओढीने तो म्हणाला, “‘Oranges and lemons,’ say the bells of St. clement’s!”

यावर त्याला आश्चर्याचा धक्का देत तिने पुढच्या ओळी म्हटल्या :

‘You owe me three farthings,’ say the bells of St. Martin’s,

‘When will you pay me?’ say the bells of Old Baily-

“मला माहिती नाही यापुढच्या काय ओळी आहेत त्या, पण शेवटच्या ओळी मात्र अशा आहेत : ‘Here comes a candle to light you to bed, here comes a chopper to chop off your head!’”

त्या ओळी एखाद्या परवलीच्या शब्दाच्या दोन तुकड्यांप्रमाणे भासत होत्या. ‘पण ‘the bells of old baily’नंतर’ एखादी ओळ असलीच पाहिजे. जर चारिंग्टनला सारेकाही नीट म्हणून दाखविले, तर त्याला ती ओळ आठवेलही.’

“तुला हे कोणी शिकवले?” त्याने विचारले.

“माझ्या आजोबांनी. मी लहान असताना ते मला नेहमी हे म्हणून दाखवत असत. मी आठ वर्षांची असताना ते अदृश्य झाले. म्हणजे ते नक्कीच अंतर्धान पावले असणार.” पुढे एकदम विसंगत असे ती म्हणाली, “लेमन म्हणजे काय असते कुणास ठाऊक! पण मी ऑरिन्जेस पाहिली आहेत. जाड साल असलेले ते एक गोल व पिवळ्या रंगाचे फळ आहे.”

“मला आठवताहेत लेमन्स.” विन्स्टन म्हणाला, “१९५० ते १९६०च्या काळात ती खूप होती. ती इतकी, इतकी आंबट होती की, दात एकमेकांवर कराकरा वाजत. त्यांचा वासही अगदी आंबट होता!”

“त्या चित्रामागे ठेकणे असणार, अशी माझी खात्री आहे. मी अगदी पैज मारून सांगते हे!” ज्यूलिया म्हणाली, “एखाद्या दिवशी मी ते खाली काढून चांगले स्वच्छ करणार आहे. मला वाटते, आता आपली जायची वेळ झाली आहे. हा तोंडावरचा रंग धुऊन काढावयास लागलेच पाहिजे आता. कंटाळा आला याचा! मग नंतर मी तुझ्या चेहऱ्यावरची लिपस्टिक पुसून काढीन.”

काही मिनिटे विन्स्टन तसाच बसून राहिला. खोलीत काळोख पसरत चालला होता. त्याने दिव्याकडे वळून त्या काचेच्या पेपरवेटमध्ये टक लावून पाहण्यास सुरुवात केली. त्यातील प्रवाळाच्या तुकड्यापेक्षाही काचेच्या आतील भागाबद्दल त्याला कुतूहल व रस होता. त्या पेपरवेटमधील खोली जाणवत असूनही ते त्याला जवळजवळ हवेसारखे पारदर्शक वाटत होते. ‘त्या काचेचा पृष्ठभाग म्हणजे एक कमान केलेले आकाश आहे व त्याने आतील चिमुकले जग वातावरणासकट बंदिस्त केले आहे.’ असे त्याला वाटत होते. त्या जगात उतरण्याची इच्छा त्याला झाली. अन् तो आता खरोखरीच आतमध्ये होता! तो महॉगनी पलंग, ते घडीचे टेबल, ते घड्याळ, ते पोलादी पत्र्यावर कोरून काढलेले चित्र आणि तो पेपरवेट, असे सारे सारे काही त्याच्याबरोबर आत उतरले होते. ती खोली म्हणजे तो पेपरवेट होता. प्रवाळ म्हणजे त्याचे व ज्यूलियाचे जीवन होते व एका स्फटिकाच्या केंद्रभागात एक प्रकारे ते चिरंतन कालासाठी गोठविण्यात आले होते.

सा इम अंतर्धान पावला होता. एक सकाळ उजाडली आणि तो कामावर

आलेला दिसला नाही. यावर काही बिनडोक लोकांनी शेरही मारले, पण दुसऱ्या दिवशी कोणीही साइमबद्दल बोलले नाही. तिसऱ्या दिवशी विन्स्टन रेकॉर्ड्स खात्याच्या व्हेस्टिब्यूलमध्ये सूचना फलक पाहावयास गेला. तिथे लावलेल्या पत्रकांतील एक पत्रक बुद्धिबळ समितीने पूर्वीच लावले होते. त्यात समितीच्या सर्व सभासदांची नावे छापली होती. साइम हा त्या समितीपैकी एक होता. ते पत्रक तिथे तसेच होते. त्यात कसलाही बदल झालेला दिसत नव्हता. काहीही खोडून टाकलेले नव्हते. फक्त तळातील यादीतील एक नाव कमी झालेले होते. काय झाले होते, ते समजावयास एवढे पुरेसे होते. साइम आता अस्तित्वात नव्हता. तो पूर्वीपासून कधीच अस्तित्वात नव्हता.

हवा चांगलीच तापू लागली होती. मंत्रालयाच्या इमारतीमधील जंजाळात असलेल्या त्या बिनखिडक्यांच्या खोल्यांतील हवेचे तपमान मात्र कायम होते, कारण त्या एअरकंडिशण्ड होत्या, पण बाहेर फुटपाथवर मात्र पाय पोळत होते. गर्दीच्या वेळी भुयारी रेल्वेत घामट वासामुळे भयानक दुर्गंधी पसरते. तिरस्कार-सप्ताहाची तयारी अगदी जोरात चालू होती. मंत्रालयातील कर्मचाऱ्यांना जादा वेळ काम करावे लागत होते; मिरवणुका, सभा, लष्करी संचलने, व्याख्याने, सजावटीसाठी मेणकाम, देखावे, चित्रपटांचे खेळ, प्रकाशवाणीवरील कार्यक्रम वगैरे वगैरे बऱ्याच गोष्टींची आखणी व जुळणी करावी लागत होती; मोठमोठ्या उंच प्रतिमा तयार करावयाच्या होत्या, स्टॅण्ड्स उभे करावयाचे होते, घोषवाक्ये रचावयाची होती, गीते लिहायची होती, खास अफवा पिकवावयाच्या होत्या; खोटी छायाचित्रे तयार करून वाटावयाची होती... एक ना दोन, अनंत कामे केली जात होती! वाड्मयनिर्मिती विभागातील ज्यूलियाच्या उपविभागाचे काम तात्पुरते थांबविण्यात आले होते. तिथे आता कादंबऱ्या निर्माण केल्या जात नव्हत्या. त्याऐवजी दुष्ट प्रचार असलेल्या पत्रकांच्या मालिका तयार केल्या जात होत्या, विन्स्टनला नेहमीच्या कामाव्यतिरिक्त खूपच जादा कामे करावी लागत होती. दररोज कित्येक तास त्याला टाइम्सच्या जुन्या फायलींमधून हवा तो मजकूर धुंडाळावा लागत होता. भाषणात उद्धृत करण्यासाठी त्यातून काही बातम्या उचलून घ्याव्या लागत होत्या. मग त्या बातम्या परत हव्या तशा बदलून, तिखटमीठ लावून सजवाव्या लागत होत्या. शहरात रात्री उशिरा जेव्हा मजूर वर्गातील टवाळ तरुण रस्त्यातून भटकत असत त्या वेळी हवेत एक प्रकारचा उकाडा व ग्लानी असे. उडते बॉम्ब्स पूर्वीपेक्षा अधिक संख्येने व सतत येऊन कोसळू लागले होते. कधीकधी दूरवर प्रचंड स्फोट झालेले ऐकू येत. ते कशाचे असत, हे कधीही कळत नसे. त्याबद्दल भयानक अफवाच जास्त पिकलेल्या होत्या.

तिरस्कार-सप्ताहासाठी खास 'तिरस्कार-गीत' रचले गेले होते. त्यासाठी खास चाल लावली गेली होती. ते गाणे प्रकाशवाणीवरून सतत प्रसारित केले जात होते. त्यात एक रानटी व भुंकल्यासारखा ताल धरला गेला होता. संगीताच्या नियमात तो तंतोतंत बसत नव्हता. त्याचे बरेचसे साम्य ड्रमच्या तालाशी होते. शेकडो जणांच्या आवाजातून डरकाळी फोडलेल्या त्या तालात कवायत करताना खाड खाड बूट आपटले गेले होते. त्यामुळे धडकी बसविणारा परिणाम होत होता! पण मजूर वर्ग या प्रकाराकडे गमतीने पाहत होता. पार्सनची मुले कंगवा व झिरझिरीत टॉयलेट कागद वापरून त्यावर दिवस-रात्र 'तिरस्कार-गीत' वाजवीत होती. विन्स्टनचा संध्याकाळचा वेळ पूर्वीपेक्षा अत्यंत कामात जाई. पार्सनने संघटित केलेली स्वयंसेवकांची पथके रस्त्याची तयारी करून घेत होती, कापडी फलक शिवत होती, पोस्टर्स रंगवीत होती, घरांच्या छपरांवर झेंडे उभे करीत होती, मार्गात पताका लावण्यासाठी एका घरावरून समोरच्या घरावर दोऱ्या फेकताना धोका पत्करत होती. पार्सन तर छाती फुगवून जोरात सांगत होता की, खुद्द व्हिक्टरी मॅन्शनवरतीच तो चारशे मीटर लांबीची दणदणीत पताका लावणार होता. त्याला त्याच्या आवडीच्या क्षेत्रांत पुन्हा एकदा काम करावयास मिळाले होते, म्हणून तो अगदी मोरासारखा आनंदाने नाचत होता. उन्हाळ्याची उष्णता आणि करावी लागणारी अंगमेहनत यामुळे त्याला आखूड चड्डी व बटणे सोडलेला शर्ट घालायला चांगलेच निमित्त मिळाले होते. जणूकाही तो एकाच वेळी अनेक ठिकाणी होता. आयत्या वेळी नवीन योजना आखत होता, प्रत्येकाबरोबर हसूनखेळून मित्रत्वाच्या नात्याने उपदेशही करत होता आणि आपल्या

शरीरातील त्या अक्षय साठ्यातून तो घामाचा उग्र व कडवट वास अविरतपणे सोडत होता.

अचानक एक नवीन पोस्टर लंडन शहरात सर्वत्र झळकू लागले. त्यावर कसलाही मथळा नव्हता. फक्त युरेशियातील एका सैनिकाचे तीन किंवा चार मीटर उंचीचे राक्षसी चित्र होते. चपटे नाक, बारीक डोळे असलेला चेहरा, पायात जाडजूड व प्रचंड बूट असा तो सैनिक कमरेजवळ सबमशिनगन धरून व ती रोखून सरळ समोर चाल करून येत होता. त्या सबमशिनगनच्या नळीने टोक पुढे आलेले दाखविण्यासाठी मुद्दाम जादाच मोठे केलेले होते, पण ते अशाकाही खुबीने केलेले होते की, त्या पोस्टरकडे कुठूनही, कोणत्याही कोनातून पाहिले, तरी ती नळी आपल्याकडेच रोखली आहे असे वाटे. भिंतीवरील एकूणएक रिकाम्या जागा ह्या डकवलेल्या पोस्टर्सनी व्यापून टाकलेल्या होत्या. इतकेच नव्हे, तर बिग ब्रदरच्या पोस्टर्सच्या संख्येपेक्षाही ही पोस्टर्स सर्वत्र अधिक संख्येने लावलेली होती. सर्वसाधारणपणे मजूर वर्ग युद्धाबद्दल उदासीन असे; पण या वेळी त्यांनाही अधूनमधून येणारा देशभक्तीच्या उन्मादाचा झटका आला होता; जणूकाही या सर्वसाधारण मनःस्थितीत अनुकूल भर घालण्यासाठीच उडते बॉम्ब नेहमीपेक्षा मोठ्या प्रमाणात माणसे ठार करीत होते. स्टेपनी विभागातील गर्दीने भरलेल्या चित्रपगृहावरच एक बॉम्ब पडला होता. त्या उद्ध्वस्त ढिगाऱ्यात शेकडो माणसे गाडली गेली. नंतर त्या आजूबाजूच्या वस्तीतून एक लांबलचक व समाईक प्रेतयात्रा निघाली. कित्येक तास ती चाललेली होती. परिणामी, त्या प्रेतयात्रेला एक प्रकारे संतापसभेचे स्वरूप आले होते. दुसरा बॉम्ब एका छोट्या कचरा मैदानावर पडला. मैदानाचा उपयोग मुले खेळण्यासाठी करीत. त्यामुळे कित्येक डझन मुलांच्या चिंधड्या उडून गेल्या. यानंतर चिडलेल्या लोकांचे आणखी मोर्चे निघत राहिले. गोल्डस्टीनची प्रतिमा जाळण्यात आली. युरेशियन सैनिकांची शेकडो पोस्टर्स भिंतीवरून फाडून काढण्यात आली नि ती जाळून टाकली गेली. या खळबळजनक वातावरणात अनेक दुकाने लुटली गेली. यानंतर 'शत्रूचे हेर बिनतारी लहरींच्या साहाय्याने ह्या उडत येणाऱ्या बॉम्बना मार्गदर्शन करीत असतात.' अशी एक अफवा सर्वत्र पसरली. एक वृद्ध जोडपे जन्माने परदेशी असल्याने त्यांच्यावर संशय घेऊन जमावाने त्यांचे घर पेटवून दिले. म्हातारा व म्हातारी आत धुरानेच गुदमरून मेले.

चारिंग्टनच्या दुकानावरील खोलीत यायला जमे तेव्हा विन्स्टन आणि ज्यूलिया त्या खिडकीखालच्या पलंगावर झोपत. उकडते म्हणून ते त्या बिनचादरीच्या बिछान्यावर कपडे काढून झोपत. तो उंदीर परत कधीही आला नव्हता, पण उकाड्यामुळे ठेकणे मात्र भयानकरीत्या वाढत गेली होती; पण त्यामुळे काही बिघडले नव्हते. घाण असो वा स्वच्छ असो, ती खोली म्हणजे त्यांचा स्वर्ग होता! आल्याआल्या ते लगेच प्रत्येक वस्तूवर काळ्या मिरीचा अर्क शिंपडीत. हा अर्क त्यांनी काळ्या बाजारातून विकत घेतला होता. मग आपले कपडे काढून प्रणयचाळे सुरू करीत. घाम आलेला असला, तरी ते तशा शरीरांनी एकमेकांशी रत होऊन जात. नंतर दमून झोपून जात. जागे झाल्यावर त्यांना कळे की, ठेकणांनी परत आपली फौज एकत्र केलेली असे व ते आता प्रतिहल्ला करीत असत.

जून महिन्यात ते चारदा, पाचदा, नव्हे, तर चांगले सहा-सात वेळा तिथे एकमेकांना भेटले. केव्हाही जिन पिण्याची आपली सवय विन्स्टनने आता सोडून दिली होती. त्याला आता याची गरज भासत नव्हती, असे दिसत होते. तो थोडासा स्थूल झाला होता. त्याचा व्हेरिकोज अल्सरही दबून गेला होता. फक्त त्या जागी म्हणजे टाचेच्या जरा वर एक फिकट तपकिरी रंगाचा डाग कातडीवर राहिला होता. सकाळी उठल्याउठल्या त्याला जी खोकल्याची उबळ येत असे, तीही आता येईनाशी झाली होती. प्रकृतीच्या तक्रारींमुळे त्याला जे जिणे असह्य झाले होते, ते सारे आता बंद झाले होते. प्रकाशवाणीच्या पडद्यासमोर चेहऱ्यावर मुद्दाम कृत्रिम भाव आणण्याची किंवा निषेधाच्या वेळी उगाचच घसा खरवडून ओरडण्याची त्याची ऊर्मी कमी कमी होत गेली. आता त्यांची एक सुरक्षित अशी लपण्याची जागा तयार झाली होती. ती जागा म्हणजे जवळजवळ त्यांचे स्वतःचे एक घरच झाले होते. कधीतरी अधूनमधून ते एकमेकांना काही तासच भेटत; पण याचे पूर्वी जसे त्यांना वैषम्य वाटे, तसे आता वाटेनासे झाले होते. फक्त 'त्या भंगार मालाच्या दुकानावरील खोली नेहमी आपल्यासाठी अस्तित्वात असावयास पाहिजे.' अशी त्यांची मनोमन प्रार्थना असे. 'ती खोली तिथे अभंग आहे. तिच्यावर बॉम्ब वगैरे पडला नसून ती जशीच्या तशी आहे.' अशी जाणीव झाल्यावर त्यांना 'आपण जणूकाही प्रत्यक्षात त्या खोलीतच आहोत' अशी भावना होई. ती खोली म्हणजे त्यांचे एक विश्व होते. ती खोली म्हणजे भूतकाळाची पोकळी होती. त्या विश्वात किंवा त्या पोकळीत कायमच्या नाहीशा झालेल्या जिवांच्या जातीतील प्राणी वावरू शकत होते. विन्स्टनला वाटे की, चारिंग्टन हाही एक अशाच जिवांच्या जातीतील प्राणी होता. वरती खोलीत जाण्यापूर्वी विन्स्टन नेहमी त्याच्याशी थोडा वेळ बोलत असे. चारिंग्टन आपले दुकान सोडून क्वचितच बाहेर जात असे किंवा कधीच जात नसे. तरीही त्याच्याकडे कधी गिऱ्हाइके फिरकलेली दिसत नसत. त्याचे ते छोटे व काळपट रंगाचे दुकान आणि त्यापेक्षाही छोटे आणि काळपट असलेले मागच्या बाजूचे

स्वयंपाकघर यांमध्ये तो भुतासारखा राहत असे. त्या स्वयंपाकघरात तो स्वतःचे जेवण बनवी, पण तिथे स्वयंपाकाच्या भांड्याखेरीज इतर वस्तूंचीच गर्दी अधिक होती. त्यात एक विश्वास बसणार नाही एवढ्या जुन्या काळातील ग्रामोफोन होता. त्याला एक अवाढव्य कर्णा जोडलेला होता. बोलायची संधी मिळाली की, चारिंग्टन खूश होत असे. लांब नाक, जाड चष्मा, मखमलीच्या जाकिटातील वाकलेले खांदे असा तो आपल्या अमूल्य सामानांमधून हिंडताना दिसला की, 'हा व्यापाऱ्यापेक्षा संग्राहक म्हणूनच जास्त शोभून दिसतो' असे विन्स्टनला जाणवे! तो नेहमी निर्विकारपणे आपल्याजवळील थोड्याशा सटरफटर वस्तूंकडे बोट करून त्या विन्स्टनला दाखवीत असे. एखाद्या चिनी मातीच्या बाटलीचे बूच, मोडक्या तपकिरीच्या डबीचे रंगविलेले झाकण, एखाद्या मृत, लहान मुलाचा केस ठेवलेला ताईत हे असले काहीतरी तो दाखवे; पण ते विकत घ्यावे म्हणून कधीही विचारत नसे. या वस्तूंचे नुसते कौतुक केले जावे, अशी त्याची अपेक्षा होती. त्याच्याशी गप्पा मारणे म्हणजे विन्स्टनसाठी एक अनुभव असे. वापरून वापरून झिजल्यामुळे एखाद्या यांत्रिक संगीतपेटीतून जसे नुसते स्वर किणकिणत असतात, तशी त्याची किणकिण ऐकण्याजोगी होती. विसरलेल्या अनेक शिशुगीतांचे काही भाग त्याने आपल्या स्मृतीच्या कोपऱ्यातून प्रयासाने खेचून बाहेर काढले होते. त्यात एक 'चार व वीस असे ब्लॅकबर्ड पक्षी' हे शिशुगीत होते. मोडक्या शिंगाच्या गाईचे शिशुगीत होते. एक गरीब रॉबीन नावाचा कोंबडा कसा मेला याबद्दलचे शिशुगीत होते. "मला असे लगेच वाटले की, तुम्हाला हे गीत आवडणार..." असे म्हणून हसत-हसत, मान हलवीत तो नेहमी एखाद्या शिशुगीताचा काही भाग सांगे; पण त्याने कधीही संपूर्ण शिशुगीत सांगितले नाही. एका वेळी एकाच शिशुगीताच्या काही ओळीच फक्त तो सांगे.

एक प्रकारे त्या दोघांनाही मनातून हे ठाऊक होते की, हे जे काही चालले होते, ते कधीतरी संपणार होते. अनेक वेळा समोर येणारा मृत्यू विन्स्टनला व ज्यूलियाला अंगाखालच्या बिछान्याप्रमाणे अगदी स्पष्ट जाणावे. अशा वेळी निराशेपोटी ते एकमेकांना अधिकच आवळून शरीरसुख घेऊ लागत. आपली वेळ भरत आलेली आहे व शेवटची पाच मिनिटे उरली आहेत, असे जेव्हा एखाद्या पापी माणसाला कळते, त्या वेळी तो जसा अधाशासारखा सुखाचे शेवटचे क्षण उपभोगू लागतो, तसे त्या दोघांचे होई; पण अनेक वेळा त्यांना ते सुरक्षित असल्याचा भ्रम तर होईच, पण ही सुरक्षितता कायमची लाभलेली आहे, असाही भ्रम होई. 'जोपर्यंत आपण या खोलीत प्रत्यक्ष आहोत तोपर्यंत आपल्याला कोणीही धक्का लावू शकणार नाही' असे त्या दोघांना वाटे. त्या जागेकडे पोहोचणे अवघड व धोक्याचे होते खरे, पण ती खोली त्यांच्यासाठी एखाद्या अभयारण्यासारखी होती. विन्स्टन जेव्हा त्या पेपरवेटमध्ये टक लावून बघे, तेव्हा त्याला त्या काचेच्या जगात उतरण्याची इच्छा होई. एकदा का आपण आत उतरलो की, काळच गोठून जाईल, अशी त्याची त्या वेळी भावना होई. अनेकदा त्या दोघांनी स्वतःला सुटकेच्या दिवास्वप्नात झोकून दिले होते. 'अनंत काळ आपल्या बाजूला नशीब असावे आणि ह्या खोलीतील निवास व सहवास यासारखा आपला गुप्त कट येथून पुढे संबंध आयुष्यभर चालत राहावा किंवा कॅथरीनचा मृत्यू घडावा नि काहीतरी गूढ हालचाली करून आपल्या दोघांचा विवाह व्हावा किंवा आपण दोघांनी एकत्र आत्महत्या करावी अथवा पळून जाऊन आपल्या वेशात व रूपात ओळखू येणार नाही एवढा बदल करावा. मजूर वर्गाच्या ढंगातील उच्चार बोलायला शिकावेत. कोणत्यातरी कारखान्यात नोकऱ्या धराव्यात आणि कुठेतरी गल्लीबोळात राहून जीवन कंठावे.' असे अनेक विचार दोघांच्याही मनात थैमान घालीत, परंतु प्रत्यक्षात त्यांची कुठेही सुटका होऊ शकत नव्हती. यातील एकच कल्पना प्रत्यक्षात उतरू शकत होती. ती म्हणजे 'आत्महत्या!' पण ही प्रेरणा जिंकणे खरोखरीच कठीण होते. जोपर्यंत हवा असते व जोपर्यंत एका श्वासानंतर दुसरा श्वास आपोआप घेतला जात असतो, तोपर्यंत जगण्याचा प्रयत्नही शारीरिक व मानसिक पातळीवर आपोआपच होत असतो.

कधी कधी ते पक्षाच्या विरुद्ध प्रत्यक्ष बंड करण्यावर बोलत असत, पण या बाबतीत पहिले पाऊल कसे टाकावे, याची त्यांना कल्पना येत नव्हती. ब्रदरहूड संघटना प्रत्यक्षात खरोखरच अस्तित्वात होती, असे समजले असते, तरी त्यांच्यापर्यंत जाऊन कसे पोहोचावे, हा प्रश्न होताच. त्याच्यात व ओब्रायनमध्ये त्याला कशी जवळीक वाटत होती, हे त्याने तिला सांगितले. 'सरळ उठून बेधडकपणे ओब्रायनकडे जावे आणि पक्ष माझा शत्रू आहे व मला तुम्ही मदत करा, असे सांगावे' अशी ऊर्मी त्याला कित्येकदा होई. त्याने तिलाही हे सांगून टाकले होते; पण आश्चर्याची गोष्ट अशी की, या वेळी तिला त्याची ही कल्पना उतावीळपणाची किंवा फाजील धाडसाची वाटली नव्हती. माणसांचे चेहरे पाहून त्यांचा अंदाज घेण्याची तिला सवय होती. ओब्रायनने विन्स्टनकडे क्षणभर नुसती नजर टाकली होती व त्यावरून 'ओब्रायन ही विश्वासाई व्यक्ती आहे.' असे विन्स्टनला वाटले होते, हे तिला अगदी नैसर्गिक वाटत होते. तिचे तर असे मत होते की, जवळजवळ प्रत्येक जण गुप्तपणे पक्षाचा द्वेष करत होता आणि

जर काही धोका नसता, तर पक्षाने केलेले नियम मोडण्यास तो कचरला नसता; पण सर्वत्र पसरलेली एखादी विरोधी संघटना अस्तित्वात होती किंवा असू शकेल, यावर तिचा विश्वास नव्हता. 'गोल्डस्टीन आणि त्याचे भूमिगत सैन्य ह्या गोष्टी म्हणजे उगाच काहीतरी गप्पा आहेत. पक्षाने आपल्या हेतूसाठी शोधून काढलेल्या या थापा आहेत अन् सारे जण या थापांवर विश्वास ठेवण्याचे ढोंग करीत आहेत.' असे तिचे मत होते. पक्षाच्या मेळाव्यात आणि उत्स्फूर्त निदर्शनात ती असंख्य वेळा बेंबीच्या देठापासून ओरडून घोषणा देत होती. ज्या व्यक्तींची नावे तिने कधी ऐकलीही नव्हती व ज्यांच्या अपराधाबद्दल तिला अंधूकशीही कल्पना नव्हती, अशा व्यक्तींची नावे घेऊन ती त्यांना ठार करण्याची मागणी करीत होती. जेव्हा जनता न्यायालयात खटले चालू होत, तेव्हा ती यूथ लीगसाठी ठेवलेल्या खास खुर्चीत जाऊन बसे. या यूथ लीगच्या सभासदांनी संबंध न्यायालयाला सकाळपासून रात्रीपर्यंत वेढा घातलेला असे. मध्यंतराच्या सुट्टीत 'देशद्रोह्यांना ठार करा!' असा घोष ते सतत करीत असत. दोन मिनिटांच्या तिरस्कार-प्रदर्शन कार्यक्रमात गोल्डस्टीनचा धिक्कार करताना ती नेहमीच इतरांना मागे टाके अन् तरीही गोल्डस्टीन कोण होता व त्याचे कोणते सिद्धान्त सांगितले जात होते, याबद्दल तिला अगदीच अंधूक कल्पना होती. ती क्रांतीनंतरच्या काळात वाढलेली होती. १९५०नंतरच्या वीस वर्षांत झालेली सैद्धान्तिक खडाजंगी समजण्यासाठी तिचे वय फारच लहान होते; म्हणून एक स्वतंत्र राजकीय चळवळ ही तिच्या कल्पनाशक्तीच्या बाहेरची गोष्ट होती. 'कोणत्याही परिस्थितीत पक्ष अजिंक्य आहे' अशीच तिची समजूत होती. 'पक्ष नेहमी अस्तित्वात असणारच. त्याच्याविरुद्ध बंड करणे म्हणजे गुप्तपणे त्याचे नियम मोडणे किंवा एखाद्याला गुपचूप ठार करणे किंवा काहीतरी उडवून देणे किंवा यांसारखी एकाकी कृत्ये करणे. कारण एवढेच शक्य आहे.' असे तिचे ठाम मत होते.

एक प्रकारे विन्स्टनपेक्षा तिच्या भावना फार हळुवार व नाजूक होत्या आणि पक्षाच्या प्रचाराला ती विन्स्टनइतकी बळी पडू शकत नव्हती. एकदा तो सहज तिला कशाच्यातरी संदर्भात युरेशियाविरुद्धच्या युद्धासंबंधी सांगत होता. त्या वेळी तिने सहज जाता जाता सांगावे अशा थाटात त्याला सांगितले की, तिच्या मते प्रत्यक्षात युद्ध असे कुठे घडतच नव्हते. ते ऐकताच विन्स्टन केवढातरी दचकला होता. लंडनवर रोज जे उडते बॉम्ब पडत, तेही तिच्या मते ओशियानियाच्या सरकारनेच 'लोकांना नुसती भीती दाखवण्यासाठी' कुठूनतरी सोडलेले असत. विन्स्टनला डोक्यात ही कल्पना कधीच आलेली नव्हती. दोन मिनिटांच्या तिरस्कार-प्रदर्शनाच्या वेळी मोठमोठ्याने हसण्याची ऊर्मी आवरणे तिला फार कठीण जात असे, असे तिने सांगितल्यावर तर त्याला तिचा खरोखरीच हेवा वाटू लागला; पण तरीही जेव्हा कधी तिच्या जीवनाला धक्का पोहोचला होता, तेव्हाच तिने पक्षाच्या शिकवणुकीवर प्रश्न उत्पन्न केला होता. नाहीतर अधिकृत पुराणकथांवर तिचा कायमच चटकन विश्वास बसे. याचे सोपे कारण म्हणजे सत्य आणि असत्य यांतील फरक तिच्या दृष्टीने कधीच महत्त्वाचा नव्हता. उदाहरणार्थ, शाळेत शिकविल्याप्रमाणे 'विमानांचा शोध लावण्यास पक्ष जबाबदार आहे' यावर तिचा विश्वास होता. (विन्स्टनला आठवले की, त्याच्या शालेय जीवनात, म्हणजे १९५५ ते १९६०च्या कालखंडात फक्त 'हेलिकॉप्टरचा शोध पक्षाने लावला' असा दावा केला जाई. नंतर बारा वर्षांनी जेव्हा ज्यूलिया शाळेत होती तेव्हा ते सर्व प्रकारची विमाने शोधल्याचा दावा करीत होते. अजून एका पिढीनंतर वाफेच्या इंजिनाच्या शोधावरही त्यांनी असाच आपला हक्क सांगितला असता.) जेव्हा त्याने तिला सांगितले की, त्याच्या जन्माच्याही अगोदर व क्रांतीच्याही खूप अगोदर विमाने अस्तित्वात होती, तेव्हा तिला या वस्तुस्थितीचे विशेष काहीही वाटले नाही. 'अखेर कोणी का विमानांचा शोध लावेना, कुठे काय बिघडते?' अशी तिची प्रवृत्ती दिसली. एकदा तिच्या बोलण्यातून जेव्हा विन्स्टनला असे दिसले की, चार वर्षांपूर्वी ओशियानियाचे इस्टेशियाशी युद्ध चालू होते व युरेशियाशी सलोख्याचे संबंध होते, याबद्दल तिला काहीही आठवत नव्हते, तेव्हा विन्स्टनला जबरदस्त धक्का बसला! संबंध युद्ध म्हणजे एक ढोंग होते, असेच ती समजत होती; ते तसे खरे होते, पण युद्धात शत्रू बदलला असल्याचे तिच्या कधीच लक्षात आले नव्हते, असे दिसत होते. "मला वाटले की, आपले नेहमीच युरेशियाशी युद्ध चालू आहे." अशी तिने आपली ढोबळ समजूत बोलून दाखविली. त्याला त्याची थोडीशी भीती वाटली. विमानांचा शोध तिच्या जन्माअगोदर कितीतरी वर्षांपूर्वीचा होता, पण युद्धातील शत्रू बदलण्याची घटना अवघी चार वर्षांपूर्वीची होती! त्या वेळी तर ती चांगली मोठीही झालेली होती! त्याने तिच्याशी याच्यावर बहुतेक पंधरा मिनिटे वाद घातला असावा. अखेर तिच्या स्मृतीत जबरदस्तीने 'एके काळी इस्टेशिया आपला शत्रू होता, युरेशिया नव्हे' असा बदल करण्यात तो यशस्वी झाला; पण तिला या प्रश्नाचे महत्त्व कळले नाही. "कोणाला पर्वा आहे!" ती अस्वस्थ होऊन म्हणाली. "नेहमी हे शिंचे युद्ध कोणाच्यातरी विरुद्धच असणार ना! अन् प्रत्येकाला ठाऊक आहे की, दिल्या जाणाऱ्या सगळ्या बातम्या खोट्या असतात. मग झाले तर!"

कधी कधी तो तिच्याशी रेकॉर्ड-खात्याबद्दल आणि तो कागदोपत्री करीत असलेल्या निर्लज्ज बनावटपणाबद्दल

बोलत असे; पण अशा गोष्टींमुळे ती कधीही हादरून जात नसे. असत्य हेच सत्य बनत होते, या विचाराने तिच्या पायाखालची जमीन कधीच हादरत नसे. जोन्स, आरन्सन आणि रुदरफोर्ड यांची गोष्ट त्याने तिला सांगितली. त्याच्या हातात अचानक काही क्षण तो वर्तमानपत्राचा तुकडा कसा आला, हेही त्याने सांगितले; पण तिच्यावर याचा फारसाकाही परिणाम झाला नाही. खरे म्हणजे प्रथम तिला या माहितीमागचे मर्मच समजत नव्हते.

“ते तुझे मित्र होते का?” तिने विचारले.

“छेः! ते पक्षाच्या आतील वर्तुळातील सभासद होते. क्रांतिपूर्व काळातील कालखंडात त्यांनी आपले कर्तृत्व गाजविले होते. मला ते तिघे नुसते पाहून ठाऊक होते.”

“मग तू कशाला उगीच काळजी करतोस? रोज सारखी माणसे मारली जात आहेत. हो की नाही?”

त्याने तिला समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला. “या तिघांची गोष्ट एरवीसारखी दुर्लक्ष करण्याजोगी नाही. कोणालातरी ठार केले आहे, इतका तो साधा प्रश्न नाही. तुला हे माहिती आहे ना की, अगदी आदल्या दिवशी जमा होणारा भूतकाळाचा संदर्भही ते लगेच नष्ट करून टाकतात म्हणून? भूतकाळ जर कुठे टिकून राहिला असेल, तर तो या काचेच्या गोळ्यासारख्या घन वस्तूच्या रूपानेच राहील. कारण या वस्तूला शब्द चिकटलेले नाहीत. तसे पाहिले, तर आपल्याला क्रांतीबद्दल व प्रत्येक क्रांतिपूर्व काळाबद्दल अक्षरशः काहीही ठाऊक नाही. कारण छापलेला व लिहिलेला प्रत्येक कागद एकतर नष्ट केला गेला आहे किंवा बनावट स्वरूपात ठेवलेला आहे. प्रत्येक पुस्तक नव्याने लिहिले आहे. प्रत्येक चित्र पुन्हा रंगविलेले आहे. प्रत्येक पुतळा, प्रत्येक इमारत व प्रत्येक रस्ता ह्यांचे त्यांनी नव्याने नामकरण केले आहे. तारखांच्या एकूण एक नोंदी बदलून टाकल्या गेल्या आहेत. अन् बदलाची ही प्रक्रिया रोजच्या रोज, अगदी दर मिनिटाला सतत चालूच असते. इतिहास ठप्प झाला आहे. कोणताही कालखंड अस्तित्वात नाही. फक्त ज्या काळात पक्ष नेहमी बरोबर असतो, असा वर्तमानकाळच अविरतपणे चालू आहे. अर्थात, मला जरी माहीत असेल की, भूतकाळ बदलून टाकला जात आहे, तरी तसे मी कधीही सिद्ध करू शकणार नाही. मग जरी खुद्द मी स्वतःच अशी बनावटगिरी करण्यात भाग घेत असलो, तरी जेव्हा बदल केला जातो तेव्हाच त्याबद्दलचा पुरावाही नाहीसा होतो. यासंबंधी जे काही माझ्या मनात राहिले असेल, तेवढाच पुरावा! अन् माझ्याप्रमाणेच दुसऱ्या कोणाच्या मनात असा पुरावा राहिला असेल का, याची मला खात्री देता येत नाही. माझ्या संबंध आयुष्यात एकदाच, फक्त एकदाच त्या घटनेचा तो ढळढळीत पुरावा प्रत्यक्ष माझ्या हातात पडला होता; अन् तोही अनेक वर्षांनी ती घटना घडून गेल्यानंतर!”

“त्यात काय असा विशेष मजकूर होता?”

“विशेष मजकूर नव्हता. पुरावा हातात पडल्यानंतर काही मिनिटांतच मी तो फेकून दिला; पण जर आज असेच परत झाले, तर मात्र मी तो पुरावा नष्ट न करता नक्कीच ठेवून देईन.”

“छेः! मी नाही असे करणार. जरी मी धोका पत्करावयास नेहमी तयार असते, तरी तो काही अशा वर्तमानपत्राच्या तुकड्यासाठी नाही पत्करणार! काहीतरी तितकेच महत्त्वाचे हवे. अन् समजा, जरी तू तो पुरावा तुझ्याजवळ ठेवलास, तरी त्यामुळे काय होणार आहे?”

“कदाचित फारसेकाही होणार नाही; पण तो पुरावा अस्तित्वात असेल अन् जर मी तो कोणाला दाखवायचे धाडस केले, तर त्यामुळे इकडेतिकडे संशय तर नक्कीच पेरला जाईल. आपल्या आयुष्यात आपण काही बदलून टाकू, असे मला वाटत नाही; पण आपल्या कृतीमुळे एखाद्या वेळेस इकडेतिकडे विरोधाचे अंकुर फुटून ते हळूहळू वर उगवू लागतील, लहान लहान गट तयार होतील, हळूहळू ते एकत्र येऊन वाढत जातील; आपल्यामागे ते सत्य परिस्थिती दर्शविणारे काही पुरावे निर्माण करून जातील. म्हणजे आपण जिथे धागा सोडू, तिथे पुढच्या पिढीकडून तो उचलला जाईल.”

“मला पुढच्या पिढीचे काहीही वाटत नाही. मला फक्त ‘आपल्यात’ रस आहे.”

“तू फक्त कंबरेखालीच बंडखोर आहेस!” तो तिला म्हणाला.

तिला ही एक फार डोकेबाज कोटी वाटली. खूश होऊन तिने आपल्या हातांनी त्याला मिठी घातली.

पक्षाच्या तत्त्वज्ञानाच्या ज्या शाखा-उपशाखा होत्या त्यात तिला किंचितही रस नव्हता. इन्गसॉकची तत्त्वे, डबलर्थिक, भूतकाळाचा गुणबदल होण्याची शक्यता, इंद्रियांना जाणवणाऱ्या वस्तुस्थितीचा स्वीकार न करणे, न्यूस्पीक भाषेतील शब्दांचा वापर वगैरेंवरती त्याने बोलायला सुरुवात केली की, तिला कंटाळा येई, तिचा गोंधळ होई

व ती म्हणे, “मी कधीच असल्या गोष्टींकडे नीट लक्ष दिले नाही. हा सगळा गचाळ कचरा आहे. मग कशाला आपण त्यामुळे स्वतःला ताप करून घ्यायचा?” केव्हा आनंदाने जयघोष करावयाचा व केव्हा निषेधात्मक हुर्रेबाजी करावयाची, हे तिला चांगले ठाऊक होते. जर कशाची जरूरी होती, तर या ज्ञानाचीच प्रत्येकाला जरूरी होती, असे तिचे मत होते. तरीही तो तसाच या विषयावर पुढे बोलू लागला, तर तिला झोपी जाण्याची सवय होती. या सवयीमुळे गोंधळ होऊन त्याची मनःस्थिती चमत्कारिक होई. केव्हाही आणि कोणत्याही अवस्थेत चटकन झोप लागू शकणारी जी माणसे असतात, त्यांपैकी ती एक होती. तिच्याशी बोलताना त्याला समजून चुकले होते की, रूढ व मान्य मते समजली नाहीत, तरी ती व्यवस्थितपणे मांडणे अगदी सोपे होते. थोडक्यात, समजून घेण्याची पात्रता नसलेल्या लोकांवर आपल्याला हवी तशी प्रतिमा व हवा तसा दृष्टिकोन लादण्यात पक्ष अत्यंत यशस्वी झाला होता. कोणत्याही वास्तवाला अत्यंत विकृत केल्यानंतरसुद्धा पक्षाला ते वास्तव लोकांना मान्य करावयास लावता येत होते, कारण लोकांवर किती खोट्या, किती विकृत व किती दुष्ट गोष्टी प्रचंड प्रमाणात लादण्याचा प्रयत्न होत होता, हेच त्यांना कधी पूर्णपणे कळू दिले जात नव्हते. तसेच सार्वजनिक घटनांमध्ये कुठल्या कुठल्या घडामोडी चालू होत्या, यातही त्यांना फारसा रस नव्हता. जे जे काही भरवले जाईल ते ते नुसते या लोकांकडून मुकाट्याने गिळून टाकले जात होते. त्यांनी जे काही गिळले होते, त्याचा त्यांना त्रास होत नव्हता, कारण गिळलेले त्यांच्यामध्ये ठाण मांडून राहतच नव्हते. एखाद्या पक्षाने धान्याचा दाणा टिपल्यावर तो न पचता तसाच बाहेर पडून जावा, तसा हा प्रकार होता.

अखेर ती घटना घडली. तो अपेक्षित निरोप आला. त्याला वाटले की, जणूकाही आजवरचे त्याचे सर्व आयुष्य ही घटना घडण्याचीच वाट पाहत होते. मंत्रालयातील त्या लांबलचक कॉरिडॉरमधून तो चालला होता. आपल्यापेक्षा शरीराने मोठी अशी व्यक्ती आपल्यामागून येत आहे, अशी त्याची त्या वेळी भावना झाली. मागून आलेली ती व्यक्ती थोडी खाकरली. अर्थातच ही बोलण्यापूर्वीची एक कृती होती. विन्स्टन एकदम थांबला आणि वळला. तो ओब्रायन होता.

अखेर त्यांची समोरासमोर गाठ पडली होती. विन्स्टनची पहिली ऊर्मी तिथून चटकन सटकण्याची होती. त्याचे हृदय जोरजोरात धडधडू लागले. काय बोलावे ते त्याला सुचेना. तरीही विन्स्टनबरोबर ओब्रायन तसाच पुढे चालला होता. एखाद्या मित्राचा दंड धरावा, तसा त्याने विन्स्टनचा दंड सहज धरून ठेवला होता. अत्यंत गंभीर, सभ्य व विनयशील आवाजात त्याने बोलावयास सुरुवात केली. ओब्रायनची बोलावयाची ही पद्धत वैशिष्ट्यपूर्ण होती. म्हणून तर तो आतील वर्तुळातील सभासदांपेक्षा वेगळा वाटत आलेला होता.

“तुमच्याशी बोलावयाची संधी कधीतरी मिळेल, अशी मी आशा धरून होतो.” तो म्हणाला, “टाइम्समध्ये तुमचे न्यूस्पीक भाषेवर नेहमी जे लेख येतात, त्यातील एक लेख त्या दिवशी वाचत होतो. माझी अशी भावना आहे की, न्यूस्पीक भाषेच्या अभ्यासात तुम्हाला खूप रस आहे. हो ना? तुमचे लेख विद्वत्तापूर्ण असतात.”

विन्स्टन आता जरा भानावर आला. स्वतःवर थोडा ताबा मिळवत तो म्हणाला, “जर ते विद्वत्तापूर्ण असतील, तर थोडेसेच असतील. मी तर या क्षेत्रातील एक हौशी व नवखा आहे. हा काही माझा विषय नाही. या भाषेच्या रचनेत मी कधी भाग घेतला नव्हता.”

“पण तुम्ही किती अभिरुचीपूर्ण लिहिता! अन् हे काही माझे एकट्याचे मत नाही. नुकताच मी तुमच्या एका मित्राशी बोलत होतो. हा तुमचा मित्र या विषयातील तज्ज्ञ आहे. आता त्याचे नाव माझ्या स्मृतीतून निसटले आहे, म्हणून चटकन आठवत नाही.”

विन्स्टनच्या हृदयाला पुन्हा यातना झाल्या. साइमखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही मित्राच्या संदर्भात ओब्रायन बोलणे शक्यच नव्हते, इतके ते उघड व स्पष्ट होते; पण साइम ही नुसती व्यक्ती मृत्यू पावली नव्हती, तर त्याची पूर्ण व्यक्तिरेखाच रद्द करून टाकण्यात आली होती. तो आता न्यूस्पीक भाषेत ‘Unperson’ (अनपर्सन) झाला होता. साइम ही व्यक्ती स्पष्टपणे कळेल असे संदर्भ आता बोलण्यात वापरणे म्हणजे मृत्यूचा धोका पत्करण्यासारखे होते! ओब्रायनने वापरलेला संदर्भ म्हणजे त्याने हेतूपूर्वक केलेला इशारा असण्याची शक्यता होती किंवा तो एखादा सांकेतिक शब्द असण्याचीही शक्यता होती. ओब्रायनने एका छोट्या विचारगुन्ह्यात भाग घेऊन विन्स्टनला व स्वतःला एक प्रकारे या गुन्ह्यातील एकमेकांचे साथीदार करून टाकले होते. ते दोघेही कॉरिडॉरमधून सावकाश सावकाश चालत होते; पण ओब्रायन आता थबकला आणि त्याने मैत्रीची भावना झटकून टाकण्याचा अविर्भाव केला. हे त्याचे नेहमीचेच होते. आपल्या नाकावरचा चष्मा नीट बसवून तो पुढे बोलू लागला, “खरे म्हणजे तुमच्या लेखातील काही गोष्टींबद्दल मला तुम्हाला सांगायचे होते. तुम्ही त्यात दोन बाद झालेले शब्द वापरले आहेत. अर्थात, ते शब्द अगदी नुकतेच बाद झाले आहेत म्हणा! तुम्ही न्यूस्पीक भाषेच्या शब्दकोशाची दहावी आवृत्ती पाहिली का?”

“नाही.” विन्स्टन म्हणाला. “ती आवृत्ती अजून बाहेर आली नाही, असे मला वाटते. आम्ही रेकॉर्ड्स खात्यात अजूनही नववी आवृत्तीच वापरतो आहोत.”

“बरोबर आहे. अजून काही महिने तरी दहावी आवृत्ती बाहेर येणार नाही, पण काही प्रती आगाऊ गेल्या आहेत. त्यातील एक माझ्याकडे आहे. कदाचित तुम्हाला ती पाहायला आवडेल. आवडेल ना?”

“खूपच आवडेल!” हे संभाषण कोणत्या दिशेने कलत होते, हे तत्काळ ओळखून विन्स्टन म्हणाला.

“त्यातील काही नवीन सुधारणा अत्यंत कल्पकतेने केल्या आहेत. क्रियापदांची संख्या कमी केली आहे. अन् मला वाटते की, हा मुद्दा तुम्हाला नक्कीच आकर्षित करेल. अं, असे केले तर चालेल का? हा शब्दकोश मी

कुणाबरोबरतरी तुमच्याकडे पाठवून देऊ का? पण मलाच भीती वाटते की, मी कितीही ठरविले, तरी हमखास विसरत असतो. तुम्हाला जर शक्य असेल, तर तुम्हीच माझ्या घरी का येत नाही? तुम्हाला सोयीस्कर वाटेल, अशा कोणत्याही वेळी या. अं, थांबा जरा. तुम्हाला माझा पत्ता देतो हं.”

ते दोघे एका प्रकाशवाणीच्या पडद्यासमोर उभे होते. थोड्याशा विसराळूपणामुळे ओब्रायनने आपले दोन्ही खिसे चाचपले आणि चामड्याच्या आच्छादनाची एक छोटी वही बाहेर काढली. तशीच त्याने एक सोनेरी शाईची पेन्सिल काढली. प्रकाशवाणीच्या पडद्याच्या खाली तो अशा रीतीने लिहीत होता की, प्रकाशवाणीमधून नजर ठेवणाऱ्याला ते वाचता यावे. त्याने आपला पत्ता लिहिला, ते पान फाडले व विन्स्टनला दिले.

ओब्रायन म्हणाला, “मी संध्याकाळी नेहमी घरीच असतो. जर मी घरी नसेन, तर माझा नोकर तुम्हाला शब्दकोश नक्की देईल बरे!”

तो निघून गेला. विन्स्टन तो कागद हातात घेऊन तसाच मागे उभा होता. या वेळी मात्र तो कागद लपविण्याची काही जरूरी नव्हती. तरीही त्याने तो कागद काळजीपूर्वक वाचून त्यावरील पत्ता लक्षात ठेवला आणि काही तासांनी इतर कागदांबरोबर मेमरी होलमध्ये टाकून दिला.

ते एकमेकांशी फारतर एक-दोन मिनिटेच बोलत असतील. या घटनेचा एकच अर्थ निघू शकत होता. विन्स्टनला ओब्रायनचा पत्ता माहिती होऊ देण्यासाठी मुद्दाम हा प्रसंग योजनापूर्वक घडविला होता; अन् हे जरूरीचे होते. कारण कोण कुठे राहत होते, हे स्पष्ट चौकशी केल्याखेरीज कळणे अशक्य होते. कोणत्याही प्रकारची सूची, पुस्तके तयार केली जात नव्हती. “तुम्हाला जर मला कधी भेटायचे असेल, तर या ठिकाणी मी उपलब्ध असतो.” असे ओब्रायन त्याला जाण्यापूर्वी म्हणाला होता. कदाचित त्या शब्दकोशात एखादा गुप्त संदेश, निरोप वगैरे काहीतरी लपवून ठेवलेले असण्याची शक्यता नाकारता येत नव्हती; पण काही असले, तरी एक गोष्ट मात्र नक्की होती – तो ज्या कटकारस्थानांबद्दल कल्पना करीत होता, ती खरोखरीच अस्तित्वात होती. विन्स्टन आता त्या कारस्थानाच्या परीघावर पोहोचला होता.

ओब्रायनच्या सूचना त्याला लवकरच पाळाव्या लागतील, हे त्याच्या लक्षात आले. ‘त्या कदाचित उद्यापासूनही मिळू लागतील किंवा कदाचित खूप उशिराने मिळतील.’ त्याला कशाचीच खात्री नव्हती. जे काही घडत होते, ते एका प्रक्रियेनुसार घडत होते. ही प्रक्रिया खूप वर्षांपूर्वी चालू झालेली होती. या बाबतीत उचललेले पहिले पाऊल म्हणजे ‘उत्स्फूर्तपणे केलेला एक गुप्त विचार’ हे होते. डायरी लिहावयास सुरुवात करणे हे दुसरे पाऊल होते. म्हणजे तो विचारांकडून शब्दांकडे आला होता आणि आता तो शब्दांकडून कृतीकडे चालला होता. ‘साखळीचे शेवटचे टोक कुठे असेल? बहुतेक ते मिनिस्ट्री ऑफ लव्हच्या इमारतीत असेल. तिथे शेवटची घटना घडणार असेल.’ तो आता या साखळीत अडकला होता. त्याने हे सारे मान्य केले होते, स्वीकारले होते. या प्रारंभातच शेवट अंतर्भूत होता, पण हा शेवट भीतिदायक व थरारक होता किंवा अचूकपणे सांगावयाचे झाल्यास, आधीच मृत्यूची चव हळूहळू घेण्यासारखा किंवा मृत्यूजवळ जाऊनही किंचित जिवंत राहण्यासारखा हा प्रकार होता. तो जेव्हा ओब्रायनशी बोलत होता तेव्हासुद्धा ओब्रायनच्या शब्दांचा खरा अर्थ त्याला कळला होता व त्याची सर्व गात्रे पुरती थंडगार पडली होती. एखाद्या दमट थडग्यात आपण पाऊल टाकतो आहोत, असे त्याला वाटले. यापेक्षा चांगली कल्पना तो करूच शकत नव्हता; कारण ह्या थडग्याचे अस्तित्व त्याच्यासाठी वाट पाहत होते, याची जाणीव त्याला पूर्वीपासून सतत होती.

विन्स्टन जागा झाला तेव्हा त्याचे डोळे पाण्याने डबडबले होते. ज्यूलिया आळसावून त्याच्यावर लोळली. ती काहीतरी 'काय झाले?' अशा अर्थी पुटपुटली. "मला स्वप्न पडले की...." तो सांगू लागला आणि खटकन थांबला. त्याला जे सांगायचे होते, ते एवढे गुंतागुंतीचे व चमत्कारिक होते की, त्याला ते शब्दांत सांगता येत नव्हते. ते एक कसलेतरी स्वप्न होते आणि त्याच्याशी कोणतीतरी स्मृती संबंधित होती. तो जागा झाल्यानंतर काही सेकंदांतच ती स्मृती त्याच्या मनात अल्लाद पोहत पोहत शिरली.

तो डोळे मिटून नीट पाठीवर निजला. अजूनही तो त्या स्वप्नाच्याच मनःस्थितीत होता. ते एक भव्य व झगझगीत प्रकाश असलेले स्वप्न होते. उन्हाळ्यात एखादा पाऊस पडून गेल्यावर समोरच्या जमिनीवरील देखावा जसा स्वच्छपणे डोळ्यांसमोर उलगडावा, तसे या स्वप्नात त्याचे आजवरचे सारे आयुष्य त्याच्यापुढे उलगडून ठेवले गेले होते. हे सारे त्या काचेच्या पेपरवेटमध्ये घडले होते; पण या ठिकाणी काचेचा पृष्ठभाग म्हणजे आकाशाचा घुमट होता आणि घुमटाखालील एकूण एक वस्तू स्वच्छ प्रकाशात न्हाऊन निघत होती. त्यामुळे लांबलचक पसरलेली तेथील अंतरेही स्पष्ट कळत होती. ते स्वप्न त्याची आईसुद्धा पाहत होती. तिला ते कळत होते; पण मग ती इथे स्वप्नात कशी आली होती, ते त्याला समजत नव्हते. पण तिला हे स्वप्न कळत होते, हे तिच्या एका हाताच्या अविर्भावानेच कळून येत होते. स्वप्नाच्या कडेला फक्त तो हातच तेवढा त्याला दिसत होता. असाच अविर्भाव न्यूजरील चित्रपटातील त्या ज्यू बार्ने केला होता. त्या वेळी ती आपल्या लहान मुलाला गोळ्यांपासून वाचविण्यासाठी आसरा देत होती व नंतर हेलिकॉप्टरने त्या दोघांच्या चिंधड्या उडविल्या होत्या.

तो म्हणाला, "तुला माहिती आहे का की, मी माझ्या आईचा खून केला आहे, असे या क्षणापर्यंत मला वाटत होते?"

"तू तिचा खून का केलास?" ज्यूलियाने जवळजवळ झोपेतच विचारले.

"मी नाही केला. प्रत्यक्षात तिचा शारीरिक खून मी कधीच केलेला नाही."

स्वप्नात त्याला त्याच्या आईचे शेवटचे दर्शन आठवले होते अन् जाग आल्यावर या स्मृतीशी गुंतलेल्या अनेक छोट्याछोट्या घटनांच्या आठवणींचे मोहोळ आत उठले होते. कित्येक वर्षे त्याने या आठवणी जाणिवेच्या पातळीच्या खूप खाली मुद्दाम दडपून ठेवल्या होत्या. त्याला नेमकी तारीख आठवत नव्हती, पण तो तेव्हा दहा वर्षांपेक्षा लहान नव्हता, हे नक्की! ती घटना घडली त्या वेळी तो कदाचित बारा वर्षांचा होता.

त्याचे वडील या आधीच नाहीसे झालेले होते. किती आधी, ते त्याला आता आठवत नव्हते. त्याला तो गोंधळाचा व अस्वस्थ करणारा कालखंड आठवत होता. नियमितपणे होणारे हवाई हल्ले नि त्यापासून बचाव करण्यासाठी भुयारी रेल्वेत जाऊन घेतले जाणारे आसरे, रस्त्यात सर्वत्र पडलेले दगडविटांचे ढीग, कोपऱ्याकोपऱ्यांवर चिकटविलेले बिनडोक व बेजबाबदार जाहीरनामे, एकाच रंगाचे शर्ट घातलेल्या तरुण मुलांच्या टोळ्या, पावासाठी बेकरीबाहेर लागलेल्या प्रचंड रांगा, कुठेतरी दूरवरून ऐकू येणारे मशिनगनचे थडथडाट आणि सर्वांत कळस म्हणजे त्या वेळी खायला काहीही नसणे! हे सारे त्याला उत्तम तऱ्हेने आठवत होते. दुपारी इतर मुलांबरोबर तो कसा वेळ खर्च करीत असे, ते त्याला आठवत होते. गोल कचरापेट्यांतून युक्तीने ते कचरा चिवडत बसत. कोबीच्या पानांच्या जाड शिरा, भाजीची देठे, बुडखे, बटाट्यांच्या साली, वगैरे निवडून काढत. पावाचे शिळे झालेले कडक तुकडे मिळाल्यावर त्यातील लाकडासारखा तपकिरी व कडक भाग ते अगदी काळजीपूर्वक खरवडून काढून टाकत. एका ठरावीक मार्गावरील ट्रकची वाट पाहत ते थांबत, कारण त्या ट्रकमधून जनावरांच्या खाद्याची वाहतूक केली जात असे व रस्त्यावर एखादा खड्डा लागला, तर ट्रक हिंदकळून आतून एखाद्या वेळेस पेंडीचे जे काही तुकडे बाहेर पडत, ते मिळविण्यासाठी ते सारे धडपडत.

जेव्हा त्याचे वडील नाहीसे झाले, तेव्हा त्याच्या आईने अजिबात आश्चर्य दर्शविले नाही की तिला दुःखाचा उमाळा आलेला दिसला नाही; पण तिच्यात एकदम बदल झालेला दिसला. त्याच्या आईमधील सारा चैतन्यरस

काढून घेतल्याप्रमाणे ती दिसू लागले. तिला कशातच उत्साह वाटेना. काहीतरी घडणार, याची आईला पक्की खात्री होती, हे विन्स्टनला अगदी उघड दिसत होते व ती त्या घडण्याची वाट पाहत होती. रोजची एकूणएक कामे ती स्वतः करू लागली होती. स्वयंपाक करणे, कपडे धुणे, दुरुस्ती करणे, बिछाने घालणे, जमीन पुसणे, मॅन्टलपीसवरची धूळ पुसणे सारे सारे ती करित होती. ती हे अगदी हळूहळू करित असे. एखादा चित्रकार किंवा मूर्तिकार आपले काम करताना जसा म्हटले तर हलतो, म्हटले तर स्तब्ध राहतो, तशाच प्रकारे तिच्या हालचाली चालू असत. तिचे मोठे, प्रमाणबद्ध शरीर हळूहळू स्वाभाविकपणे पुतळ्यासारखे थिजत चालले होते, असे वाटत असे. ती तासचे तास बिछान्यावर न झोपता स्तब्ध बसून राही. बिछान्यावर त्याची धाकटी बहीण असे. तो दोन-तीन वर्षांचा चिमुकला जीव कायम आजारी असे. इतके होऊनही कसलाही आवाज न करणाऱ्या त्या बहिणीचा चेहरा अशक्तपणामुळे माकडासारखा दिसू लागला होता. त्याची आई तिची सतत सेवा-शुश्रूषा करित बसे. क्वचित कधीतरी ती विन्स्टनला कडेवर घेऊन काहीही न बोलता खूप घट्ट दाबून धरीत असे. तो त्या वेळी हूड व स्वार्थी असला, तरी आईने त्याला जवळ घेऊन घट्ट आवळण्याचा नि पुढे काहीतरी लवकरच घडण्याचा नक्की संबंध होता, एवढे त्याला जाणवले होते.

ते ज्या खोलीत राहत होते, ती खोली त्याला आठवली. ती एक अंधारी व कोंदट वासांची खोली होती. खोलीतील निम्मी जागा एका पलंगाने व त्यावरील पांढऱ्या पलंगपोसाने व्यापलेली होती. फेन्डरमध्ये एक गॅस रिंग आणि एक फडताळ होते. तिथे अन्न ठेवलेले असे. गॅस रिंगवरील सॉसपॅनवर वाकून काहीतरी ढवळीत असलेल्या आईचे पुतळ्यासारखे शरीर त्याला आठवत होते; पण या सर्वांपेक्षाही त्याला आठवत होती, ती सतत लागलेली भूक आणि जेवणाची वेळ झाल्यावर होणारे भयानक व किळसवाणे झगडे! तो आईला पुनःपुन्हा “अजून का खायला नाही?” असे विचारून सतावत असे. त्या वेळी तो आरडाओरडा करून धुमाकूळ घाली (फार काय, त्याला आपल्या आवाजातील छटासुद्धा आठवत होती. ओरडता ओरडता वेळेआधीच त्याचा आवाज चिरकत जाई आणि शेवटी एकदम चमत्कारिक रीतीने स्फोट झाल्यासारखा मोठा होई.) किंवा त्याच्या वाटणीला जादा अन्न यावे म्हणून तो उगाच करुणपणे भोकाड पसरे. त्याच्या वाटणीपेक्षा अधिक देण्यास त्याची आई नेहमीच तयार असे. ती नेहमी असे धरून चाले की, अखेर तो एक ‘मुलगा’ होता. त्याला सर्वांत जास्त वाटणीची गरज होती; पण ती जितके जास्त त्याला देई, तितकी त्याची मागणी हमखास वाढे. ‘इतके स्वार्थी असू नये’ असे म्हणून ती प्रत्येक जेवणाच्या वेळी त्याची आर्जवे करे. त्याच्या आजारी बहिणीलाही अन्नाची जरूरी होती, याचीही ती त्याला आठवण करून देई; पण त्याच्यावर कशाचाही परिणाम होत नसे. तिने वाढायचे जरा थांबविले की, तो रागाने ओरडे. तिच्या हातून सॉसपॅन व डाव हिसकावून घेण्याचा प्रयत्न करे. बहिणीच्या प्लेटमध्ये राहिलेले बारीक-बारीक तुकडेही तो हिसकावून घेई. तो या दोघींना भुकेले ठेवत होता, हे त्याला पक्के ठाऊक होते; पण तरीही त्याचा यावर इलाज चालत नव्हता. उलट असे करण्याचा त्याला हक्कच होता, अशी त्याची समजूत होती. पोटात कावळे कोकलायला लागले की, ‘आपले असे वागणे योग्यच आहे’ असे त्याला वाटू लागे. जेवणाच्या वेळेखेरीज एरवी त्याची आई राखून ठेवलेल्या अन्नावर सतत लक्ष ठेवून असे. तिचे लक्ष नसले, तर तो फडताळात ठेवलेल्या त्या तुटपुंज्या व दरिद्री साठ्यातील अन्नही पळवे.

एके दिवशी रेशनवर चॉकलेट वाटले गेले. कित्येक आठवडे किंवा महिने रेशनवर चॉकलेट वाटले गेले नव्हते. विन्स्टनला चॉकलेटचा तो मौल्यवान छोटा तुकडा अजूनही आठवत होता. ती एक-दोन औंसाची लांबट वडी होती. (त्या काळातील ‘औंस’ ह्या परिमाणाबद्दल अजूनही अधूनमधून बोलले जात होते.) रेशनवरील ते एक चॉकलेट त्या तिघांना मिळून दिले गेले होते, तेव्हा त्याचे तीन समान तुकडे केले जावेत, हे उघड होते. अचानक कोणाचातरी आवाज ऐकू यावा, तसा विन्स्टनला स्वतःचाच लहानपणीचा आवाज ऐकू येऊ लागला. प्रचंड आरडाओरडा करून ‘सगळेच चॉकलेट एकट्याला हवे’ असे तो म्हणत होता. ‘एवढे अधाशी व स्वार्थी असू नये’ म्हणून त्याची आई त्याला सांगत होती. तो चिडून तीच तीच मागणी परत परत करत होता, वाद घालत होता, आरडाओरडा करत होता, रडत होता, विव्हाळत होता, निषेध करत होता व घासाघीस करित होता. त्याची धाकटी बहीण अगदी माकडाच्या पिलासारखी आईच्या हातावर बसून तिला दोन्ही हातांनी घट्ट चिकटली होती. आईच्या खांद्यावरून आपल्या मोठ्या व दुःखी डोळ्यांनी भयभीतपणे ती त्याच्याकडे पाहत होती. शेवटी त्याच्या आईने त्या चॉकलेटचा पाऊण भाग तुकडा त्याला दिला व पाव भाग त्याच्या बहिणीला दिला. त्या लहान मुलीने तुकडा हातात धरून त्याकडे निर्जीवपणे पाहिले. कदाचित ते काय होते, ते तिला माहीत नसावे. विन्स्टन तिच्याकडे एक क्षणभर निरखून पाहत होता. नंतर एकदम झपाट्याने उसळून त्याने तिच्या हातातील चॉकलेटचा तुकडा हिसकावून घेतला आणि तो

दाराकडे पळू लागला.

“विन्स्टन, विन्स्टन!” त्याची आई त्याला हाका मारीत होती. “परत ये! तिचे चॉकलेट तिला दे!”

तो थांबला, पण मागे फिरला नाही. त्याच्या आईचे चिंतातुर डोळे त्याच्या चेहऱ्यावर खिळले होते.

अजूनही तो त्या क्षणाबद्दल विचार करीत होता. त्याच्या बहिणीला एवढेच कळले होते की, तिचे काहीतरी हिंसकावून घेतले गेले होते. म्हणून ती क्षीणपणे मुळमुळ रडू लागली होती. त्याच्या आईने तिच्याभोवती एक हात टाकून तिला आपल्या छातीशी दाबून धरले होते. तिच्या चेहऱ्यावरील ते भेदरले भाव पाहताना त्याला जाणवले होते की, त्याची बहीण हळूहळू मृत्यू पावत होती. तो जिऱ्यावरून खाली पळत गेला. त्याच्या हातातील चॉकलेट चिकट चिकट होत चालले होते.

त्यानंतर त्याने परत कधी आपल्या आईला पाहिले नाही. चॉकलेट खाऊन टाकल्यावर त्याला थोडेसे शरमल्यासारखे झाले. मग तो कित्येक तास रस्त्यातच भटकत राहिला. अखेर भुकेने त्याला घराकडे ढकलले. जेव्हा तो घरी आला तेव्हा त्याची आई नाहीशी झाली होती. त्या काळात अशा गोष्टी हळूहळू नेहमीच्याच होऊ लागल्या होत्या. आई व बहीण सोडली, तर खोलीतील कोणतीही वस्तू नाहीशी झाली नव्हती. त्यांचे कपडेही तेथेच होते. फार काय, बाहेर जाताना आई जो ओव्हरकोट घाली, तोही तेथेच होता. त्याची आई मृत्यू पावली होती का नाही, याबद्दल विन्स्टनला आजमितीपर्यंत कसलीही खबरबात नव्हती. तिला श्रमछावणीत पाठविले असण्याची एक दाट शक्यता होती. विन्स्टनला नंतर जसे एका अनाथाश्रमाच्या वसाहतीत हलविले (ते याला ‘पुनर्वसन केन्द्र’ म्हणत) गेले होते, तसेच त्याच्या बहिणीलाही हलविले असण्याची शक्यता होती किंवा तिला आईसकट श्रमछावणीत पाठविले असण्याची शक्यता होती अथवा त्या दोघींना कुठेतरी नेऊन सोडून दिले असण्याची शक्यता होती. मग पुढे त्या जिवंत राहिल्या असल्या किंवा मेल्याही असल्या.

ते सगळे त्याच्या मनात कोरले गेले होते. विशेषतः त्याच्या आईने आपल्या हातांनी त्याच्या लहान बहिणीला कवटाळून संरक्षण देण्याचा जो पवित्रा घेतला होता, त्यात सारा सारा अर्थ सामावला होता. त्याला दोन महिन्यांपूर्वीचे ते स्वप्न आठवले. चिकटून बसलेल्या बहिणीसह त्याची आई जशी त्या पलंगावरील कळकट पांढऱ्या दुर्लभ बसायची, तशीच त्या स्वप्नात ती त्याला एका बुडणाऱ्या जहाजात बसलेली दिसली होती. ती त्याच्यापासून खूपच खाली होती व दर मिनिटाला आणखी खाली खालीच जात चालली होती. गडद होत जाणाऱ्या पाण्यातूनही ती वर त्याच्याकडे पाहत होती.

त्याने ज्यूलियाला आपल्या आईच्या नाहीसे होण्याबद्दल सांगितले. डोळे तसेच मिटलेले ठेवून ती थोडीशी लोळली. आधीपेक्षा आणखी आराम वाटेल अशी एक स्थिती घेऊन ती पडून राहिली.

ती त्याला संदिग्धपणे म्हणाली, “तू त्या काळात फार क्रूर होतास, असे मला वाटते. सगळी मुले अशीच असतात.”

“होय, पण हे सगळे सांगण्यातील मुख्य मुद्दा असा की...”

ती परत झोपी जाणार, याची तिच्या श्वासोच्छ्वासाच्या लयीवरून त्याला खात्री वाटत होती. त्याच्या आईबद्दलचे बोलणे तसेच पुढे चालू ठेवण्याची त्याची इच्छा होती. त्याला तिच्याबद्दल जे काही आठवत होते, त्यावरून ‘ती एखादी असामान्य स्त्री होती’ असे काही त्याला वाटत नव्हते. तशी ती फार बुद्धिमान होती, असेही नव्हते; पण तरीही तिच्यात एक खानदानीपणा होता. एक प्रकारची अस्सल शुद्धता तिच्याजवळ होती. याचे कारण ती पाळत असलेली जीवनमूल्ये पूर्णपणे तिची स्वतःची होती. तिच्यासमोरील मानदंड इतर कोणीही तिच्यापुढे ठेवलेले नव्हते, तर ते तिचे तिने निवडलेले होते. तिच्या भावना तिच्या स्वतःच्या होत्या. त्या बाहेरून कोणाकडून बदलल्या जाऊ शकत नव्हत्या. एखादी कृती परिणामशून्य होत असेल, तर ती कृती करण्यात काहीही अर्थ नसतो, असा विचार तिला कधीही स्पर्शून जात नसे. ‘जर एखाद्यावर प्रेम असेल, तर त्याच्यावर प्रेम करावे. जरी त्याला देण्यासारखे आपल्याजवळ काहीही नसेल, तरीही त्याला प्रेम देतच राहावे.’ अशी तिची धारणा होती. जेव्हा चॉकलेटचा शेवटचा तुकडाही तिने गमावला तेव्हा तिने आपले मूल खांद्यावर कवटाळून धरले होते. असे करण्याचा काय उपयोग होता? यामुळे परिस्थितीत कसलाही बदल होत नव्हता. यामुळे काही जादा चॉकलेट्स निर्माण होत नव्हती. यामुळे काही तिची किंवा त्या लहान मुलीची उपासमार अथवा मृत्यू टळू शकत नव्हता; पण तरीही तीच कृती करणे तिला नैसर्गिक वाटत होते. त्या बोटीतील निर्वासित बाईने असाच आपला मुलगा हातांनी कवटाळून धरला होता. याचा कुठे उपयोग होता? गोळ्यांच्या वर्षावापुढे ते हात कागदासारखे ठरणार होते. अन् आता तर पक्ष

केवढे भयानक शिकवीत होता! 'भौतिक जगावरील सत्ता काढून घेतली, तर नुसती अंतःप्रेरणा व नुसत्या भावना याला काहीही अर्थ नसतो. जेव्हा पक्ष आपल्याला कचाट्यात पकडतो, तेव्हा आपण काय करत असतो किंवा काय करण्याचे टाळत असतो यात अक्षरशः काहीही फरक उरत नाही. काहीही झाले, तरी आपल्याला अंतर्धान पावायला लावले जाते. मग आपणाबद्दल किंवा आपण केलेल्या कृतीबद्दल कोठेही बोलले जात नाही. आपल्याला इतिहासाच्या प्रवाहातून अल्लाद उचलून काढून फेकून दिलेले असते; अन् म्हणूनच फक्त दोन पिढ्यांपूर्वीच्या काळात या परिणामशून्यतेचे महत्त्व वाटत नव्हते. कारण संबंधित सत्ता इतिहास बदलून टाकावयाचा प्रयत्न करीत नव्हती. लोकांच्या मनावर खासगीतील निष्ठेच्या कल्पनांचा पगडा होता. या निष्ठांमुळे ते कार्य करीत राहत. त्यांना या निष्ठांबद्दल कधीच वावगे वाटत नव्हते. वैयक्तिक पातळीवरील संबंध, प्रकट केलेली संपूर्ण असाहाय्यता, एखादे आलिंगन, एखादा अश्रू, मृत्यूच्या दारात पोहोचलेल्या माणसाशी बोललेला एखादा शब्द यांत काही मूल्ये अंतर्भूत झाली असतील, तर पक्षाला त्यांची दखल घेणे भाग होते.' अचानक त्याच्या लक्षात आले की, मजूर वर्ग अजूनही याच अवस्थेत होता. त्यांची केवळ एखाद्या पक्षावर किंवा देशावर किंवा एखाद्या कल्पनेवर निष्ठा नव्हती, तर त्यांची एकमेकांवर निष्ठा होती. 'मजूर वर्ग ही भविष्यात कधीतरी चैतन्याने उफाळून जागी होणारी व जगाची पुन्हा नीट मांडणी करणारी सुप्त शक्ती आहे.' एवढेच तो इतके दिवस समजत होता; पण आता विन्स्टनला आयुष्यात प्रथमच जाणवले की, मजूर वर्गाची किंमत याही पलीकडची होती. तो अजूनही माणूस म्हणून टिकून राहिला होता. त्याच्यात आतून कसलाही बदल झालेला नव्हता. तो अजूनही नैसर्गिक व मूलभूत भावनांना धरून होता. विन्स्टनला मात्र त्या भावना आत्मसात करण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावे लागले असते. त्याच्या मनात असे विचार चालू होते. आणि कुठलाही संदर्भ नसताना काही आठवड्यांपूर्वी फुटपाथवर पडलेला एक तुटका हात भाजीचे देठ उडवून लावावे त्याप्रमाणे त्याने लाथेने गटारात कसा उडवून लावला होता, ते त्याला आठवले.

"मजूर वर्गच माणसे आहेत!" तो मोठ्याने ओरडला. "आपण काही माणसे नाही."

"का नाही?" ज्यूलिया पुन्हा जागे होत म्हणाली.

त्याने क्षणभर विचार केला. तो म्हणाला, "तुला असे कधी वाटले आहे का की, आता यातून सुटका करून घेण्याचा उत्तम मार्ग म्हणजे सरळ येथून बाहेर पडून दोघांनी दोन विरुद्ध दिशांना तोंडे करून निघून जाणे! परत एकमेकांचे तोंड कधीही पाहावयाचे नाही."

"येस डियर, मला तसे कितीतरी वेळा वाटले होते; पण त्याचबरोबर मी तसे कधीही करणार नाही, हे लक्षात ठेव."

तो म्हणाला, "आपण सुदैवी आहोत, पण आपली ही चोरटी कृत्ये फार काळ चालणार नाहीत. तू तरुण आहेस. तू ठीक दिसतेस, निष्पाप दिसतेस. तू जर माझ्यासारख्या लोकांपासून दूर राहिलीस, तर कदाचित अजून पन्नास वर्षे जगशील."

"छे रे! मी यावरही विचार केला आहे. तू जे करणार, तेच मी करणार. अन् तू इतका खचून जाऊ नकोस. स्वतःला वाचविण्यात मी तशी तुझ्यापेक्षा थोडीशी हुशारच आहे."

"अजून सहा महिने, एक वर्ष... नक्की किती ते सांगता येत नाही, पण थोडाच काळ आपण एकत्र राहू शकू. केव्हातरी आपले भांडे फुटणार. त्या वेळी आपला नक्कीच वियोग होणार आहे. त्या वेळी आपल्याला किती एकटे एकटे वाटेल नाही? एकदा का त्यांनी आपल्याला पकडले की, आपल्याला एकमेकांसाठी अक्षरशः काहीही करता येणार नाही. जर मी सारेकाही कबूल केले, तर ते तुला गोळी घालतील आणि जरी मी कबुलीजबाब देण्यास नकार दिला, तरीही ते तुला गोळी घालणारच! मी काहीही बोलू दे, न बोलू दे किंवा काहीही करू दे, तुझा मृत्यू ते पाच मिनिटांनीसुद्धा पुढे ढकलणार नाहीत. आपल्यापैकी कोणालाही कळणार नाही की, दुसरा जिवंत आहे का मेला आहे. आपण अगदी दुर्बल झालेले असू. आपल्या हाती करण्यासारखे काहीही उरणार नाही. एक गोष्ट मात्र महत्त्वाची आहे. ती म्हणजे कोणत्याही परिस्थितीत आपण एकमेकांचा विश्वासघात किंवा प्रतारणा करता कामा नये; जरी असे करण्याने परिणामात कसलाही बदल होत नसला तरी!"

ती म्हणाली, "तू जर कबुलीजबाब बोलत असशील, तर आपण तो देऊ. त्यांना पाहिजे तसा देऊ. आजवर प्रत्येक जण कबुलीजबाब देत आलेला आहे. त्याला आपला काही इलाज नसतो. कारण नाहीतर ते अत्यंत हालहाल करतात."

"मला कबुलीजबाब बोलवायचे नव्हते. कबुलीजबाब म्हणजे विश्वासघात नसतो. आपण काय बोलतो

आहोत किंवा बोलत नाही याने काही बिघडत नसते. फक्त भावना महत्त्वाच्या आहेत. त्यांनी जर माझे तुझ्यावरील प्रेम नष्ट केले, तुझ्यावर मला प्रेम करण्यापासून थांबविण्यात ते यशस्वी झाले, तर... तर ती एक प्रतारणा ठरेल, विश्वासघात ठरेल!"

यावर ती विचार करू लागली. शेवटी ती म्हणाली, "ते असे करूच शकणार नाहीत. कारण एक गोष्ट करणे त्यांना कधीच जमणार नाही. ते आपल्याला काहीही बोलावयास भाग पाडतील, 'काहीही', पण आपल्या तोंडून जे बाहेर पडेल किंवा वदवले जाईल, त्यावर आपलाच विश्वास ठेवावयास लावणे त्यांना जमणार नाही. कारण त्यांना कोणाच्याच मनात कधीच शिरता येणार नाही."

तो मोठ्या आशेने म्हणाला, "बरोबर आहे, मनात शिरणे त्यांना अशक्यच आहे! जर आपल्याला असे 'वाटत' असेल की, काय वाटेल तो परिणाम झाला तरी हरकत नाही, पण मूळ मानवी प्रवृत्तीला धरून माणसासारखे राहणे, हेच सर्वात योग्य आहे, तर मग आपण त्यांच्यावर मात केलीच म्हणून समज!"

कधीही झोपी न जाता प्रकाशवाणीमधून सतत ऐकत बसणारे शासनाचे कान त्याला आठवले. 'ते आपल्यावर रात्रंदिवस लक्ष ठेवू शकतात; पण कोणी जर नीट डोके चालविले, तर त्यांचा अजूनही पराभव करता येईल. एखादा माणूस मनात काय विचार करतो आहे, हे समजण्याची युक्ती सर्व अक्कलहुशारी चालवूनही त्यांना अजूनही सापडलेली नाही. कदाचित त्यांच्या हातात सापडल्यावर मात्र हे तितकेसे खरे ठरत नसेल!' मिनिस्ट्री ऑफ लव्हच्या इमारतीत आत नेल्यावर नक्की काय घडत असे, हे कोणालाच ठाऊक नव्हते; पण काय घडत असावे, याचा अंदाज करता येत होता. शरीरावरील अत्याचार, औषधांच्या साहाय्याने मनावर केलेले परिणाम, नाजूक व संवेदनाशील उपकरणांद्वारे नोंदवल्या जाणाऱ्या मेंदूतील प्रतिक्रिया, झोप घेऊ न दिल्यामुळे, एकान्तवासामुळे आणि सतत प्रश्नांचा भडिमार चालू ठेवल्याने हळूहळू होत जाणारा मनाचा न्हास वगैरे छळवाद तिथे चालत असण्याची शक्यता होती. 'कोणत्याही परिस्थितीत आपल्याला सत्य आपल्या मनात दडविता येणार नाही. चौकशी करून, मागोवा घेऊन त्याचा तपास लावला जाईल. आपला छळ करून ते आपल्या मनातून त्यांना हवे ते पिळून बाहेर काढून घेतील; पण जिवंत राहणे हे आपले ध्येय नसेल, मनुष्य म्हणून राहणे हे ध्येय असेल तर... तर शेवटी तसा काय विशेष फरक पडतो? ते आपल्या भावना बदलू शकत नाहीत; आणि तेच काय, आपली इच्छा असूनही आपण आपल्या भावना बदलू शकत नाही. तसेच, यातून फार फार तर काय होईल? आपण जे काही केले, बोललो किंवा विचार केला, त्यासंबंधी एकूणएक, तपशीलवार माहिती ते काढून घेतील. पण अंतर्मनाचे काय? आपल्या स्वतःसाठीही त्याचे कार्य अद्भुतच आहे. मन म्हणजे एक न उलगडलेले गुपितच आहे!'

त्या दोघांना ते जमले! अखेर ते खरोखरीच जमले! विन्स्टन व ज्यूलिया धाडस करून शेवटी ओब्रायनच्या घरी गेले. ज्या खोलीत ते उभे होते, ती खोली आकाराने लांबट होती. तिथे मंद दिव्यांची प्रकाशयोजना होती. प्रकाशवाणीचा आवाज गुणगुणण्याइतपत लहान करून ठेवला होता. पायाखालील गडद निळ्या रंगाच्या गालिच्यामुळे त्यांना एखाद्या भारीपैकी मखमली गालिच्यावरून चालल्यासारखे वाटत होते. खोलीच्या दुसऱ्या टोकाला एका टेबलापाशी ओब्रायन बसला होता. टेबलावर हिरवी शेड असलेला एक दिवा होता. त्याच्या दोन्ही हाताला कागदांचे गठ्ठे होते. विन्स्टन व ज्यूलिया या दोघांना जेव्हा नोकराने खोलीत आणून सोडले तेव्हा ओब्रायनने मान वर करून त्यांच्याकडे पाहिलेसुद्धा नाही.

विन्स्टनचे हृदय एवढे धडधडत होते की, त्याला काही बोलता येईल की नाही, याबद्दलच त्याच्या मनात शंका होती. 'आपल्याला जमले, आपल्याला इथवर येणे शेवटी जमले' एवढाच विचार तो करू शकत होता. त्यांनी तेथे जाणे ही मागचापुढचा विचार न करता केलेली कृती होती. जरी ती दोघे वेगवेगळ्या मार्गाने तेथे गेली होती व ओब्रायनच्या घराच्या दारातच ती एकत्र आली होती, तरीही त्यांचे दोघांचे मिळून येणे हा शुद्ध गाढवपणा झालेला होता; पण तरीही त्यांनी ते धाडस केले होते. अशा जागेत नुसते शिरण्याचे प्रयत्न करण्यासुद्धा धैर्य लागत होते. क्वचित कधीतरी एखाद्या वेळेस प्रसंग पडला म्हणून पक्षाच्या आतील वर्तुळातील सभासदांच्या इमारतीत जाण्याची संधी कोणालातरी मिळाली असण्याची शक्यता होती किंवा एखाद्या वेळेस घरात डोकावून पाहण्याचीही संधी मिळाली असण्याची शक्यता होती. त्या इमारतीमधील ते भव्य फ्लॅट्स, प्रत्येक बाबतीतील दिमाख व भारदस्तपणा, उत्कृष्ट खाद्यपदार्थांचा आणि उंची तंबाखूचा दरवळणारा अपरिचित वास, आवाज न करता, पण विश्वास बसणार नाही एवढ्या वेगाने खाली-वर जाणाऱ्या लिफ्ट्स, लगबगीने इकडेतिकडे हिंडणारा पांढऱ्या जाकिटातील नोकर वर्ग असे सारे वातावरण पाहून खरोखरच त्यांना बुजल्यासारखे होत होते. जरी विन्स्टनला तेथे जाण्यास निमित्त होते, तरीही त्याला सारखी अशी भीती वाटत होती की, काळ्या गणवेशातील एखादा पहारेकरी अचानक कुठल्यातरी कोपऱ्यातून समोर येऊन उभा राहील, त्याचे ओळखपत्र मागेल आणि ताबडतोब बाहेर पडण्याचा हुकूम देईल, परंतु ओब्रायनच्या नोकराने त्या दोघांना कसलीही हरकत न घेता आत प्रवेश दिला. तो एक बुटका व काळ्या केसांचा माणूस होता. त्याने अंगात एक पांढरे जाकीट घातले होते. त्याचे कपाळ, दोन्ही गाल, हनुवटी वगैरे चेहऱ्याचे पृष्ठभाग सपाट असून असे काही कोनात वळले होते की, एखाद्या पैलू पाडलेल्या उभट हिऱ्याची आठवण यावी; परंतु त्याचा चेहरा इतका निर्विकार होता की, त्यामुळे तो चिनी माणूस असावा, अशी शंका येत होती. ज्या पॅसेजमधून त्याने त्या दोघांना आत नेले, त्या पॅसेजमध्ये मऊ गालिचा घातलेला होता. भिंतींना क्रीम रंगाचा सुरेख वॉलपेपर चिकटवलेला होता. भिंतीला तळाशी पांढऱ्या रंगाची लाकडाची पातळ फळी सर्वत्र खेळवलेली होती. कोठेही बारीकसुद्धा पोपडे उडालेले नव्हते, टक्के उडालेले नव्हते किंवा किंचितसुद्धा भेगा गेलेल्या नव्हत्या, डाग पडलेले दिसत नव्हते. सर्वकाही कमालीचे स्वच्छ होते; पण यामुळेसुद्धा बुजल्यासारखे होत होते. माणसांच्या स्पर्शाने पॅसेजमधील भिंती कळकट बनल्या नाहीत, असे कधीही पाहिल्याचे विन्स्टनला आठवत नव्हते.

ओब्रायनने आपल्या बोटांत कागदाचे एक चिठोरे धरले होते आणि त्याकडे पाहत तो कसलातरी विचार करीत होता, असे दिसत होते. त्याचा चेहरा दणकट होता. खाली वाकल्यामुळे त्याच्या नाकाची बाह्यरेषा उठून दिसत होती. त्यामुळे त्याचा चेहरा करारी व बुद्धिमान वाटत होता. जवळजवळ वीस सेकंद तो विचार करीत होता. नंतर त्याने स्पीकराइट यंत्र पुढे ओढले व मंत्रालयात वापरली जाणारी शासकीय परिभाषा व सांकेतिक शब्द वापरून खालील मजकूर तो न्यूसपीकमध्ये बोलला :

Item one comma five comma seven approved fullwise stop suggestion
contained item six doubleplus ridiculous verging crimethink cancel stop
unproceed constructionwise antegetting plusfull estimates machinery

overheads stop end message.

तो मुद्दाम त्यांच्यासाठी खुर्चीतून उठला आणि त्या आवाज होऊ न देणाऱ्या गालिच्यावरून चालत त्या दोघांकडे गेला. आता तो न्यूस्पीक भाषेत बोलत नसल्याने काही वेळापूर्वी भासणारे थोडेसे सरकारी वातावरण निवळल्यासारखे वाटले; पण नेहमीपेक्षा तो अधिक गंभीर वाटत होता. कदाचित त्याच्या कामात अडथळा आलेला त्याला मनातून खपला नसावा. विन्स्टनला वाटत असलेली भीती एकदम उफाळून आली. त्यामुळे पेचात पडून त्याला गोंधळल्यासारखे वाटू लागले. 'आपण येथे येण्यात खरोखरीच चूक केली आहे' अशीच त्याची भावना झालेली दिसू लागली. ओब्रायन हा पक्षाविरुद्ध कटकारस्थाने करणारा एक राजकीय विरोधक होता, याला प्रत्यक्षात काय पुरावा होता? त्याने विन्स्टनकडे टाकलेला केवळ एक दृष्टिक्षेप आणि संभाषणातून मारलेला एक संदिग्ध शेर यापलीकडे कसलाही आधार नव्हता. आणि असलाच, तर फक्त विन्स्टनचा एक तर्क होता व तोही एका स्वप्नावर आधारलेला होता. त्याला आता 'आपण तो शब्दकोश नेण्यासाठी आलो आहोत.' अशीही सबब सांगता येणार नव्हती. कारण मग ज्यूलिया बरोबर का आली होती, ह्याबद्दल तो काय खुलासा करू शकणार होता? ओब्रायन प्रकाशवाणीच्या पडद्याजवळून जाताना त्याला एक विचार सुचला. मग ओब्रायनने थांबून, जरा बाजूला होऊन भिंतीतील एक बटण दाबले. खटकन आवाज झाला. पडद्यातून येणारा आवाज बंद झाला होता.

ज्यूलियाने आश्चर्याने एक चीत्कार काढला. विन्स्टन गोंधळलेल्या अवस्थेत होता, तरीही तो विस्मयचकित झाला. कसेबसे भानावर आल्यावर मग त्याला कंठ फुटला.

"तुम्ही हे बंद करू शकता?" तो म्हणाला.

"होय." ओब्रायन म्हणाला. "आम्ही ते बंद करू शकतो. आम्हाला तो खास हक्क मिळालेला आहे."

तो आता त्या दोघांसमोर आला होता. त्यांच्यापेक्षा त्याची बळकट शरीरयष्टी खूप उंच होती अन् चेहऱ्यावरील भाव फार गूढगंभीर होते. विन्स्टन वाट पाहत होता. तो थोड्याशा कडकपणेच बोलेल, अशी विन्स्टन अपेक्षा करीत होता. कोणीच बोलले नाही. प्रकाशवाणी बंद केल्यावर त्या खोलीत स्मशानशांतता पसरली होती. सेकंदामागून सेकंद कवायत करीत चालली होती. ही कवायत प्रचंड वाटत होती. मोठ्या प्रयासाने विन्स्टनला आपली नजर ओब्रायनवर स्थिर करता आली. मग एकदम ओब्रायनच्या चेहऱ्यावरील गंभीर भाव वितळू लागून एक स्मितहास्य त्याच्या चेहऱ्यावर हळूहळू पसरू लागले. तो खास आविर्भाव करत त्याने आपल्या नाकावर चष्मा नीट बसविला.

"मग मी ते बोलू का तुम्ही बोलता?"

"ते मीच बोलतो." विन्स्टन तत्परतेने म्हणाला, "ते नक्की बंद केले आहे ना?"

"होय, सर्वकाही बंद केले आहे नि आपण एकटेच आहोत."

"आम्ही आपल्याकडे अशासाठी आलो होतो की..."

तो थांबला. त्याचा हेतू किती अर्धवट होता, अस्पष्ट होता याबद्दल त्याला प्रथमच कळून येत होते. शिवाय ओब्रायनकडून त्याला कसल्या मदतीची अपेक्षा होती, हे त्याचे त्यालाच नीट कळत नव्हते, तर ते तेथे कशासाठी आले होते, याबद्दल काही सांगणे महाकठीण होते. विन्स्टन सांगू लागला, पण आपले बोलणे वरवरचे असावे व त्यात फारसा मुद्देसूदपणा असू नये, एवढी जाणीव ठेवून तो बोलत होता :

"आम्हाला असे वाटते की, कुठेतरी कटकारस्थाने चालू आहेत. कोणतीतरी गुप्त संघटना पक्षाविरुद्ध कार्य करीत आहे. त्या कार्यात तुम्हीही गुंतला असावा. आम्हालाही या संघटनेत सामील होऊन या कार्यात भाग घ्यायचा आहे. पक्ष आमचा शत्रू आहे. इन्गर्सॉकच्या तत्वांवर आमचा विश्वास नाही. आम्ही विचार-गुन्हेगार आहोत. आम्ही व्यभिचारीपण आहोत. आता आम्ही स्वतःला तुमच्या स्वाधीन करत आहोत. त्यामुळे कोणत्याही प्रकारे गुन्द्यात गुंतवायचे असेल, तरीही आम्ही आता तयार आहोत."

विन्स्टन बोलावयाचे थांबला. मागचे दार उघडले गेले असल्याची भावना झाल्याने त्याने किंचित मागे वळून पाहिले. खरोखरीच ते दार उघडून पिवळ्या चेहऱ्याचा नोकर टकटक न करता आत आला होता. त्याच्या हातात एक ट्रे होता. त्यात काही ग्लास व एक मद्याची बाटली होती.

"मार्टिन आपल्यापैकीच आहे." ओब्रायन शांतपणे म्हणाला. "मार्टिन, ड्रिंक्स इकडेच आण. त्या गोल टेबलावर ठेव. आपल्याला पुरेशा खुर्च्या आहेत का? म्हणजे आम्ही बसूनच आरामात बोलू अन् तुझ्यासाठीही एक खुर्ची घेऊन ये. हे एक काम आलेय. आता दहा मिनिटे तू नोकर नाहीस असे समज."

तो बुटका माणूस अत्यंत आरामात बसला. तरीही त्याच्या बसण्यात तो नोकर असल्याची भावना जशी जाणवत होती, तसाच आत्ताचा हा मान तो तात्पुरता उपभोगत होता, हेही जाणवत होते. विन्स्टनने त्याच्याकडे डोळ्यांच्या कोपऱ्यातून पाहिले. त्याला असे जाणवले की, तो माणूस जन्मभर एक भूमिका वठवत आला असावा आणि त्याने धारण केलेले व्यक्तिमत्त्व त्याने क्षणभरही जरी सोडले असते, तरी ते फार धोक्याचे ठरले असते, असे त्याला वाटत असले पाहिजे. बाटलीची मान धरून ओब्रायनने ती उचलली व त्यातील गडद लाल द्रव ग्लासात ओतून ग्लास भरले. ते पाहून विन्स्टनच्या मनाच्या कोपऱ्यातील कोणतीतरी अंधूक आठवण जागी झाली. फार फार पूर्वी कुठेतरी भिंतीवर किंवा जाहिरातीच्या प्रचंड फलकावर त्याने एक बाटलीचे चित्र पाहिले होते. ती एक प्रचंड मोठी बाटली होती. विजेच्या बारीक बारीक दिव्यांनी तिचे चित्र उमटविले होते. फलकावरील सर्व दिवे अशा रीतीने उघडझाप करत होते की, बाटली उचलली जाऊन, तिरपी होऊन आतील द्रव ग्लासात ओतला जात आहे, असे सारखे दिसत होते. वरून पाहिल्याने ते मद्य जवळजवळ काळ्या रंगाचे वाटत होते, पण बाटलीत मात्र ते लाल माणकासारखे चमकत होते. त्या मद्याला एक आंबूस गोड वास येत होता. ज्यूलिया आपला ग्लास उचलून बालिश उत्सुकतेने वास घेत असल्याचे त्याने पाहिले.

ओब्रायन मंद स्मित करीत म्हणाला, “त्याला वाइन म्हणतात. याबद्दल तुम्हाला पुस्तकातूनच अधिक कळेल. बाकी कुठे समजणे कठीण आहे, यात शंकाच नाही. पक्षाच्या बाहेरच्या वर्तुळात फारशी कोणाला वाइन मिळत नाही.” त्याचा चेहरा परत गूढ व गंभीर झाला. ग्लास उचलून तो म्हणाला, “मला वाटते, आपण प्रथम शुभकामना चिंतून मग कामाला सुरुवात करू या. टू अवर लीडर : टू इमॅन्युएल गोल्डस्टीन!”

ओब्रायनने गोल्डस्टीनसाठी शुभकामना चिंतून वाइनचा एक घोट घेतला. विन्स्टनने आपला ग्लास उत्सुकतेने उचलला. वाइनबद्दल त्याने वाचले होते व बरीचशी सुखद कल्पना केली होती. काचेच्या पेपरवेटसारखा किंवा चारिंग्टनला अर्धवट आठवलेल्या शिशुगीतांसारखाच तो वाइनचा ग्लास भूतकाळातील होता; हरवून गेलेल्या मनोहर भूतकाळातील होता. या भूतकाळाचा गुप्तपणे विचार करताना विन्स्टन या काळाला ‘सोनेरी दिवस’ म्हणत असे. कोणत्या ना कोणत्यातरी कारणामुळे विन्स्टनचा असा समज होता की, वाइनची चव ब्लॅकबेरीच्या मुरांब्यासारखी अत्यंत गोड असते आणि ती प्यायल्यावर ताबडतोब चढते. आता प्रत्यक्षात वाइन प्यायल्यावर त्याचा फारच अपेक्षाभंग झाला होता. पण खरे म्हणजे वर्षानुवर्षे जिन पिऊन पिऊन त्याच्या तोंडाची चवच गेली होती. त्याने ग्लास रिकामा करून खाली ठेवला.

“म्हणजे गोल्डस्टीन नावाची कोणी व्यक्ती खरोखरीच अस्तित्वात आहे तर?” तो म्हणाला.

“होय, अशी व्यक्ती खरोखरीच आहे आणि ती जिवंतही आहे. कोठे आहे, ते मात्र मला माहीत नाही.”

“आणि तो करीत असलेले कटकारस्थान? त्याची संघटना? खरे आहे ते सारे? का थॉट पोलिसांच्या डोक्यातील ती एक शक्कल आहे?”

“नाही. ते सारे खरे आहे. त्या संघटनेला आम्ही ब्रदरहूड म्हणतो. ती खरोखरीच अस्तित्वात आहे आणि आता तू तिच्यात सामील झाला आहेस. याखेरीज तुला अधिक काहीही समजणार नाही. मी त्या विषयाकडे परत वळणारच आहे.” त्याने त्याच्या हातातील घड्याळात पाहिले. “आतील वर्तुळातील सभासदांनी अर्ध्या तासापेक्षा जास्त वेळ प्रकाशवाणी बंद ठेवणे योग्य समजले जात नाही. तुम्ही दोघे येथे एकत्र यायला नको होते. आता तुम्ही जाताना एकत्र जाऊ नका. तुम्ही कॉम्रेड,” त्याने ज्यूलियाकडे डोके झुकवून म्हटले, “तुम्ही येथून प्रथम निघाल. अजून आपल्याजवळ वीस मिनिटे आहेत. मला आता तुम्हाला काही प्रश्न विचारलेच पाहिजेत. तर सर्वसाधारणपणे तुम्ही काय करावयाचे ठरविले आहे?”

“जे जे काही आम्हाला शक्य असेल, ते ते सर्वकाही!” विन्स्टन म्हणाला.

ओब्रायन आपल्या खुर्चीत थोडा वळून विन्स्टनच्या समोर तोंड करून बसला. त्याने ज्यूलियाकडे जवळजवळ दुर्लक्ष केल्यासारखेच दिसत होते. बहुधा तो असेच धरून चालत होता की, तिचे म्हणणे विन्स्टनच मांडणार होता. क्षणभर ओब्रायनने आपल्या पापण्या मिटल्या. तो अत्यंत खालच्या स्वरात, निर्विकार आवाजात, जणूकाही हे नेहमीचेच काम असावे अशा थाटात एक प्रश्नमालिका विन्स्टनकडे फेकू लागला. बहुतेक प्रश्नांची उत्तरे काय असणार होती, हे त्याला आधीच ठाऊक होते.

“तुम्ही तुमचे आयुष्य झोकून देण्यास तयार आहात काय?”

“होय.”

“तुमची खून पाडण्याची तयारी आहे काय?”

“होय.”

“घातपाती कृत्ये करून एकाच वेळी शेकडो निरपराध माणसे मारण्याची तुमची तयारी आहे का?”

“होय.”

“तुमच्या देशाविरुद्ध तुम्ही परकीय सत्तांना फितुरी करू शकाल काय?”

“होय.”

“तुम्हाला दुसऱ्याची फसवणूक करावी लागेल. खोट्या सह्या व बनावट कागदपत्रे तयार करावी लागतील. ब्लॅकमेल करावे लागेल. मुलांच्या मनावर वाईट गोष्टी बिंबवाव्या लागतील. मादक द्रव्यांची सवय लागणारी औषधे, पदार्थ वाटावे लागतील, गुप्त रोगांचा प्रसार करावा लागेल. थोडक्यात, पक्षाची सत्ता दुर्बल कशी होईल व तिच्यामागील नैतिक धैर्य कसे कोसळेल, यासाठी जे जे काही आवश्यक असेल, ते ते सर्वकाही करावे लागेल. कराल का हे?”

“होय.”

“उदाहरणार्थ, जर आमचा एखादा हेतू साध्य होत असेल, तर त्यासाठी आम्ही तुम्हाला एखाद्या लहान मुलाच्या चेहऱ्यावर जहाल तेजाब किंवा ॲसिड फेकायला सांगू. हे काम तुम्ही कराल काय?”

“होय.”

“तुमचा मूळचा चेहरा व व्यक्तिमत्त्व पूर्ण बदलून उरलेले सर्व आयुष्य तुम्हाला एखादा वेटर म्हणून किंवा गोदी कामगार म्हणून काढावे लागेल. त्यासाठी तुमची तयारी आहे का?”

“होय.”

“जर आम्ही हुकूम दिला, तर त्या वेळी तुमची आत्महत्या करण्याची तयारी असेल काय?”

“होय.”

“एकमेकांपासून वेगळे होऊन आयुष्यात परत कधीही तुमची भेट घडणार नसेल, तर त्याला तुमची तयारी असेल काय?”

“नाही!” ज्यूलिया न राहवून बोलली.

विन्स्टनला वाटले की, या प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठी त्याला फार वेळ लागत होता. क्षणभर त्याची वाचाच बसली. त्याची जीभ आवाज न काढता नुसतीच तोंडातल्या तोंडात वळवळत होती. त्यामुळे त्याच्या तोंडून प्रत्येक शब्दाची नुसती पहिलीच अक्षरे कशीबशी उमटत होती अन् असे परत परत चालले होते. अखेर तो बोलला. तो कोणते शब्द बोलणार होता, हे त्यालाही आधी ठाऊक नव्हते. तो अखेर म्हणाला, “नाही.”

ओब्रायन म्हणाला, “हे तुम्ही सारे ठीक केलेत. तुमची सर्व माहिती आधी असणे गरजेचे होते.”

तो ज्यूलियाकडे वळला. आपल्या आवाजात भावनेपेक्षाही अधिक काहीतरी आणत तो म्हणाला, “तुम्हाला कल्पना आहे का की, जरी विन्स्टन या सर्वातून वाचला, तरी तो नंतर कदाचित एक वेगळीच व्यक्ती असेल! आम्हाला एखाद्या वेळेस त्याचे पूर्वीचे रूप बदलून टाकून त्याला नवीन रूप देणे भाग पडेल. त्याचा चेहरा, त्याच्या हालचाली, त्याच्या हातांचे आकार, त्याच्या केसांचा रंग, अगदी त्याचा आवाजसुद्धा पूर्णपणे बदलला जाईल आणि तुम्ही स्वतःसुद्धा एक वेगळीच व्यक्ती बनाल. आमचे शस्त्रवैद्य माणसाचे रूप ओळखू येणार नाही एवढे बदलू शकतात. कधीकधी ते जरूरीचे असते. कधीकधी तर आम्हाला एखादा अवयवसुद्धा तोडावा लागतो.”

या वेळी मंगोलीय वंशाच्या मार्टिनच्या चेहऱ्याकडे नजर टाकल्यावाचून विन्स्टनला राहवले नाही, पण विन्स्टनला त्याच्या चेहऱ्यावर कुठेही व्रण दिसला नाही. ज्यूलियाचा चेहरा थोडासा निस्तेज झाला होता. त्यामुळे तिच्या चेहऱ्यावरील वांग उठून दिसत होते; पण ती ओब्रायनच्या चौकशीला चांगलेच तोंड देत होती. ती काहीतरी पुटपुटली. तो तिचा ‘रुकार’ होता, असे वाटले.

“ठीक! तर मग आता हे पक्के झाले.” ओब्रायन म्हणाला.

टेबलावर चांदीची एक छोटी पेटी होती. त्यात सिगारेट्स होत्या. थोड्याशा विसराळूपणे ओब्रायनने ती पेटी त्यांच्यापुढे सारली. आपण स्वतः त्यातील एक सिगारेट घेतली आणि उठून उभे राहत त्याने येरझाऱ्या मारण्यास

सुरुवात केली. जणूकाही त्याला उभे असताना अधिक नीट विचार करता येत असावा. त्या सिगारेट्स खूपच छान होत्या. आतमध्ये नीट ठासून भरलेल्या होत्या व आकाराने चांगल्या जाडजूड होत्या. त्या सिगारेटच्या कागदावर पूर्वी कधीही पाहण्यात नसलेली रेशमी छटा होती. ओब्रायनने परत आपल्या हातातील घड्याळात पाहिले.

तो म्हणाला, “मार्टिन, तू आता परत पॅन्ट्रीमध्ये जा. मी परत १५ मिनिटांतच प्रकाशवाणी सुरू करेन. जायच्या आधी या कॉम्प्रेड्सचे चेहरे नीट पाहून ठेव. माझ्याऐवजी तूच त्यांना परत पाहणार आहेस.”

जेव्हा त्या दोघांनी दाराकडे पाहिले तेव्हा त्या छोट्या माणसाचे काळे डोळे त्यांच्या चेहऱ्यावरून फिरले. त्याच्या हालचालींत मैत्रीची पुसटशीसुद्धा छटा नव्हती. तो फक्त त्यांचे चेहरे आपल्या स्मृतीमध्ये पक्के करित होता. त्याला त्यांच्यात रस वाटत नव्हता किंवा तसे तो दाखवीत होता. ‘एखादा चेहरा जर कृत्रिम असेल, तर कदाचित तो भाव व्यक्त करूच शकणार नाही’ असे विन्स्टनला वाटले. काहीही न बोलता अगर अभिवादन न करता मार्टिन बाहेर गेला. जाताना त्याने आपल्यामागे हळूच दार लावून टाकले. ओब्रायन येरझाऱ्या घालतच होता. त्याचा एक हात त्या काळ्या ओव्हरऑलमधील खिशात होता. दुसऱ्या हातात सिगारेट होती.

तो म्हणाला, “तुम्हाला मागे राहून अंधारात गुपचूप लढाई करण्यासारखी कामे करावयाची आहेत, हे लक्षात घ्या. तुम्ही कायम अंधारातच राहणार. तुम्हाला नेहमी हुकूम मिळतील व का म्हणून विचार न करता ते पाळावे लागतील. नंतर मी तुम्हाला एक पुस्तक पाठवेन. आपण ज्या समाजात राहतो आहोत, त्या समाजाचे खरे स्वरूप कसे आहे, हे त्यातून तुम्हाला कळेल. तसेच ही समाजरचना नष्ट करण्यासाठी आपण काय व्यूहरचना व धोरण ठेवावे, याचेही मार्गदर्शन त्या पुस्तकातून तुम्हाला होईल. जेव्हा तुम्ही ते पुस्तक वाचाल तेव्हा तुम्ही ब्रदरहूडचे पूर्ण सभासद व्हाल; पण ज्या संघटनेसाठी आपण लढतो आहोत, त्या संघटनेची सर्वसाधारण ध्येये आणि तत्काळ करावे लागणारे काम याव्यतिरिक्त तुम्हाला काहीही कळणार नाही. ब्रदरहूड अस्तित्वात आहे, हे मी सांगू शकतो; पण तिचे सभासद शंभर आहेत का कोटी आहेत, हे काही मी सांगू शकणार नाही. वैयक्तिकरीत्या तुम्हाला जे ठाऊक होत जाईल त्यावरूनही किती सभासद आहेत, हे तुम्हाला कळणार नाही. कारण तुमचा इतर सभासदांशी फारसा संपर्कच येणार नाही. आलाच, तर तो केवळ तीन-चार जणांशीच येईल. तेही जसजसे अदृश्य होत जातील, तसतसे त्यांच्या जागी नवनवे येत जातील. हा तुमचा पहिलाच संपर्क असल्याने तो कायम ठेवण्यात येईल. तेव्हा तुम्हाला मिळणारे हुकूम माझ्याकडूनच मिळतील. तुमच्याशी जर संपर्क साधावयाचा असेल, तर मी मार्टिनमार्फतच साधेन. जर शेवटी तुम्ही पकडला गेलात, तर तुम्ही कबुलीजबाब द्याल. हे टाळणे कठीण आहे; पण तुम्ही केलेल्या कृत्यांखेरीज इतर फारच थोडी माहिती तुम्ही सांगाल. काही मूठभर बिनमहत्त्वाच्या व्यक्तींखेरीज इतर कुणाची नावे तुम्ही सांगणार नाही. बहुतेक तुम्ही माझेही नाव सांगणार नाही. कारण तोपर्यंत मी मेलेलो असेन किंवा मी एका निराळ्या माणसात रूपांतर पावलो असेन. माझा चेहरा त्या वेळी वेगळाच असेल.”

त्या मऊ गालिच्यावर आपल्या येरझाऱ्या त्याने चालूच ठेवल्या. त्याचे शरीर जाडजूड असले, तरी त्याच्या हालचालींत एक डौल होता. खिशात हात खुपसणे किंवा सिगारेट ओढणे अशांसारख्या साध्या कृती करताना तो जे अविर्भाव करी, त्यातही त्याचा हा डौल दिसून येई. त्याच्या ताकदीपेक्षाही त्याचा जबरदस्त आत्मविश्वास आणि किंचित उपरोधाने समजावून घेण्याची त्याची आकलनशक्ती यांचाच प्रभाव त्याच्याकडे पाहणाऱ्यावर पडे. त्याची कोणत्याही बाबतीत कितीही जरी कळकळ दिसली, तरी फक्त एकट्यानेच सर्व राबविण्याचा माथेफिरू अट्टाहास त्याच्यात दिसत नव्हता. जेव्हा तो खून, आत्महत्या, गुप्त रोग, अवयव तोडणे, चेहरे बदलणे याबद्दल बोलत होता तेव्हा त्याच्या बोलण्यात थोडीशी विनोदी छटा होती. कबुलीजबाबाच्या बाबतीत तो जेव्हा म्हणाला, “हे टाळणे कठीण आहे.” तेव्हा त्याच्या आवाजातून, ‘वेळप्रसंगी हा कबुलीजबाब कच न खाता दिला पाहिजे; पण यापेक्षाही जीवन पुन्हा जगणे महत्त्वाचे असल्याने कबुलीजबाब म्हणजे काही सर्वस्व नव्हे.’ हे खरे वाक्य उमटल्याचा भास होत होता. ओब्रायनबद्दल कौतुकाची, खरे म्हणजे अफाट आदराची एक लाट विन्स्टनमधून निघून ओब्रायनकडे गेली. क्षणभर तो गोल्डस्टीनची छायाप्रतिमा विसरला. ओब्रायनच्या बळकट खांद्याकडे आणि त्याच्या गुटगुटीत चेहऱ्याकडे पाहिले की, (जरी तो कुरूप असला, तरी तो सुसंस्कृत वाटत होता.) ही व्यक्ती कधीच पराभूत होणार नाही, असे वाटत असे. ‘त्याला मात करणे जमणार नाही, अशी कोणतीही व्यूहरचना असणे शक्य नाही; त्याच्या दूरदृष्टीला न दिसणारा कोणताही धोका अस्तित्वात असणे शक्य नाही’ हीच ज्यूलिया व विन्स्टनची त्याच्याबद्दल भावना झाली होती. ज्यूलियावर तर ओब्रायनची छाप पडली होती! आपली सिगारेट नुसतीच जळू देत ती त्याचे बोलणे लक्षपूर्वक ऐकत होती. ओब्रायन पुढे सांगत होता :

“तुम्ही ब्रदरहूडच्या अस्तित्वाबद्दल अनेक अफवा ऐकल्या असतील. या संघटनेबद्दलचे काही ना काही चित्र

तुम्ही आपल्या मनात निर्माण केले असणार, यात शंकाच नाही. बहुधा तुम्ही असा तर्क केला असणार की, ही संघटना म्हणजे एक कटवाल्यांचे प्रचंड भूमिगत जग आहे. त्यांच्या भेटीगाठी व बैठका गुप्तपणे तळघरात होत असणार. भिंतीवर खरडून ठेवून ते एकमेकांना निरोप देत असणार. सांकेतिक शब्दांनी किंवा हातांनी केलेल्या खास खुणांनी ते एकमेकांना ओळखत असणार. हो ना? पण असला काहीही प्रकार अस्तित्वात नाही. ब्रदरहूडच्या सभासदांना एकमेकांना ओळखण्याचा कसलाही मार्ग किंवा उपाय नाही. तसेच एका सभासदाला फारच थोड्या सभासदांची माहिती होते. जर समजा, उद्या गोल्डस्टीन हाच थॉट पोलिसांकडून पकडला गेला, तर आपल्या सर्व सभासदांची यादी किंवा ती मिळू शकेल असा कोणताही एखादा दुवा तो पोलिसांना देऊ शकणार नाही. अशी यादी अस्तित्वातच ठेवली गेली नाही. ब्रदरहूड निपटून काढताच येणार नाही. कारण ती संघटना सर्वांना वाटते तसल्या संघटना-प्रकारात मोडतच नाही. सर्व सभासदांना एकत्र आणणारा तो केवळ एक विचार आहे अन् विचार हा अभेद्य असतो, अविनाशी असतो. या विचारांखेरीज काहीही अस्तित्वात राहू शकत नाही. यावाचून तुम्हाला सहकारी मिळू शकणार नाही आणि कोणाकडून उत्तेजनही मिळू शकणार नाही. शेवटी जेव्हा तुम्ही पकडले जाल तेव्हा तुम्हाला कोणाकडूनही मदत मिळणार नाही. आम्ही कधीही आमच्या सभासदांना मदत करीत नसतो. फारच झाले तर, तेही अगदीच गरज भासली तरच कधी कधी आम्ही तुरुंगाच्या कोठडीत दाढीचे पाते चोरून पाठवितो व कोणाचातरी आवाज कायमचा बंद करतो. कसल्याही फलाची अपेक्षा व कसलीही आशा न धरता जगण्याची तुम्ही सवय केली पाहिजे. तुम्ही काही काळ संघटनेसाठी काम कराल, पकडले जाल, कबुलीजबाब द्याल आणि नंतर मरून जाल. कार्याचे फलच जर मिळणार असेल, तर फक्त हेच मिळणार आहे, असेच तुम्ही नेहमी धरून चाला. आपल्या स्वतःच्या आयुष्यात या कार्यामुळे काही जाणवण्याजोगा बदल पाहावयास मिळेल, अशी शक्यता अजिबात नाही. आपण मेल्यातच जमा आहोत. आपले खरे जीवन भविष्यकाळात आहे. त्या काळात आपली मूठभर माती व हाडांच्या काड्याच फक्त भाग घेतील. अन् हा भविष्यकाळ किती दूर आहे, काहीही सांगता येत नाही. तो कदाचित हजार वर्षेही दूर असेल. शहाणपणाच्या विचारांचा प्रसार हळूहळू करीत वाढवायचा, एवढेच फक्त आजमितीला शक्य आहे. आपण एकत्र येऊन काम करू शकत नाही. आपण फक्त आपले ज्ञान व्यक्तीव्यक्तींना देऊ शकतो, पिढ्यान् पिढ्या त्याची पुढे पाठवणी करू शकतो. थॉट पोलिसांचे जोपर्यंत अस्तित्व आहे तोपर्यंत आपण एवढेच करू शकतो."

तो थांबला आणि तिसऱ्यांदा त्याने आपल्या हातातील घड्याळाकडे पाहिले.

"कॉन्फ्रेड, तुमच्या जाण्याची वेळ झालेली आहे बरे का!" तो ज्यूलियाला म्हणाला. "पण थांबा! अजूनही बाटली अर्धी भरलेली आहे."

त्याने सर्वांचे ग्लास भरले. आपला ग्लास तळाशी धरून उचलत तो म्हणाला, "या वेळी कसले यशचिंतन करावयाचे?" त्याच्या या बोलण्यात किंचित उपरोधही सुचविला जात होता. "थॉट पोलिसांमध्ये गोंधळ व्हावा म्हणून? बिग ब्रदरच्या मृत्यूला उद्देशून? मानवतेला उद्देशून? का भविष्यकाळाला उद्देशून?"

"भूतकाळाला उद्देशून!" विन्स्टन म्हणाला.

"होय, भूतकाळ जास्त महत्त्वाचा आहे." त्याच्याशी सहमत होत ओब्रायन गंभीरपणे म्हणाला.

त्यांनी त्यांचे ग्लास पिऊन रिकामे केले. काही क्षणानंतर ज्यूलिया उठून उभी राहिली. ओब्रायनने खणाच्या कपाटातून एक छोटी पेटी काढली व त्यातून एक चपटी पांढरी गोळी काढून तिला दिली. त्याने तिला ती गोळी जिभेवर ठेवण्यास सांगितले. बाहेर वावरताना तोंडाला वाइनचा वास येऊ नये म्हणून असे करणे महत्त्वाचे होते. शिवाय लिफ्ट चालविणारे नोकर उगाच निरीक्षण करीत असत, असा खुलासा त्याने केला. ती गेल्यावर तिच्यामागे ज्या क्षणाला दार फटकन बंद झाले त्या क्षणापासून त्याने तिचा विषय डोक्यातून काढून टाकला. एक-दोन पावले त्याने टाकली व तो थांबला.

"आता आपल्याला तपशिलाबद्दल बोलले पाहिजे. मी असे समजतो की, तुमच्याकडे एखादी गुप्त जागा आहे." ओब्रायन म्हणाला.

विन्स्टनने त्याला चारिंग्टनच्या दुकानावरील खोलीबद्दल सांगितले.

"ठीक आहे. सध्या चालेल ती खोली. नंतर आपण तुमच्यासाठी काहीतरी व्यवस्था करू. लपण्याची जागा नेहमी बदलती ठेवणे महत्त्वाचे असते. दरम्यान मी तुला 'द बुक' या पुस्तकाची एक प्रत पाठवतो. (विन्स्टनला वाटले की, ओब्रायनसुद्धा या पुस्तकाचे नाव तिरप्या लिपीत लिहिल्यासारखे हळू आवाजात व आदराने उच्चारत होता.) हे

गोल्डस्टीनने लिहिलेले पुस्तक आहे. शक्य तितक्या लवकर तुम्ही त्यातील सर्व गोष्टी समजावून घ्या. माझ्याजवळ काही दिवसांपूर्वीच याची एक प्रत आली आहे. तुम्हाला वाटतात तेवढ्या याच्या प्रती उपलब्ध नाहीत. थॉटपोलीस या पुस्तकांचा शोध घेत नेहमी फिरत असतात आणि सापडल्यावर त्यांचा नाश करून टाकतात. त्यामुळे आम्ही जेवढ्या वेगाने याच्या प्रती छापतो, तेवढ्याच वेगाने त्यांचा शोध घेऊन त्या त्यांच्याकडून नष्ट केल्या जातात. अर्थात, यामुळे तसे काही फारसे बिघडत नाही, कारण हे पुस्तक अविनाशी आहे. जरी त्याची शेवटची प्रत नाहीशी झाली, तर आम्ही त्यातील शब्द शब्द परत लिहून काढू शकतो. तुम्ही कामाला बाहेर पडताना नेहमी ब्रीफकेस बरोबर बाळगता का?" त्याने शेवटी चौकशी करत विचारले.

"नियमाप्रमाणे होय म्हटले पाहिजे, पण अधूनमधून विसरतो."

"कशी आहे ती?"

"काळी. अत्यंत बेंगरूळ. दोन पट्टे असलेली."

"काळी. अत्यंत बेंगरूळ. दोन पट्टे असलेली. ठीक आहे. चालेल. फार उशिरा नाही, पण लवकरच... मी नक्की तारीख सांगू शकत नाही... तुझ्या सकाळच्या कामाच्या कागदात एक चुकीचे स्पेलिंग असलेला शब्द असेल. तो शब्द काय आहे, हे तू पुन्हा विचारून घेशील. त्याच्या दुसऱ्या दिवशी तू ब्रीफकेस न घेता कामावर जाण्यासाठी बाहेर पडशील. मग दिवसा कधीतरी जेव्हा तू रस्त्यात असशील तेव्हा एक माणूस तुझ्या दंडाला स्पर्श करून म्हणेल, 'मला वाटते, तुमची ब्रीफकेस पडली असावी.' असे म्हणून तो तुला एक ब्रीफकेस देईल. त्यात गोल्डस्टीनच्या पुस्तकाची प्रत असेल. तुला ती चौदा दिवसांत वाचून परत करावी लागेल."

क्षणभर ते दोघे गप्प होते.

मग ओब्रायनच म्हणाला, "तुला जाण्यासाठी दोन-तीनच मिनिटे उरली आहेत, तेव्हा आपण जर परत कधी भेटणारच असलो तर जिथे..."

"काळोख नसेल तिथे आपण भेटू या. हो ना?" विन्स्टनने एकदम वर मान करून ओब्रायनचे वाक्य पुरे करीत त्याला चाचरत विचारले.

कसलेही आश्चर्य न दर्शविता मान हलवून ओब्रायन म्हणाला, "होय, जिथे काळोख नसेल तिथे आपण भेटू या." जणूकाही विन्स्टनने सूचित केलेला उल्लेख त्याने ओळखला होता. तो पुढे म्हणाला, "अन् मधल्या या वेळात, जाण्यापूर्वी तुला काही सांगावयाचे आहे काय? काही निरोप? काही शंका? काही प्रश्न?"

विन्स्टनने विचार केला. आणखी विचारण्यासारखे काही प्रश्न उरले होते, असे त्याला वाटेना. तसेच फारकाही मोठ्या व तात्त्विक शंका विचाराव्यात, असेही त्याला वाटेना. ओब्रायन किंवा ब्रदरहुडसंबंधी विचार येण्याऐवजी त्याच्या मनात एक वेगळेच चित्र तरळत होते - ज्या अंधाऱ्या खोलीत त्याच्या आईने शेवटचे दिवस घालविले होते, ती खोली, चारिंग्टनच्या दुकानावरील छोटी खोली, रोजवूड लाकडाच्या चौकटीतील पोलादी पत्र्यावर कोरलेले ते चित्र आणि तो काचेचा पेपरवेट या साऱ्यांचे मिळून झालेले ते एक संयुक्त चित्र होते. विचार न करता तो एकदम आपोआप म्हणाला: "तुम्हाला ते जुने शिशुगीत ठाऊक आहे का? त्याची सुरुवात अशी आहे. 'Oranges and lemons say,' the bells of st. Clement's'?"

ओब्रायनने पुन्हा होकारार्थी मान हलविली. एक प्रकारचा अत्यंत गंभीर उपचार असावा, अशा पद्धतीत त्याने त्या शिशुगीताचे कडवे पूर्ण केले.

'Oranges and lemons,' say the bells of st. Clement's,
'You owe me three farthings,' say the bells of st. Martin's,
'When will you pay me?' say the bells of old Bailey,
'When I will grow rich,' say the bells of Shoreditch.

"तुम्हाला शेवटची ओळ माहिती आहे तर!" विन्स्टन म्हणाला.

"होय, मला शेवटची ओळ माहिती आहे. अन् आता मात्र तुला येथून हलायलाच हवे. तुझी वेळ जवळजवळ संपली आहे; पण थांब! मला तुला त्यातील एक गोळी देऊ दे."

विन्स्टन उठल्यावर ओब्रायनने त्याच्याशी हात लांब करून हस्तांदोलन केले. त्याच्या जबरदस्त पकडीत

विन्स्टनच्या हाताच्या पंजाची हाडे जवळजवळ मोडण्याच्या बेतात आली होती. दारापाशी गेल्यावर विन्स्टनने मागे वळून पाहिले; पण ओब्रायनच्या हालचालींवरून विन्स्टनला असे जाणवले की, त्याचा विषय ओब्रायनच्या डोक्यातून केव्हाच काढून टाकला गेलेला होता. प्रकाशवाणीच्या पडद्याचे बटण पकडून विन्स्टन दाराबाहेर जाण्याची ओब्रायन वाट पाहत होता. त्याच्या पलीकडील ते लिहिण्याचे टेबल, त्यावरील हिरव्या शेडचा दिवा, स्पीकराइट यंत्र आणि तारेच्या ट्रेमधील कागदांचे गठ्ठे विन्स्टनला दिसत होते. एक घटना आता संपली होती. त्याच्या लक्षात आले की, खंड पडलेले पक्षाचे महत्त्वाचे काम ओब्रायनने तीस सेकंदातच चालू केले असते.

अति थकव्याने विन्स्टनचा लगदा झाला होता. 'लगदा' हाच शब्द इथे योग्य होता. त्याला हा शब्द आपोआप सुचला होता. त्याच्या शरीरातील ताकद व कणखरपणा लयाला गेला होता. त्याचे अशक्त शरीर म्हणजे एक लिबलिबीत गोळा होऊन बसले होते, असे त्याला वाटत होते. 'एखाद्या मुरांब्यासारखे आपले शरीर नुसतेच लिबलिबीत नाही, तर पारदर्शकही दिसत असेल. आपला हात जर वर धरून पाहिला, तर त्यातून प्रकाश सहज आरपार जाईल.' असे त्याला वाटले. अफाट कामाच्या राक्षसाने त्याच्या शरीरातील सर्व रक्त, जीवनरस शोषून घेतले होते. आता मागे उरली होती, ती एक कातडी, हाडे व मज्जातंतू यांची तकलादू रचना! त्याच्या शरीरातील सर्व संवेदना खूप तरल झाल्या होत्या. त्याचा ओव्हरऑल खांद्याला त्रास देत होता. जमिनीवर पाय ठेवला की, तो हुळहुळल्यासारखा होत होता. इतकेच काय, पण साधी मूठ उघडायला व मिटायला गेले, तर बोटांचे सांधे कुरकुर करू लागत.

पाच दिवसांत त्याने ९० तास काम केले होते. मंत्रालयातील प्रत्येकानेच तेवढे काम केले होते. आता ते सारे संपले होते आणि तो अक्षरशः रिकामा होता. दुसऱ्या दिवशी सकाळपर्यंत पक्षाचे कोणतेही काम त्याला करावयाचे नव्हते. त्या गुप्त जागेत सहा तास नि घरी, स्वतःच्या बिछान्यात नऊ तास तो घालवू शकत होता. दुपारच्या उन्हात त्या घाणेरड्या रस्त्यातून चारिंग्टनच्या दुकानाकडे तो हळूहळू चालला होता. गस्तीचे पोलीस कुठे दिसत होते का म्हणून त्याचा एक डोळा जागरूक होता; पण त्याला खात्री होती की, त्या दिवशी दुपारी कोणी त्याला अडथळा आणला नसता. त्याच्या या तर्काला कसलाही आधार नव्हता; पण तरीही त्याची मनोमन खात्री झाली होती. त्याच्या हातात ती जड ब्रीफकेस होती. प्रत्येक पावलागणिक ती त्याच्या गुडघ्यावर आपटत होती. त्यामुळे प्रत्येक वेळी चुणचुणल्यासारख्या वेदना निघून त्या पायामध्ये खाली व वर पसरत होत्या. 'द बुक' गेले सहा दिवस त्याच्या ब्रीफकेसमध्येच होते, पण ते उघडायला किंवा त्याकडे नुसते पाहायलाही त्याला जमले नव्हते.

तिरस्कार-सप्ताहाच्या सहाव्या दिवशी कार्यक्रमांची नुसती गर्दी उसळली होती. एकदा मिरवणुका निघाल्यावर सर्वत्र भाषणे, निषेधाच्या घोषणा व गाणी म्हटली जाऊ लागली. फलक, पोस्टर्स, चित्रपट, मेणकाम करून केलेले पुतळे, देखावे यांचे प्रदर्शन होऊ लागले. ड्रमचे आवाज, ट्रंपेटचे कर्कश्य स्वर, कवायती करताना होणारे बुटांचे खाडखाड आवाज, अवजड रणगाड्यांच्या पट्ट्यांचा धडधडाट, विमानांचा घरघराट, तोफांचा गडगडाट असले सर्व आवाज सर्वत्र दुमदुमू लागले होते. त्या दिवशी सामूहिक उन्मादाची आंदोलने अखेरीस कळसाला पोहोचली होती. युरेशियाविरुद्धच्या खदखदत्या द्वेषाची भावना वरच्या पातळीला पोहोचून जमावाला त्याची एवढी धुंदी चढली होती की, जर त्याच्या हातात ते २००० युरेशियन युद्धकैदी सापडले असते, तर त्याने नक्कीच त्यांचे राईराई एवढे तुकडे करून टाकले असते. त्या युद्धकैद्यांना त्याच दिवशी जाहीररीत्या फाशी दिली जाणार होती; आणि ऐन वेळी जाहीर करण्यात आले - युरेशिया ओशियानियाचा शत्रू नाही. त्याच्याबरोबर आता आपले युद्ध चालू नाही. आता आपले युद्ध इस्टेशियाशी चालू आहे. इस्टेशिया हा शत्रू आहे. युरेशिया हा मित्र आहे.

अर्थातच ह्या बदलाची कोणी दखल घेतल्याचे दिसत नव्हते. फक्त अत्यंत अचानकपणे आणि सर्वत्र एकाच वेळी सर्वांना माहिती झाले की, युरेशियाऐवजी इस्टेशिया शत्रू आहे. त्या वेळी विन्स्टन लंडनच्या मध्य भागातील एका चौकात होता. तिथे त्याने एका मोर्चात भाग घेतला होता. त्या वेळी रात्र झालेली होती. मोठमोठ्या फ्लड लाइट्समध्ये गोरे गोरे चेहरे आणि शेंदरी पताका झगझगीत होऊन गेल्या होत्या. चौकांत कित्येक हजार लोकांची गर्दी झाली होती. त्यात शाळेतील एक हजार मुलांचा एक गट स्पाइज संघटनेचा गणवेश घालून हजर होता. शेंदरी रंगाच्या कापडांनी गुंडाळलेल्या व्यासपीठावर एक वक्ता बोलत होता. तो पक्षाच्या आतील वर्तुळातील सभासद होता. बारीक अंगचणीचा, किंचित वाकलेला, हात प्रमाणापेक्षा जास्त लांब असलेला असा हा सभासद होता. त्याचे जे काही थोडेफार केस उरले होते, त्यांची झुलपे त्याच्या टकलावर इतस्ततः विखरून वाऱ्याबरोबर उडत होती. तो काहीतरी खरडपट्टी काढणारे, आवेशपूर्ण व लांबलचक भाषण जमावापुढे देत होता. थोडासा सुरकुतलेला त्याचा चेहरा त्वेषामुळे विकृत झाल्यासारखा दिसत होता. एका हाताने त्याने मायक्रोफोनची मान पकडली होती व दुसऱ्या

हाताचा मोठा पंजा आपल्या डोक्याच्याही वर, हवेत उगारून तो धमकावत होता. पण तो जणूकाही तेथील हवा पकडत असावा, असे दृश्य दिसत होते. ॲम्प्लिफायर्सनी त्याचा आवाज धातूसारखा व मोठा करून पुढे सोडला होता. त्या आवाजातून अनन्वित अत्याचारांची यादी सतत दिली जात होती. त्याचे भाषण या अत्याचारांचे महत्त्व लोकांना प्रथम पटवून देत होते, नंतर वेडे करून सोडत होते व मगच ते ऐकणे शक्य होत होते. दर काही मिनिटांनी गर्दीचा राग उसळून बाहेर प्रकट होत होता आणि हिंस्र जनावरांच्या डरकाळीसारखा तो आवाज हजारो गळ्यांतून एकाच वेळी न राहवून बाहेर पडत होता. सर्वात भयानक आरोंब्या व आवाज शाळेतील विद्यार्थ्यांकडून येत होते. भाषण सुरू होऊन जवळजवळ वीस मिनिटे होत आली असताना एक जण घाईघाईने व्यासपीठावर चढला आणि त्याने वक्त्याच्या हातात कसलीतरी चिठ्ठी दिली. स्वतःचे भाषण तसेच चालू ठेवून, त्यात किंचितही खंड पडू न देता त्याने ती चिठ्ठी उलगडली व वाचली. नंतरही त्याच्या भाषणाचा ओघ बदलला नाही, आवाजात बदल झाला नाही किंवा तो जे काही बोलत होता त्यातही बदल झाला नाही; पण नावात मात्र एकाएकी बदल झाला होता. शब्दांनी काहीही खुलासा केल्यावाचून हा बदल समजल्याची लाट श्रोत्यांमधून गेली. ओशियानियाचे आता इस्टेशियाबरोबर युद्ध सुरू होते! पण पुढच्या क्षणाला एक प्रचंड खळबळ माजली. ज्या फलकांनी व पोस्टर्सनी तो चौक सजविला होता, ते सर्व एकदम अयोग्य ठरले होते! त्यातल्या निम्म्या पोस्टरवरती चुकीचे चेहरे छापलेले होते. ह्या चुका कशामुळे झाल्या होत्या? तर अर्थातच गोंधळ माजविणाऱ्या घातपाती कारवाया केल्यामुळे! गोल्डस्टीनच्या हस्तकांचेच हे काम असणार होते! भराभर चुकीची पोस्टर्स भिंतीवरून फाडून काढण्यात आली. फलकांच्या फाडून फाडून चिंध्या करण्यात येऊन त्या तुडविल्या गेल्या. आश्चर्याने तोंडात बोट घालावे एवढ्या तत्परतेने स्पाइजच्या सभासदांनी तेवढ्या वेळात हालचाली केल्या. ते पटापट छपरांवर चढले आणि नको त्या पताका त्यांनी कापून टाकल्या. पताकांच्या माळेची टोके धुराड्यांना लोंबकळत राहून फडफडत राहिली. हे सारे अवघ्या दोन-तीन मिनिटांत आटोपले. ते भाषणातील एक खळबळजनक मध्यंतर ठरले होते. अजूनही मायक्रोफोनची मानगूट धरून वक्ता उभा होता. त्याचे खांदे पुढे झुकले होते. त्याचा मोकळा हात हवेत खुपसून काहीतरी आवळत होता. त्याने आपले भाषण तसेच सरळ पुढे चालू ठेवले होते. एकच मिनिट होऊन गेले नि पुन्हा संतापाच्या, निषेधाच्या रानटी डरकाळ्या श्रोत्यांमधून फुटू लागल्या. तिरस्कार-प्रदर्शनाचा कार्यक्रम अगदी पूर्वीसारखाच पुढे चालला होता. फक्त आता त्याचे लक्ष्य बदलले होते.

निरोप मिळताच त्या वक्त्याने आपले भाषण अक्षरशः अर्ध्या वाक्यातून बदलून झटकन दुसऱ्या वाक्यावर नेले होते. हे करताना तो क्षणभर थांबला तर नव्हताच, पण त्याने कोठेही वाक्यरचनासुद्धा बदलली नव्हती. व्याकरण तेच ठेवले होते. विन्स्टनवर याची फार छाप पडली होती. हा प्रसंग परत परत आठवून त्या वक्त्याचे त्याला कौतुक वाटे; पण त्याचे मन आता दुसऱ्या काही गोष्टींनी व्यापून गेले होते. ज्या वेळी ते खळबळ उडवून देणारे मध्यंतर झाले होते, त्या वेळी त्याच्या खांद्याला मागून हलकेच थोपटून कोणीतरी म्हटले होते, “एस्क्यूज मी, मला वाटते तुमची ब्रीफकेस पडली होती.” काहीही न बोलता त्याने ती ब्रीफकेस त्या माणसाच्या हातून अगदी सहज स्वीकारली. किती दिवसांपासून त्याला ती ब्रीफकेस उघडून पाहण्याची इच्छा होत होती. आता ती संधी चालून आली होती. ते भाषण संपले, त्या वेळी २३ वाजण्याचा सुमार होता. तरी तो सरळ मिनिस्ट्री ऑफ टूथच्या मंत्रालयात गेला. मंत्रालयातील सर्व कर्मचारी असेच रात्री-अपरात्री कामे करीत होते. प्रकाशवाणीमधून त्यांना कामावर बोलावण्याचे हुकूम सोडले जात होते; पण त्याची फारशी जरूरी भासत नव्हती. सर्व जण वेळेचे महत्त्व ओळखून कामावर येत होते.

ओशियानियाचे इस्टेशियाशी युद्ध चालू होते, म्हणजेच ओशियानियाचे नेहमी इस्टेशियाशीच युद्ध चालू होते. राजकीय वाङ्मयाचा आदल्या पाच वर्षांतील मोठा भाग आता संपूर्णपणे निरुपयोगी ठरला होता. अहवाल आणि शेकडो प्रकारच्या नोंदी, वृत्तपत्रे, पुस्तके, पत्रिका, चित्रपट, साउंड ट्रॅक्स, छायाचित्रे सारे सारेकाही विजेच्या वेगाने सुधारावयास हवे होते. जरी या संदर्भात काणतेही धोरण कधीच अधिकृतपणे कळविले गेले नव्हते, तरी सर्वांना माहिती होते की, प्रत्येक खात्याच्या प्रमुखाला एका आठवड्यात युद्धाच्या संदर्भात युरेशियाचे नाव व मैत्रीच्या संदर्भात इस्टेशियाचे नाव कोठेही अस्तित्वात राहावयास नको होते. हे काम दडपून टाकण्याएवढे प्रचंड होते. कारण काम करण्यासाठी अमुकच एक पद्धत ठरविता येत नव्हती. प्रत्यक्षात जसे काम व्हायला पाहिजे होते, तसा त्याचा उल्लेख या पद्धतीत करता येत नव्हता. अन् हीच खरी मोठी अडचण होती. रेकॉर्ड्स खात्यातील प्रत्येक जण चोवीस तासांतून अठरा तास काम करीत होता. गरज लागेल तेव्हा दोन-तीन तास झोप काढून घेत होता. तळघरातून गाद्या वरती आणून त्या कॉरिडोरमध्ये सर्वत्र घातलेल्या होत्या. कँटीनमधील नोकर जेवण म्हणून

सॅडविचेस व व्हिक्टरी कॉफी ट्रॉलीमधून ढकलीत ढकलीत वारंवार आणू लागले. आलेली झोप आवरता येत नाही म्हणून विन्स्टन जाण्यापूर्वी सारे काम पुरे करून, टेबल आवरून मग झोप काढण्यासाठी उठे; पण प्रत्येक वेळी चिकट डोळ्यांनी व दुखऱ्या अंगाने तो परत येई त्या वेळी कामाच्या नवीन भेंडोळ्यांचा त्याच्या टेबलावर वर्षाव झालेला असे. हिमवर्षाव झाल्यासारख्या त्या कागदांच्या भेंडोळ्यांत ते स्पीकराइट यंत्र निम्मेअधिक बुडून गेलेले असे, तर कित्येक भेंडोळ्या जमिनीवर इतस्ततः पडलेल्या असत. कामातील सर्वात वाईट भाग असा होता की, कामात प्रत्येक ठिकाणी त्याला डोके चालवावे लागत होते. कित्येकदा नावात नुसता बदल केला, तरी चालत होते; पण जिथे एखादा अहवाल तपशीलवार असे तिथे अत्यंत काळजीपूर्वक व कल्पना लढवून काम करावे लागत होते. युद्धे चालू असलेल्या प्रदेशांची नावे बदलायची असली, तरी त्यासाठी सुद्धा भूगोलाचे बरेच ज्ञान लागत होते.

तिसऱ्या दिवशी त्याचे डोळे असह्य दुखू लागले. दर मिनिटाला त्याला आपला चष्मा पुसावा लागत होता. शरीर चुरमडून जावे, असे एखादे शारीरिक काम असावे नि ते नाकारण्याचा हक्क असला, तरीही ते काम एकदाचे पुरे करून टाकण्याची आंतरिक इच्छा असावी, अशा स्थितीत शरीर व मनाचा जो झगडा होईल, तसे हे काम करताना त्याला वाटत होते. आता त्याला हे सारे आठवण्यास नीट वेळ होता. त्याच्या लक्षात आले की, हे काम उरकत असताना, स्पीकराइट यंत्रात बोलत असताना, शार्डच्या पेन्सिलीने काटछाट करीत असताना 'आपण हेतूपूर्वक एक असत्य निर्माण करतो आहोत.' या भावनेचा त्याला अजिबात त्रास होत नव्हता. हे बनावटगिरीचे काम लवकर व अत्यंत परिपूर्ण व्हावे अशी उत्सुकता खात्यातील प्रत्येक माणसाप्रमाणेच विन्स्टनलाही होती. सहाव्या दिवशी सकाळी भेंडोळ्यांची गळती कमी होऊ लागली. अर्धा तास तर पाइपातून काहीही बाहेर आले नाही. नंतर एक भेंडोळे आले. नंतर परत काहीही आले नाही. त्याच वेळी सगळीकडेच हे काम अशा रीतीने हळूहळू थंडावत चालले होते. संबंध खात्यामधून एक खोल, पण गुप्तपणे निःश्वास टाकला गेला. ज्या कामाचा कुठेही व कधीही उल्लेख करता आला नसता, असे एक महाप्रचंड काम संपविले गेले होते. आता कोणत्याही माणसाला पूर्वी कधी युरेशियाबरोबर युद्ध चालू होते, हे कागदपत्रांच्या साहाय्याने सिद्ध करता येणे कठीण होते. बारा वाजता अनपेक्षितपणे जाहीर करण्यात आले होते की, मंत्रालयातील सर्व कर्मचाऱ्यांना त्या वेळेपासून दुसऱ्या दिवशी सकाळपर्यंत सुट्टी देण्यात आली होती. 'द बुक' असलेली जी ब्रीफकेस तो आत्ता नेत होता, ती ब्रीफकेस इतके दिवस काम करताना तो आपल्या दोन पायांमध्ये ठेवत आला होता. झोपताना तो ती आपल्या अंगाखाली घेत असे. सुट्टी जाहीर केल्यावर तो घरी गेला. त्याने दाढी केली आणि आंघोळ करत असताना तिथेच झोपून गेला. सुदैवाने पाणी कोमट होते.

त्याचे सांधे भयानक कुरकुर करीत असतानाही तो चारिंग्टनच्या दुकानातील जिना चढून वर गेला. तो खूप दमला होता, पण आता त्याला झोप येत नव्हती. त्याने खिडकी उघडली, तो जुनाट व घाणेरडा तेलाचा स्टोव्ह पेटवला आणि कॉफीसाठी पॅनमध्ये पाणी भरून त्यावर ठेवले. ज्यूलिया आता काही वेळातच येणार होती. तो त्या गबाळ्या आरामखुर्चीत बसला. ब्रीफकेसचे पट्टे त्याने सोडले.

तो एक जाडजूड, काळ्या रंगाचे कव्हर असलेला ग्रंथ होता. कोणीतरी नवशिक्याने त्याची बांधणी कशीतरी केली होती. कव्हरवर कसलाही मथळा अगर नाव नव्हते. त्याची छपाईसुद्धा थोडीशी अनियमित झालेली दिसत होती. पाने कडेला बरीच झिजली होती. ती पुस्तकातून सहज बाहेर निघून येत होती. याचा अर्थ हे पुस्तक अनेक जणांच्या हातातून गेले असण्याची शक्यता होती. पुस्तकाच्या पहिल्या पानापासून विन्स्टन ते वाचू लागला :

महाजनसत्तेच्या समूहवादाची तत्त्वे आणि व्यवहार

लेखक
इमॅन्युएल गोल्डस्टीन

प्रकरण पहिले अज्ञानात ताकद सामावलेली आहे

सर्वज्ञात कालखंडात आणि बहुधा दुसरे अश्मयुग संपल्यापासून जगातील माणसे तीन वर्गांत मोडत आलेली आहेत. हे तीन वर्ग म्हणजे उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग व कनिष्ठ वर्ग. या तिन्ही वर्गांत परत अनेक प्रकारे विभाग व उपविभाग पडलेले आहेत. त्यांना वेळोवेळी अगणित नावांनी संबोधले गेले आहे. तसेच प्रत्येक विभागातील, प्रत्येक वर्गातील माणसांची संख्या आणि त्यांचे एकमेकांकडे पाहण्याचे दृष्टिकोन ह्यांत युगानुयुगे बदल होत राहिलेला आहे, परंतु यामुळे समाजाची मध्यवर्ती व आवश्यक रचना कधीही बदललेली नाही. कित्येकदा समाजात अचानक प्रचंड उलथापालथी झाल्या. चिरंतन वाटणारे बदलही घडून आले. तरीही समाजरचनेचा तोच तो आकृतिबंध नंतर पुन्हा कायमच प्रस्थापित होत आला. स्वतःभोवती फिरत असलेल्या जड चाकाचा आस जरी कितीही बदलण्याचा प्रयत्न केला, तरी काही वेळाने परत मूळच्या आसाभोवतीच ते चाक फिरू लागून परत समतोल साधला जातो. तसाच हा प्रकार असतो. शिवाय समाजरचनेच्या चाकाचा आस मूळच्या स्थितीपासून कधीच फारसा ढळविला गेला नव्हता.

ह्या तिन्ही वर्गांची उद्दिष्टे एकमेकांपासून अत्यंत विसंगत आहेत....

विन्स्टन वाचावयाचे थांबला. 'आपण खरोखरीच आरामात व सुरक्षितपणे वाचत आहोत.' या भावनेने तो भारावून गेला होता. आनंदाने गहिवरून तो थांबला होता. आता तो एकटाच होता. त्याच्यावर पाळत ठेवणारा प्रकाशवाणीचा पडदा नव्हता, दाराच्या अंगच्या कुलपाच्या भोकाला कोणाचाही कान चिकटलेला नव्हता. एखादा काही वाचत असताना दुसरा कुणी वाचणाऱ्याच्या मागे उभे राहून तेच वाचू लागला, तर वाचणारा जसा अस्वस्थ होतो, तशी भावना आता त्याला होत नव्हती किंवा एखादा काय वाचतो आहे, हे कोणीतरी अचानक येऊन पाहील म्हणून पुस्तकाचे पान त्याला हाताने झाकून ठेवावेही लागत नव्हते. कुठूनतरी दूरवरून मुलांच्या आरडाओरड्याचा आवाज तरंगत व क्षीण होत खोलीत येत होता. खुद्द खोलीत फक्त ते घड्याळ किड्यासारखे आवाज करीत होते. त्या आरामखुर्चीत अजून मागे रेलून तो नीट बसला. आपले पाय त्याने फेन्डरवरती ठेवले. 'केवढा हा परमानंद! किती हा शाश्वत काळ!' पण हे पुस्तक एकदा वाचून काढून त्यातील शब्दन् शब्द नीट अभ्यासावयाचा, अशा निश्चयाने विन्स्टनने अचानक ते पुस्तक परत हातात घेतले. ते मध्येच कुठेतरी उघडले. त्या पानावर तिसरे प्रकरण सुरू झालेले होते. त्याने तेच वाचावयास सुरुवात केली :

प्रकरण तिसरे युद्ध म्हणजेच शांतता

जगाची विभागणी तीन महासत्तांमध्ये होणे ह्या घटनेचा अंदाज विसाव्या शतकाच्या मध्यास खरोखरीच आला होता. रशियाने युरोप गिळंकृत केल्याने युरेशिया ही महासत्ता निर्माण झाली, तर अमेरिकेने ब्रिटिश साम्राज्य घेऊन टाकल्याने ओशियानिया ही महासत्ता निर्माण झाली. तिन्हीपैकी या दोन महासत्ता केव्हाच परिणामकारकरीत्या अस्तित्वात आल्या होत्या. वरील दोन्ही महासत्तांनंतर दहा वर्षांनी इस्टेशिया ही एक वेगळीच, तिसरी महासत्ता उगम पावली. दहा वर्षे उशीर होण्याचे कारण या कालावधीत तेथे राजकीय गोंधळाची परिस्थिती होती व त्यामुळे

आपापसात झगडे चालू होते. या तिन्ही महासत्तांच्या सरहद्दी काही ठिकाणी वाटेल तशा होत्या, तर काही ठिकाणी तिथे चालणाऱ्या युद्धाच्या फलनिष्पत्तींवर त्या नेहमी बदलत असतात; पण सर्वसाधारणपणे या सरहद्दी भौगोलिक परिस्थितीनुसार आहेत. पोर्तुगाल ते बेअरिंगची सामुद्रधुनी एवढा युरोप व आशियामधील संबंध उत्तर भूभाग युरेशियात मोडतो; तर दोन्ही उत्तर व दक्षिण अमेरिका भूखंडे, अटलांटिक महासागरातील ब्रिटन व आयर्लंडसकट सर्व बेटे, ऑस्ट्रेलेशिया आणि आफ्रिकेचा दक्षिण भाग एवढी जमीन ओशियानियामध्ये येते. या दोन्ही महासत्तांच्या मानाने इस्टेशिया लहान आहे व त्यांची पश्चिमेकडील सरहद्द अस्थिर आहे. या महासत्तेत चीन व त्याच्या दक्षिणेकडील देश, जपानी बेटे आणि मांचुरिया, मंगोलिया व तिबेट यांमधील सतत बदलत राहणारा मोठा भाग येतो.

या तिन्ही महासत्तांपैकी कोणत्याही दोघांची तिसऱ्याशी युद्ध करण्यासाठी युती होत असते. ही युतिसुद्धा नेहमी बदलत असल्याने तिन्ही महासत्तांमध्ये कायम युद्ध चालू असते. गेली पंचवीस वर्षे अशीच परिस्थिती नेहमी चालत राहिलेली आहे. तथापि, विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात युद्ध हा जसा एक अटीतटीचा व सर्वंकष विनाश करणारा झगडा होता, तसा तो आता राहिला नाही. त्यांना एकमेकांचा पूर्णपणे विनाश करता येत नाही. त्यांचे युद्ध नेहमी मर्यादित उद्दिष्टांचे असते. युद्धासाठी त्यांना खास भौतिक कारणेही लागत नाहीत किंवा युद्धमान पक्षांमध्ये काही मूलभूत सैद्धान्तिक फरक आहे, असेही नाही. याचा अर्थ असा नाही की, युद्धातील त्यांची कृत्ये किंवा त्यामागचा दृष्टिकोन ह्यामागे फारसे क्रौर्य व रक्तपिपासूपणा नसून शत्रूबद्दल ते दिलदार असतात. उलट, या तीनही देशांत सारखाच युद्धज्वर पोसला गेला आहे. बलात्कार, लूटमार, लहान मुलांच्या कत्तली, एखाद्या भागातील संपूर्ण लोकसंख्येचे गुलामांत रूपांतर करून टाकणे असे चालत आले आहे. सूड किंवा परतफेड म्हणून आपल्या ताब्यातील युद्धकैद्यांना जिवंतपणीच पुरणे किंवा उकळत्या पाण्यात टाकून ठार मारणे हे प्रकार सर्रास व नेहमीचेच होऊन बसले आहेत. शत्रुपक्षाने हे प्रकार केले, तर क्रूर मानले जातात, पण आपल्याच दोस्त पक्षाने ते केले, तर मात्र ते स्तुत्य ठरतात; पण तसे एका दृष्टीने पाहिले, तर या युद्धामध्ये फार माणसे गुंतत नाहीत. जी काही आहेत, ती त्या त्या क्षेत्रातील सर्वोच्च दर्जाची तज्ज्ञ माणसे आहेत आणि त्या मानाने मृतांचे व जखमींचे आकडे तुलनात्मक दृष्ट्या फारसे नसतात; युद्ध जर कोठे प्रत्यक्ष चालू असेल, तर ते कोणत्यातरी अशा भागात असते, जेथील सरहद्द नकाशात पुसट असते, वादग्रस्त असते किंवा दोन-तीनशे किलोमीटर सहज सरकू शकते. सामान्य माणसाला या युद्धक्षेत्राचा नेमका पत्ता कधीच माहिती नसतो. त्याबद्दल तो केवळ तर्क करतो किंवा 'समुद्रमार्गातील महत्त्वाच्या लष्करी ठाण्याभोवती युद्ध चालू असेल' असे तो समजतो. अशा ठाण्यांपाशी कायम अवाढव्य युद्धनौका उर्फ 'तरंगते किल्ले' ठेवलेले असतात. नागरी वस्तीमध्ये युद्ध म्हणजे ग्राहकोपयोगी वस्तूंची सतत टंचाई आणि अधूनमधून कोसळणाऱ्या उडत्या बॉम्ब्समुळे पडणारे काही 'बळी', एवढाच अर्थ असतो. युद्धाची पूर्वीची लक्षणे प्रत्यक्षात बदलली आहेत. अचूक सांगावयाचे झाल्यास, ज्या कारणांसाठी युद्ध खेळले जाते त्या कारणांचा पूर्वी महत्त्वानुसार असणारा क्रम आता बदलून गेला आहे. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील महायुद्धात ज्या प्रेरणा अगदी क्षुल्लक प्रमाणात होत्या, त्या प्रेरणा आत्ताच्या युद्धात प्रभावी ठरल्या आहेत व त्या जाणीवपूर्वक लक्षात घेऊन आता त्यासाठी कृती केली जाते.

आत्ताच्या युद्धात कोण कोणाच्या बाजूने आहे व कोण कोणाच्या विरुद्ध आहे, हे लक्षात घेण्याची जरूरी नाही. कोणतेही युद्ध हे त्याच त्या ठरावीक प्रकाराने होत आलेले आहे. या युद्धाचे स्वरूप समजावून घेण्यासाठी प्रथम हे लक्षात घेतले पाहिजे की, हे युद्ध कधीही निर्णायक स्वरूपाचे होणे अशक्य आहे. कोणत्याही एका महासत्तेवर उरलेल्या दोन महासत्ता कधीच ठामपणे मात करू शकणार नाहीत, कारण तिघांच्यात अनेक बाबतीत कमालीचे साम्य आहे आणि त्यांना भौगोलिक व नैसर्गिक संरक्षण भरपूर लाभलेले आहे. विस्तृत क्षेत्रफळामुळे युरेशियाचे संरक्षण होते. अटलांटिक व पॅसिफिक महासागरांमुळे ओशियानियाचे संरक्षण होते, तर इस्टेशियाचे संरक्षण तेथील अफाट मनुष्यबळात आणि त्यांच्यातील अतिकष्टाळूपणात सामावलेले आहे. दुसरे असे की, या युद्धाने आता खरोखरीच काही आर्थिक किंवा भौतिक लाभ होणार आहे, असेही नाही. सर्व

महासत्तांमधील अर्थकारण भक्कम पायावर उभे आहे. वस्तूचे उत्पादन व वापर यांचा एकमेकांशी योग्य तो मेळ बसला आहे. पूर्वीच्या युद्धांत 'बाजारपेठांवर आपले प्रभुत्व स्थापन करणे' हा हेतू असे. आता हा हेतूच नाहीसा झालेला आहे. त्याचे काहीच कारण उरले नाही. पूर्वीप्रमाणे कच्च्या मालावर जीवन-मरणाचा प्रश्न अवलंबून नसल्याने त्यासाठीची स्पर्धाही टळली आहे. तिन्ही महासत्तांच्या ताब्यात एवढी अफाट भूमी आली आहे की, त्यातून गरजेसाठी लागणारे जवळजवळ सर्वकाही मिळू शकते. तरीही युद्धामुळे काही आर्थिक हेतू अगदी प्रत्यक्ष साध्य होतो आहे. तो म्हणजे या युद्धामुळे श्रमसत्ता वाढते. खूप मजुरांना ताब्यात घेता येते; अन् त्यासाठी युद्ध खेळले जाते. दोन महासत्तांच्या सरहद्दींच्या मधील भागावर कोणाचीच कायम स्वरूपी सत्ता नसते; तसा एक ढोबळ चौकोनी भूभाग आहे. त्याचे कोपरे टॅन्जीअर, ब्राझील, डार्विन व हॉंगकाँग हे आहेत. जगातील एक पंचमांश लोकसंख्या येथे एकवटली आहे. या दाट लोकवस्तीच्या प्रदेशावर आणि उत्तर ध्रुवाजवळच्या आर्क्टिक खंडावर कब्जा मिळविण्यासाठी तिन्ही महासत्ता सतत आपापसात झगडत आहेत. या वादग्रस्त प्रदेशावर प्रत्यक्षात कोणाचाच संपूर्णपणे कब्जा नाही. त्यातील काही भागावर नक्की कोणाचीच सत्ता फार काळ राहत नाही. संधी मिळताच विश्वासघात व फंदफितुरी यांच्या साहाय्याने दुसऱ्या सत्तेकडील भूभागाचा इकडचा-तिकडचा लचका अचानक तोडून हिसकावला जातो. यातून नवीन राजकीय युती होते. त्यातही परत बदल होत जातो. अशा रीतीने अविरत युतीबदल होत राहतो.

सर्व वादग्रस्त प्रदेशांत मौल्यवान खनिजे सापडतात. काही काही ठिकाणी रबरासारखी महत्त्वाची वनस्पतीजन्य उत्पादने होतात. हेच रबर थंड हवामानाच्या प्रदेशात उगवत नसल्याने तिथे ते कारखान्यात कृत्रिमरीत्या तयार करावे लागते, पण त्यासाठी लागणाऱ्या प्रक्रिया फार महागड्या आहेत. त्यामुळे अशा प्रदेशांत उपलब्ध असलेल्या अफाट मजुरांकडे व त्यांच्या स्वस्त मजुरीकडे या महासत्तांचे लक्ष गेल्यास नवल नाही. स्वस्त व विपुल श्रमशक्तीच्या या साठ्यांच्या जोरावर या महासत्ता लक्षावधी कष्टाळू मजुरांना अत्यंत अपुऱ्या वेतनावर त्यांना हव्या त्या जगाच्या भागात पाठवतात. आफ्रिकेतील विषुववृत्तीय भाग, मध्यपूर्वेतील देश, दक्षिण हिंदुस्थान, इंडोनेशियन बेटांची साखळी या ठिकाणांहून मजुरांची नेहमी निर्यात केली जाते. या भागातील रहिवाशांची अवस्था थोड्याफार फरकाने गुलांमाच्या पातळीवर नेऊन ठेवली गेली आहे. त्यांच्यावरील मालकी सतत एका सत्तेकडून दुसऱ्या सत्तेकडे बदलत राहिली आहे. कोळसा व खनिज तेलाप्रमाणे या मजुरांचा वापर अधिक शस्त्रास्त्रांचे उत्पादन करण्यासाठी केला जातो. अधिक शस्त्रास्त्रांमुळे अधिक भूभाग जिंकता येतो. अधिक भूभागांमुळे अधिक मजूर उपलब्ध होतात. अधिक मजुरांमुळे आणखी श्रमशक्ती व त्यामुळे आणखी शस्त्रास्त्रे, त्यामुळे आणखी प्रदेशांवर सत्ता अशी ही साखळी सारखी लांबतच जाते. मात्र या लष्करी संघर्षाची व्याप्ती वादग्रस्त प्रदेश ओलांडून अन्यत्र जात नाही, हे येथे नमूद करून ठेवले पाहिजे. युरेशियाच्या सरहद्दी मागे-पुढे होत राहतात, त्या फक्त मध्य आफ्रिकेतील कांगो किंवा झैरे भागातील सखल प्रदेशात आणि भूमध्य समुद्रातील उत्तर किनाऱ्यापाशी. ओशियानिया व इस्टेशिया या महासत्ता हिंदी महासागरातील व पॅसिफिक महासागरातील बेटे एकमेकींकडून परत परत जिंकित असतात. मंगोलियातील युरेशिया व इस्टेशिया यांची सीमारेषा कायम अस्थिर असते. उत्तर ध्रुवाभोवतालच्या विस्तृत प्रदेशांवर तिन्ही महासत्ता आपला दावा सांगतात. या प्रदेशात मानवी वस्ती जवळजवळ नाहीच. येथील भागांची नीट पाहणीही कधी झाली नाही. तिन्ही महासत्तांमध्ये असलेला सत्तेचा तोल ढोबळ मानाने सारखाच राहिलेला आहे. तो कोणत्याच एका बाजूकडे अधिक किंवा कमी झुकलेला नाही. या महासत्तांच्या अंतर्भागावर कोणाचे कधीही आक्रमण झालेले नाही. तसे पाहू गेल्यास, विषुववृत्तीय देशातील मजुरांच्या श्रमशक्तीचा जो लाभ उठविला जातो, त्याची जागतिक अर्थशास्त्र सुधारण्यासाठी खरोखरीच गरज नाही. या श्रमशक्तीच्या लाभातून जगाच्या संपत्तीत कधीच भर पडत नाही. कारण यातून जे काही निर्माण केले जाते, ते फक्त युद्धासाठीच वापरले जाते. आपली स्थिती शत्रूपेक्षा अधिक भक्कम व्हावी व त्यामुळे आणखी एक युद्ध आपल्याला त्याच्याविरुद्ध खेळता यावे, हाच नेहमी या युद्धाचा हेतू असतो. गुलाम लोकसंख्येच्या श्रमशक्तीमुळे युद्धाची

गतिमानता नेहमी वाढती ठेवता येते. समजा, मजुरांची ही अफाट लोकसंख्या व त्यांची विपुल श्रमशक्ती अस्तित्वातच नसती, तरीही जगातील समाजरचना आणि ती टिकवून धरण्यासाठी असलेले अंगभूत गुणधर्म यांत फारसा काहीही बदल झाला नसता.

आधुनिक युद्धाचे प्राथमिक उद्दिष्ट काय आहे? (डबलथिंकच्या तत्त्वांशी सुसंगत राहण्यासाठी पक्षाच्या आतील वर्तुळातील मुत्सद्यांकडून युद्धाच्या उद्दिष्टांचे नेहमी स्मरण केले जाते व त्याच वेळी जाणीवपूर्वक विस्मरणही केले जाते.) सर्वसाधारण राहणीमान उंचावू न देण्यासाठी यंत्रांकडून वस्तूंचे व संपत्तीचे जे जादा उत्पादन होत असते, ते सर्व खर्च करून टाकणे, हे युद्धाचे प्राथमिक उद्दिष्ट आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी औद्योगिकीकरण झालेल्या समाजात उपभोग्य वस्तूंचा जो जादा साठा निर्माण होई त्याचे काय करावे, अशी समस्या असे. सध्या फक्त काही मूठभर माणसांनाच पुरेसे खायला मिळत असल्याने ही काही तातडीची समस्या होऊ शकणार नाही, हे उघड आहे. मग भले, जरी हे जादा उत्पादन अगर जादा संपत्ती यांचा विनाश करण्यासाठी मुद्दाम कृत्रिम उपाय योजले नाहीत, तरीही ही समस्या कधी भेडसावणार नाही. १९१४च्या आधीच्या जगाशी तुलना केली, तर सध्याचे जग अधिक उघडे पडलेले, मोडकळीस आलेले व भुकेलेले आहे; अन् १९१४च्या आधीच्या काळातील लोकांच्या नजरेसमोर भविष्यातील काल्पनिक जगाचे जे चित्र होते, त्याच्याशी तुलना केली, तर सध्याचे जग अधिकच भयावह वाटेल. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस माणसे भविष्यकालीन समाजाचे जे चित्र रंगवीत, त्यातील भावी नागरिक विश्वास बसणार नाहीत एवढे संपन्न, भरपूर मोकळा वेळ उपलब्ध असलेले व सुखी होते. ही समाजरचना अत्यंत नीटनेटकी होती. असे एक कार्यक्षम जग कल्पिलेले होते, ज्यातील वास्तूरचना काच, पोलाद व पांढरेशुभ्र काँक्रीट यांनी बनविलेल्या असत. या जगातून जंतूंची कायमची हकालपट्टी झालेली होती. ह्या चमचमणाऱ्या जगाचे स्वप्न हा जवळजवळ प्रत्येक सुशिक्षित माणसाच्या मनाच्या जाणिवेचा भाग होऊन बसला होता. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांची प्रगती अफाट वेगाने होत होती. प्रगतीची ही घोडदौड अशीच पुढे होत राहणार, असे समजले जात होते अन् तसे समजणे अगदी नैसर्गिकही होते; पण ते तसे घडत गेले नाही. याला अनेक कारणे आहेत. त्यातील एक कारण म्हणजे बराच काळ एकामागोमाग एक होत राहिलेली युद्धे व क्रांत्या अन् त्यामुळे आलेली दुर्बलता व दारिद्र्य! दुसरे कारण असे की, विज्ञान व तंत्रज्ञान यांची प्रगती माणसांच्या प्रयोगसिद्ध व अनुभवसिद्ध विचारांच्या सवयींवर अवलंबून होती. कठोर शिस्तीच्या लष्करी राजवटीत किंवा संघटित समाजात अशी सवय टिकून राहणे कठीण होते. या सर्वांचा परिणाम म्हणून पन्नास वर्षांपूर्वीच्या जगापेक्षा आत्ताचे जग अधिक मागासलेले झाले आहे. काही क्षेत्रांत प्रगती झाली खरी; अनेक छोट्या-मोठ्या हिकमती यंत्रांचा शोधही लागला. यातील बहुतांश यंत्रे या ना त्या मार्गाने युद्धाशी, पोलीस खात्याशी व गुप्तहेर खात्याशी नेहमीच संबंधित राहिली आहेत; परंतु प्रयोग आणि शोध मात्र मोठ्या प्रमाणात थांबले गेले. १९५०मध्ये एका पाठोपाठ एक अणुयुद्धे झाली. त्यामुळे झालेला विध्वंस अजूनही पूर्णपणे भरून काढता आलेला नाही. यंत्रामध्ये अनुस्यूत असलेले धोके अजूनही तसेच आहेत. ज्या क्षणी पहिले यंत्र निर्माण झाले, त्या क्षणी सर्व विचारवंतांना वाटले की, कंटाळवाण्या व त्रासदायक कामातून आता माणसाची सुटका झाली. म्हणजेच आता पर्यायाने मानवी विषमताही मोठ्या प्रमाणात संपली! जर अशा हेतूसाठी यंत्रांचा विचारपूर्वक वापर केला गेला असता, तर भूक, जादा काम, निरक्षरता, घाण आणि रोगराई ह्यांवर काही पिढ्यांतच मात करता आली असती. मात्र असे हेतू राबविण्यासाठी यंत्रे वेठीस धरली गेली नाहीत. याऐवजी ती स्वयंचलित क्रियेत गुंतविल्यामुळे कामाचा वेग वाढला. त्यामुळे त्यांच्याकडून अति वेगाने अतिरिक्त संपत्ती निर्माण होऊ लागली. ज्या वेगाने ही जादा संपत्ती निर्माण होत होती त्या वेगानेच प्रत्येक वेळी तिचे वाटप करणे जमतच होते असे नाही. परिणामी, भूक, जादा काम, निरक्षरता, घाण व रोगराई यांवर पूर्ण मात होण्याऐवजी सर्वसामान्य माणसाचे जीवनमान पन्नास वर्षांत एकदम वाढले. हा कालखंड १८७५ ते १९२५च्या सुमाराचा आहे.

ठरवून दिलेल्या परंपरागत श्रेणीव्यवस्थेवर ज्या समाजाची उतरंड रचली गेली होती, ती समाजरचनाच संपत्तीची सर्वत्र वाढ झाल्याने उद्ध्वस्त होण्याची भीती (उद्ध्वस्त हाच शब्द एक

प्रकारे बरोबर आहे) वाटू लागू लागली. ज्या जगात प्रत्येकालाच कमी वेळ काम करावे लागत आहे, पोटभर खायला मिळत आहे, स्वतंत्र स्नानगृह व रेफ्रिजरेटर असलेल्या घरात राहायला मिळत आहे, स्वतःची एखादी मोटार किंवा विमानसुद्धा बाळगले जात आहे अशा जगात विषमता नष्ट झालेली असणे, अगदी उघड आहे व हीच गोष्ट सर्वांत महत्त्वाची आहे. जर विषमताच नाहीशी झाली, तर संपत्तीवर आधारित सर्व भेद नाहीसे होतील. मालकी हक्काच्या सर्व गोष्टी व सुखसोयी सर्वानाच सारख्या वाटलेल्या आहेत आणि सत्ता मात्र एका लहान व खास हक्क प्राप्त झालेल्या गटातील माणसांच्या हातात गेली आहे, अशा समाजाचे चित्रही कल्पनेने निर्माण करता येते, यात शंका नाही; पण प्रत्यक्षात अशी समाजरचना कधीही फार काळ टिकून राहत नाही. कारण जर सुखसोयी व सुरक्षितता सर्वानाच सारख्या मिळाल्या, तर दारिद्र्यामुळे माणसांचे जे प्रचंड समूह बहुधा दिङ्मूढ होऊन बसलेले असतात ते शिक्षण घेतील आणि स्वतःबद्दल विचार करण्यास शिकतील; अन् एकदा हा विचार त्यांनी केला की, आज ना उद्या त्यांना समजून चुकेल की, खास हक्क प्राप्त झालेल्या या अल्पसंख्य गटातील माणसांवाचून काहीही अडू शकत नाही. मग लवकरच ते त्यांना सहज दूर करून टाकतील. तेव्हा ठरवून दिलेल्या परंपरागत श्रेणीव्यवस्थेवर आधारित अशी समाजरचनेची उतरंड ही फक्त दारिद्र्या व अज्ञान यांच्या पायावरच टिकून राहते. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस काही विचारवंतांनी भूतकाळाप्रमाणे परत निसर्गात जाऊन यंत्रांचा त्याग करून राहण्याचेही स्वप्न पाहिले होते; पण ही काही समस्येवरची व्यावहारिक उपाययोजना नव्हती. कारण जगात सर्वत्रच बहुतेकांची निम्मीअधिक प्रवृत्ती यांत्रिकीकरणाकडे झुकण्याची होती. त्या प्रवृत्तीशी या निसर्गवादाचा संघर्ष होणे अटळ होते. तसेच, जो देश औद्योगिक दृष्ट्या मागासलेला असतो त्यावर इतर प्रगत प्रतिस्पर्धी देशांकडून लष्करी वर्चस्व गाजविण्याचा धोकाही असतोच.

निर्माण केलेली उत्पादने जनतेच्या हातात पडण्यावर नियंत्रण ठेवून त्यांना कायम दारिद्र्यात ठेवणे, हाही काही समाधानकारक उपाय नव्हे. साधारणपणे १९२० ते १९४०च्या कालखंडात, भांडवलवादाच्या अखेरच्या पर्वात असेही मोठ्या प्रमाणात करून पाहिले गेले होते. अनेक देशांत अर्थव्यवस्था तुंबू दिली गेली होती, शेती ओस पडली होती, नवीन अवजड यंत्रसामुग्री बसविली गेली नव्हती; मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्येला कामच करू दिले गेले नव्हते आणि तिला केवळ सरकारी मदतीवरच जिवंत ठेवले गेले होते; पण यामुळे हे देश लष्करी दृष्ट्या दुर्बल होऊ लागले. या योजनेतून निर्माण झालेल्या अन्नवस्त्रांच्या अभावाने जो त्रास होऊ लागला त्यामुळे विनाकारणच इतर संकटे उद्भवू लागली. लोकांतील असंतोष व विरोध वाढू लागला. म्हणजे संपत्ती निर्माण होऊ न देता कारखान्यांची चक्रे कशी फिरत ठेवावीत, ही खरी समस्या होती. मालाचे उत्पादन तर करायचेच, पण त्याचे वाटप मात्र होणार नाही, हे साधायचे. कसे? तर यावर व्यवहारात एकच एक उपाय शक्य होता. तो म्हणजे युद्ध!

युद्धातील आवश्यक कृत्य म्हणजे 'विनाश!' मग तो मानवी जिवांचाच केला पाहिजे असे नाही; मनुष्याच्या श्रमाच्या फळांचाही विनाश करता येतो. कोणत्याही गोष्टीचे तुकडे तुकडे करायचे असतील आणि ते उंच आकाशात वातावरणापलीकडे ढकलून द्यायचे असतील अथवा ते समुद्रात पार तळाशी बुडवून टाकायचे असतील, तर त्यासाठी 'युद्ध' हा एक मार्ग असतो. अन्यथा विनाश न झालेल्या याच वस्तूंमुळे सामान्य जनतेचे जीवन खूप सुखी होऊ शकते आणि कालांतराने ती बुद्धिमानही बनते. युद्धाची शस्त्रास्त्रे जरी प्रत्यक्षात नष्ट झाली नाहीत, तरीही त्यांचे उत्पादन चालूच ठेवले जाते. उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन न करता श्रमशक्ती खर्च करण्याचा तो एक सोयीचा मार्ग असतो. 'तरंगता किल्ला' असे नाव दिलेल्या युद्धनौकेचेच उदाहरण पाहा. ह्या नौकेची बांधणी करण्यात एवढी श्रमशक्ती गुंतलेली असते की, तेवढ्या श्रमशक्तीत शेकडो मालवाहू जहाजे बांधली जाऊ शकतात. शेवटी या युद्धनौकेचे काय होते, तर निरुपयोगी म्हणून थोड्याच दिवसांत तिची भंगार मालात पाठवणी होते! या युद्धनौकेने कोणालाही कसलाही भौतिक फायदा मिळवून दिलेला नसतो. यानंतर लगेच दुसरी अशीच एक युद्धनौका बांधण्याचे काम चालू होते. तत्त्वतः युद्धासाठी केली जाणारी कामे अशा रीतीने योजलेली असतात की, संबंध लोकसंख्येला लागणाऱ्या गरजेच्या वस्तूंच्या उत्पादनाखेरीज कुठेही काहीही जरी जादा निर्माण होत असेल, तर ते ताबडतोब

युद्धप्रयत्नात स्वाहा केले जावे. प्रत्यक्ष व्यवहारात जनतेच्या गरजा नेहमीच कमी समजल्या जातात. परिणामी, निदान निम्म्या तरी जीवनोपयोगी वस्तूंची भयानक टंचाई निर्माण होते; पण ह्याकडेही एक लाभदायक गोष्ट म्हणूनच पाहिले जाते. इतकेच नव्हे, तर समाजातील मर्जीतील गटांनासुद्धा जगण्याच्या कठीण अवस्थेप्रत नेऊन ठेवण्याचे धोरण मुद्दामच ठेवलेले असते; कारण सार्वत्रिक टंचाईमुळे छोट्या छोट्या हक्कांनाही फार महत्त्व येते आणि त्यामुळे दोन गटांतील फरक मोठा वाटू लागतो. राहणीमानाच्या दृष्टिकोनातून पाहिले, तरी विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळातील पक्षाच्या आतील वर्तुळातील सभासदांचे जीवन साधे व कष्टाचेच वाटेले. तरीसुद्धा त्यांना थोड्या सुखसोयी मिळतातच. उदाहरणार्थ, त्यांचे भव्य व सुसज्ज फ्लॅट्स, चांगल्या दर्जाच्या कापडापासून बनविलेले त्यांचे कपडे, इतरांपेक्षा अधिक वरच्या दर्जाचे मिळणारे अन्न, पेये व तंबाखू, घरात दोन-तीन नोकर, त्यांची एखादी खासगी मोटार किंवा हेलिकॉप्टर वगैरे वगैरे. ह्या सुखसोयीमुळे पक्षाच्या बाहेरील वर्तुळातील सभासदांपेक्षा पक्षाच्या आतील वर्तुळातील सभासद भिन्न विश्वात राहतात. तसेच बाहेरच्या वर्तुळातील सभासदांना सर्वसामान्य जनतेपेक्षा किंवा दुसऱ्या भाषेत बोलायचे झाले, तर तळागाळातील जनतेपेक्षा किंवा मजूर वर्गापेक्षा अधिक लाभ मिळत असल्याने तेही या वर्गापेक्षा वेगळ्या विश्वात जगत असतात. एकूणच सारे सामाजिक वातावरण वेढा बसलेल्या किंवा नाकेबंदी केलेल्या शहरासारखे असते. अशा शहरात एखाद्यापाशी घोडा नसला, पण घोड्याच्या मांसाचा एखादा तुकडा जरी असला, तरी तो काही जणांपेक्षा सहज श्रीमंत ठरू शकतो. साध्या वस्तू जवळ असण्यानेसुद्धा गरिबी व श्रीमंती यातील भेद स्पष्ट होत जातो; अन् त्याच वेळी 'आपण सारे युद्धात सापडलेलो आहोत व त्यामुळे संकटात आहोत' ही जाणीव प्रत्येकाला असल्याने 'सर्व सत्ता एका छोट्या गटाकडे सुपुर्द करणे' ही जगण्यासाठीची एक आवश्यक व नैसर्गिक गोष्ट आहे, असे सगळ्यांना वाटू लागते.

युद्धामुळे आवश्यक तेवढा विनाश तर नक्कीच केला जातो, पण हा विनाशही मनाला पटेल अशाच तऱ्हेने होत असतो. जगातील जादा श्रमशक्तीचा नाश करणे, हे तत्त्वतः फारच सोपे वाटेले. त्यासाठी अवाढव्य देवळे बांधणे, पिरॅमिड बांधणे, खड्डे खणून ते परत बुजविणे; फार काय, मालाचे प्रचंड उत्पादन करून त्याला नंतर आग लावून देणे अशाही गोष्टी सहज करता येतील; पण अशा गोष्टी परंपरागत श्रेणीव्यवस्थेवर आधारित समाजरचनेला फक्त आर्थिक दृष्ट्या पोषक ठरतील; भावनिक दृष्ट्या नाही. या ठिकाणी जनतेच्या नीतिधैर्याचा प्रश्न येत नाही. कारण जोपर्यंत त्यांना कामाला जुंपलेले असते तोपर्यंत 'त्यांचा दृष्टिकोन काय आहे?' ह्याला महत्त्व दिले जात नाही; प्रश्न येतो, तो पक्षातील सभासदांच्या नीतिधैर्याचा! पक्षातील एखादा जरी सभासद सर्वात विनयशील सभासद असला, तरीही तो लायक, उद्योगी आणि अत्यंत मर्यादित स्वरूपात बुद्धिमान असावा, अशी अपेक्षा पक्ष करतो; पण त्याचबरोबर तो श्रद्धालू, अजाण आणि माथेफिरू असण्याचीही पक्षाला नितान्त गरज असते. असा सभासद भीती, द्वेष, खुशामत व विजयाचा सामूहिक आनंद अशा मनःस्थितीत चटकन जाणारा असणे आवश्यक असते. दुसऱ्या शब्दांत संगायचे झाल्यास त्याची मनोरचना युद्धाच्या परिस्थितीला अनुकूल असणे जरूरीच असते. युद्ध हे प्रत्यक्षात नेहमी चालू असायलाच हवे असे नाही. जर कोणालाच निर्णायक विजय मिळणार नसेल, तर युद्ध चांगले चालले काय नि वाईट चालले काय, त्याने फारसे काहीही बिघडत नाही. फक्त युद्धजन्य परिस्थिती अस्तित्वात असावी, हीच खरी गरज असते. सभासदांचा बुद्धिभेद व्हावा, असे जे पक्षाला वाटते, ते युद्धाच्या वातावरणात सहज शक्य पावते. हा बुद्धिभेद जगात आता सर्वत्रच घडविला जात आहे; पण जसजसे वरच्या पातळीवरील सभासदांकडे जावे तसतसा हा बुद्धिभेद सहजासहजी होत जातो. पक्षाच्या आतील वर्तुळातील सभासदांत युद्धाचा उन्माद आणि शत्रूचा द्वेष या भावना सर्वात तीव्र असतात. युद्धाच्या कोणत्या बातम्या खऱ्या आहेत व कोणत्या खोट्या आहेत, हे एक प्रशासक म्हणून या सभासदांना कळण्याची समज हवी. तसेच संपूर्ण युद्ध लुटपुटुचे असेल किंवा कदाचित ते प्रत्यक्षात खेळलेच जात नसेल किंवा जाहीर केल्यापेक्षा भलत्याच कारणासाठी ते घडवून आणले जात असेल, तर याचीसुद्धा या सभासदांनी नेहमी जाणीव ठेवण्यास हरकत नाही. युद्धाबद्दलच्या अशा खऱ्या माहितीला डबलथिंकच्या तंत्राने सहज छेद देता येतो. दरम्यान, पक्षाच्या आतील

वर्तुळातील कोणताही सभासद 'युद्ध खरेच चालू आहे आणि त्याचा शेवट विजयात होऊन संपूर्ण जगावर शेवटी ओशियानियाचेच निर्विवाद प्रभुत्व प्रस्थापित होईल.' या श्रद्धेपासून विचलित होत नाही.

लवकरच मिळू पाहणाऱ्या ह्या अंतिम विजयाला पक्षाच्या आतील वर्तुळातील सभासद श्रद्धेचे एक कलम मानतात. हा विजय साध्य करायचा असेल, तर हळूहळू व सतत अधिकाधिक भूमी पादाक्रांत करीत, सत्तेचे जबरदस्त प्राबल्य वाढवीत न्यायचे किंवा एखाद्या नवीन, अजोड व सर्वोच्च शस्त्राचा शोध लावायचा, असे या सत्तेचे धोरण असते. अशा नवीन शस्त्राचा शोध लावण्यासाठी रात्रंदिवस व अविश्रांतपणे संशोधन चालू ठेवलेले असते. संशोधनाचे हे एक असे क्षेत्र असते, जिथे चिंतन करून प्रयोग करणाऱ्या शोधक मनाला काही वाव मिळतो. अशी क्षेत्रे आता फारच थोडी उरली आहेत. आजमितीस ओशियानियात जुन्या दृष्टीने असलेले 'विज्ञान' कुठेच अस्तित्वात राहिलेले नाही. न्यूसपीक भाषेत तर विज्ञानाला शब्दच नाही. ज्या अनुभवसिद्ध व प्रयोगसिद्ध विचारांच्या पद्धतीवर जुन्या काळातील सर्व वैज्ञानिक कामगिरी व पराक्रम उभे राहिलेले होते, ती विचारपद्धत नेमकी इन्गर्सॉकच्या अत्यंत मूलभूत तत्वांनाच विरोध करते; आणि तंत्रज्ञानात्मक प्रगती तेव्हाच शक्य पावते जेव्हा तिची उत्पादने कुठल्या ना कुठल्या प्रकारे मानवी स्वातंत्र्याच्या संकोचासाठी वापरली जातात. जगातील सर्व प्रकारच्या उपयुक्त कलांची प्रगती एकतर थांबलेली तरी आहे, नाहीतर ती मागे तरी ढकलली जात आहे. एकीकडे शेतामध्ये घोडे, बैल यांच्याकडून नांगरणी केली जाते, तर दुसरीकडे यंत्राद्वारे पुस्तके आपोआप लिहिली जातात; परंतु शब्दांचे अर्थ, युद्धे, पोलिसांची घातपाती कृत्ये यांसारख्या अत्यंत महत्त्वाच्या बाबींत मात्र अनुभवसिद्ध व प्रयोगसिद्ध विचारांच्या पद्धतीला अजूनही उत्तेजन दिले जाते किंवा तशी पद्धत चालू ठेवायला हरकत तरी घेतली जात नाही. यामागील कारण असे की, पक्षाचे एक ध्येय 'संबंध पृथ्वी जिंकणे' हे आहे व दुसरे ध्येय 'जगातील स्वतंत्र विचार केल्या जाण्याच्या एकूण एक शक्यता एकदाच, पण कायमच्या नाहीशा करून टाकणे' हे आहे. म्हणून पक्षापुढे दोन मोठ्या समस्या उभ्या राहतात व त्या सोडविण्यासाठी पक्ष नेहमी धडपडत असतो - दुसऱ्या माणसाचा विरोध असला, तरी तो मनात काय विचार करतो आहे, हे कळण्याचा मार्ग कसा शोधायचा, ही एक समस्या आहे; तर कित्येक लाख लोकांना आधी काहीही पत्ता लागू न देता एकाच वेळी कसे ठार करता येईल, ही दुसरी समस्या आहे. जोपर्यंत वैज्ञानिक संशोधन चालू आहे तोपर्यंत पक्षाला ही समस्या सोडवायची आहे. आजच्या शास्त्रज्ञांत चौकस तज्ज्ञ आणि मनोवैज्ञानिक या दोन्हींचे मिश्रण असावे लागते. म्हणजे तो चेहऱ्यावरील हावभाव, आविर्भाव, बोलण्याच्या आवाजातील बदल यांचा अति बारकाईने अभ्यास करू शकतो आणि मनातील विचार ओकावयास लावणारी औषधे, धक्कातंत्राचे उपचार, संमोहनशास्त्र व शारीरिक छळ यांचे प्रयोग करू शकतो. नाहीतर हा शास्त्रज्ञ रसायनतज्ज्ञ, पदार्थवैज्ञानिक किंवा जीवशास्त्रज्ञ असावा लागतो नि 'त्याच्या शाखेतील विज्ञानानुसार जीव कसा घेतला जाईल' या विषयावर संशोधन करणे त्याचे काम असते. मिनिस्ट्री ऑफ पीसच्या असंख्य प्रयोगशाळांत, ब्राझीलच्या जंगलातील गुप्त प्रायोगिक केन्द्रात, ऑस्ट्रेलियाच्या वाळवंटात किंवा अंटार्क्टिकाजवळील ओसाड बेटांवर तज्ज्ञांच्या तुकड्या सतत व अविश्रांतपणे प्रयोग करीत राहिलेल्या आहेत. त्यांतील काही जण 'भावी युद्धातील तंत्र कसे असावे' याची आखणी करीत असतात. काही जण आणखी मोठमोठ्या उडत्या बॉम्ब्सची रचना करीत असतात, बॉम्बची स्फोटकशक्ती आणखी कशी वाढेल यावर काही जण प्रयोग करीत असतात व काही जण अति अति अभेद्य असे चिलखती कवच कसे तयार करता येईल, यावर विचार करीत असतात. काही जण नवीन संहारक विषारी वायूंचा शोध घेत असतात किंवा पाण्यात विरघळणाऱ्या विषारी द्रव्यांचे महाप्रचंड प्रमाणात उत्पादन कसे करता येईल यावर संशोधन करीत असतात. असे उत्पादन करणे जमले, तर एका संबंध खंडावरील संपूर्ण वनस्पती निपटून काढता येईल. शरीरातील कोणत्याही अँटीबॉडीजना दाद देणार नाहीत अशा जंतूंचा शोध लावण्यात काही जण गर्क झालेले असतात. पाणबुडी जशी पाण्याखाली बुडी मारून जाते, तसे जमिनीवरून चालताना वेळ पडताच जमिनीत घुसून बीळ पाडत पुढे सरकत राहता येईल, अशा वाहनाची रचना करण्याचा काही जणांचा प्रयत्न

असतो. जहाजाला जशी बंदराची गरज लागतेच असे नाही, तशी जमिनीवरील तळाची जरूरी पडणार नाही असे विमान शोधण्यासाठी काही जण धडपडत असतात. काही जण तर हजारो किलोमीटर उंच अंतराळात महाकाय भिंगे तरंगत ठेवून त्यातून सूर्यकिरण पृथ्वीवर एकत्र करण्याची अचाट कल्पनाशक्ती गंभीरपणे तपासून पाहत असतात किंवा पृथ्वीच्या पोटातील उष्णता वापरून कृत्रिम भूकंप आणि कृत्रिम भरतीच्या लाटा कशा निर्माण करता येतील, याचाही काही जण शोध घेत असतात.

पण हे सर्व प्रयोग, योजना वगैरे कधीही फलद्रूप होण्याची शक्यता नाही. तसेच तिन्ही महासत्तांना आपल्यापैकी दुसऱ्या कोणत्याही महासत्तेवर आपला प्रभाव कधीही टाकता येणार नाही. कारण हे सर्व भयानक शोध लावण्याचे प्रयत्न चालू असले, तरी त्या शोधांपेक्षाही अतिभयानक असे अणुबॉम्बचे शस्त्र तिघांच्याही जवळ आहे; अन् ही गोष्ट फार लक्षणीय ठरली आहे. जरी आपल्या नेहमीच्या सवयीप्रमाणे 'अणुबॉम्बचा शोध आपणच लावला' असा दावा पक्ष करित असला, तरी प्रत्यक्षात १९४०नंतर अणुबॉम्ब अवतरले. नंतरच्या दहा वर्षांत त्यांचा वापर फार मोठ्या प्रमाणात झाला. त्या वेळी औद्योगिक केंद्रांवर शेकडो अणुबॉम्ब टाकले गेले. युरोपियन रशिया, पश्चिम युरोप आणि उत्तर अमेरिका येथील केंद्रांवर ते प्रामुख्याने टाकले गेले. परिणामी, सर्व देशांच्या राजकर्त्यांना कळून चुकले की, थोडेसे जरी अणुबॉम्ब त्यांच्यावर पडले, तरी सारी संघटित समाजरचना कोसळून पडेल व पर्यायाने त्यांची राजवट संपुष्टात येईल. त्यानंतर जरी एखादा औपचारिक करारनामा झाला नाही किंवा त्या दिशेनेही कोणी सुचविलेही नाही, तरी पुन्हा कोठेही अणुबॉम्बचा वापर झाला नाही. तिन्ही महासत्ता आजतागायत अणुबॉम्बचे नुसते उत्पादन करून त्यांचा साठा करून ठेवीत आहेत. त्यांना असे वाटते की, जर यदाकदाचित अणुबॉम्बचा वापर करायची निर्णायक संधी आलीच, तर त्या वेळी जवळ पुरेसा साठा असावा. अशी संधी आज ना उद्या त्यांना मिळेल, यावर या तिन्ही महासत्तांचा विश्वास आहे. दरम्यान, गेल्या चाळीस वर्षांपासून युद्धे खेळण्याची कला ही जागच्या जागी खिळून राहिली आहे. त्यात फारशी काहीही प्रगती झालेली नाही. फक्त पूर्वीपेक्षा हेलिकॉप्टर्सचा वापर जास्त होऊ लागला आहे. बॉम्बवर्षाव करण्यासाठी विमानांऐवजी अग्निबाणांच्या तत्त्वावर चालणारे उडते बॉम्ब अधिक वापरले जाऊ लागले आहेत अन् नाजूकपणे हालचाल करणाऱ्या पूर्वीच्या युद्धनौका मोडीत काढल्या जाऊन 'बुडणे' हा प्रकार ज्यांच्या बाबतीत जवळजवळ अशक्य आहे अशा अवाढव्य 'तरंगता किल्ला' नावाच्या युद्धनौका आल्या आहेत; पण एवढे सोडले, तर फारशी काहीच प्रगती झालेली नाही. बाकी रणगाडे, पाणबुड्या, टॉपेडो, मशिनगन; फार काय रायफल व हातबॉम्ब अद्यापही युद्धात वापरले जात आहेत. अन् जरी सतत केल्या जाणाऱ्या कत्तलीचा तपशील वर्तमानपत्रांतून व प्रकाशवाणीवरून जाहीर केला जात असला, तरी पूर्वीच्या युद्धांत लक्षावधी माणसे एका आठवड्यात मारली जाण्याचे जे प्रकार नेहमी होत असत, ते आता टाळले जात आहेत.

ज्यात माघार घेण्याचा गंभीर धोका असेल, अशी जोखीम युद्धातील कोणत्याही डावपेचात तिन्ही महासत्ता पत्करत नाहीत. जेव्हा एखादी मोठी मोहीम हाती घेतली जाते, तेव्हा तो कयमच एक अचानक हल्ला असतो. युद्धाचे जे डावपेच ते लढवतात, जी व्यूहरचना आखली जाते (किंवा असे करण्याचे वरवर ढोंग केले जाते) ते सारे प्रकार तिन्ही महासत्तांमध्ये सारखेच आहेत. त्या तिघींच्याही डावपेचात व व्यूहरचनेत फारसाकाही फरक नसतो. त्यांची युद्धयोजनाही त्यांनी अशीच ठरविलेली असते - लढाया, तडजोड, अचूक वेळी पाठीत सुरा खुपसणे आणि असल्या सर्व डावपेचांचा वापर करून शत्रूच्या प्रदेशाभोवती युद्धतळांची एक साखळी निर्माण करणे. मग शत्रूशी एक मैत्रीचा करार करणे व नंतर 'आपण शत्रूच्या बाबतीत झोपलो आहोत' असा त्याला भासव्हावा म्हणून कित्येक वर्षे त्याच्याविरुद्ध कसलीच हालचाल न करणे. दरम्यानच्या काळात अणुबॉम्ब असलेली क्षेपणास्त्रे सर्व मोक्याच्या जागी जुळवून ठेवणे. शेवटी योग्य वेळ येताच ती सर्व एकाच वेळी शत्रूच्या प्रदेशावर सोडून देणे. अशा वेळी एवढा तडाखेबंद विध्वंस संभवतो की, शत्रूला उलट हल्ला करण्याचे त्राणच उरणे शक्य होत नाही. तोपर्यंत दुसऱ्या शत्रूला असेच नामोहरम करण्यासाठी त्याच्याशी मैत्रीचा करार करण्याची वेळ येते; परंतु ही योजना म्हणजे

खरोखरीच एक दिवास्वप्न असते. हे प्रत्यक्षात उतरणे अशक्य आहे. शिवाय विषुववृत्त व ध्रुवप्रदेश याभोवतालचे वादग्रस्त प्रदेश सोडल्यास इतरत्र कोठेही लढाईच होत नाही. शत्रूच्या मुख्य भूमीवर कधीच आक्रमण केले जात नाही. काही काही ठिकाणी दोन महासत्तांमधील सीमारेषा पुसट का आहेत, याचा यामुळे खुलासा होईल. उदाहरणार्थ, युरेशिया ब्रिटिश बेटांवर हल्ला करून ती बेटे सहज जिंकू शकेल. कारण ब्रिटिश बेटे ही युरोपचाच एक भाग आहेत. तसेच ओशियानियाला युरोपमध्ये सहज घुसून युरेशियाला न्हाईन नदीपलीकडे ढकलता येईल किंवा त्याहीपुढे विस्तुलापर्यंत सहज रेटता येईल; पण असे केल्याने तिन्ही महासत्तांच्या एका अलिखित तत्त्वाचा भंग होईल; पण हे त्यांनी कधीही विचारविनिमय करून ठरविलेले नाही. सांस्कृतिक एकात्मतेचा भंग होईल असे काहीही करू नये, असा संकेत तिघींनी मनोमन बाळगलेला आहे. एके काळी फ्रान्स व जर्मनी नावाने ओळखले जाणारे युरेशियातील भाग जर ओशियानियाने जिंकवयाचेच ठरविले, तर सांस्कृतिक एकात्मता राहणार नाही. त्यासाठी तेथील सर्व रहिवाशांची कत्तल करावी लागेल; पण ही गौष्ट व्यवहार्य नाही किंवा मग यासाठी तेथील दहा कोटी लोकांना ओशियानियात सामावून घ्यावे लागेल. त्यांची तंत्रशास्त्रातील प्रगती ओशियानियातील प्रगतीशी मिळतीजुळती असली, तरीही त्यांना सामावून घेताना सांस्कृतिक एकात्मतेचा भंग होतोच; आणि तिन्ही महासत्तांसाठी ही समस्या सारखीच आहे. त्यांची सामाजिक रचना टिकून राहावी म्हणून त्यांना परकीय लोकांचा संपर्क अजिबात चालत नाही. याला मर्यादित अपवाद युद्धकैदी व कृष्णवर्णी गुलाम यांचा आहे. चालू स्थितीत जे कोणी अधिकतरित्या मित्र-देशातील असतात, त्यांच्याविरुद्धही नेहमी अत्यंत संशयाचे वातावरण ठेवले जाते. युद्धकैद्यांचा अपवाद वगळता ओशियानियाच्या सर्वसाधारण नागरिकांना युरेशिया किंवा इस्टेशिया येथील नागरिक कधीच प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहण्यास मिळत नाहीत. परकीय भाषेच्या ज्ञानावर नेहमीच बंदी घातलेली असते. जर येथील नागरिकांचा परकीय नागरिकांशी संबंध येऊ दिला, तर त्यांच्या लक्षात येईल की, हे प्राणी त्यांच्यासारखेच आहेत व त्यांच्याविषयी आजवर जे काही सांगितले जात होते, ते सारेकाही खोटे होते. मग ते ज्या सीलबंद जगात इतके दिवस राहत आलेले आहेत, ते जग भंग पावेल. भीती, द्वेष व 'आपलेच तेवढे बरोबर' अशा भावनांवर त्यांचे जे नीतिधैर्य उभे राहिले आहे, ते कोसळेल. म्हणून तिन्ही महासत्तांनी असे ठरविले की, इराण, इजिप्त, जावा किंवा सिलोन यांवर कोणाचीही सत्ता असली व ती वारंवार जरी बदलली गेली, तरी आपापल्या मुख्य सरहद्दी ओलांडून परकीयांना कधीही आत येऊ द्यावयाचे नाही. ह्या सरहद्दी ओलांडून आलेच, तर ते उडते बॉम्बच फक्त येतील.

याखाली एक बाब लपून राहते आहे. ही बाब कधीही मोठ्याने सांगितली गेली नाही, पण न बोलताच ती समजली गेली आहे व त्यानुसारच नेहमी कारवाया होत राहिलेल्या आहेत. ती बाब अशी की, तिन्ही महासत्तांमधील जीवनमान अगदी सारखे आहे. ओशियानियात इन्गसॉकच्या तत्त्वज्ञानाने मूळ धरलेले आहे, तर युरेशियात याच तत्त्वज्ञानाला 'नवीन बोलशेव्हिझम' असे म्हणतात. इस्टेशियात या तत्त्वज्ञानाला एक चिनी नाव दिले गेले आहे. त्याचा अर्थ साधारणपणे 'मृत्युपूजा' असा होतो; पण त्याचे नीट भाषांतर केले, तर त्याचा अर्थ 'अहंभावाचा नाश' असा होईल. ओशियानियाच्या नागरिकांना या दोन्ही तत्त्वज्ञानांबद्दल कसलीही माहिती नाही किंवा त्यांत कोणती तत्त्वे आहेत, हे या नागरिकांना सांगितलेही जात नाही; पण त्यांना या बाबतीत असे मात्र शिकविले जाते की, परकीयांची ही तत्त्वज्ञाने म्हणजे नीतिमत्ता व व्यवहारज्ञान यांच्यावर असलेले एक रानटी आक्रमण आहे. प्रत्यक्षात तिन्ही तत्त्वज्ञानांत फारसा कुठेही फरक नाही व तिन्ही महासत्तांनी जोपासलेल्या समाजपद्धतीही तेवढ्याच सारख्या आहेत. तिन्ही महासत्तांच्या प्रदेशात कुठेही जा, सर्वत्र तशाच पिरॅमिडसारख्या रचना असलेल्या इमारती, कोणत्यातरी सर्वोच्च नेत्याचे देवत्वाच्या पातळीवर जाऊन केले जाणारे पूजन आणि सततच्या युद्धासाठी आणि युद्धामुळे राबविले जाणारे तेच ते अर्थशास्त्र! असे लक्षात येते की, या तिन्ही महासत्तांपैकी कोणतीही एक सत्ता दुसऱ्या एका सत्तेला कधी जिंकू शकणार तर नाहीच, पण असे करण्यातसुद्धा या सत्तांच्या पदरात कसलाच लाभ पडणार नाही. म्हणूनच जोपर्यंत त्यांचे एकमेकांशी संघर्ष घडत आहेत, तोपर्यंत त्या एकमेकांना आपोआपच आधार देत राहतात. मक्याच्या कणसाची पाने जशी

एकमेकांना आधार देत असतात, तसलाच हा प्रकार आहे. अन् तिन्ही महासत्तांच्या राज्यकर्त्यांच्या गटांना 'ते काय करत आहेत' याची म्हटले तर जाणीव आहे, म्हटले तर नाही. संपूर्ण जगावर विजय मिळविण्याच्या महत्त्वाकांक्षेला त्यांनी त्यांचे जीवन वाहून टाकलेले आहे. त्याचबरोबर त्यांना ह्याचीही जाणीव आहे की, युद्ध कायम चालू राहिले पाहिजे व त्याने कधीच विजय मिळवून देऊ नये. विजय मिळाला नाही, तर वस्तुस्थिती नाकारायला लावणे फारच सोपे जाते आणि त्यात कसलाच धोका उरत नाही. 'वस्तुस्थितीला नकार' ही तर इन्गसॉकची आणि इतर दोन्ही प्रतिस्पर्धी विचारपद्धतींची वैशिष्ट्ये आहेत! पूर्वी जे काही सांगितले तेच येथे पुन्हा सांगावयास हवे की, सतत चालू ठेवीत राहिल्याने खुद्द युद्धाचेच लक्षण बदलून गेले आहे.

एखाद्या व्याख्येनुसार घडावीत एवढी पूर्वीच्या युगातील युद्धे ठरावीक प्रकारची होती. ही युद्धे म्हणजे अशा घटना होत्या की, त्यांचा शेवट लवकर किंवा उशिरा, पण हमखास विजयात किंवा पराभवात होत असे. पूर्वीच्या युद्धाने दोन मानवी समाजांचा एकमेकांशी थेट व प्रत्यक्ष संपर्क साधला जात असे. असा संपर्क साधण्यासाठी ज्या काही यंत्रणा होत्या त्यातील 'युद्ध' ही एक प्रमुख यंत्रणा होती. आजवर सर्व राज्यकर्त्यांनी सर्व काळांत आपल्या अनुयायांपुढे जगाबद्दल नेहमी एक खोटा दृष्टिकोनच ठेवलेला आहे. ज्यायोगे लष्करी कार्यक्षमतेची हानी होईल, अशा कोणत्याही विचारभ्रमाला त्यांनी उत्तेजन दिले नाही. 'तसे न देणे' हेच त्यांना परवडण्याजोगे होते. जोपर्यंत पराभव म्हणजे स्वातंत्र्य गमावणे किंवा काही इतर अप्रिय परिणाम भोगणे, असा अर्थ केला जात होता तोपर्यंत असा पराभव होऊ नये म्हणून गंभीरपणे खबरदारी घेणे भाग होते. वस्तुस्थितीकडे डोळेझाक करता येणे अशक्य होते. तत्त्वज्ञान, धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र किंवा राजकारण येथे 'दोन अधिक दोन बरोबर पाच' असले सिद्धान्त चालू शकतात; पण जिथे एखादी तोफ किंवा विमान बांधायचे असते तिथे मात्र असले सिद्धान्त चालत नाहीत. तिथे 'दोन अधिक दोन बरोबर चार' हेच तत्त्व मानावे लागते. अकार्यक्षम राष्ट्रे केव्हा ना केव्हातरी कायम जिंकली गेली आहेत. तसेच कार्यक्षम राहण्यासाठी चाललेली धडपड कोणत्याही विचारभ्रमाला हानिकारक ठरत असते; परंतु कार्यक्षम राहण्यासाठी भूतकाळातील अनुभवांपासून व घटनांपासून शिकणे भाग असते. याचाच अर्थ भूतकाळात नक्की काय घडले असेल, याची जास्तीत जास्त अचूक कल्पना करणे होय. वृत्तपत्रे आणि ऐतिहासिक पुस्तके ही अर्थातच नेहमी रंगवून व पूर्वग्रहदूषित कल्पनांतून लिहिलेली असतात; पण आज प्रत्यक्षात कागदोपत्री ज्या प्रकारे खऱ्या घटनांना बनावट स्वरूप दिले जात आहे, ते भूतकाळात केवळ अशक्यमात्र होते! त्यामुळे माणसांचा शहाणपणा व सावधपणा यांचे युद्धामुळे खात्रीने रक्षण होत असे; अन् राज्यकर्त्या वर्गाच्या दृष्टीने तर हे रक्षण बहुधा सर्वात महत्त्वाचे होते! युद्धात जय मिळाला काय किंवा पराभव झाला काय, त्यासाठी संपूर्णपणे नुसते राज्यकर्तेच जबाबदार नसत.

पण जेव्हा युद्ध हे अक्षरशः सतत चालू राहते तेव्हा त्याचा धोकादायकपणाही नाहीसा होऊ लागतो. एखादे युद्ध फार काळ सतत चालू असेल, तेव्हा त्यामागे नक्कीच लष्करी गरज नाही, असे समजावे. अशा वेळी तंत्रशास्त्रातील प्रगती बंद पडू शकते आणि अगदी सहज पटण्याजोग्या व उघडउघड सत्य असलेल्या गोष्टींवर बंदी येते किंवा त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. आपण हे पाहिलेच की, मग चालू असलेल्या शास्त्रीय संशोधनाला युद्धाच्या हेतूसाठी राबविण्यात येऊ लागते आणि असली संशोधने म्हणजे हवेहवेसे वाटणारे स्वप्नरंजन असल्याने त्यातून कसलीही फलनिष्पत्ती झाली नाही तरी चालते. तसेच कार्यक्षमतेची (मग ती लष्करी कार्यक्षमता असली तरीसुद्धा) गरज उरत नाही. एक थॉट पोलिसांची कार्यक्षमता सोडली, तर संबंध ओशियानियात कोठेही कार्यक्षमता उरलेली नाही. प्रत्येक महासत्ता अजिंक्य असल्याने प्रत्येकीचे एक वेगळे व स्वतंत्र विश्व बनले आहे. या विश्वात कोणताही विकृत विचार सुरक्षितपणे राबविता येतो. वस्तुस्थितीची जाणीव किंवा तिचा दाब फक्त जीवनाच्या दैनंदिन गरजांतून जाणवतो. अन्नाची गरज, निवाऱ्याची गरज, कपड्यांची गरज, विषारी पदार्थ चुकून गिळले जाऊ नयेत याची गरज किंवा उंच इमारतीच्या वरच्या मजल्यावरील खिडकीतून न वाकण्याची गरज अशा असंख्य दैनंदिन गरजा असतात. जगण्यात व मरण्यात, तसेच शारीरिक सुखात व शारीरिक वेदनेत अजूनही फरक

आहे; पण हा फरक केवळ नावापुरता आहे. बाहेरचे जग आणि भूतकाळ यांपासून सर्व संबंध तोडलेले ओशियानियातील नागरिक ही अंतराळामधील ताऱ्यात भिरकावून दिल्यासारखी माणसे झाली आहेत. त्यांना खालची दिशा कोणती नि वरची दिशा कोणती हेच कळावयास काही मार्ग उरलेला नाही. अशा राज्यांवरील राज्यकर्ते हे पूर्ण अर्थाने सर्वसत्ताधीश असतात. एवढे सत्ताधीश प्राचीन इजिप्शियन संस्कृतीमधील फरेंओ राजे नव्हते की रोमचा सीझर नव्हता. प्रचंड संख्येने आपल्या अनुयायांचे भूकबळी पडत असतील, तर त्यांना ते गैरसोयीचे होते. तसेच कमीत कमी आपल्याला प्रतिस्पर्धाएवढी आपली लष्करी ताकद साध्य झाली की, त्यांचे काम भागे; पण एकदा का ही सारी कमीत कमी गरजेची कामे झाली की, हे राज्यकर्ते त्यांना हवा तसा वस्तुस्थितीचा विपर्यास करण्यास मोकळे असत.

म्हणून पूर्वीच्या काळातील युद्धांचे दंडक वापरून आपण सध्याच्या युद्धाचे मूल्यमापन करू लागलो, तर ती आपली शुद्ध फसवणूक होईल. सध्याचे युद्ध हे रवंथ करणाऱ्या प्राण्यांमधील युद्ध असल्यासारखे आहे. मात्र ह्या प्राण्यांची शिंगे अशा कोनातून वळवून ठेवली गेली आहेत की, त्यामुळे एकमेकांना इजा करणे त्यांना अशक्य होऊन बसले आहे; परंतु जरी हे खरे युद्ध नसले, तरीही ते निरर्थक आहे असे नाही. उपभोग्य वस्तूंचे जादा उत्पादन युद्ध खाऊन टाकते आणि ठरवून दिलेल्या परंपरागत श्रेणीव्यवस्थेवर आधारित अशा समाजाला जे मानसिक वातावरण आवश्यक असते, तेही युद्धामुळेच निर्माण होते. म्हणजे आता असे लक्षात येईल की, युद्ध ही फक्त अंतर्गत व्यवहारांशी निगडित असलेली बाब आहे. भूतकाळातील सर्व देशांच्या राज्यकर्त्यांना एकमेकांचे समान हितसंबंध ठाऊक असल्याने युद्धामुळे होणाऱ्या विध्वंसावर ते कधी कधी नियंत्रणही ठेवीत. तरीही ते एकमेकांविरुद्ध युद्ध खेळत नि जेते जित पक्षाला नेहमी लुटून टाकीत. सध्याही दोन महासत्ता आपापसांत युद्ध खेळतच आहेत; पण खरे म्हणजे दोन्ही महासत्तांच्या राज्यकर्त्यांनी आपल्या स्वतःच्या प्रजेविरुद्धच हे युद्ध पुकारलेले आहे अन् या युद्धाचा हेतू दुसऱ्याची भूमी जिंकणे किंवा आपली भूमी जिंकू न देणे हा नसून प्रचलित समाजरचना टिकवून धरणे हा आहे. म्हणून 'युद्ध' हा शब्दच आता चुकीच्या अर्थाचा होऊन बसला आहे. दुसऱ्या शब्दांत अगदी अचूक सांगावयाचे झाल्यास, सतत होत राहिल्याने युद्ध हे 'युद्ध' म्हणून केव्हाच संपले आहे. दुसऱ्या अश्मयुगापासून ते विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपर्यंत युद्धामुळे मनुष्य जातीवर एक विशिष्ट दडपण नेहमी येत राहिलेले होते. आता युद्धाऐवजी काही अगदीच वेगळे येऊन बसले आहे. उद्या जर तिन्ही महासत्तांनी असे ठरविले की, एकमेकांशी लढत राहण्यापेक्षा मैत्री करून कायमची शांतता प्रस्थापित करायची आणि प्रत्येकाने आपापली सरहद्द ओलांडून दुसऱ्याच्या भूमीवर कधीही आक्रमण करायचे नाही, तरीही याने परिणाम तोच साधला जाईल. सतत युद्ध चालू ठेवल्याने जो परिणाम साधला जातो आहे, तोच परिणाम अशा धोरणानेही साधला जाईल! कारण जर असे धोरण ठेवले, तर प्रत्येक महासत्तेचे जग म्हणजे एक स्वयंपूर्ण व भिन्न विश्व होईल आणि त्यावर बाहेरून येणाऱ्या धोक्यांचा नेमस्त प्रभाव कायमचा बंद होईल. जी शांतता खरोखरीच कायम स्वरूपाची असते, तीच शांतता कायम स्वरूपाच्या युद्धानेही मिळत असते. 'युद्ध म्हणजे शांतता' या पक्षाच्या घोषवाक्याचा हाच गर्भित अर्थ आहे व तो बहुसंख्य सभासदांना वरवरच कळला आहे.

विन्स्टनने काही वेळ वाचण्याचे थांबविले. कुठेतरी दूरवर एक उडता बॉम्ब येऊन कोसळला होता. त्याचा आवाज लहान होत तिथवर पोहोचला होता. 'जिथे प्रकाशवाणीचा पडदा नाही अशा ठिकाणी फक्त आपण एकटेच एक बंदी घातलेले दुर्मीळ पुस्तक वाचत आहोत' ही त्याला होणारी सुखद भावना अजून ओसरलेली नव्हती. 'एकान्तवास व सुरक्षितता ह्या खऱ्या शारीरिक संवेदना आहेत.' कशा कोण जाणे, पण ह्या संवेदना त्याच्या शरीरातील थकवा, त्या खुर्चीचा मऊपणा, खिडकीतून येऊन गालावर खेळणाऱ्या मंद झुळकीचा स्पर्श या साऱ्यांमध्ये मिसळून गेल्या होत्या. त्या पुस्तकाची मोहिनी त्याच्यावर पडली होती किंवा अधिक अचूकपणे सांगावयाचे झाल्यास त्या पुस्तकाने त्याला एक दिलासा मिळवून दिला होता. एक प्रकारे त्या पुस्तकाने त्याला नवीन काहीच सांगितले नव्हते; पण तरीही हा भाग नक्कीच आकर्षक होता. त्याला जर स्वतःचे विस्कळीत विचार नीट व सुसंगतपणे मांडणे शक्य झाले असते, तर त्याने ते जसे सांगितले असते, तसेच ते पुस्तक सांगत होते. त्याच्यासारख्याच असलेल्या एका मनाची ती निर्मिती होती; पण ही निर्मिती महाप्रचंड प्रभावी होती, अधिक

पद्धतशीर होती व कमीत कमी भीतिदायक होती. त्याला जाणवले की, जी पुस्तके सर्वोत्तम असतात, ती नेहमी आधी जे ठाऊक असते, तेच सांगत असतात. त्याने परत पहिले प्रकरण उघडले. तेवढ्यात जिन्यावर ज्यूलियाची पावले वाजलेली त्याने ऐकली. तो खुर्चीतून उठून तिला भेटण्यासाठी निघाला. आत आल्यावर तिने हातातली हत्यारांची तपकिरी पिशवी जमिनीवर तशीच टाकून दिली आणि धावत येऊन त्याच्या मिठीत स्वतःला झोकून दिले. त्यांना एकमेकांना भेटून आठवड्यापेक्षा जास्त कालावधी लोटलेला होता.

“मला ‘ते’ पुस्तक मिळाले आहे.” तो तिच्यापासून विलग होत म्हणाला.

“ओह! तुला खरेच मिळाले? उत्तम!” फारसा रस न दाखविता ती त्याला एवढेच म्हणाली व चटकन गुडघे टेकून, खाली स्टोव्हपाशी बसून कॉफीची तयारी करू लागली.

बिछान्यात अर्धा तास घालविल्याखेरीज ती दोघे या विषयाकडे वळली नाहीत. संध्याकाळची हवा एवढी सुरेख व थंड होती की, बिछान्यावरील पलंगपोस त्यांना अंगावर ओढून घ्यावासा वाटत होता. खालून तो गाण्याचा ओळखीचा आवाज व अंगणातील फरशीवर पादत्राणे घासल्याचाही आवाज वर ऐकू येत होता. कोपरापासून तांबडे हात असलेल्या त्या बाईला विन्स्टनने पहिल्या भेटीच्या वेळी पाहिले होते. आता ती त्या अंगणात त्याला खिळूत उभी राहिल्यासारखी वाटत होती. आताही तिचे ते दोरीवर कपडे वाळत घालण्याचे काम चालूच होते. ज्या वेळी तिच्या बाथटब ते दोरी अशा येरझाऱ्या डौलात चालू नसत, त्या वेळी दिवस जणूकाही थांबला असावा, असे विन्स्टनला वाटे. तोंडात धरलेले चिमटे ती त्या कपड्यांना लावे व पुढे सरकताना मधल्या वेळात आकर्षक गाणे गुणगुणू लागे. ज्यूलियाने आता कूस बदलली होती व तिला आता केव्हाही झोप लागणार होती, असे दिसत होते. हात लांबवून जमिनीवर पडलेले ते पुस्तक त्याने उचलले आणि उठून तो पलंगावर टेकून बसला.

तो म्हणाला, “आपण हे पुस्तक वाचलेच पाहिजे; तू सुद्धा! ब्रदरहुडच्या सर्व सभासदांनी हे पुस्तक वाचले पाहिजे.”

“तू वाच ते.” ज्यूलिया मिटल्या डोळ्यांनीच म्हणाली. “अन् जरा मोठ्याने वाच म्हणजे बरे पडेल. मग वाचता वाचता तू मला समजावून देत जा, म्हणजे झाले.”

घड्याळाचे काटे ६ वाजल्याचे दर्शवीत होते. याचा अर्थ १८ वाजले होते. त्यांना अजून तीन किंवा चार तास तिथे काढता येणार होते. त्याने पुस्तक मांडीवर ठेवून उघडले आणि तो वाचू लागला :

प्रकरण पहिले अज्ञानात ताकद आहे

सर्वज्ञात कालखंडात आणि बहुधा दुसरे अश्मयुग संपल्यापासून जगातील माणसे तीन वर्गांत मोडत आलेली आहेत. हे तीन वर्ग म्हणजे उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग व कनिष्ठ वर्ग. या तिन्ही वर्गांत परत अनेक प्रकारे विभाग व उपविभाग पडलेले आहेत. त्यांना वेळोवेळी अगणित नावांनी संबोधले गेले आहे. तसेच प्रत्येक विभागातील, प्रत्येक वर्गातील माणसांची संख्या आणि त्यांचे एकमेकांकडे पाहण्याचे दृष्टिकोन ह्यांत युगानुयुगे बदल होत राहिलेला आहे, परंतु यामुळे समाजाची मध्यवर्ती व आवश्यक रचना कधीही बदललेली नाही. कित्येकदा समाजात अचानक प्रचंड उलथापालथी झाल्या. चिरंतन वाटणारे बदलही घडून आले. तरीही समाजरचनेचा तोच तो आकृतिबंध नंतर पुन्हा कायमच प्रस्थापित होत आला. स्वतःभोवती फिरत असलेल्या जड चाकाचा आस जरी कितीही बदलण्याचा प्रयत्न केला, तरी काही वेळाने परत मूळच्या आसाभोवतीच ते चाक फिरू लागून परत समतोल साधला जातो. तसाच हा प्रकार असतो. शिवाय समाजरचनेच्या चाकाचा आस मूळच्या स्थितीपासून कधीच फारसा ढळविला गेला नव्हता...

“ज्यूलिया, तू जागी आहेस ना?” विन्स्टनने विचारले.

“हो रे राजा! मी ऐकतेय. पुढे वाच. हे भलतेच छान आहे!”

तो पुढे वाचू लागला :

ह्या तिन्ही वर्गांची उद्दिष्टे एकमेकांपासून अत्यंत विसंगत आहेत. आपण जिथे आहोत तिथेच राहणे, हे उच्च वर्गाचे ध्येय असते, तर मध्यम वर्गाचे ध्येय उच्च वर्गात शिरण्याचे असते. अन् कनिष्ठ वर्गाचे ध्येय? त्यांना खरोखरीच ध्येय असते का? कारण ह्या वर्गाचे एक वैशिष्टपूर्ण लक्षण असे आहे

की, अत्यंत ढोर मेहनतीच्या खाली चिरडून गेल्यामुळे आपल्या रोजच्या आयुष्याबाहेर काही असू शकेल, याची त्यांना कधी जाणीवच होत नाही. अशी जाणीव झालीच, तर ती क्वचितच अधूनमधून होते. अशा वेळी त्यांनी विचार केला, तर ते आपले ध्येय असे ठरवतील :

‘सर्व भेद नाहीसे करून असा समाज निर्माण करायचा, ज्यात सर्व माणसे समान असतील!’ म्हणून, ज्याच्या मुख्य रूपरेषा सारख्या आहेत, असे संघर्षलढे संबंध इतिहासात पुन्हा पुन्हा होत राहिले. उच्च वर्गाच्या हातात अबाधित अशी सत्ता प्रदीर्घ काळ होती असे दिसते; पण केव्हा ना केव्हातरी अशा वेळा नेहमी येत गेल्या की, ज्या वेळी त्यांनी आत्मविश्वास तरी गमावलेला असे किंवा त्यांची राज्य करण्याची कुवत तरी गेलेली असे किंवा कित्येकदा दोन्हीही गमावलेले असे. अशा वेळी ते मध्यम वर्गाकडून उलथले गेले. या मध्यम वर्गीयांनी कनिष्ठ वर्गाला आपल्या बाजूला सामील करून घेतले होते. कारण ते त्यांना, ‘आम्ही स्वातंत्र्य व न्याय यासाठी लढा देत आहोत.’ असे भासवीत होते. हे ध्येय साध्य होताच, मध्यम वर्गीयांनी कनिष्ठ वर्गीयांना इतरांची सेवा करण्याच्या त्यांच्या जुन्या स्थानावर परत ढकलून दिले नि ते स्वतःच उच्च वर्गीय बनले. आता असे दिसते आहे की, एक नवीन मध्यम वर्गीय गट कोणातरी एका वर्गापासून किंवा दोन्ही वर्गापासून फुटून निघत आहे अन् आता परत संघर्षलढा सुरू होतो आहे. या तिन्ही वर्गांपैकी कनिष्ठ वर्गाला आपले ध्येय कधी तात्पुरतेसुद्धा साध्य करता आले नाही. त्यामुळे कदाचित हे विधान अतिरंजित वाटेल, पण संबंध इतिहास पाहता, आपण काही प्रगती केली आहे, असे वाटत नाही. आजसुद्धा, या अवनतीच्या काळात सर्वसाधारण माणूस केवळ शारीरिक दृष्ट्या काही शतकांपूर्वीच्या माणसांपेक्षा बरा असला, तरी त्याच्या संपत्तीत वाढ झाली नाही की शिष्टाचारात मार्दव आले नाही. कोणत्याही सुधारणेने किंवा क्रांतीने माणसाला समानतेच्या दिशेने एक मिलिमीटरसुद्धा नेले नाही. कनिष्ठ वर्गाच्या दृष्टीने ‘कोणताही ऐतिहासिक बदल म्हणजे केवळ आपल्या स्वामीच्या नावात झालेला बदल’ आहे.

ह्याच आकृतिबंधाची सारखी सारखी पुनरावृत्ती होते आहे, असे एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी काही निरीक्षकांच्या ध्यानात आले. मग विचारवंतांचा असा एक संप्रदाय उगवला की, त्यांनी इतिहासाचा अर्थ नव्याने लावला. त्यांच्या मते ज्या अर्थी ह्याच आकृतिबंध इतिहासात परत परत येत होता, त्या अर्थी इतिहास म्हणजे एका प्रक्रियेचे सतत फिरणारे चक्र होते. त्यांनी असाही दावा करून दाखविला की, असमानता हा मानवी जीवनाचा एक अपरिवर्तनीय किंवा न बदलता येण्याजोगा नियम आहे. अर्थातच याही तत्त्वप्रणालीला काही अनुयायी नेहमी लाभले व ते चिकटत गेले; पण हीच तत्त्वप्रणाली पुढे कशी मांडली गेली, यातच खरा अर्थपूर्ण बदल लपलेला आहे. परंपरागत श्रेणीव्यवस्थेवर आधारित असलेल्या समाजरचनेसाठी भूतकाळात, विशेषतः उच्च वर्गीयांना एका तत्त्वप्रणालीची गरज भासत होती. त्यामुळे त्यांनी वर उल्लेखलेली तत्त्वप्रणाली उचलली व त्याचे समर्थन सुरू केले. हे समर्थन व त्याचा प्रचार राजे, सरदार, उमराव यांनी केला. तसेच त्यांच्या कृपेवर अवलंबून असलेले धर्मोपदेशक, वकील वगैरेंसारख्यांनीही अर्थातच ही तत्त्वप्रणाली उचलून धरली. बहुसंख्य जनांसाठी मृत्यूनंतरच्या सुखांची व उन्नतीची आश्वासने यात पेरून हीच तत्त्वप्रणाली थोडीबहुत नरम करण्यात आली. मध्यम वर्ग जोपर्यंत सत्तेसाठी झगडत होता तोपर्यंत तो नेहमी स्वातंत्र्य, न्याय आणि बंधुभाव याबद्दल तावातावाने बोलत असे. तथापि अलीकडील काळात नव्याने उदयाला आलेला मध्यम वर्ग इतरांवर वर्चस्व स्थापन करण्याच्या अवस्थेप्रत आला नसतानासुद्धा तशी आशा मनात बाळगून मानवी बंधुभावाच्या संकल्पनेवर जोराचे हल्ले चढवू लागला. भूतकाळात मध्यम वर्गाने समानतेच्या झेंड्याखाली क्रांती केली होती आणि नंतर जुने सत्ताधारी उलथले जाताच एक नवी एकाधिकारशाही प्रस्थापित केली होती; पण वर उल्लेखिलेल्या चक्राच्या परिणामार्थ म्हणून मध्यम वर्गातील काही नवीन गटांनी आपली एकाधिकारशाही आधीच जाहीर करून टाकली.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला समाजवादी तत्त्वांचा उदय झाला. प्राचीन काळातील गुलामांच्या बंडांपासून या तत्त्वांवर विचार होत आलेला होता. या विचारशृंखलेचे शेवटचे टोक आता समाजवादाच्या रूपाने एकोणिसाव्या शतकात आले होते. भूतकाळातील कालखंडात शंभर टक्के

आदर्श समाजरचनेची स्वप्ने पाहणाऱ्या या समाजवादाचा खोलवर संसर्ग झाला होता; पण १९०० सालापासून पुढे समाजवादाची जी रूपे सतत बदलत गेली, त्यात स्वातंत्र्य व समता ही तत्त्वे प्रस्थापित करण्यावरील जोर कमी करण्यात आला. पुढे पुढे तर ही तत्त्वे उघड उघड सोडून देण्यात आली. यानंतर विसाव्या शतकाच्या मध्यास ज्या नवीन चळवळी झाल्या त्यांत ओशियानियात इन्गसॉक, युरेशियात नवीन बोल्शेव्हिझम आणि इस्टेशियात मृत्युपूजा या नावाने ओळखले जाणारे वाद व तत्त्वे उदयाला आली. या तत्त्वांच्या चळवळीचे जाणीवपूर्वक ध्येय हे 'स्वातंत्र्य व समानता' यांऐवजी 'पारतंत्र्य व विषमता' चिरस्थायी करण्याचे होते. अर्थात, या नवीन चळवळी जुन्याच चळवळींतून वाढत आल्या. त्यांनी आपल्या चळवळींना जुन्या चळवळींचीच नावे दिली व तोंडानेही ते जुन्या तत्त्वज्ञानाचाच सतत उद्घोष करीत राहिले, परंतु सर्व प्रगती रोखून धरणे आणि आपल्याला पाहिजे त्या ठिकाणीच इतिहासाचा प्रवाह गोठवून रुद्ध करणे हा या सर्वांचा खरा हेतू होता. लंबकाचा झोका आता फक्त एकदाच स्वतःच्या दिशेने हलू देऊन तो पाहिजे तिथे आल्यावर खाडकन थांबणे हे यामागचे उद्दिष्ट होते. मग उच्च वर्गीयांना मध्यम वर्गीयांनी उलथून टाकणे व आपणच उच्च वर्गीय होणे हा प्रकार जरी नवीन क्रांतीत नेहमीप्रमाणे झाला असता, तरी या वेळी स्वतःच्या ध्येयांवर नेमके लक्ष ठेवीत, जाणीवपूर्वक डावपेच आखीत, व्यूहरचना करीत स्वतःची स्थाने कायमची बळकट होतील, अशीच व्यवस्था उच्च वर्गीयांनी करून ठेवली होती.

एकोणिसाव्या शतकाच्या आधी क्वचितच आढळणारी ऐतिहासिक जाणीव वाढल्याने आणि इतिहासातून शिकावयास मिळणाऱ्या ज्ञानाचा साठा वाढल्याने नवीन चळवळीतील नवीन तत्त्वप्रणालींचा उदय झाला. इतिहास म्हणजे एका प्रक्रियेचे सतत फिरणारे चक्र आहे. त्यामुळे विषमतेविरुद्ध कितीही लढे झाले, तरीही ती चळवळ काही काळ दडपली जाते व इतिहासाचे चक्र फिरत असल्याने पुन्हा योग्य वेळ येताच ती डोके वर काढून परत प्रस्थापित होते, अशी पूर्वीच मांडली गेलेली तत्त्वप्रणाली आता विचित्र न वाटता समजण्याजोगी झाली होती. निदान तसे दिसत तरी होते. अन् जर ही तत्त्वप्रणाली समजण्याजोगी झाली होती, तर तिच्यात बदलही करता येणे शक्य होते. तंत्रशास्त्राच्या साहाय्याने माणसांमधील विषमता दूर करून समानता आणणे शक्य आहे, हे विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीसच ध्यानात आले होते. तंत्रशास्त्राची ही ताकद व महती हे तिन्ही महासत्तांमधील नवीन चळवळींच्या व त्यांच्या तत्त्वप्रणालींच्या उदयामागचे प्रमुख कारण होते. विषमता दूर करण्याचा हा मार्ग लक्षात आल्यामुळेच भीतीपोटी या चळवळी सुरू झाल्या होत्या. आता हेही खरेच की, माणसामाणसांतील नैसर्गिक बुद्धिमत्ता सारखी नसते आणि समाजाचा गाडा चालवायचा म्हणजे कामाची अनेक बाबींनुसार निरनिराळ्या क्षेत्रांत वाटणी करावी लागते. मग या भिन्न क्षेत्रांतील काही माणसांचा कामानुसार फायदा होतो, तर काहींचा त्यामुळे तोटा होतो; पण तरीही आत्ताच्या काळाकडे पाहता त्यामुळे काही तीव्र वर्गभेद निर्माण होताना दिसत नाहीत की संपत्तीच्या वाटणीत भरमसाठ फरक पडत नाही. इतिहासातील सुरुवातीच्या कालखंडात वर्गभेद नुसता अपरिहार्य नव्हता, तर तो आवश्यकही होता. कारण मानवी संस्कृतीच्या विकासासाठी विषमतेची किंमत द्यावी लागत होती. तथापि, यंत्राने जलद उत्पादन करण्याच्या तंत्रात प्रगती झाल्याने सारेच उलटेपालटे झाले. संस्कृतीच्या विकासात विषमतेऐवजी समानता साहाय्यभूत ठरणार होती. तांत्रिक प्रगतीनंतरही प्रत्येक माणसाचे काम दुसऱ्या माणसापेक्षा भिन्नच राहणार असले, तरी त्यासाठी प्रत्येकाला भिन्न आर्थिक स्तरांवर व भिन्न सामाजिक स्तरांवर राहण्याची जरूरी उरली नव्हती. म्हणून आपल्या हातात सत्ता हिसकावून घेण्याच्या बेतात असलेल्या या नवीन गटांच्या दृष्टीने आता 'मानवी समानता' हे आदर्श ध्येय न राहता तो एक 'धोका' बनला होता. मानवी समानतेचा हा धोका वेळीच टाळणे आवश्यक असल्याचे त्यांनी ओळखले होते. मानवी विकासाच्या सुरुवातीच्या कालखंडात न्याय्य आणि शांततापूर्ण समाजरचना अशक्य होती. त्यामुळे अशा कालखंडात 'आदर्श समाजरचनेवरील दृढ विश्वास' ही कल्पानही साहजिक होती. या पृथ्वीवर अशी समाजरचना असावी की, ज्यामध्ये सर्व माणसे बंधुभावाने एकत्र नांदत आहेत, कसल्याही ढोरमेहनतीचा काच नाही आणि कसलेही कायदे नाहीत; थोडक्यात, ही समाजरचना पृथ्वीवरील एक नंदनवन ठरावे, अशी सुखद कल्पना गेली हजारो वर्षे माणसाचा

पाठलाग करीत आलेली आहे. ज्या ज्या वेळी ऐतिहासिक बदल झाला त्या त्या वेळी ज्या गटांचा फायदा झाला तेसुद्धा या नंदनवनाच्या धुंद कल्पनेने भारले गेले होते. फ्रेंच, इंग्लिश आणि अमेरिकन राज्यक्रांतींच्या वारसदारांचा मानवाचे हक्क, उच्चारस्वातंत्र्य, कायद्यासमोरची समानता अशा तत्सम गोष्टींवर आपापल्या परीने विश्वास होता. काही अंशी या तत्त्वांच्या प्रभावाखाली त्यांची वागणूकही असे. विसाव्या शतकात १९४०पर्यंत सर्व राजकीय विचारांचे प्रवाह परिपक्व होत आले होते. वर उल्लेखलेली पृथ्वीवरील नंदनवनाकडे नेणारी समाजरचना प्रत्यक्षात उतरण्याजोगी परिस्थिती निर्माण झाली होती; अन् नेमक्या याच वेळी या कल्पनेवर आघात होऊ लागले. ती त्याज्य ठरविली जाऊ लागली. 'तिच्यात काही दम नाही' असे म्हटले जाऊ लागले. प्रत्येक नवीन राजकीय तत्त्वज्ञान, मग त्याला काहीही नाव दिले जावो - हे नेहमी परंपरागत श्रेणीव्यवस्थेवर आधारित असलेली समाजरचना व शिस्तीचा बडगा दाखविणारी राजवट याकडेच परत वाट दाखविणारे होते. १९३०च्या आसपास राजकीय विचारांत ताठरपणा येऊ लागला होता. याचे पर्यवसान पुढे पुढे एके काळी सोडून दिलेल्या छळपद्धती अमलात आणण्यात होऊ लागले. काही काही छळपद्धती तर शेकडो वर्षांपूर्वीच्या होत्या. या छळांचे नमुने असे होते : खटला न भरता तुरुंगवास, युद्धकैद्यांचा गुलामांसारखा वापर, सार्वजनिक फाशीचे कार्यक्रम, कबुलीजबाब मिळविण्यासाठी यातना देणे, माणसांना ओलीस ठेवणे आणि एखादी विशिष्ट अशी संबंध लोकसंख्याच एका भूमीवरून हाकलून देणे. हे प्रकार नुसते सर्रास होत नव्हते, तर ते सहन केले जाऊन पुढे पुढे तर त्यांचे समर्थनही होऊ लागले. समर्थन करणारे हे लोक स्वतःला प्रबोधन झालेले व प्रागतिक विचारांचे मानणारे होते.

यानंतरची दहा वर्षे जगातील सर्व भागांत राष्ट्रीय युद्धे, अंतर्गत उठाव, क्रांती, प्रतिक्रांती यांनी थैमान घातले होते; अन् यानंतरच इंग्लंड, नवीन बोलशेव्हिझम व मृत्युपूजा यांचा 'परिपूर्ण राजकीय तत्त्वज्ञान' म्हणून उदय झाला; परंतु त्यांच्यावर आधीच अनेक पद्धतींची छाया पडली होती. या पद्धतींना सर्वसाधारणपणे 'सर्वकषवाद' असे म्हटले जाई व विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस त्याचा जन्म झाला. चालू असलेल्या अंदाधुंदीच्या काळातून निर्माण होणारे नवीन जग कसे असेल, त्याच्या मुख्य रूपरेषा काय असतील, हे हळूहळू स्पष्ट होत होते; अन् फार पूर्वीपासून अंदाज केल्याप्रमाणेच हे चित्र असणार होते, हे उघड होते. तसेच या नवीन जगावर नियंत्रण करणारे लोक कसे असतील, हेही पूर्वीपासून तेवढेच ओळखले गेले होते. या नवीन महाजनसत्तेत किंवा उमरावशाहीत बहुतांशी प्रशासक, शास्त्रज्ञ, तंत्रज्ञ, कामगार चळवळींचे संघटक, प्रसिद्धीतज्ज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, शिक्षक, पत्रकार आणि अस्सल राजकारणी व्यक्ती यांना स्थान होते. पगारदार मध्यम वर्ग आणि कामगारांमधील वरची श्रेणी यातून या लोकांचा उगम झाला होता. हे सारे लोक एकत्र येण्यास आणि त्यांना योग्य जागी बसविण्यास मत्तेदारीचे रूक्ष उद्योगधंदे आणि मध्यवर्ती शासन पद्धतीचे सरकार हे दोन घटक प्रामुख्याने जबाबदार होते. भूतकाळातील लोकांपेक्षा हे नवीन लोक कमी लोभी होते व चैनीला कमी चटावलेले होते. फक्त निर्विवाद सत्तेची त्यांची भूक पूर्वीपेक्षा अधिक होती अन् या सर्वांपेक्षाही 'आपण काय करतो आहोत आणि कशाकरता करतो आहोत' याची या लोकांना जास्त जाणीव होती. आडवा येणारा विरोध मोडून काढण्यात ते अधिक तत्पर होते. त्यांचा हा शेवटचा गुण खरा महत्त्वाचा होता. सध्याच्या एकाधिकारशाहीशी तुलना करता भूतकाळातील सर्व एकाधिकारशाह्या अर्धवट कच खाणाऱ्या व अकार्यक्षम होत्या. राज्यकर्त्या गटांना नेहमी थोड्याफार प्रमाणात उदार कल्पनांची लागण झालेली असे. कोणतेही काम किंवा योजना शेवटपर्यंत तडीस न नेणे, कोठलीही कारवाई करावयाची झाल्यास ती नुसती वरवर करणे आणि प्रजेच्या मनात काय चालले आहे याचा शोध न घेणे अशी त्यांची एकूण प्रवृत्ती होती. त्यामुळे अशा प्रवृत्तीनुसार त्यांची वागणूक असे व त्या वागणुकीत ते मशगूल व समाधानी असत. अगदी आधुनिक विचारप्रमाणाने पाहिले, तरी मध्ययुगातील कॅथॉलिक चर्चसुद्धा सहिष्णू ठरते. याचे एक कारण असे की, भूतकाळात कोणत्याही शासनाजवळ किंवा सरकारजवळ नागरिकांवर चोवीस तास नजर ठेवता येईल अशी यंत्रणा नव्हती. त्यातल्या त्यात छपाईच्या शोधामुळे जनतेच्या मताचा अंदाज लागत होता. पुढे रेडिओ व चित्रपट आल्याने आणखी

अंदाज करता येऊ लागले. टेलिव्हिजनच्या शोधामुळे आणि त्यात करता आलेल्या तांत्रिक सुधारणांमुळे त्या उपकरणामधून एकाच वेळी प्रसारण व ग्रहण करता येणे शक्य झाले. यामुळे घराघरांत शासनाची नजर पोहोचून खासगी जीवन संपुष्टात आले. प्रत्येक नागरिकावर किंवा निदान ज्याच्यावर नजर ठेवावी एवढ्या महत्त्वाच्या प्रत्येक नागरिकावर पोलिसांकडून चौवीस तास नजर रोखता येऊ लागली. त्याचबरोबर इतर कोणतेही चॅनेल्स ठेवले नसल्याने जनतेवर अधिकृत प्रचाराच्या आवाजाचा मारा करता येऊ लागला. शासनाच्या इच्छेला पूर्णपणे मान तुकवावयास लावण्याचा आज्ञाधारकपणा आता लोकांवर लादता येणे शक्य कोटीतले झाले. एवढेच नव्हे, तर जनतेच्या सर्व विषयांवरील मतांमध्ये संपूर्ण सारखेपणा आणण्याची शक्यताही इतिहासात प्रथमच निर्माण झाली!

१९४१ ते १९६० या क्रांतीच्या कालखंडात समाजरचनेची पुनर्बांधणी होऊन नेहमीप्रमाणे उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग आणि कनिष्ठ वर्ग या तिन्हीत लोकसंख्येची विभागणी झाली, पण हा नवीन उच्च वर्ग पूर्वीच्या उच्च वर्गीयांसारखा नव्हता. तो आपल्या लहरीनुसार कारभार करीत नव्हता. स्वतःचे स्थान अबाधित राहण्यासाठी काय करण्याची गरज होती, हे त्याला अचूक कळत होते. फार पूर्वीपासून समाजाची हीच धारणा होती की, फक्त समूहवादाच्या पायावरच महाजनसत्ता स्थिर व भक्कमपणे उभी राहू शकते. संपत्ती व खास हक्क यावर सामाईक मालकी असेल, तरच त्यांचे रक्षण करणे सहज जमते. या शतकाच्या मध्यास 'खासगी मालमत्ता बरखास्त करा' अशी तथाकथित चळवळ झाली होती. याचा परिणाम काय झाला, तर पूर्वीपेक्षा खूप कमी लोकांत सर्व मालमत्ता एकवटली गेली; पण हे मालक म्हणजे व्यक्तिगत मालकी प्राप्त झालेला समूह नव्हता, तर सार्वत्रिक मालकी प्रस्थापित झालेला एकसंध गट होता. स्वतःच्या काही किरकोळ गोष्टी सोडल्या, तर पक्षाच्या सभासदांची कोणत्याही गोष्टींवर वैयक्तिक मालकी नसे; पण पक्षाची मात्र एकत्रितपणे ओशियानियातील यच्चयावत वस्तुमात्रांवर मालकी असते. कारण पक्ष प्रत्येक वस्तूवर नियंत्रण ठेवी व तिची विल्हेवाट कशी लावायची ते ठरवी. क्रांतीनंतरच्या काही वर्षांतच पक्षाच्या हातात असे जबरदस्त अधिकार जवळजवळ बिनविरोध आले, कारण क्रांतीनंतरची संबंध प्रक्रियाच सामुदायिकीकरणाच्या हेतूने केलेली एक कृती होती. भांडवलशाही वर्गाची मालकी उडवून लावायची असेल, तर त्या जागी समाजवाद येणारच, असे कायमच गृहीत धरले गेले होते. त्यामुळे भांडवलशाही वर्गाची मालकी निर्विवादपणे हिरावून घेण्यात आली. कारखाने, खाणी, जमीन, घरे, वाहतूक, वगैरे सर्व गोष्टी त्यांच्याकडून काढून घेण्यात आल्या. या गोष्टींवर कोणा एकाची मालकी नसल्याने साहजिकच त्या सार्वजनिक मालकीच्या होणार, हे उघड होते. सुरुवातीच्या काळात ज्या समाजवादी चळवळी झाल्या, त्यातूनच इंग्लंडाकडील तत्त्वे जन्माला आली. 'इंग्लंड' हे नावसुद्धा (इंग्लिश सोशॅलिझम) सोशॅलिझमवरून घेतले होते. इंग्लंडाकडूनही 'भांडवलशाहीची मालकी नष्ट करणे' हे तत्त्व एक प्रमुख कार्यक्रम म्हणून अंतर्भूत करण्यात आले होते. अशी मालकी नष्ट झाल्यावर शेवटी त्याचा परिणाम असा झाला की, आर्थिक विषमता कायमची पक्की झाली. तशी ती होणार होती, हे आधीच माहिती होते, कारण त्या हेतूनेच हे सारे घडवून आणले गेले होते.

'परंपरागत श्रेणीव्यवस्थेवर आधारित समाजरचना चिरस्थायी कशी होईल?' ही समस्या वाटते त्यापेक्षा अधिक गुंतागुंतीची आहे. राज्यकर्ते गट आपल्या सत्तास्थानावरून खाली गडगडले जाण्याचे फक्त चार मार्ग असतात. एकतर ते कोणाकडून तरी जिंकले जाऊ शकतात किंवा ते एवढे गचाळ व अकार्यक्षम राज्यकारभार करतात की, जनताच शेवटी बंड करून उठते किंवा ते आपल्या हलगर्जीपणामुळे मध्यम वर्गीयांचा एक प्रभावी व असमाधानी गट अस्तित्वात आणतात आणि याचे पर्यवसान सत्ताधाऱ्यांच्या पदच्युतीत होते किंवा चौथा मार्ग म्हणजे खुद्द राज्यकर्त्यांचाच आत्मविश्वास व राज्य करण्याची इच्छा गमावली जाते. राज्यकर्त्यांच्या सत्ताभ्रष्टतेला यातील नुसते एक कारण जबाबदार नसते. तसेच ही चारही कारणे थोड्याफार रीतीने कमी-अधिक स्वरूपात एकाच वेळी अस्तित्वात असतात. जर राज्यकर्त्यांनी या चारही मार्गांचा नीट बंदोबस्त केला, तरच ते आपल्या सत्तास्थानी कायम राहू शकतात. म्हणजे शेवटी सत्तेचे भवितव्य राज्यकर्त्यांच्या मानसिक दृष्टिकोनावरच अवलंबून असते.

तर अशा रीतीने १९५०च्या सुमारास सर्व मालकी हक्क नष्ट झाल्यामुळे प्रत्यक्षातील पहिला धोका नाहीसा झाला. त्यामुळे तिन्ही महासत्ता अजिंक्य बनल्या. आता जर लोकसंख्येच्या आकृतिबंधातच सावकाश सावकाश बदल होत राहिले असते, तरच या महासत्ता जिकल्या जाण्याची शक्यता होती; पण अमर्याद सत्ता असलेल्या सरकारला असे बदल सहज टाळता येत होते. या महाजनसत्तेला दुसराही एक धोका असतो; पण तो फक्त सैद्धान्तिकच असतो; जनतेच्या उठावाचा, पण जनता कधीही स्वतःहून बंड करून उठत नाही. तसेच केवळ दडपले गेल्यामुळेही त्यांच्याकडून क्रांती होत नाही. जोपर्यंत स्वतःच्या परिस्थितीची तुलना करण्यासाठी त्यांच्याकडे अधिक चांगली परिस्थिती नसेल, तोपर्यंत त्यांना 'आपण दडपलो गेलो आहोत' हे समजण्यास खरोखरीच मार्ग नसतो. त्यामुळे भूतकाळात उद्भवणारे तेच तेच आर्थिक आणि बाणीचे प्रश्न तर परिस्थितीनुरूप गैरलागू ठरतातच, परंतु त्या प्रश्नांइतकेच इतर भयावह प्रश्न समोर असूनही त्यांचे कोणतेच राजकीय पडसाद उमटत नाहीत. कारण हा असंतोष व्यक्त होण्यास कोणताच मार्ग खुला ठेवला जात नाही. यंत्राने काम करण्याचे तंत्र विकसित झाल्यावर जादा उत्पादनाची जी समस्या निर्माण होते, तिचे सतत चालू ठेवलेल्या युद्धामुळे निराकरण होते. (प्रकरण तिसरे पाहा). तसेच जनतेचे नीतिधैर्य हव्या असलेल्या पट्टीत उंचावून ठेवण्यासाठी युद्धामुळे नेहमी मदत होते. म्हणून, आपल्या सध्याच्या सत्ताधान्यांच्या दृष्टिकोनातून जे काही खरे धोके आहेत ते फक्त दोनच आहेत - लायक, कमी पगार असलेला, सत्तेची भूक लागलेला अशा नवीन लोकांचा गट पक्षापासून फुटून निघणे हा एक धोका आहे, तर दुसरा धोका पक्षाच्या आतील वर्तुळातील वरिष्ठ वर्गातच संशयखोरपणा व उदारमतवाद यांचा प्रसार होण्यात आहे. म्हणजे ही समस्या शैक्षणिक आहे असे म्हणावयास हवे. पक्षाला मार्गदर्शन करणारा गट आणि लगेच त्याखालील पातळीवरील कार्यकारी अधिकारी असलेल्यांचा मोठा गट या दोघांची जाणीव सतत हव्या त्या साच्यात कशी राहिल, हीच खरी समस्या आहे. बाकी सर्वसामान्यांच्या विवेकावर अप्रत्यक्षरीत्या नकारात्मक प्रभाव पाडता येतो.

ज्याला कोणाला ओशियानियातील समाजरचनेबद्दल माहिती नसेल, त्याला जर ही पार्श्वभूमी सांगितली, तर या समाजरचनेच्या सांगाड्याबद्दल त्याला नक्कीच अंदाज येऊ शकेल. ही समाजरचना एखाद्या पिरॅमिडसारखी आहे. तिच्या उंच टोकावर 'बिग ब्रदर' आहे. त्याच्या हातून कधीही चूक होऊ शकणार नाही. तो सर्वशक्तिमान आहे. प्रत्येक यश, प्रत्येक पराक्रम, प्रत्येक विजय, प्रत्येक वैज्ञानिक शोध, सर्व ज्ञान, सर्व शहाणपण, सर्व चतुरपणा, सर्व व्यवहारज्ञान, सर्व सुख, सर्व गुण हे सर्व त्याच्या प्रत्यक्ष नेतृत्वातून आणि स्फूर्तीतून उगम पावतात. बिग ब्रदरला कोणीही, कधीही पाहिलेले नाही. तो म्हणजे पोस्टर्सवरचा एक चेहरा आहे, प्रकाशवाणीवरचा आवाज आहे. 'तो कधीही मृत्यू पावणार नाही.' असे म्हटले, तर ते सारासार विचार करता कदाचित खरेही असेल. तसेच तो कधी जन्माला आला त्याबद्दल आता बरीच अनिश्चितता आहे. 'बिग ब्रदर' हे पक्षाचे बाह्य रूप आहे. या रूपात पक्ष स्वतःला जगासमोर सादर करतो. प्रेम, भीती आणि आदर या भावना कोठेतरी केंद्रित करण्यासाठी जो एक बिंदू लागतो, तो म्हणजे 'बिग ब्रदर' आहे; कारण भावना एखाद्या संघटनेच्या दिशेने एकवटण्याऐवजी व्यक्तीच्या दिशेने चांगल्या एकवटू शकतात. बिग ब्रदरच्या खाली पक्षाचे आतील वर्तुळ येते. त्यातील सभासदांची संख्या ६० लाख एवढीच मर्यादित आहे; म्हणजे ओशियानियाच्या लोकसंख्येच्या २ टक्क्यांपेक्षाही कमी! याच्याखाली पक्षाचे बाह्य वर्तुळ येते. जर आतील वर्तुळे हा राज्याचा मेंदू म्हटला, तर बाहेरील वर्तुळ हे राज्याचे हात म्हणावयास हवेत. यात येते ती सारी मुकी जनता! या जनतेलाच आपण सवयीने 'मजूर वर्ग' म्हणत आलेलो आहोत. संबंध लोकसंख्येत ते ८५ टक्के आहेत. आपण लोकसंख्येचे पूर्वी जे वर्गीकरण केले त्यानुसार 'मजूर वर्ग' म्हणजे 'कनिष्ठ वर्ग' आहे. विषुववृत्तीय प्रदेशातील जी गुलाम जनता सारखी एका महासत्तेकडून दुसऱ्या महासत्तेकडे जिंकली जात असते, ती येथे धरली नाही, कारण ओशियानियातील समाजरचनेचा तो कायम स्वरूपी भाग नाही.

तत्त्वतः या तिन्ही गटांचे सभासदत्व वंशपरंपरेने मिळत नाही. आतील वर्तुळातील पक्षसभासदांचे मूल हे सिद्धान्तानुसार पक्षाच्या आतील वर्तुळात जन्म पावत नसते. या किंवा

बाहेरच्या वर्तुळात मिळणारा प्रवेश हा वयाच्या सोळाव्या वर्षी परीक्षा देऊन मिळवावा लागतो. यासाठी कसलाही वांशिक भेद केला जात नाही की एखाद्या भौगोलिक भागाला प्राधान्य दिले जात नाही. पक्षाच्या वरच्या श्रेणीत कितीतरी ज्यू, निग्रो, दक्षिण अमेरिकेतील शुद्ध रेड इंडियन रक्ताची माणसे सापडतील. प्रशासनासाठी नेहमी त्या भागातीलच माणसे निवडली जातात. ओशियानियाच्या कोणत्याही भागातील रहिवाशाला असे वाटत नाही की, तो एखाद्या दूरच्या राजधानीच्या सत्तेखालील वसाहतीमध्ये आहे. ओशियानियाला राजधानीच नाही आणि फक्त चित्रातच दिसणाऱ्या या महासत्तेच्या प्रमुखाचा ठावठिकाणा कोठे असतो, याचा कोणालाच पत्ता नाही. इंग्लिश ही एक सरमिसळ झालेली, पण ओशियानियातील जास्तीत जास्त लोकांना समजणारी भाषा आहे. न्यूस्पीक ही शासकीय कामकाजासाठी वापरली जाणारी अधिकृत भाषा आहे. याव्यतिरिक्त सत्ताधान्यांमध्ये कोणतीही खास भाषा नसते. त्यांचे आपापसातील संबंध कोणत्याच भाषेवर अवलंबून नाहीत की रक्ताच्या नात्यावरही अवलंबून नाहीत; फक्त एकाच समान तत्त्वप्रणालीला ते सारे चिकटलेले आहेत. आपला समाज काही स्तरांमध्ये विभागला गेला आहे, हे खरेच आहे आणि ही विभागणी कोठेही लवचीक धोरण न ठेवता अत्यंत कठोरपणे झाली आहे, हेही खरेच आहे. वंशपरंपरेने जे भेद पुढे चालविले जात होते, बहुतांशी तेच भेद तसेच पुढे चालवून ही विभागणी झालेली आहे, असे वरवर पाहता वाटते. भांडवलशाहीत आणि औद्योगिक युगाच्या आधीही समाजातील निरनिराळ्या थरांतील लोकांचे एकमेकांच्या थरांत प्रवेश करणे तसे कमीच होते. पक्षाच्या दोन्ही वर्तुळातील सभासदांचा एकमेकांच्या वर्तुळात काही प्रमाणात प्रवेश नक्कीच चालतो; पण आतील वर्तुळातील नैतिक शक्ती कमी झालेल्या सभासदांना बाहेरच्या वर्तुळात ढकलले जाणे व बाहेरच्या वर्तुळातील महत्त्वाकांक्षी सभासदांना विशेषाधिकार देऊन त्यांना अधिकाधिक निरुपद्रवी बनविणे, अशा प्रकारे ही देवाण-घेवाण चालते. मग कसलाच धोका उरत नाही. मजूर वर्गापैकी कोणालाही प्रत्यक्षात परीक्षा देऊनसुद्धा पक्षात प्रवेश दिला जात नाही. त्यांच्यातील जे खरोखरीच बुद्धिमान व हुशार असतात व जे पुढे असंतोषाचे जनक ठरतील असे वाटते, त्यांची नुसती नोंद घेऊन थॉट पोलीस त्यांना संपवून टाकतात; परंतु अशा गोष्टी कधीतरीच होत असतात आणि यामागे काही तात्त्विक बैठक आहे असे नाही. जुन्या अर्थाप्रमाणे पक्ष हा काही एक 'वर्ग' नाही. त्यांच्याकडील सत्ता त्यांच्यानंतर त्यांच्या मुलाबाळांनाच द्यावी, असे काही धोरण नाही. उद्या जर पक्षाला कळून चुकले की, सर्वोच्च पातळीवरील जागा भरण्यासाठी तेवढी लायक माणसे पक्षात सापडत नाहीत, तर अगदी मजूर वर्गातून माणसे निवडून, त्यांना पक्षात घेऊन योग्य जागांवर त्यांची भरती करण्याची तयारी पक्षाने ठेवलेली आहे. ज्या वेळी पक्षाचा कठीण काळ होता, त्या वेळी 'पक्ष ही काही वंशपरंपरेवर चालणारी संस्था नाही' या तत्त्वामुळे बराच विरोध निष्प्रभ करून टाकण्यास मदत झाली होती. जुन्या काळातील समाजवाद्यांना किंवा साम्यवाद्यांना विशिष्ट वर्गातील (मुख्यत्वेकरून उच्च वर्गातील) लोकांना मिळणाऱ्या हक्कांविरुद्ध लढा देण्याचे शिक्षण मिळालेले होते. हे समाजवादी असे धरून चालत की, जिथे वंशपरंपरा नाही तिथे काहीही कायम स्वरूपी राहू शकत नाही; पण त्यांना हे कधीही कळले नाही की, महाजनसत्ता अविरत चालू राहण्यासाठी जी गरज असते, ती अशा खास हक्काने मिळणाऱ्या भौतिक गोष्टींवर अवलंबून नसते. तसेच, त्यांनी कधी सारासार विचाराने हे ताडले नाही की, घराणेशाहीच्या सत्ता नेहमी काळाच्या संदर्भात अल्पायुषीच असतात, तर वेळप्रसंगानुसार लवचीक धोरण ठेवणारी 'कॅथॉलिक चर्चसारखी' विशिष्ट वर्गाची संघटना मात्र शेकडो किंवा हजारो वर्षे टिकून राहिलेली आहे. महाजनसत्तेच्या राजवटीचे आवश्यक तत्त्व 'बापाकडून मुलाकडे सत्ता येणे' असे नसून 'मृत तत्त्वांनी वर्तमानकाळावर लादलेल्या जगाबद्दलच्या एका विशिष्ट दृष्टिकोनात व एक विशिष्ट जीवनपद्धतीत सातत्य राखणे' असे आहे. जोपर्यंत राज्यकर्त्यांचा गट आपले वारसदार आपणच काळजीपूर्वक निवडत असतो तोपर्यंतच तो 'राज्यकर्ता गट' असतो. आपल्याच वारसदारांचे रक्त पक्षात चिरस्थायी करण्यात पक्षाला अजिबात रस नाही, तर खुद्द पक्षच चिरस्थायी कसा होईल, एवढेच पाहणे पक्षाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. जोपर्यंत परंपरागत श्रेणीव्यवस्थेवर आधारलेली तीच रचना किंवा तीच महाजनसत्ता टिकून आहे, तोपर्यंत या सत्तेचा ताबा कोणाकडे आहे, याला

काडीइतकेही महत्त्व नाही.

आपल्या काळाचे वैशिष्ट्य ठरणारे आपले सर्व प्रकारचे विश्वास, सवयी, अभिरुची, भावना, मानसिक दृष्टिकोन वगैरेंची रचना खरोखरीच अशी करून ठेवली आहे की, त्यामुळे पक्षाबद्दलचे गूढ टिकून राहावे आणि सध्याच्या समाजाची खरी अवस्था काय आहे, हे समजण्यास प्रतिबंध व्हावा. बंडाची प्रत्यक्ष कृती किंवा बंडाच्या दिशेने केलेली कोणतीही प्राथमिक हालचाल सध्याच्या काळात अशक्यच ठरली आहे. मजूर वर्गाकडून तर कसलीच भीती नाही. त्यांच्यात जर फारशी ढवळाढवळ केली नाही, तर ते कष्ट करणे, प्रजोत्पादन करणे व मरून जाणे एवढेच पिढ्यानपिढ्या आणि शतकानुशतके करीत राहतील. त्यांच्यात बंड करून उठण्याची ऊर्मी तर कधी उसळून येणार नाहीच, पण 'आपल्या सध्याच्या जगापेक्षाही अधिक चांगले जग असू शकते' एवढे समजण्याइतकीसुद्धा आकलनशक्ती त्यांच्याजवळ कधीही येणार नाही. ज्या वेळी औद्योगिक प्रगतीच्या रेट्यामुळे त्यांना अधिक शिक्षण द्यावे लागेल त्या वेळीच ते धोकादायक बनू लागतील; पण सध्या लष्करी व व्यापारी स्पर्धेचे महत्त्वच उरलेले नसल्याने अशी औद्योगिक व तांत्रिक प्रगती होणे कठीण आहे व शिक्षणाची लोकप्रियता प्रत्यक्षात घसरूच लागली आहे. अशा लोकसंख्येची कोणतीही मते असली काय अन् नसली काय, त्याकडे नेहमीच थंडपणे बघितले जाते. त्यांना बौद्धिक स्वातंत्र्य बहाल केले आहे, कारण त्यांना फारशी बुद्धिमत्ताच नाही. याच्या उलट, कोणत्याही विषयावरील (मग तो विषय कितीही क्षुल्लक असला तरी) पक्षमतापासून पक्षसभासद किंचित जरी ढळला, तर ते मात्र कधीही सहन केले जात नाही.

प्रत्येक पक्षसभासद जन्मल्यापासून मरेपर्यंत सतत थॉट पोलिसांच्या नजरेखाली असतो. जेव्हा तो एकटा असतो तेव्हा 'आपण खरोखरीच एकटे आहोत' याची त्याला खात्री नसते. तो कोठेही असू दे; झोपला असू दे किंवा जागा असू दे, काम करत असू दे वा विश्रांती घेत असू दे, स्नानगृहात असू दे वा बिछान्यात असू दे; त्याला सूचना न देता त्याची तपासणी केली जात असते. अनेकदा तर त्याची तपासणी होत असल्याचा त्याला पत्ताही नसतो, एवढी ती गुप्तपणे केली जाते. तो जे जे काही करत असतो, ते कधीच पूर्णतः सुटे असत नाही. त्याचे मित्रमंडळींशी असलेले संबंध, त्याच्या विश्रांतीच्या सवयी, त्याची आपल्या पत्नीशी व मुलांशी असलेली वागणूक, एकटा असताना त्याच्या चेहऱ्यावरील भाव, त्याचे झोपेतील बडबडणे, इतकेच काय, पण त्याच्या अंगविक्षेपावरही नजर ठेवून पक्षाच्या हिताच्या दृष्टिकोनातून त्याचे कठोर परीक्षण केले जाते. नुसती एखादी क्षुल्लक चूकच नाही; तर स्वभावात आलेला एखादा तऱ्हेवाईकपणा (मग तो कितीका लहान असेना), सवयीत झालेले बदल, कमकुवत मनाला येणारी अस्वस्थता व त्यातून होणारी एखादी हालचाल असे त्याच्या अंतर्मनातील झगडा प्रकट करणारे जे जे लक्षण असेल, ते निश्चितपणे टिपले जाते. कोणत्याही बाबतीत त्याला निवडीचे स्वातंत्र्य दिले जात नाही. असे असूनही त्याच्या वागण्याच्या बाबतीत, त्याने करावयाच्या कृतींच्या बाबतीत कोणताही कायदा नाही किंवा अशी आचारसंहिता स्पष्टपणे ठरवून दिलेली नाही. मुळात ओशियानियात कसलाही कायदा केलेला नाही. मृत्युदंडाची शिक्षा असलेले जे जे आक्षेपाई विचार व कृती सापडतात त्यांच्यावर अधिकृतपणे बंदी घातलेली नाही. अविरत चालणाऱ्या पक्षशुद्धीकरणाच्या मोहिमा, अटकसत्रे, छळ, तुरुंगवास आणि अंतर्धान पावायला लावणे हे सारे घडलेल्या गुन्ह्यांबद्दल भोगावयास लावले जात असले, तरीही त्या शिक्षा गुन्ह्यांसाठी केलेल्या नसतात; तर कदाचित भविष्यकाळात ती व्यक्ती केव्हातरी गुन्हा करण्याचा संभव असल्याने तिच्यातील दुर्गुण काढून टाकण्याचे हे केवळ प्रयत्न असतात! पक्षसभासदाचे नुसते योग्य मत असून चालत नाही, तर त्याच्या अंतर्मनात योग्य त्या प्रेरणा व ऊर्मीही असाव्या लागतात. पक्षसभासदाचे अनेक श्रद्धाविषय व दृष्टिकोन काय असावेत, हे कुठेही स्वच्छ शब्दांत ठरविले गेलेले नाही अन् तसे ते ठरविताच आले नसते. कारण त्यासाठी आधी काय करावे व काय करू नये, काय असावे व काय असू नये यांचा ऊहापोह करावा लागला असता आणि तो करताना इंग्रसांकच्या तत्त्वामध्येच अंतर्भूत असलेल्या उलटसुलट विसंगती पूर्णपणे उघड झाल्या असत्या. जर पक्षसभासद हा स्वाभाविकपणे 'रूढ मतांना मान्यता देणारा असेल' (न्यूस्पीक भाषेत याला 'goodthinker' (गुडथिंकर) असे

म्हणतात), तर सर्व प्रकारच्या परिस्थितीत त्याच्या वागणुकीतून ते सहज दिसून येते. असे वागताना खरे मत म्हणजे काय व खोटे मत म्हणजे काय, योग्य आणि अयोग्य काय असते, कोणत्या भावना बरोबर आणि चूक यावर त्याला विचार करण्याची काहीच गरज नसते. तसेच बालपणात मनावर केलेले हेतुपुरस्सर संस्करण आणि न्यूस्पीक भाषेतील 'Crimestop' (क्राइमस्टॉप), 'Blackwhite' (ब्लॅकव्हाइट) व 'Doublethink' (डबलथिंक) ह्या शब्दांच्या अर्थाभोवती या संस्करणाची केलेली गुंफण यांमुळे त्याला कोणत्याही विषयाच्या मुळाशी जाऊन विचार करता येणेच अशक्य होऊन बसते.

पक्षसभासदाला कोणत्याही खासगी भावना असता कामा नयेत आणि उत्साहापासून तो किंचितही ढळता कामा नये. परकीय शत्रू व स्वकीय देशद्रोही यांचा द्वेष, विजयाचा धुंद आनंद आणि पक्षाची सत्ता व शहाणपण यांपुढे असलेले स्वतःचे क्षुद्रत्व अशा भावनांचा ज्वर त्याला कायम चढलेला असला पाहिजे. त्याच्या उघड्या पडलेल्या व अतृप्त असलेल्या आयुष्यामुळे त्याच्यातील असंतोष योजनापूर्वक बाहेर पडेल, अशी आखणी पक्षाने केलेली आहे. बाहेर पडणारा हा असंतोष 'दोन मिनिटांचे तिरस्कार-प्रदर्शन' अशा कार्यक्रमातून प्रकट होऊन विरून जातो. त्याच्या मनात जर काही संशय किंवा बंडखोर प्रवृत्ती निर्माण होण्याचा संभव आहे, असे पक्षाला वाटले, तर त्याच्या मनाला आधीच शिस्त लावली जाऊन ही शक्यताच नष्ट केली जाते. शिस्त लावण्याची पहिली व अतिशय साधी पायरी लहान मुलांनाही शिकवता येईल एवढी सोपी आहे. न्यूस्पीक भाषेत याला 'Crimestop' (क्राइमस्टॉप) असे म्हणतात. याचा अर्थ, 'कोणत्याही भयंकर धोक्याच्या विचारांच्या सीमारेषेवर अंतःप्रेरणेने क्षणभर थबकण्याची मानसिक शक्ती' असा होतो. तसेच इंग्लंडाच्या तत्त्वांना हानिकारक ठरतील अशा विचारांशी साम्य असलेल्या विचारांचे आकलन न होण्याची शक्ती, तर्कशास्त्रदृष्ट्या चुकीची असलेली इंग्लंडाकमधील तत्त्वे जाणवू न देण्याची शक्ती, इंग्लंडाकविरुद्ध केलेली साधी विधानेही स्वतःला समजू न देण्याची धडपड आणि एखादी विचारमालिका जर चुकीच्या दिशेने जाऊ लागली, तर त्याचा आपोआप कंटाळा येणे वगैरे गोष्टीसुद्धा 'क्राइमस्टॉपच्या' अर्थांमध्ये मोडतात. थोडक्यात, क्राइमस्टॉप म्हणजे 'संरक्षण देणारा बावळटपणा!' पण असा बावळटपणा बाळगूनही भागत नाही. उलट, पक्षाच्या रूढ व मान्य अशा मतप्रवाहात सामील व्हायचे असेल, तर एखादा कसरतपटू ज्याप्रमाणे आपले शरीर हवे तसे वळवून त्यावर नियंत्रण ठेवतो, तसे आपल्याला आपल्या मनातील विचारप्रतिक्रियांवर पूर्णपणे नियंत्रण ठेवता आले पाहिजे. 'बिग ब्रदर हा सर्वशक्तिमान आहे' आणि 'पक्ष कधीही चुकत नाही' या विश्वासावर शेवटी ओशियानियातील समाज उभा राहिलेला आहे; पण प्रत्यक्षात बिग ब्रदर सर्वशक्तिमान नाही की पक्षच नेहमी बरोबर असतो असेही नाही. त्यामुळे ही शक्यता वास्तवात आणण्यासाठी सतत, न कंटाळता, क्षणाक्षणाला, सत्य घटनांना हवे तसे लवचीक स्वरूप देत राहणे आवश्यक ठरते. थोडक्यात, त्यासाठी नेहमी या बोटारची थुंकी त्या बोटार करीत राहिले पाहिजे. येथे त्यासाठी न्यूस्पीकमधील 'Blackwhite' (ब्लॅकव्हाइट) हा शब्द अगदी परवलीच्या शब्दासारखा अचूक बसतो. न्यूस्पीक भाषेतील इतर अनेक शब्दांप्रमाणेच या शब्दालाही दोन परस्परविरोधी अर्थ आहेत. विरोधकांच्या बाबतीत जर हा शब्द वापरला, तर त्याचा अर्थ 'काळ्याला उघड उघड पांढरे म्हणून तसा दावा निर्लज्जपणे करीत राहणे' किंवा 'सरळसाधे सत्य खोडून काढणे' असा होतो. पक्षसभासदाच्या बाबतीत जर हा शब्द वापरला, तर त्याचा अर्थ 'काळे हे पांढरे आहे, असे म्हणावयास निष्ठापूर्वक व मनापासून दिलेली संमती' असा होतो. या ठिकाणी, 'काळे हे पांढरे आहे' असे पक्षाने ठरविलेले आहे नि ते कितीही जरी चूक असले, तरीही पक्षशिस्तीनुसार पक्षसभासद यालाही निष्ठापूर्वक संमती देत असेल, तर त्याचे कौतुक करण्यासाठी ब्लॅकव्हाइट हा शब्द वापरला जातो; पण याचाच अर्थ 'काळे हे पांढरे आहे' असे 'मानण्याची क्षमता' असाही होतो. अन् याच्याही पुढे जाऊन 'काळे हे पांढरे आहे, असेच 'जाणून' घेणे आणि याआधी आपण जे उलटे समजत होतो ते विसरून जाणे.' या गृहीतकात त्याची परिणती होते; आणि यासाठीच भूतकाळ सतत बदलून टाकण्याची गरज असते. ही गरज प्रत्यक्षात निर्माण करण्यास एक विचारपद्धती जबाबदार आहे. ही विचारपद्धती यच्चयावत् गोष्टींचा कब्जा घेते.

न्यूस्पीक भाषेत या विचारपद्धतीला 'Doublethink' (डबलथिंक) असे म्हटले आहे.

भूतकाळात बदल करण्याची गरज दोन कारणांसाठी भासते. त्यातील एक कारण गौण आहे अन् ते केवळ खबरदारीसाठी आहे. ते असे - मजूर वर्गाप्रमाणेच पक्षसभासद सद्यःस्थिती का सहन करतात, तर त्यांच्याही जवळ तुलनेसाठी दुसरी परिस्थिती नाही किंवा कुठलीही 'प्रमाणे' त्यांच्या हाताशी नाहीत म्हणून. तशी ती असू नयेत, यासाठी त्यांना खऱ्या भूतकाळापासून तोडले आहे. तसेच त्यांना परकीयांच्या देशापासूनही तोडले आहे. कारण त्यांचा 'आपण आपल्या पूर्वजांपेक्षा अधिक चांगल्या परिस्थितीत आहोत आणि भौतिक सुखसोयींची पातळीही सतत वाढतेच आहे.' या कल्पनेवर विश्वास बसणे आवश्यक आहे; परंतु भूतकाळाची पुन्हा हवी तशी जुळणी करण्यासाठी याहून अधिक महत्त्वाचे कारण असे आहे की, 'आपण नेहमी बरोबर आहोत' असे पक्षाला दाखवायचे असते. 'पक्ष कधीच चुकत नाही! पक्षाचे नेहमीच बरोबर असते!' या विधानांना कायम संरक्षण देण्यासाठी भूतकाळच पुन्हा पुन्हा हवा तसा जुळवावा लागतो. भूतकाळातील भाषणे, आकडेवारी आणि लिखित व छापील स्वरूपातील माहिती, बातम्या, इत्यादी सर्व नोंदी पुन्हा नव्याने बदलून अशा अद्ययावत करून ठेवायच्या की, पक्षाची सर्व भाकिते कशी अचूक ठरली, हे दाखविता येईल; पण नुसते एवढेच करून भागत नाही, तर त्याचबरोबर 'पक्षाची तत्त्वप्रणाली आणि राजकीय युती प्रथमपासून जशी आहे तशीच अभंग आहे. त्यात कोणालाच कधीही बदल करता येत नसतो.' हे त्यांना दाखवून द्यावयाचे असते. कारण एखादे धोरण बदलणे, याचा अर्थ स्वतःच्या चुकीची किंवा दुर्बलतेची पावती देणे असाही होतो. उदाहरणार्थ, युरेशिया किंवा इस्टेशिया (यांपैकी कोणीही असेल) हा सध्याचा शत्रू असेल, तर याचा अर्थ तो देश पूर्वीपासून आजपर्यंत कायम शत्रू म्हणूनच वागत आलेला आहे, असेच समजावे; अन् जर भूतकाळातील वस्तुस्थिती याच्या उलट सांगत असेल, तर ती वस्तुस्थितीच बदलून टाकावी! अशा रीतीने इतिहास सारखा नव्याने लिहिला जात असतो. मिनिस्ट्री ऑफ लव्हकडून जे दडपशाहीचे व हेरगिरीचे काम चालते, त्याच्याइतकेच मिनिस्ट्री ऑफ ट्रूथकडून रोजच्या रोज बनावट भूतकाळ तयार करण्याचे जे काम चालते, ते राजवटीच्या स्थैर्यासाठी आवश्यक आहे.

'परिवर्तनक्षम भूतकाळ' हा इन्गसॉकचा मूलसिद्धान्त आहे. इन्गसॉकच्या तत्त्वांनुसार भूतकाळ एखाद्या प्रत्यक्ष वस्तूसारखा कोठेही ढळढळीत दिसत नाही. तो नेहमी लिहिलेल्या शब्दांमध्ये आणि माणसांच्या स्मृतीमध्ये सामावलेला असतो. लिहिलेल्या नोंदी, वर्णने इत्यादी पुरावे आणि माणसाच्या स्मृती यात जर तफावत पडली नाही, तर तो भूतकाळ अस्तित्व धारण करतो; अन् जोपर्यंत साऱ्या नोंदी किंवा रेकॉर्ड्सवर पक्षाचेच पूर्ण नियंत्रण आहे आणि तेवढेच नियंत्रण सभासदांच्या मनावरदेखील आहे, तोपर्यंत पक्षाला जसा वाटेल तसाच भूतकाळ पक्ष निर्माण करणार, हे उघड आहे. तसेच हेही उघड आहे की, जरी भूतकाळात बदल करता येतो, तरी कधीही निव्वळ एखाद-दुसऱ्या प्रसंगातच बदल केला नाही. गरज असेल तेव्हा सारा भूतकाळच बदलून त्याला हवा तसा आकार दिला जातो आणि भूतकाळाची ही सुधारित आवृत्तीच पुढे अधिकृत भूतकाळ म्हणून गृहीत धरली जाते. मागील साऱ्या आवृत्त्या कायमच्याच बाद केल्या जातात. नंतर परत जेव्हा गरज पडते, तेव्हा पुन्हा या सुधारित भूतकाळात बदल करून पुन्हा नवीन भूतकाळ तयार केला जातो. असे वारंवार होत असल्याने एखादी घटना वर्षभरात इतक्या वेळा बदलली जाते की, तिचे मूळचे स्वरूप नाहीसे झाल्याने ती पूर्णपणे ओळखू येईनाशी होते. त्यामुळे निर्भेळ सत्य नेहमी पक्षाच्याच ताब्यात राहते. त्यामुळे 'या क्षणी' जे सत्य पक्षाकडे आहे, तेच निर्भेळ ठरणार. कारण याला दुसरा कोठलाच पर्याय नाही. भूतकाळावरील नियंत्रण सर्वात जास्त कशावर अवलंबून असते, तर स्मृतीला दिल्या जाणाऱ्या प्रशिक्षणावर! लिखित स्वरूपातील सर्व नोंदी, माहिती, इतिहास वगैरे रूढ मतांशी सुसंगती ठेवणे, ही तर केवळ एक यांत्रिक कृती झाली, परंतु पक्षाच्या इच्छेनुसार अनुकूल स्वरूप धारण केलेल्या घटना 'आठवणे' हेसुद्धा अत्यंत जरूरीचे असते; अन् जर अधिकृत नोंदींशी सुसंगती साधेल, अशा प्रकारे स्मृतीच्या तीव्रत्वाची रचना करण्याची गरज भासत असेल, तर मग काही 'विसरण्याची' क्रिया होण्याचीसुद्धा गरज असते. असे करण्याच्या युक्तीचे तंत्रही इतर मनोवैज्ञानिक तंत्रांप्रमाणेच शिकून घेता येते. पक्षाच्या बहुसंख्य सभासदांनी हे

तंत्र शिकून घेतलेले आहे. तसेच जे बुद्धिमान आहेत व ज्यांची मतेही रूढ मते आहेत त्या साऱ्यांनी हे तंत्र शिकून घेतलेले आहे. ओल्डस्पीक भाषेत (इंग्लिश भाषेत) याला स्वच्छपणे 'वास्तवता नियंत्रण' असे म्हणतात, तर न्यूस्पीक भाषेत याला 'डबलथिंक' असे म्हणतात. अर्थात डबलथिंक्मध्ये अजून बरेच अर्थ अंतर्भूत आहेत.

'Doublethink' (डबलथिंक) म्हणजे दोन परस्परविरुद्ध अर्थांच्या गोष्टींवर एकाच वेळी विश्वास ठेवून, त्या दोन्ही अर्थांना स्वीकारून मनात स्थान देण्याची क्षमता. आपल्या स्मृतीत कोणत्या दिशेने बदल करायचा, हे पक्षाच्या बुद्धिवंतांना बरोबर कळते. तसा बदल करताना त्यांना हेही कळते की, काहीतरी युक्त्या-प्रयुक्त्या करून आपण बळेबळेच वास्तवता नाकारीत आहोत, परंतु डबलथिंक्च्या तंत्राचा वापर करून 'आपण वास्तवतेचा भंग करीत नाही' असे सहज मानता येत असल्याने त्यांचे त्याच वेळी समाधानही होत असते. हे तंत्र फार फार जाणीवपूर्वक वापरावे लागते, नाहीतर ते हवे तेवढे तपशीलपूर्वक वापरणे जमत नाही. तसेच हे तंत्र वापरत असताना जाणिवेची पातळीही ओलांडली गेली पाहिजे, नाहीतर 'खोटेपणा केला जातो आहे' अशी भावना निर्माण होऊन परिणामी अपराधीपणाची बोंब मनाला सारखी खुपू लागते. 'आपल्या हेतूबद्दल ठाम निश्चय ठेवून त्यासाठी जाणीवपूर्वक भ्रम निर्माण करणे' ही डबलथिंक्च्या तंत्रानुसार केलेली प्रामाणिक कृती असते. पक्षाची ही आवश्यक कृती म्हणजे इन्गर्सॉकच्या तत्त्वज्ञानाचा गाभाच असतो. ज्या सत्य गोष्टींवर मनापासून विश्वास आहे, अशा गोष्टी मुद्दाम असत्य म्हणून सांगणे; कोणतेही सत्य जर गैरसोयीचे होत असेल, तर ते विसरणे अन् जर परत त्याची गरज भासली, तर परत विस्मृतीतून हे सत्य आणून जरूर तेवढा काळच त्याची आठवण काढीत राहणे; एकीकडे ढळढळीत दिसणारी वस्तुस्थिती नाकारणे व त्याच वेळी मनात ती वस्तुस्थिती मानणे अशा सर्व प्रकारच्या वागण्याची पक्षाला नितान्त गरज असते. 'डबलथिंक' हा शब्द जरी वापरावयाचे ठरविले, तरी त्याचा आधी प्रत्यक्षात सराव करणे भाग असते. उदाहरणार्थ, एखाद्याने हा शब्द वापरल्यामुळे त्याला हे कळते की, आपण वस्तुस्थितीचा विपर्यास करून एक असत्य निर्माण करीत आहोत. मग परत डबलथिंक्ची कृती करून हेही ज्ञान मनातून पुसून काढणे आवश्यक असते; परंतु एका असत्याचा जन्म हेसुद्धा एक सत्यच असल्याने परत डबलथिंक्चा वापर करून हेही सत्य मनातून पुसून काढणे आवश्यक असते. पुन्हा हे एक सत्य पुसून त्याचे असत्य केले असल्याने परत डबलथिंक्चा वापर करणे आवश्यक ठरते. ही साखळी कितीही काळ चालली तरी हरकत नाही. कारण प्रत्येक वेळी साखळीच्या टोकाशी असत्य हे सत्याच्या एक पाऊल पुढे गेलेले असते. अखेर डबलथिंक्च्या साहाय्याने पक्षाला इतिहासाचा प्रवाह थोपविणे शक्य झालेले आहे अन् आपणा साऱ्यांना हेही ठाऊक आहे की, येथून पुढे पक्षाला हे हजारो वर्षे असेच शक्य होत राहणार आहे.

भूतकाळातील सर्व महाजनसत्तांचा जो ऱ्हास झाला, त्याला कारण या महाजनसत्ता पाषाणहृदयी तरी असत, नाहीतर त्यांच्यातील सहिष्णुता तरी वाढत जाई. या सत्ता बावळट, उद्धट व बदलत्या परिस्थितीशी जुळवून न घेणाऱ्या असल्याने तरी उलथल्या जात, नाहीतर त्या भित्र्या व उदार राहून जिथे बळाचा वापर करायचा तिथे सवलती देत बसत राहिल्याने उलथल्या जात. काही का असेना, त्यांचा ऱ्हास होई, हे खरे आहे. मग हा ऱ्हास त्यांनी जाणीवपूर्वक केलेल्या चुकांमुळे झालेला असो, नाहीतर बेसावधपणा किंवा अज्ञानामुळे झालेल्या चुकांमुळे असो! ज्या विचारपद्धतीत वरील दोन्ही प्रकारची परिस्थिती एकाच वेळी अस्तित्वात असू शकते, अशी विचारपद्धती पक्षाने शोधून काढली, हा खरोखरच त्यांचा पराक्रम आहे. याव्यतिरिक्त कोणत्याही इतर बौद्धिक पायावर पक्षाचा डोलारा रचण्यात आलेला नाही. जर एखाद्याला राज्य करायचे असेल व ते तसेच पुढे चालवायचे असेल, तर वेळप्रसंगी वस्तुस्थितीचे भान सोडून देण्याची त्याची तयारी असली पाहिजे. भूतकाळातील चुकांपासून धडे शिकण्याची तयारी आणि 'आपले कधीही चुकत नाही' यावरील विश्वास अशा दोन्ही गोष्टींची जो योग्य प्रकारे सांगड घालतो, तोच व्यवस्थित राज्य करू शकतो. सत्ता अबाधित ठेवण्यामगचे हेच रहस्य असते.

ज्यांनी डबलथिंक्चे तंत्र शोधून काढले, ते त्याचा बारकाईने वापर करतात. आपल्या मनाची फसवणूक करण्याची ही एक उदार पद्धत आहे, हे त्यांना चांगले ठाऊक आहे. आपल्या समाजात

अवतीभवती काय घडते आहे, हे ज्यांना सर्वात चांगले कळते, तेच वस्तुस्थितीपासून दूर गेलेले असतात. सर्वसाधारणपणे असे म्हणता येईल की, जेवढे जास्त समजू लागते तेवढ्या जास्त प्रमाणात सत्यापासून फारकत होते. माणूस जितका जास्त बुद्धिमान तितका तो कमी समंजस असतो. याचे एक उत्तम उदाहरण म्हणून युद्धज्वराचे उदाहरण देता येईल. एखाद्या माणसाची समाजात जेवढी पत वाढत जाते, तेवढा त्याला युद्धज्वराचा उन्माद अधिक चढत जातो. याच्या उलट असते, ज्या वादग्रस्त भूमीवर सतत युद्ध चालू असते तेथील सामान्य प्रजा! या माणसांनी युद्धाबद्दल अत्यंत व्यावहारिक व सुज्ञ भूमिका घेतलेली असते. त्यांच्या मते युद्ध म्हणजे समुद्राच्या भरती-ओहोटीच्या लाटांसारखे सतत आपल्या अंगावर येणारे संकट असते. युद्धात कोणती बाजू जिंकते याच्याशी त्यांना कसलेही कर्तव्य नसते. याबद्दल ते पूर्णपणे निर्विकार असतात. त्यांना एवढेच कळते की, त्यांच्या डोक्यावरचा मालक बदलला, तरी त्यांना तेच काम नवीन मालकासाठी करावे लागणार असते अन् हा नवीन मालक त्यांना जुन्या मालकासारखीच वागणूक देणार असतो. या वादग्रस्त प्रदेशातील मजुरांपेक्षा ओशियानियातील मजूर वर्गाची परिस्थिती किंचित बरी आहे. कारण ह्या वर्गाला युद्धाबद्दल फक्त अधूनमधूनच जाणीव होत असते आणि गरज भासेल तेव्हा या वर्गाला पराणी लावून युद्धासाठी भय व द्वेष यांचा उन्माद आणावा लागतो; पण हे प्रयत्न बाहेरून करावे लागतात. तसे प्रयत्न संपले किंवा केले नाहीत, तर कित्येक वर्षे हा वर्ग युद्धाच्या घडामोडी पूर्णपणे विसरून त्याकडे पाठ फिरवून बसेल. युद्धाबद्दलचा खरा उत्साह शोधायचा असेल, तर तो पक्षाच्या अधिकारी वर्गात सापडतो अन् सर्वात जास्त तो आतील वर्तुळातील अधिकारी वर्गात सापडतो. आज ना उद्या संपूर्ण जगावर आपला पक्ष राज्य करेल, हे ज्यांना अशक्य वाटते, त्यांचाच यावर ठाम विश्वास असतो. ज्ञान आणि अज्ञान, नास्तिकता आणि धार्मिकता, आत्यंतिक निराशावाद व दुर्दम्य आशावाद अशांसारख्या दोन परस्परविरुद्ध गोष्टींची वैशिष्ट्यपूर्ण युती असणे हे ओशियानियातील समाजाचे एक प्रमुख लक्षण आहे. पक्षाच्या तत्त्वज्ञानात विरोधाभास असलेल्या अनेक गोष्टी काहीही कारण नसतानासुद्धा विपुल आहेत. अशा रीतीने साम्यवाद्यांची मूळ चळवळ ज्यासाठी उभी राहिली होती त्यातील प्रत्येक तत्त्व पक्ष धुडकावून लावत आहे आणि त्याची नालस्ती करीत आहे; अन् हे सर्व परत समाजवादाच्या नावाखाली केले जात आहे. गेल्या कित्येक शतकांत कधी सांगितला नाही, असा कष्टकरी जनतेचा तिटकारा करण्याबद्दल पक्ष सांगत आहे. अंगमेहनतीची कामे करणाऱ्या कामगारांनाच एके काळी जो गणवेश असे, त्या गणवेशात आता पक्षसभासद कोंबले गेले आहेत. कुटुंबातील ऐक्याला पक्षाने पद्धतशीरपणे सुरंग लावले आहेत. त्याचबरोबर आपल्या नेत्याला त्यांनी अशा काही नावाने संबोधण्यास सुरुवात केली आहे, ज्यामुळे कौटुंबिक भावना जागृत व्हाव्यात. इतकेच नव्हे, तर जी चार मंत्रालये आपल्यावर सत्ता गाजवित आहेत त्या मंत्रालयांची नावे म्हणजे खऱ्या परिस्थितीच्या बरोबर विरुद्ध निर्लज्जपणे दिलेली नावे आहेत. 'मिनिस्ट्री ऑफ पीस' हे फक्त युद्धासंबंधी कामकाज बघत असते. 'मिनिस्ट्री ऑफ टूथ' हे फक्त खोट्या स्वरूपातील आकडेवारी, माहिती, बातम्या, इतिहास वगैरे निर्माण करीत असते. 'मिनिस्ट्री ऑफ लव्ह' हे माणसांचा छळ करणे, त्यांच्याकडून कबुलीजबाब मिळविणे, त्यांना संपविणे असली कामे करीत असते. अन् 'मिनिस्ट्री ऑफ प्लेन्टी' कोठलाही माल विपुल होऊ न देता त्याची टंचाई कशी होईल हे पाहत असते. हे विरोधाभास म्हणजे काही योगायोग नाहीत किंवा नेहमीच्या ढोंगबाजीसारखा हा प्रकार नाही. ते फक्त डबलथिंकच्या तंत्रानुसार केलेले सराव आहेत. ही विरोधाभासात्मक नावे देऊन त्यांना तुमच्याकडून एक प्रकारे बळेबळे संमती मिळविली जाते अन् अशा प्रकारांमुळेच पक्षाच्या हातात सत्ता कायम राहते. दुसऱ्या कोणत्याही मार्गाने या प्राचीन चक्राचा भेद करता येत नाही. जर मानवातील समता कायमची वजा करावयाची असेल किंवा जर उच्च वर्ग आहे त्या स्थानावरच कायम ठेवायचा असेल, तर माणसाच्या मनाची अवस्था एखाद्या नियंत्रित वेड्यासारखी झाली पाहिजे, अशी प्रमुख अट आहे.

पण इथे आणखी एक प्रश्न असा उद्भवतो, ज्याकडे आपण अद्याप लक्षच दिले नाही. मानवांत समानता का येऊ द्यायची नाही? ती का टाळायची? हा जो काही व्याप अवाढव्य प्रमाणावर चालू आहे, त्या व्यापातील प्रचंड, बिनचूक व योजनाबद्ध प्रयत्नांनी इतिहासाचा प्रवाह

एका विशिष्ट क्षणापाशीच का गोठवून ठेवायचा? यामागील निश्चित हेतू काय आहे?

येथे आपण अगदी रहस्याच्या गाभ्यापर्यंत येऊन पोहोचलो आहोत. आपण पाहिलेच की, पक्षाचे गुह्य, जे पक्षाच्या आतील वर्तुळापेक्षाही महत्त्वाचे आहे, ते पूर्णपणे डबलथिंकच्या तंत्रावर अवलंबून आहे, परंतु ह्याच्यापेक्षाही जी अत्यंत महत्त्वाची प्रेरणा आहे, तिच्याबद्दल आजवर कोणीही कधीही शंका विचारली नाही. सत्ता काबीज करण्यास उद्युक्त करणारी प्रेरणा! सत्तेची भुरळ ज्यामुळे पडते ती मूलप्रवृत्ती! याच प्रेरणेने किंवा मूलप्रवृत्तीने सत्ता हातात आल्यावर डबलथिंक, थॉट पोलीस, सततची युद्धमालिका आणि तत्सम अवडंबराला जन्म दिलेला असतो. यामागच्या प्रेरणेमध्ये....

विन्स्टनला एकदम शांतता जाणवली. एखादा नवीन आवाज ऐकू यायला लागल्यावर तो आवाज जसा एकदम जाणवतो, तशी ती शांतता त्याला जाणवली. गेला बराच वेळ ज्यूलिया स्तब्ध होती, असे त्याच्या लक्षात आले. ती कुशीवर झोपलेली होती. कंबरेपासून वरती तिच्या अंगावर कसलेही वस्त्र नव्हते. एका हाताची उशी करून त्यावर तिने आपला गाल ठेवला होता. तिच्या डोळ्यावर केसांची एक बट रुळत राहिलेली होती. तिची वक्षःस्थळे संथ लयीत व नियमितपणे खालीवर होत होती.

“ज्यूलिया!”

उत्तर आले नाही.

“ज्यूलिया, तू जागी आहेस का?”

काहीही उत्तर आले नाही. तिला झोप लागलेली होती. त्याने पुस्तक मिटवून ते काळजीपूर्वक जमिनीवर ठेवले. दोघांच्या अंगावर एक पांघरूण ओढून घेऊन तो तिच्या शेजारी झोपला.

त्याला वाटले, ‘आपण एवढे वाचले व बऱ्याच गोष्टी आपणाला कळल्या, तरीही यातील अंतिम रहस्य आपणास अजून कळलेच नाही.’ पक्षाचे चमत्कारिक वागणे ‘कसे’ असते हे त्याला कळले होते, पण ते असे ‘का’ होते, हे मात्र त्याला समजले नव्हते. तिसऱ्या प्रकरणाप्रमाणेच पहिल्या प्रकरणानेसुद्धा त्याला फारकाही नवीन माहिती दिली नव्हती. त्याच्याजवळ मुळात जी माहिती होती, तीच फक्त पद्धतशीरपणे त्या पुस्तकात मांडलेली होती; परंतु वाचल्यानंतर त्याला बऱ्याच गोष्टींचा उलगडा पूर्वीपेक्षा जास्त झाला होता नि मुख्य म्हणजे ‘आपण अगदीच काही वेडे नाही’ हे त्याला कळून चुकले होते. फक्त तो अल्पसंख्य वर्गात मोडत होता अन् ‘अल्पसंख्य वर्ग अगदी एका व्यक्तीचा असला, म्हणून ती व्यक्ती वेडी आहे, असा त्याचा अर्थ होत नाही’ असे त्याच्या लक्षात आले होते. ‘जगात सत्य असते व असत्य असते. जरी सारे जग विरुद्ध बाजूला असले, तरी सत्यालाच चिकटून राहिल्याने आपण काही वेडे ठरू शकत नाही.’ अस्तास जाणाऱ्या सूर्याचा एक सोनेरी किरण खिडकीतून तिरपा आत घुसला होता व तो उशीवर पडला होता. त्याने डोळे मिटून घेतले. चेहऱ्यावरील सूर्यप्रकाश व ज्यूलियाच्या मुलायम शरीराचा त्याच्या शरीराशी होणारा स्पर्श यामुळे त्याला एक जबरदस्त आत्मविश्वास वाटू लागला व त्याला पैंग येऊ लागली. तो सुरक्षित होता. सर्वकाही ठीक होते. हळूहळू त्याला झोप लागत गेली. “शहाणपण हे संख्याशास्त्रात बसविता येत नाही.” असे तो पुटपुटला. ‘आपल्या या म्हणण्यातसुद्धा केवढा गंभीर शहाणपणा ओतप्रोत भरलेला आहे!’ असे त्याला झोपता झोपता वाटले.

जेव्हा तो जागा झाला तेव्हा तो खूप वेळ झोपला असावा, असे त्याला वाटत होते, पण त्या जुन्या पद्धतीच्या घड्याळाकडे नजर टाकताच त्याला कळले की, त्या वेळी फक्त २० वाजून ३० मिनिटे झाली होती. थोडा वेळ त्याने एक डुलकी घेतली. खालच्या अंगणातून आता त्या गाण्याचे स्वर खोल अंतःकरणातून उमटल्यासारखे ऐकू येत होते :

It was only an 'opless fancy,
It passed like an Ipril dye,
But a look an' a word an' the dreams they stirred
They 'ave stolen my 'eart awye!"

मनाची पकड घेणाऱ्या त्या गाण्याची लोकप्रियता अजून टिकून होती. कुठेही गेले, तरी अजूनही त्याचे सूर त्याला ऐकू येत असत. 'तिरस्कार गीत' यापुढे फिके पडले होते. त्या गाण्याचा आवाज ऐकून ज्यूलिया जागी झाली. तिने आळोखेपिळोखे दिले व ती बिछान्यातून उठली.

ती म्हणाली, "मला भूक लागली आहे. आपण थोडी जास्त कॉफी करू या. डॅम! हा स्टोव्ह विझला आहे आणि पाणी तर गार झाले आहे." तिने स्टोव्ह उचलून हलवून पाहिला. "यात रॉकेल अजिबात दिसत नाही."

"चारिंग्टनकडून आपल्याला थोडे मिळवता येईल असे वाटते."

"पण हा विचित्रच प्रकार आहे. त्याच्यात रॉकेल पूर्ण भरलेले होते. मी त्याची खात्री करून घेतली होती" ती पुढे म्हणाली, "मला आता कपडे घातले पाहिजेत. मला थंडी वाजतेय असे वाटते."

विन्स्टनही उठला व त्याने अंगावर कपडे चढवले. अंगणातील बाई न थकता तेच गाणे म्हणत होती :

They sye that time 'eals all things,
They sye you can always forget;
But the smiles an' the tears across the years
They twist my 'eart- strings yet."

आपल्या ओव्हरऑलचा पट्टा लावत लावत विन्स्टन खिडकीकडे गेला. सूर्य आता घरापलीकडे खाली गेला असावा, कारण अंगणातील ऊन नाहीसे झालेले होते. जणूकाही मुद्दाम धुऊन काढली असावी, एवढी फरशी ओली झालेली दिसत होती. अनेक धुराड्यांमधून दिसणारे आकाश आता इतके स्वच्छ व फिक्या निळ्या रंगाचे दिसत होते की, तेही नुकतेच धुतलेले असावे, असे वाटत होते. ती बाई न थकता येरझारान्या घालीत काम करीत होती. मध्येच ती थांबत होती, गाणे म्हणत होती, पुन्हा गप्प बसत होती, दुपट्यांना चिमटे लावून ती वाळत घालत होती. एक झाले की दुसरे दुपटे की तिसरे की चौथे असे सारखेच चालू होते. एवढी दुपटी ती कशी वाळत घालत होती, याचे विन्स्टनला आश्चर्य वाटले. ती दुसऱ्यांची धुणी आणून जगत होती का तिला वीस-तीस नातवंडे होती? ज्यूलिया त्याच्या बाजूला येऊन उभी राहिली. खाली उभ्या असलेल्या त्या दणकट स्त्रीबद्दल एक प्रकारचे आकर्षण वाटून ते दोघे टक लावून तिच्याकडे पाहत होते. त्या स्त्रीचे शरीर व तिच्या हालचाली वैशिष्ट्यपूर्ण होत्या. तिचे नितंब एवढे विस्तृत होते की, एखाद्या घोडीची आठवण यावी. आपल्या जाड हातांनी ती जेव्हा दोरीवर दुपटे वाळत घाली, त्या वेळी तिच्या नितंबाचा पृष्ठभाग एकदम उठावदार होऊन जाई. विन्स्टनला एकदम असे वाटले की, त्या स्त्रीमध्येसुद्धा वेगळ्या प्रकारचे सौंदर्य होते. पन्नाशीच्या वयाच्या स्त्रीचे शरीर सारखी मुले होऊन खूपच लठ्ठ किंवा अवाढव्य होते. नंतरही कष्ट करीत राहिल्याने ते टणक बनत जाते आणि एखादे मोठे फळ जर पार आत गाभ्यापर्यंत वाळत गेले, तर

ते जसे सुंदर भासू लागते, तशा प्रकारचे सौंदर्य मग त्या बाईत येते. विन्स्टनला पूर्वी कधीही असले सौंदर्य जाणवलेले नव्हते. 'कदाचित कुणी याला सौंदर्य मानत नसतील; पण मानत नाहीत म्हणून सौंदर्य नाही असे थोडेच आहे?' ग्रॅनार्ईट दगडाच्या खांबासारखी ठणठणीत देहयष्टी, सर्वत्र सपाट असलेले शरीर, रापल्यामुळे करकरीत तांबूस पडलेली कातडी असे तिचे हे शरीर म्हणजे रानटी गुलाबाच्या फळासारखे होते! 'सुंदर, तरुण स्त्रीच्या देहाचा व या देहाचा संबंध फुलाफळासारखा आहे अन् फळ फुलापेक्षा कमी प्रतीचे का मानावयाचे?'

"ती सुंदर आहे!" तो पुटपुटला.

"तिचा पार्श्वभाग एक मीटरएवढा तरी सहज रुंद असेल." ज्यूलिया म्हणाली.

"पण असे असण्यातच त्यांचे सौंदर्य असते." विन्स्टन म्हणाला.

त्याने ज्यूलियाची नाजूक कंबर आपल्या हाताने धरली. त्याच्या हाताच्या विळख्यात ती सहज मावली. त्यांच्या शरीरामधून नवीन जिवाची निर्मिती कधीच होणार नव्हती. ही एक गोष्ट ते करू शकत नव्हते. या गुप्त विषयावर ते एकमेकांना फक्त तोंडानेच सांगू शकत होते व मनानेच संपर्क साधू शकत होते. खाली अंगणात असलेल्या त्या स्त्रीला मन नव्हते. तिला फक्त दणकट हात, एक मृदू हृदय आणि एक सुपीक पोट होते. त्या स्त्रीने किती मुलांना जन्म दिला असेल, याबद्दल तो विचार करीत होता. तिला पंधरा मुले तरी सहज झाली असण्याची शक्यता होती. रानटी गुलाबाच्या फुलांच्या सौंदर्यासारखा तिच्या आयुष्यातील उमलता काळ एखाद्या-दुसऱ्या वर्षापुरताच असावा. नंतर या उमललेल्या फुलाचे एकदम पक्व फळात रूपांतर होत गेले असणार होते. मग दर वर्षी हे फळ वाढत मोठे होत गेले असणार होते. तांबडे होऊन रापत गेले असणार होते. कडक व कठीण बनत गेले असणार होते. अन् आता तिचे आयुष्य म्हणजे कपडे धुणे, ते वाळत घालणे, फरशी पुसणे, कपड्यांना रफू करणे, स्वयंपाक करणे, झाडलोट करणे, घासणे, पुसणे, किरकोळ दुरुस्ती करत राहणे, परत परत सारखे हेच करीत राहणे असे झाले होते. प्रथम मुलांसाठी करणे नि मग नातवंडांसाठी करत राहणे; अन् न दमता सतत तीस वर्षे तेच करत राहणे. तरीही आता शेवटी ती गाणे म्हणत होती! धुराड्यांच्या गर्दीतून दिसणारे व अनंत अंतरावर असलेले ते फिकट निळे आकाश आणि ती अंगणातील स्त्री या दोघांत कुठेतरी साम्य होते, असे विन्स्टनला वाटू लागले. काय ते त्याला नीट कळेना; पण तिच्याबद्दलचा त्याचा गूढ आदरभाव मात्र त्यामुळे वाढत गेला. युरेशिया असो, इस्टेशिया असो किंवा ओशियानिया असो, तेच आकाश सर्वत्र होते. या आकाशाखालील माणसे जगात कुठेही गेली असती, तरी ती सर्वत्र सारखीच होती. लक्षावधी, कोट्यवधी माणसे अशीच सारखी होती, पण त्यांना एकमेकांच्या अस्तित्वाबद्दलचे ज्ञान नव्हते, कारण त्यांच्यामध्ये एक द्वेषाची व असत्याची भिंत उभी केली होती; पण तरीही ही सर्व माणसे जवळजवळ सारखीच होती. विचार कसा करावा, हे त्यांना कोणी शिकविले नव्हते; पण ती आपल्या हृदयात, पोटात व स्नायूंत ताकद साठवून ठेवत होती. ह्या ताकदीनेच एक दिवस सर्व जग उलथवून टाकणे सहज शक्य होते. जर काही आशा असली असती, तर ती आता फक्त मजूर वर्गाकडूनच होती! त्या पुस्तकाचा शेवट विन्स्टनने वाचला नसता, तरी त्याला खात्री होती की, त्यात शेवटी गोल्डस्टीनचा संदेश असाच असणार होता - भविष्यकाळ हा मजूर वर्गाचा आहे, कामकरी जनतेचा आहे. पण जेव्हा त्यांची पाळी येऊन त्यांच्या ताब्यात सत्ता गेली असती तेव्हा त्यांनी कोणते जग निर्माण केले असते? ते नवीन जग विन्स्टन स्मिथसाठी पक्षाच्या आताच्या जगाइतके परके नसले असते काय? नक्कीच! कारण किमान त्या जगात शहाणपणा तरी भरलेला असण्याची शक्यता होती. जिथे समता असते, तिथे शहाणपणा असतो. कधीतरी, आज ना उद्या ताकदीचे रूपांतर सावधपणात झाले असते, जागरूकतेत झाले असते, जाणिवेत झाले असते. खालच्या अंगणात दिसणाऱ्या त्या शूर आकृतीकडे पाहिल्यावर 'कष्ट करणारी जनता अमर आहे' याची त्याला खात्री पटली. 'शेवटी कधीतरी ही जनता जागृत होणार आहे अन् ती वेळ येईपर्यंत (मग ती हजार वर्षांनी का असेना) ही जनता सर्व संकटांवर मात करून जिवंत राहणार आहे. पक्षाजवळ जो जोम नाही, तो जोम यांच्याकडे एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीकडे, एका शरीरातून दुसऱ्या शरीराकडे जातच राहणार आहे. पक्षाला हा जोम मात्र चिरडून टाकता येणार नाही.'

तो म्हणाला, "तुला आठवते का, त्या दिवशी तो थ्रश पक्षी आपल्यासाठी गात होता ते? आपण रानामध्ये असताना त्या पहिल्याच दिवशी?"

ज्यूलिया म्हणाली, "तो आपल्यासाठी गात नव्हता. तो केवळ स्वतःला बरे वाटावे म्हणून गात असावा किंवा तसेही नसेल. तो नुसता गात होता एवढेच."

'पक्षी गाऊ शकतात, मजूर गाऊ शकतात; पण पक्ष मात्र गात नाही. जगात कुठेही जा; लंडनमध्ये,

न्यूयॉर्कमध्ये, आफ्रिकेत, ब्राझीलमध्ये, गूढ असलेल्या व फिरकण्यास बंद असलेल्या त्या आपल्या देशाच्या सीमेपलीकडे असलेल्या देशातसुद्धा, पॅरिस व बर्लिन येथील रस्त्यांवर, अफाट व विस्तृत अशा रशियन मैदानी प्रदेशातील अगणित खेड्यांत, चीन व जपानच्या बाजारात... अक्षरशः कोठेही जा, सर्वत्र हीच कष्ट करणारी जनता उभी आहे. कष्ट उपसल्याने व अनेक मुलांना जन्म दिल्याने जिची शरीरयष्टी दणकट व आडदांड बनलेली आहे, अशी ही अजिंक्य जनता जन्मापासून मरेपर्यंत राबत असली, तरी अजूनही सतत गात आहे. एके दिवशी त्यांच्या विशाल कटीप्रदेशातून परिस्थितीचे गांभीर्य ओळखणारा, भान असणारा, विचक्षक व जाणीव प्राप्त झालेल्या नव्या मनूचा नवा वंश निर्माण होईल! नवी मानवजात जन्म घेईल! आपल्याला मात्र भविष्यकाळ नाही! आपण संपलो! आता भविष्यकाळ तिचा आहे. ही जनता जसे स्वतःचे शरीर जिवंत ठेवीत आलेली आहे, तसेच आपण आपले मन जिवंत ठेवून आपले 'दोन अधिक दोन बरोबर चार' हे गुप्त तत्त्वज्ञान पुढे पाठवत राहिले पाहिजे. म्हणजे आपल्यालाही भविष्यकाळ लाभदायक ठरेल; पण तोपर्यंत आपला जन्म नक्कीच संपलेला असणार.'

"आपण संपलो आहोत!" तो म्हणाला.

"हंSS! आपण संपलो आहोत." एखादा प्रतिध्वनी निघावा, त्याप्रमाणे ज्यूलिया कर्तव्यपूर्ण स्वरात बोलली.

"होय! तुम्ही संपला आहात." मागून एक पोलादी आवाज आला.

स्प्रिंग तुटावी तसे ते दोघे ताडकन एकमेकांपासून दूर झाले. विन्स्टनच्या पोटात एकदम खड्डा पडला. त्याची आतडी बर्फासारखी गार पडली आहेत, असे त्याला वाटू लागले. ज्यूलियाच्या डोळ्यांतील बाहुल्यांभोवती सर्वत्र पांढरा रंग साठलेला त्याला दिसला. तिचा चेहरा पालीसारखा पांढरा फटक पडत गेला. तिच्या दोन्ही गालांवर लावलेले रुज त्यामुळे एवढे उठून दिसू लागले की, त्याखालच्या त्वचेला ते नुसते चिकटविले असावे, असे वाटू लागले.

"तुम्ही संपला आहात!" तो आवाज पुन्हा आला.

"ते त्या चित्रामागे आहे." ज्यूलिया धापा टाकीत कशीबशी बोलली.

"ते त्या चित्रामागे आहे." तो आवाजाने तिची नक्कल करीत पुढे म्हणाला, "जिथे असाल तिथेच थांबा. पुन्हा सांगेपर्यंत कसलीही हालचाल करू नका."

ही सुरुवात झाली. अखेर सुरुवात झाली तर! एकमेकांच्या डोळ्यांत बघण्याखेरीज ते दोघे आता काहीही करू शकत नव्हते. 'जीव वाचविण्यासाठी तेथून पळावे किंवा फार उशीर होण्याच्या आतच त्या घरातून निसटावे.' असे कोठलेही विचार त्यांच्या मनात आले नाहीत. भिंतीतून येणाऱ्या त्या पोलादी आवाजाची आज्ञा धुडकावून लावण्याचा विचारही त्यांना करता येत नव्हता. एखादा खटका फिरवावा तसा खट्टकन एक आवाज आला. पाठोपाठ काच फुटल्याचा आवाज आला. ते चित्र खाली जमिनीवर निखळून पडले. आता त्या चित्रामागचा प्रकाशवाणीचा पडदा उघडा पडलेला दिसत होता.

"आता त्यांना आपण दिसतोय." ज्यूलिया म्हणाली.

"आता आम्हाला तुम्ही दिसता आहात." तो आवाज म्हणाला. "खोलीच्या मध्यभागी येऊन उभे राहा. एकमेकांकडे पाठ करा. हात डोक्यामागे धरा. एकमेकांना स्पर्श करू नका."

त्यांचा एकमेकांना स्पर्श होत नव्हता, पण तरीही ज्यूलिया थरथरत होती, अशी जाणीव विन्स्टनला झाली. कदाचित तोच स्वतः थरथरत होता म्हणून त्याला तसे वाटत होते. त्याचे दात कडकड वाजू लागले. मोठ्या प्रयासाने त्याने ते दाबून धरले, पण त्याचे पाय मात्र नियंत्रण करता येण्यापलीकडे थरथरत होते. खालून बुटांचे पाय आपटल्याचा खाडखाड आवाज येत होता. घरातून, घराबाहेरून सर्व ठिकाणांहून तो येत होता. मागचे अंगण माणसांनी भरून गेले असावे, असे त्याला जाणवत होते. फरशीवरून काहीतरी फरफटत ओढत नेल्याचा आवाज आला. त्या स्त्रीचे गाणे घाव घालून थांबवावे तसे फटकन थांबले. मग बराच वेळ काहीतरी खणखण करत गडगडत जावे, तसा आवाज आला. बहुतेक तो बाथटब अंगणातून उडवून दिला होता. मग रागारागाने कोणीतरी केलेला आरडाओरडा ऐकू आला. त्यावर दुसऱ्या कोणाचातरी आरडाओरडा झाला. या गोंधळाचा शेवट कोणाच्यातरी वेदनेमुळे होणाऱ्या विव्दळण्यात झाला.

"या घराला वेढा घातला आहे." विन्स्टन म्हणाला.

"या घराला वेढा घातला आहे." त्या आवाजाने वेडावून दाखविले.

ज्यूलियाने आपले दात आवळल्याचा आवाज त्याने ऐकला. “मला वाटते, आपण आता एकमेकांचा निरोप घ्यावा.” ती म्हणाली.

“तुम्ही आता एकमेकांचा निरोप घ्यावा.” तो आवाज म्हणाला. त्यानंतर एकदम दुसराच, वेगळा आवाज ऐकू येऊ लागला. हा आवाज बारीक व कमावलेला होता. पूर्वी विन्स्टनने हा आवाज ऐकला होता, असे त्याला वाटू लागले. तो आवाज म्हणत होता, “अन् आमचे काम चालू असले, तरी जाता जाता ऐका:

‘Here comes a candle to light you to bed,
Here comes a chopper to chop off your head!’”

विन्स्टनच्या मागे बिछान्यावर काहीतरी आदळल्याचा आवाज झाला. एका शिडीची टोके खिडकी फोडून आत घुसलेली होती. कोणीतरी खिडकीत चढत होते. जिन्यावर अनेक बुटांचे आवाज धडाधड ऐकू येऊ लागले. काळ्या गणवेशातील, नालाचे बूट घातलेल्या व हातात दंडुके घेतलेल्या दणदणीत माणसांनी ती खोली भरून गेली.

विन्स्टनचे थरथरणे आता थांबले होते. तो पुतळ्यासारखा गोठला होता. त्याला आपले डोळे इकडेतिकडे फिरविणे जड जात होते. ‘स्तब्ध उभे राहणे’ एवढी एकच गोष्ट त्या क्षणी त्याच्यासाठी फार महत्त्वाची ठरलेली होती. ते स्तब्ध राहिले असते, तरच या दणदणीत माणसांना तडाखे हाणण्यासाठी सबब मिळणार नव्हती! विन्स्टनसमोर एक माणूस उभा होता. त्याचा जबडा मुष्टियुद्धविजेत्यासारखा होता. त्याच्या तोंडाच्या जागी नुसती एक फट होती. अंगठा आणि त्याजवळील बोट यांवर हातातील दंडुक्याचा तोल सांभाळत तो विन्स्टनसमोर उभा होता. विन्स्टनची व त्याची नजरानजर झाली. ‘आपण त्याच्यासमोर संपूर्ण विवस्त्र उभे आहोत आणि हात पाठीमागे असल्याने आपल्याला काहीही करता येत नाही’ अशी भावना होऊन विन्स्टनला अगदी असह्य झाले होते. त्या माणसाच्या तोंडाच्या फटीतून जिभेचे एक टोक बाहेर आले व जिथे ओठ असायला हवे होते तिथे ते चाटून परत आत गेले. मग दुसरे काहीतरी फुटल्याचा आवाज ऐकू आला. कोणीतरी तो काचेचा पेपरवेट टेबलावरून उचलून शेकोटीच्या जागेवरील दगडावर आपटून फोडून टाकला होता. आता त्या पेपरवेटचे तुकडे तुकडे झाले होते.

पेपरवेटमधील प्रवाळाचा एक तुकडा उडून सतरंजीवर आला. साखरेच्या पाकापासून केलेले गुलाबी तुकडे जसे केकमध्ये खोचून ठेवलेले असतात, तसा तो पेपरवेटमध्ये होता. आता तो वेगळा होऊन बाहेर पडला होता. विन्स्टनला वाटले, ‘किती लहान आहे हा! हाच तुकडा काचेतून मोठा वाटत होता, पण आता काच फुटल्यावर तो खरा किती लहान आहे, हे उघडकीस आले.’ त्याला मागून एक धप्प आवाज व नंतर लगेच एकदम श्वास आत ओढल्याचा आवाज ऐकू आला. पाठोपाठ त्याच्या टाचेवर मागून एक जबरदस्त आघात झाला. त्यामुळे जवळजवळ त्याचा तोलच गेला. त्यांच्यापैकी कोणीतरी ज्यूलियाच्या ओटीपोटात एक ठोसा मारला होता. सुतार लोक वापरतात तसली घडीची फुटपट्टी मोडावी, तशी ज्यूलिया मोडली. ती जमिनीवर वाकून कोसळण्याच्या बेतात होती. मोठ्या कष्टाने तिची श्वास घेण्याची धडपड चालू होती. विन्स्टनने आपले डोळे एक मिलिमीटरसुद्धा इकडेतिकडे हलविण्याचे धाडस केले नाही; पण त्याच्या दृष्टीच्या टप्प्यात मधूनच तिचा काळानिळा पडत चाललेला व धापा टाकणारा चेहरा येई. आत्यंतिक भीतीच्या व दहशतीच्या दडपणाखाली असल्याने स्वतःच्या शरीरात वेदना पसरत असल्याचा भास त्याला होऊ लागला; परंतु या भयानक वेदनेपेक्षाही कमी पडणारा श्वासोच्छ्वास मूळ पदावर आणण्यासाठी आकान्ताने चाललेली ज्यूलियाची धडपड अधिक महत्त्वाची होती. कारण तिलाही त्याच्यासारख्याच भयंकर व कळवळायला लावणाऱ्या वेदना होत होत्या; पण त्या तिला जाणवत नव्हत्या, कारण यासाठी त्या क्षणी तिचा श्वास परत येणे अत्यंत निकडीचे होते. मग दोन माणसांनी तिचे गुडघे व खांदे धरून तिला वर उचलले आणि एखादे पोते खोलीबाहेर न्यावे तसे तिला बाहेर नेले. विन्स्टनला तिचा चेहरा जाता जाता ओझरता पाहायला मिळाला. उलटा लोंबत असलेला, पांढरा फटक पडलेला, वेदनेने विकृत झालेला, डोळे मिटून घेतलेला, गालावर अजूनही रुज चिकटलेला असा तो चेहरा हेच तिचे शेवटचे दर्शन होते!

तो अगदी स्तब्ध उभा होता. अजून त्याला कोणीही मारले नव्हते. नको असलेले विचार त्याच्या मनात आपोआप सैरभर होऊन उडू लागले. ‘त्यांनी चारिंग्टनला पकडले असेल का?’ याचे त्याला कुतूहल वाटू लागले. ‘त्या अंगणातील बाईचे त्यांनी काय केले? आपल्याला खूप जोराची लघवीला लागली आहे.’ असे त्याला वाटले. ‘पण दोन-तीन तासांपूर्वीच आपण ती केलेली असल्याने आत्ता परत का लागावी?’ याचे त्याला किंचित आश्चर्य वाटले. मॅन्टल पीसवरचे घड्याळ नऊ वाजलेले दाखवीत होते. म्हणजे एकवीस वाजले होते; पण बाहेर अजूनही

चांगलाच उजेड वाटत होता. ऑगस्ट महिन्यात याच वेळी संध्याकाळी उजेड मंद झालेला असे. 'कदाचित वेळेच्या बाबतीत ज्यूलियाची नि आपली गफलत झाली असावी. आपण दोघेही बारा तास जास्त झोपलो असू. त्या जुन्या घड्याळातील तासकाट्याने एक संपूर्ण प्रदक्षिणा पुरी करून दुसऱ्या दिवशीच्या सकाळचे साडेआठ जेव्हा दाखविले तेव्हा आपण जागे झालो असू. आपल्याला मात्र २० वाजून ३० मिनिटे झाली, असे वाटले.' पण आता काय उपयोग होता? त्याने पुढे अधिक विचार केला नाही. त्यात काहीही अर्थ नव्हता.

कोणाचीतरी हलकी पावले बाहेरच्या पॅसेजमध्ये वाजली. खोलीत कोणीतरी आले. तो चारिंग्टन होता. त्या काळ्या गणवेशातील माणसाचे वागणे एकदम सौम्य झाले. चारिंग्टनच्या दिसण्यातही काहीतरी बदल झाला होता. त्याची नजर खाली पडलेल्या काचेच्या पेपरवेटच्या तुकड्यांवर पडली.

“उचल ते तुकडे!” त्याच्या आवाजाला चांगलीच धार होती.

एक माणूस खाली वाकून त्याच्या आज्ञेचे पालन करू लागला. चारिंग्टनच्या बोलण्यातील स्थानिक कॉकनी हेल नाहीसे झालेले होते. काही वेळापूर्वी प्रकाशवाणीमधून विन्स्टन कोणाचा आवाज ऐकत होता, हे त्याने आता लगेच ओळखले. चारिंग्टनच्या अंगात अजूनही ते मखमलीचे जाकीट होते; पण त्याचे पांढरे केस आता पूर्ण काळे झाले होते. तो आता चष्मा वापरत नव्हता. त्याने विन्स्टनकडे एक तीव्र दृष्टीक्षेप फेकला. जणूकाही त्याला फक्त 'हाच तो माणूस' अशी खात्री करून घ्यायची होती. यानंतर त्याने विन्स्टनकडे जास्त लक्षही दिले नाही. आता तो जुना चारिंग्टन राहिला नव्हता. त्याचे शरीर आता ताठ व सरळ झालेले होते. आता ते जरासे मोठेही वाटत होते. त्याच्या चेहऱ्यात फारच थोडे बदल झालेले होते, पण तरीही त्यामुळे त्याचे संपूर्ण रूपांतर झाल्यासारखे वाटत होते. त्याच्या काळ्या भुवया आता कमी केसाळ होत्या, चेहेऱ्यावर सुरकुत्या नव्हत्या. त्याच्या चेहऱ्याच्या रेषां रेषा बदलून गेल्यासारखे वाटत होते. फार काय, त्याचे नाकसुद्धा आता लहान दिसत होते. आता तो एका पस्तीशीच्या वयाच्या माणसाचा सावध व निर्विकार चेहरा दिसत होता. विन्स्टनला वाटले, 'आयुष्यात आपण प्रथमच अगदी खात्रीपूर्वक थॉटपोलीस संघटनेच्या एका सभासदाकडे पाहत आहोत.'

भाग ३

तो कोठे होता, हे त्याला माहीत नव्हते. 'बहुतेक आपण मिनिस्ट्री ऑफ लव्हच्या इमारतीत असू,' असा त्याचा तर्क होता, पण याची खात्री करून घेण्यास कसलाच मार्ग नव्हता. तो एका कोठडीत होता. तेथील छप्पर खूपच उंच होते. कोठेही खिडक्या ठेवलेल्या नव्हत्या. चकाकणाऱ्या पांढऱ्या रंगाच्या चिनी मातीच्या टाइल्स भिंतींना लावलेल्या होत्या. कोठेतरी लपवून ठेवलेल्या दिव्यांच्या थंड प्रकाशाने संबंध जागा उजळून निघालेली होती. कुठूनतरी खर्जातील घुईस असा आवाज येत होता. तिथे पुरविल्या जाणाऱ्या हवेच्या यंत्राशी याचा संबंध असावा, असे त्याने ताडले. कसेबसे बसण्याएवढेच रुंद असलेले एक बाक किंवा फळी सर्व भिंतींना लावून खेळवलेली दिसत होती. फक्त दारापाशी मध्येच ती तुटलेली होती. तसेच दारासमोरही एके ठिकाणी तिचे अखंडत्व भंग झाले होते. कारण त्या ठिकाणी एक कमोड होता. त्यावर बसण्यासाठी लाकडी बैठक नव्हती. प्रत्येक भिंतीवर एक असे प्रकाशवाणीचे चार पडदे होते.

त्याच्या पोटात बारीक दुखत होते. एका बंदिस्त व्हॅनमध्ये लोटून त्याला जेव्हा हलविले होते, तेव्हापासूनच हे दुखणे सुरू झाले होते; पण त्याचबरोबर त्याला भूकही लागलेली होती. आरोग्यास चांगली न ठरणारी व पोटात कुरतडणारी अशी काहीशी ती भूक होती. त्याने खाल्ल्याला चोवीस तास किंवा छत्तीस तास झाले असावेत. त्याला अजूनही कळले नव्हते की, त्याला जेव्हा अटक झाली तेव्हा सकाळ होती का संध्याकाळ होती. आतातर त्याला हे कधी कळणारच नव्हते! अटक झाल्यापासून अद्यापपर्यंत त्याला काहीही खायला दिले नव्हते.

त्या अरुंद बाकावर जेवढे जमेल तेवढ्या शांतपणे व हालचाल न करता तो बसून राहिला होता. आपले हात त्याने गुडघ्यावर ठेवले होते. स्तब्ध कसे बसून राहायचे, हे तो आता चांगले शिकला होता. कारण जर कोणी अनपेक्षित अशी काहीही हालचाल केली, तर प्रकाशवाणीमधून ते लगेच खेकसत; पण आता त्याला अन्नाची गरज तीव्रतेने वाटू लागली होती. त्याच्या पोटातील भूक वाढतच चालली होती. ती त्याला आता हळूहळू व्यापून टाकू लागली होती. आता त्याला फक्त एका पावाच्या तुकड्याची इच्छा होती. बाकी दुसरे काहीही नको होते. त्याच्या ओव्हरऑलच्या खिशात पावाचे काही कडक तुकडे होते, याची त्याला कल्पना होती. कारण अधूनमधून त्याच्या मांडीला आतून काहीतरी टोचून गुदगुल्या झाल्यासारखे वाटत होते. तेव्हा कडक तुकड्यांची संख्या बऱ्यापैकी असावी, असे त्याला वाटले. खिशात काय होते, हे पाहण्याची त्याची उत्सुकता वाढत गेली. शेवटी उत्सुकतेने भीतीवर मात केली आणि त्याने आपला एक हात खिशात घातला.

"स्मिथ!" प्रकाशवाणीच्या पडद्यामधून एक आवाज त्याच्यावर ओरडला, "सिक्स नॉट सेव्हन नाइन स्मिथ डब्ल्यू! इथे खिशात हात घालायचे नसतात."

परत एकमेकांत हात गुंतवून, ते गुडघ्यावर ठेवून तो स्वस्थ बसला. तेथे आणण्यापूर्वी त्याला दुसऱ्या एका ठिकाणी नेण्यात आले होते. बहुतेक गस्तीच्या पोलिसांकडून तात्पुरता लॉकअप म्हणून वापरला जाणारा तो साधा तुरुंग होता. तो किती वेळ त्या तुरुंगात होता, हे त्याला आठवत नव्हते. त्याने तेथे काही तास घालविले असावेत, असा त्याचा अंदाज होता, पण नक्की समजावयास काहीच मार्ग नव्हता. कारण तिथे घड्याळ नव्हते व दिवसाचा प्रकाश तिथे पोहोचत नव्हता. ती एक घाण वास येणारी जागा होती. तिथे सारखा कलकलाट चालू होता. ती जागा त्याच्या आत्ताच्या कोठडीसारखीच होती, पण ती भयानक घाणीने भरलेली होती व कायम दहा-पंधरा लोकांना तिथे कोंबलेले असे. त्यातील बहुतेक जण ठरावीक गुन्हेगार होते; पण त्यांच्यामध्ये काही राजकीय कैदीही ठेवले होते. विन्स्टन त्या ठिकाणी भिंतीला टेकून शांतपणे बसला होता. त्याच्या अंगाला अनेक गुन्हेगारांची घाणेरडी शरीरे वेळोवेळी घासून जात होती, पण मनातील भीती आणि पोटातील वेदना यांनी तो एवढा ग्रासून गेला होता की, त्याच्या अवतीभवती काय चालले होते, याच्यात त्याला अजिबात रस नव्हता; परंतु तरीही त्याला पक्षकैद्यांच्या व इतरांच्या वागण्यातील फरक आश्चर्य वाटण्याइतपत जाणवला होता. पक्षकैदी नेहमी गप्प असत व खूपच भेदरलेले दिसत, तर बाकीचे साधे गुन्हेगार कोणाचीही व कशाचीही पर्वा करत नसत. ते पहारेकऱ्यांना ओरडून शिव्या घालत. जेव्हा त्यांच्याजवळील वस्तू जप्त केल्या जात, तेव्हा ते त्यासाठी निकराने झुंज देत. ते जमिनीवर अचकटविचकट

लिहून ठेवत. आपल्या कपड्यांतून अत्यंत गुप्त जागांतून ते अन्नपदार्थ लपवून आणत. ते पदार्थ ते खात असत. इतकेच काय, जर त्यांचा दंगा शांत करण्यासाठी प्रकाशवाणीमधून कोणी प्रयत्न केला, तर ते बेधडकपणे पडद्यासमोर उभे राहून ओरडत. त्यांच्यातील काही जणांचे पहारेकऱ्यांशी चांगले संबंध असावेत, असे दिसत होते. ते या पहारेकऱ्यांना टोपण नावांनी हाक मारत. त्यांना लाडीगोडी लावून ते दाराच्या भोकातून सिगारेटी मिळवत. पहारेकरीसुद्धा पक्षकैदी सोडले, तर बाकीच्यांशी एक प्रकारच्या संयमानेच वागत. मग कित्येकदा बळाचा वापर करून त्यांना वागवावयाचे असले, तरीही ते कधी टोकाची भूमिका घेत नसत. श्रमछावण्यांबद्दलही खूप बोलले जाई. बहुतेक कैद्यांना तिथे पाठवीत असत; पण या कैद्यांच्या बोलण्यावरून त्याला कळले होते की, जर तेथील खास व्यक्तींशी चांगले संबंध जोडता आले आणि काही युक्त्या वापरून थोडीशी तारेवरची कसरत करता आली, तर मग या छावण्यांत 'सारे काही ठीक' असे. तिथे लाच देणे चाले, वशिलेबाजी चाले, धमक्या देऊन पैसे उकळणे चाले, समलिंगी संभोग चालत, वेश्याव्यवसाय चाले; इतकेच काय, बटाट्यापासून दारू तयार करण्याच्या भट्ट्याही आतमध्ये चोरून चालविल्या जात. तेथील विश्वासाच्या जागा फक्त गुन्हेगारांनाच दिल्या जात. विशेषतः गुंडांच्या टोळीतील दादा लोक आणि खुनी यांनाच शक्यतो त्या जागा दिल्या जात. म्हणजे तिथे एक प्रकारची सरंजामशाही निर्माण झाली होती. तेथील सर्व घाणेरडी कामे मात्र राजकीय कैद्यांना दिली जात.

त्या तात्पुरत्या तुरुंगात सर्व प्रकारच्या कैद्यांची सारखी ये-जा चालली होती. त्यात अमली पदार्थांची ने-आण करणारे होते, चोर होते, लुटारू होते, काळा बाजारवाले होते, दारुडे होते व वेश्या होत्या. काही दारुडे तर एवढा दंगा करत की, बाकीच्या कैद्यांना एकत्र येऊन त्या दारुड्यांचा बंदोबस्त करावा लागे. तिथे एक साठ वर्षांची धिप्पाड व भ्रष्ट स्त्री आली होती. तिची मोठी वक्षःस्थळे लोंबत होती आणि तिच्या पांढऱ्या केसांच्या जाड बटा सुटून त्याही लोंबू लागल्या होत्या. कारण तिला आत आणताना तिने झगडा केला होता. ती ओरडत होती व लाथा झाडत होती. चार पहारेकऱ्यांनी तिचे हात-पाय किंवा चारही कोपरे पकडून तिला आत आणले. ती लाथा मारत होती, म्हणून त्यांनी तिचे बूट पायातून पिरगळून बाहेर काढले व तिला विन्स्टनच्या मांडीवरच ढकलून दिले. विन्स्टनच्या मांडीची हाडे जवळजवळ मोडण्याच्या बेतात आली होती. ती कशीबशी उठून बसली व ते बाहेर जाईपर्यंत त्या चौघांच्या नावाने "फक् यू बास्टर्ड्स!" असे किंचाळू लागली. मग थोड्या वेळाने तिला कळले की, ती सरळ नसलेल्या कोणत्यातरी वस्तूवर बसली होती. ती विन्स्टनच्या गुडघ्यावरून सरकून नीट बाकावर बसली.

मग ती म्हणाली, "बेग पार्डन डिअर! माफ कर हं! मी तुझ्यावर बसले नसते, पण त्या हलकटांनी मला ढकलले बघ! बाईशी कसे वागावे, हे त्यांना कळतच नाही. हो ना?" ती थोडी थांबली. आपल्या छातीवर तिने थोडेसे थोपटले आणि एक ढेकर दिला. ती म्हणाली, "पार्डन मी, मला जरासे ठीक वाटत नाहीये."

मग ती पुढे वाकली आणि जमिनीवर भडाभडा भरपूर ओकली.

"आता बरे वाटतेय." परत मागे वाकत ती म्हणाली. तिने डोळे मिटले व पुढे म्हणाली, "कधीही पोटात पुढे जाऊ देऊ नका, असे मी नेहमी म्हणते. पोटात असतानाच बाहेर काढा."

हळूहळू ती ताळ्यावर येत चालली होती. विन्स्टनकडे पाहण्यासाठी ती परत वळली. तिला त्याच्याबद्दल एकदम ममत्व वाटले असावे. तिने आपला मोठा हात त्याच्या खांद्यावर टाकला आणि त्याला आपल्या जवळ ओढले. तिच्या श्वासातील बीअरचा आणि नुकत्याच केलेल्या ओकारीचा मिश्र वास विन्स्टनच्या तोंडावर सोडला जात होता.

"तुझे नाव काय रे?" ती म्हणाली.

"स्मिथ." विन्स्टन म्हणाला.

"स्मिथ!" ती बाई म्हणाली, "गंमतच आहे! माझेही नाव स्मिथच आहे." पुढे ती जरा गहिवरून म्हणाली, "मी कदाचित तुझी आई असेन!"

विन्स्टनला वाटले की, ती खरोखरची त्याची आई असूही शकली असती. तिचे वय आणि शरीराचा बांधा बरोबर जुळत होता; अन् वीस वर्षे श्रमछावण्यांत काढल्यानंतर माणसे थोडीशी बदलणे साहजिकच होते!

तिच्याखेरीज बाकीचे कोणीही त्याच्याशी बोलले नाही. सर्वसामान्य गुन्हेगार कधी पक्षकैद्यांची दखल घेत नसत. हे एक आश्चर्य होते. ते त्यांना 'द पॉलिट्स' (The polits) असे म्हणत. असे म्हणण्यातही नगण्य लेखून तुच्छता दर्शविण्याचाच प्रकार होता. पक्षकैदी कोणाशीही बोलावयास घाबरत असत. दुसऱ्या पक्षकैद्याशी बोलावयास तर ते सर्वात जास्त घाबरत. विन्स्टनने फक्त एकदाच दोन पक्षकैद्यांना एकमेकांशी बोलताना पाहिले

होते. त्या दोन स्त्रिया होत्या. त्यांना बाकावर एकमेकांशेजारी दाटीवाटीने बसविले गेले होते. त्या वेळी खोलीतील कोलाहलातही त्या एकमेकींशी जे कुजबुजल्या होत्या त्यातील काही शब्दच फक्त त्याला ऐकू आले होते. त्यांच्या बोलण्यातून सारखा '१०१ नंबरची खोली' असा संदर्भ ऐकू येत होता. त्याला मात्र तो कळत नव्हता.

त्याला या उंच छपराच्या खोलीत आणून आता दोन-तीन तास झाले होते. त्याच्या पोटातील ती बारीक वेदना अजूनही नाहीशी झाली नव्हती. कधीकधी त्याला बरे वाटे, तर कधी कधी ती वेदना वाढत गेल्याने खूप त्रास होई. त्याच्या मनातील विचारही त्यानुसार वाढत जात अगार संकोच पावत. जेव्हा त्रास वाढे तेव्हा तो फक्त वेदनेबद्दल आणि अन्नाच्या मागणीबद्दल विचार करी. जेव्हा त्याला पोटात थोडेसे बरे वाटे, तेव्हा भीतीने त्याचे मन सैरभैर होई. कित्येकदा 'आपले पुढे काय होणार' याचे चित्र तो कल्पनेने नजरेसमोर एवढ्या वास्तवपणे आणे की, त्याचे हृदय धडधडू लागे व श्वास वरच्यावरच थांबे. या कल्पनाचित्रात त्याला त्याच्या कोपरांवर होणारे दंडुक्यांचे प्रहार दिसत, नडगीवर बसलेले नालबंद बुटांचे तडाखे जाणवत, तो स्वतःला जमिनीवर लोळताना पाही. लोळत लोळत, आपल्या पडक्या दातांतून ओरडत-भेकत तो त्यांच्याकडे दयेची याचना करे. ज्यूलियाचा विचार क्वचितच त्याच्या मनात आला होता. त्याला आपले मन तिच्यावर स्थिर करता येईना. त्याने तिच्यावर प्रेम केले होते व तो तिचा कधीही विश्वासघात करणार नव्हता; पण हे फक्त गणितातील नियमाप्रमाणे असणारे एक सत्य होते, हेही त्याला ठाऊक होते. तिच्याबद्दलच्या प्रेमाची भावना आता त्याला स्पर्श करेना. तिचे काय होत असेल, याबद्दलही त्याला फारशी खंत वाटेना. तो सतत ओब्रायनबद्दलच विचार करीत होता. तीच त्याची एक मिणमिणती आशा होती. 'आपल्याला अटक झाली आहे, हे ओब्रायनला कळायला हवे; पण तो तर म्हणाला होता की, ब्रदरहूड कधीही आपल्या सभासदांना वाचवायचा प्रयत्न करीत नाही. मग त्या दाढीच्या पात्याबद्दल सांगितले होते त्याचे काय? जर त्यांना शक्य असेल, तर ते चोरून आतमध्ये आपल्याकडे असे पाते पाठवतील. मग सारे उरकायला किती वेळ लागेल? पहारेकऱ्याला कळून तो आत येण्यास कदाचित पाच सेकंद तरी लागणार. तेवढ्यात ते पाते थंडपणे जळजळत, चिरत आत शरीरात शिरत जाईल. ज्या बोटांनी ते आत घुसविले जाईल, ती बोटेही अगदी हाडापर्यंत कापली जातील.' म्हणजे शेवटी शारीरिक यातनांतून सुटका करून घेण्यासाठी गेले, तरी शेवटी परत त्याच्या कृश शरीराकडेच वेदना वळत होती. शरीरातील छोट्या वेदनेपासून मोठ्या वेदनेपर्यंतचा त्याचा हा प्रवास सुरू होणार होता. त्याचे शरीर भीतीने थरथरत आक्रसत चालले होते. जरी संधी मिळाली असती, तरी ते पाते त्याला स्वतःच्या शरीरावर चालवता आले असते, याची त्याला आता खात्री वाटत नव्हती. हातात असलेला प्रत्येक क्षण जगणे नि सरतेशेवटी 'हे सर्व भयानक यातनापर्व आहे' याची खात्री असूनही अजून दहा मिनिटे जाण्याची तयारी ठेवणे, असेच त्याचे आता अगदी स्वाभाविकपणे झालेले होते.

कधीकधी तो कोठडीतील भिंतीवरील चिनी मातीच्या टाइल्स मोजावयाचा प्रयत्न करे; हे अगदीच सोपे होते; पण प्रत्येक वेळी तो मध्येच कुठेतरी चुके. 'आपण कोठे आहोत नि आज कोणता दिवस आहे?' यावर तो अनेकदा विचार करीत बसे. एकदा तर त्याची पक्की खात्री झाली की, त्या क्षणी बाहेर दिवसाचा स्वच्छ प्रकाश पडलेला असणार; पण पुढच्याच क्षणाला रात्रीचा गर्द काळोख असणार याचीही खात्री त्याला वाटू लागली. त्या कोठडीतील दिवे कधीच विझवले जात नव्हते, असे अंतःप्रेरणेनेच त्याच्या लक्षात आले. जिथे कधीही काळोख नव्हता, अशी ही जागा होती. असाच उल्लेख त्याने ओब्रायनजवळ केला होता. त्याला तो चटकन कसा समजला होता, याचा विन्स्टनला आता उलगाडा झाला. 'मिनिस्ट्री ऑफ लव्हच्या' इमारतीला कोठेही खिडक्या नव्हत्या. त्याची कोठडी इमारतीच्या मध्यभागीही असली असती किंवा अगदी कडेच्या भिंतीकडेही असली असती. ती जमिनीखाली दहा मजले असण्याचीही शक्यता होती किंवा जमिनीपासून तीस मजले उंच असण्याचीही शक्यता होती. तो मनानेच अशी हालचाल करून निरनिराळ्या बिंदूवर जाऊन बघू लागला. त्या वेळी त्याच्या शरीराला कसे वाटत होते, यावरून तो उंच हवेत होता का जमिनीखाली खोल गाडला गेला होता, हे तो ठरवू लागला.

बाहेर आता बुटांचे खाडखाड आवाज त्याला तालात ऐकू येऊ लागले होते. कोठडीचे पोलादी दार खणकन आवाज होऊन उघडले गेले. काळ्या गणवेशातील एक तरुण अधिकारी आत आला. त्याच्या पोशाखावरील सर्व कातडी भागांना पॉलिश केले असल्याने ते सर्वत्र चकाकत होते. त्याचा फिकट गोरा व साधासरळ चेहरा मेणाचा मुखवटा असल्याप्रमाणे भासत होता. तो दारातून रुबावात आत आला. बाहेरच्या पहारेकऱ्यांना खूण करून त्याने कैद्याला आत आणण्यास सांगितले. ॲम्पलफोर्थ कवीमहाशय मोठ्या कष्टाने रखडत रखडत आत आले. त्याच्या मागे ते पोलादी दार परत खणकन आवाज करून बंद झाले.

ॲम्पलफोर्थने इकडेतिकडे जरा अनिश्चित स्वरूपाच्या हालचाली केल्या. जणूकाही त्या कोठडीतून बाहेर

पडण्यासाठी दुसरे एखादे दार होते की काय, हे तो बघत होता. मग थोड्या वेळाने तो कोठडीत येरझाऱ्या घालू लागला. विन्स्टनचे अस्तित्व अजून त्याच्या लक्षात आलेले नव्हते.

आपला आळस झटकून विन्स्टन थोडासा उठला. प्रकाशवाणीमधून खेकसले जाण्याचा धोका पत्करूनही त्याला ॲम्पलफोर्थशी बोलणे जरूरीचे वाटत होते. कदाचित ॲम्पलफोर्थकडून दाढीचे पाते पाठविले गेले असण्याचीही शक्यता होती.

“ॲम्पलफोर्थ!” त्याने हाक मारली. प्रकाशवाणीमधून कोणीही खेकसले नाही. ॲम्पलफोर्थ थबकला. तो किंचितसा दचकला. त्याने आपली नजर हळूहळू विन्स्टनवर केंद्रित केली.

तो ओरडून म्हणाला, “ऑ? स्मिथ, यू टू S S!”

“काय घडले तुझ्या हातून?” विन्स्टनने विचारले.

“तुला खरे सांगायचे म्हणजे...” विन्स्टनच्या समोरच्या बाकावर कसेबसे अवघडत बसत तो म्हणाला, “आपण सगळे एकच गुन्हा करतो. हो की नाही?”

“मग, तुझ्या हातून घडला का तो?”

“म्हटले तर घडला.”

“मला एक प्रसंग आठवतो आहे. तो सहजच घडला. अर्थात, ते एक अविचारी कृत्य होते, यात शंकाच नाही. किपलिंगच्या कवितांची एक अंतिम आवृत्ती आम्ही काढत होतो. एका ओळीच्या शेवटी मी ‘गॉड’ शब्द तसाच राहू दिला. त्याला माझा काही इलाज नव्हता!” तो जवळजवळ चिडूनच म्हणाला व विन्स्टनकडे पाहून त्याने आपला चेहरा वर केला. “ती ओळ बदलणे खरोखरच अशक्य होते. कारण ते ‘रॉड’ शब्दावरील शिशुगीत होते. तुला माहिती आहे का की, संबंध भाषेत या शब्दावर फक्त बारा शिशुगीते आहेत म्हणून? मी किती दिवस माझा मेंदू यावर शिणवत होतो, पण असे दुसरे शिशुगीतच नाही, याला मी तरी काय करू?”

नंतर काही मिनिटे ते अवांतर विषयावर बोलत राहिले. मग काहीही कारण नसताना प्रकाशवाणीमधून कोणीतरी त्यांच्यावर खेकसले व त्यांना गप्प बसण्यास भाग पाडले गेले. वेळ जातच होता. वीस मिनिटे, एक तास... किती जात होता, त्याचा अंदाज घेण्यास काहीच मार्ग नव्हता. बाहेर पुन्हा एकदा बुटांचे आवाज होऊ लागले. विन्स्टनची आतडी गोळा झाली. हे बुटाचे आवाज म्हणजे, अगदी लवकरच, कदाचित पाच मिनिटांतच किंवा कदाचित लगेचच त्याची पाळी आली होती, असा अर्थ होत होता.

दार उघडले गेले. निर्विकार चेहऱ्याचा तरुण अधिकारी कोठडीत आला. ॲम्पलफोर्थकडे झटकन बोट दाखवून तो म्हणाला, “१०१ नंबरची खोली.”

ॲम्पलफोर्थ दोन पहारेकऱ्यांमधून अडखळत व मोठ्या कष्टाने निघाला. त्याच्या चेहऱ्यावर अर्धवट क्षोभ दिसत होता; पण तो नीट समजून येत नव्हता.

बराच काळ चालला होता, असे वाटत होते. विन्स्टनच्या पोटातील वेदना नव्याने उफाळून आली. खेळताना एखादा चेंडू पुन्हा पुन्हा ठरावीक खाचांतूनच जावा, तसे त्याचे मन त्याच त्याच विचारांशी खेळत बसू लागले. त्याच्याजवळ फक्त सहाच विचार होते – पोटातील वेदना, पावाचा एक तुकडा, रक्त व किंकाळ्या, ओब्रायन, ज्यूलिया आणि दाढीचे पाते; बस्स! आता परत त्याची आतडी गोळा होऊ लागली, कारण पुन्हा जड बुटांचे आवाज जवळ येऊ लागले होते. जेव्हा दार उघडले गेले तेव्हा बाहेरून घामाच्या वासाचा एक थंड भपकारा आत घुसला. पार्सन आत चालत आला. त्याने एक आखूड खाकी चड्डी आणि स्पोर्ट्स शर्ट घातला होता.

आता या वेळी विन्स्टन स्वतःला विसरून एकदम दचकला व म्हणाला, “तू इथे?”

पार्सनने विन्स्टनकडे एक दृष्टीक्षेप टाकला. त्यामध्ये आश्चर्य नव्हते की कुतूहल नव्हते. फक्त दुःख होते. झटक्यात पावले टाकीत तो येरझाऱ्या घालू लागला. त्याला एका जागी स्थिर राहणे कठीण जात होते, असे दिसत होते. आपले गिड्डे पाय तो प्रत्येक वेळी सरळ करीत होता. कारण ते थरथरत होते. त्याचे डोळे सताड उघडे होते आणि कुठेतरी टक लावून पाहत होते. जणूकाही समोर काहीतरी असावे नि त्याच्याकडे टक न लावणे जमू नये, अशी त्याची दृष्टी वाटत होती.

“तुला इथे का आणले?” विन्स्टनने विचारले.

“विचारगुन्हा!” पार्सन जवळजवळ हुंदके देत म्हणाला. त्याचा गुन्हा त्याला पूर्णपणे मान्य होता नि हा शब्द

स्वतःसाठी वापरावा लागत असल्याने त्याबद्दल त्याला एक प्रकारची भयंकर भीती वाटत होती, असे त्याच्या आवाजावरून जाणवत होते. तो विन्स्टनसमोर येऊन थांबला आणि त्याला कळकळीने सांगू लागला, “ते मला गोळी घालतील, असे नाही ना तुला वाटत? नाही ना ओल्ड चॅप? आपण जर प्रत्यक्षात काहीही केले नसेल, तर कशाला आपल्याला गोळी घालतील? आपण फक्त ‘विचार’ केला; अन् तो काही आपल्या हातात नसतो. हो ना? ते आपल्याला बाजू मांडू देतात, असे मला कळले आहे. मी तरी या बाबतीत त्यांच्यावर विश्वास ठेवतो! त्यांना माझे आजवरचे रेकॉर्ड कळेल. कळेल ना? मी कसा माणूस आहे, हे ‘तुला’ तर चांगलेच ठाऊक आहे ना? मी कधीही वाईट वागलो नाही. अर्थात, मी काही बुद्धिमान नाही; पण प्रत्येक गोष्टीला माझी नेहमी तयारी असते. पक्षासाठी मी जास्तीत जास्त कष्ट केलेले आहेत. हो की नाही? मला फारतर पाच वर्षांची शिक्षा होईल. तुला काय वाटते? कदाचित दहा वर्षांची होईल. माझ्यासारखा माणूस त्यांना श्रमछावण्यांत चांगलाच उपयोगी पडेल. एकदाच मी घसरलो म्हणून ते मला गोळी घालणार नाहीत ना?”

“तू दोषी आहेस का?” विन्स्टनने विचारले.

“अर्थातच! मी दोषी आहेच!” प्रकाशवाणीच्या पडद्याकडे एक लाचार नजर टाकीत पार्सन मोठ्याने म्हणाला. “पक्ष कधी अज्ञानी माणसाला अटक करतो का? तुला काय वाटते?” त्याचा बेडकासारखा दिसणारा चेहरा हळूहळू शांत होत चालला होता. एवढेच नव्हे, तर किंचित ढोंगी भावही त्याच्या चेहऱ्यावर आला होता. एखादे बोधामृत पाजावे अशा थाटात तो म्हणाला, “विचारगुन्हा ही एक भयंकर गोष्ट आहे ओल्ड मॅन! ती फार कावेबाज असते. तुम्हाला पत्ता न लागू देता ती तुमच्यावर कब्जा करते. माझ्यावर कसा कब्जा झाला माहिती आहे तुला? मी झोपलो असताना कब्जा केला गेला! होय, खरेच असे झाले. मी आपला रोजच्या रोज माझी कामे करीत राहिलो होतो. माझाकडून होतील तेवढे प्रयत्न मी केले; पण असला काही वाईट विचार माझ्या मनात भरला असेल, याची मला कल्पना नव्हती. मग मी झोपेत बडबडू लागलो. तुला कल्पना आहे का, त्यांनी माझे झोपेतले कोणते बोलणे ऐकले ते?”

त्याने आपला आवाज खाली आणला. केवळ वैद्यकीय कारणासाठी अश्लील बोलावे लागत असल्यामुळे ज्याप्रमाणे कोणी लहान आवाजात बोलते, तशा आवाजात तो म्हणाला, “अरे, मी चक्क ‘बिग ब्रदर मुर्दाबाद!’ असे बडबडत होतो. होय, खरेच मी म्हणालो! एकदा-दोनदा नाही, तर अनेकदा म्हणालो असेन. ओल्ड मॅन, हे फक्त तुझ्या-माझ्यातच हं! अरे, मी फार वाहवत जाण्याआधीच त्यांनी मला धरले, हे बरेच झाले. मी चौकशीमंडळासमोर जाईन तेव्हा त्यांना मी काय सांगणार आहे माहीत आहे? मी म्हणणार आहे, थॅक यू! फार उशीर होण्याआधीच तुम्ही मला वाचवलेत, याबद्दल आपले मनापासून आभार!”

“पण तुझी चुगली कोणी केली?” विन्स्टनने विचारले.

‘माझ्या धाकट्या मुलीने.’ पार्सन एक प्रकारच्या खिन्न अभिमानाने म्हणाला. “तिने दाराच्या किल्लीच्या भोकातून ऐकले. मी काय बोलत होतो हे ऐकल्यावर तिने दुसऱ्याच दिवशी गस्तीच्या पोलिसांना पळत जाऊन सांगितले. सात वर्षांच्या मानाने ही चांगलीच चलाख आहे अं! माझा काही तिच्याबद्दल आकस नाही. उलट मला तिचा अभिमानच वाटतो. मी तिला किती योग्य संस्कारात वाढविले आहे, हेच यावरून सिद्ध होते. नाही का?”

त्याने काही पावले टाकून थोड्या येरझार्या घातल्या. मग अनेक वेळा त्या कमोडच्या भांड्याकडे दृष्टिक्षेप टाकले आणि अचानक आपल्या चड्डीची बटणे सोडून टाकत तो म्हणाला, “एक्स्क्यूज मी ओल्ड मॅन, काही इलाज नाही. फार वेळ वाट पाहिली आहे.”

त्याने त्या कमोडच्या भांड्यात आपल्या शरीराचा पुढील भाग सोडला. विन्स्टनने आपल्या हातांनी आपला चेहरा झाकून घेतला.

“स्मिथ!” प्रकाशवाणीमधून एक आवाज किंचाळला. “सिक्स नॉट सेव्हन नाइन, स्मिथ डब्ल्यू! तोंडावरचे हात काढ. कोठडीत असे करायला बंदी आहे.”

विन्स्टनने चेहऱ्यावरून हात काढले. मोठा आवाज करीत पार्सन मुक्तपणे त्या कमोडचा उपयोग करत होता. त्या आवाजामुळे विन्स्टनला हेही कळले की, कमोडमध्ये काहीतरी अडकून तुंबले होते. पुढे कित्येक तास त्या कोठडीत भयंकर असह्य अशी दुर्गंधी साठून राहिलेली होती!

पार्सनला घेऊन जाण्यात आले. बरेच कैदी गूढ रीतीने आले आणि गेले. एका स्त्रीला जेव्हा ‘१०१ नंबरची खोली’ असे सांगून नेण्यात आले, तेव्हा विन्स्टनच्या ध्यानात आले की, हे शब्द ऐकताच तिचा चेहरा एकदम

वेगळ्याच रंगाचा झाला व ती थरथरू लागली. कोठडीत आता स्त्री-पुरुष मिळून सहा कैदी होते. सर्व जण अगदी स्तब्ध बसले होते. विन्स्टनच्या समोर एक माणूस बसला होता. त्याला हनुवटी अशी जवळजवळ नव्हतीच. त्याचे दात बाहेरूनही दिसत होते. त्यामुळे त्याचा चेहरा एखाद्या निरुपद्रवी व मोठ्या घुशीसारखा दिसत होता. त्याच्या गालावर बारीक बारीक ठिपके होते. त्याचे लठ्ठ गाल खालच्या बाजूला असे फुगले होते की, त्याने तोंडात नक्की काहीतरी पदार्थ कोंबून तोबरा भरलेला असावा, असे वाटत होते. त्याचे फिकट घारे डोळे प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावरून घाबरत घाबरत फिरत होते अन् जर कोणाशी त्याची नजरानजर झाली, तर तो चटकन आपली दृष्टी दुसरीकडे वळवी.

दार उघडले गेले आणि आणखी एक नवीन कैदी आत आणला गेला. त्या कैद्याचे स्वरूप पाहून विन्स्टन क्षणभर गोठूनच गेला. तो एक सामान्य, गबाळा व क्षुद्र दिसणारा माणूस होता. तो कुठलातरी इंजिनियर किंवा तंत्रज्ञ असावा; पण त्याचा रोडावलेला चेहरा पाहताच कोणीही दचके! तो चेहरा म्हणजे नुसतीच एक कवटी होती. कवटीवर मांस नसल्याने त्याचे तोंड व डोळे प्रमाणाबाहेर मोठे वाटत होते. त्याच्या डोळ्यांत कोणाचीतरी किंवा कशाचीतरी चीड व तिरस्कार ओतप्रोत भरलेले दिसत होते. असे वाटत होते की, संधी मिळाली असती, तर ज्यावर तो चिडून होता त्याला किंवा त्या गोष्टीला त्याने तत्काळ खलास करून टाकले असते!

तो माणूस विन्स्टनपासून थोड्या अंतरावर खाली बसला. विन्स्टनने त्याच्याकडे परत पाहिले नाही; पण तो विदीर्ण व कवटीसारखा चेहरा त्याच्या मनात एवढा ठसला होता की, जणूकाही तो अजूनही समोर येऊन सरळ विन्स्टनच्या डोळ्यांत पाहत होता, असे त्याला वाटत होते. काय झाले असावे, हे त्याला एकदम कळून चुकले. तो माणूस उपासमारीला बळी पडत होता. कोठडीमधील जवळजवळ सर्वांच्या मनातच हा विचार एकाच वेळी येऊन गेला असावा, कारण बाकावर बसलेल्यांमध्ये एक अंधूकशी अस्वस्थता पसरली होती. त्या बिनहनुवटीच्या माणसाचे डोळे आता त्या माणसाच्या कवटीवर भिरभिरू लागले. मध्येच अपराधी भावनेने ते दुसरीकडे वळत व लगेच थोड्या वेळाने कसल्यातरी अनामिक ओढीमुळे ते परत त्या माणसाकडे खेचले जात. आता तो आपल्या जागेवर चुळबुळ करू लागला. शेवटी न राहवून तो उठला व चमत्कारिकपणे लुटलुट चालू लागला. आपल्या ओव्हरऑलच्या खिशात हात खुपसून त्याने काहीतरी शोधले. ओशाळवाणे होत त्याने पावाचा एक कळकट तुकडा बाहेर काढला व कवटीचा चेहरा असलेल्या त्या माणसापुढे तो धरला.

एवढ्यात प्रकाशवाणीमधून रागारागाने प्रचंड आवाजात फाडकन कोणीतरी गरजले. तो बिनहनुवटीचा माणूस तिथल्या तिथेच उडाला. त्या कवटीच्या चेहऱ्याच्या माणसाने चटकन आपले दोन्ही हात पाठीमागे नेले. जणूकाही त्याने ही भेट नाकारली होती, हे त्याला साऱ्या जगाला दाखवून द्यायचे होते.

प्रकाशवाणीमधील तो आवाज गरजत होता, “बमस्टीड! टू सेव्हन वन थ्री बमस्टीड जे! तो पाव खाली टाकून दे!”

बिनहनुवटीच्या माणसाने तो पावाचा तुकडा खाली जमिनीवर सोडून दिला.

तो आवाज पुन्हा म्हणाला, “तू जिथे आहेस तिथेच उभा राहा! दाराकडे तोंड कर! कोणतीही हालचाल करायची नाही!”

त्या बिनहनुवटीच्या माणसाने प्रकाशवाणीमधील सूचना लगेच पाळल्या. त्याचे मोठे व पिशवीसारखे उतरलेले गाल आता अनियंत्रितपणे थरथरू लागले होते. खणकन आवाज करीत दार उघडले गेले. एक तरुण अधिकारी आत शिरला व बाजूला झाला. मग मागून एक बुटका व जाड पहारेकरी उगवला. त्याचे खांदे व हात चांगले जाडजूड, दणकट व पीळदार दिसत होते. त्या बिनहनुवटीच्या माणसापुढे तो पवित्रा घेऊन उभा राहिला. मग त्या अधिकाऱ्याकडून सूचना मिळताच त्या बिनहनुवटीच्या माणसाच्या तोंडावर त्याने एक भयानक आणि जबरदस्त ठोसा मुक्तपणे हाणला. त्या ठोशामागे त्या माणसाने आपल्या शरीराच्या वजनाचा सर्व भार दिला होता. तो तडाखा एवढा जोरदार होता की, तो बिनहनुवटीचा माणूस जागेवरून जवळजवळ उडालाच. तो उडून कमोडपाशी आदळला. क्षणभर तो सुन्न होऊन तसाच पडून राहिला. त्याच्या तोंडातून व नाकातून काळे रक्त वाहू लागले. विव्हळण्याचा एक अत्यंत बारीक आवाज त्याच्या तोंडून बेसावधपणे येत असावा, असे वाटत होते. मग तो कसाबसा पालथा झाला आणि थरथरत हाताच्या पंजावर व गुडघ्यांवर उठू लागला. त्याच्या तोंडातून रक्त व लाळ यांची धार लागलेली होती व त्या धारेतच कवळीचे दोन भाग बाहेर पडलेले दिसत होते.

सर्व कैदी आपापले हात एकमेकांत गुंफून, ते गुडघ्यावर ठेवून स्तब्ध बसले होते. तो बिनहनुवटीचा माणूस

धडपडत उठून परत आपल्या जागेवर जाऊन बसला. त्याच्या चेहऱ्याच्या एका बाजूचा खालचा भाग काळा पडत चालला होता. त्याचे तोंड सुजून त्याचा एक तांबूस-तपकिरी रंगाचा आकारहीन गोळा झाला होता. त्या गोळ्यात मध्यभागी एक काळे भोक होते. त्यातून अधूनमधून त्याच्या ओव्हरऑलच्या छातीवर रक्त ठिबकत होते. त्याचे घारे डोळे अजूनही प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर भिरभिरत होते; पण आता त्यात अपराधीपणाची भावना होती. जणूकाही त्याला दिलेल्या त्रासामुळे बाकीचे त्याला आता किती तुच्छ लेखत होते, हे तो शोधत होता.

दार पुन्हा उघडले गेले. कवटीचा चेहरा असलेल्या माणसाकडे बोट दाखवून पहारेकरी म्हणाला, “१०१ नंबरची खोली.”

विन्स्टनच्या बाकावर बसलेल्यांमधून एकदम श्वास आत ओढल्याचे आवाज ऐकू आले; थोडीशी खळबळ माजल्याचेही जाणवले. त्या माणसाने स्वतःला त्या अधिकाऱ्यासमोर अक्षरशः झोकून दिले. तो गुडघे टेकून बसला व दोन्ही हात जोडून रडत-ओरडत म्हणाला, “कॉम्रेड! ऑफिसर! कृपा करून तुम्ही मला त्या ठिकाणी घेऊन जाऊ नका. मी तुम्हाला सर्वकाही सांगितले नाही का? आता तुम्हाला माझ्याकडून काय पाहिजे? मी काय वाटेल ते कबूल करीन, काय वाटेल ते! तुम्ही नुसते सांगा, मी लगेच ते सरळ म्हणेन. वाटल्यास तुम्ही लिहून काढा. मी त्यावर मुकाट्याने सही करेन. कशावरही सही करेन! पण १०१ नंबरची खोली नको!”

“१०१ नंबरची खोली!” अधिकारी परत म्हणाला.

त्या माणसाचा चेहरा आधीच खूप पांढरा फटक पडला होता. आता त्या रंगात असाकाही बदल झाला की, विन्स्टनचा त्यावर विश्वास बसेना. त्याच्या चेहऱ्यावर निळसर रंगाची छटा स्पष्टपणे उमटली होती. जणूकाही चेहऱ्याकडे जाणारा सर्व रक्तप्रवाह पूर्णपणे थांबला होता.

“तुम्ही मला काहीही करा!” तो ओरडत होता. “तुम्ही मला कित्येक आठवडे उपाशी ठेवीत आलेला आहात. हे सगळे संपवा नि मला मरू द्या. मला गोळी घाला. फाशी द्या. पंचवीस वर्षांची सजा द्या. तुम्हाला दुसऱ्या कोणालातरी माझ्यापासून दूर करायचे आहे काय? तसे असल्यास मला त्याचे नुसते नाव सांगा. कोणीही असला, तरी मला त्याची पर्वा नाही. त्याचे तुम्ही काहीही करा. मला एक बायको व तीन मुले आहेत. माझा सर्वात मोठा मुलगा फक्त सहा वर्षांचा आहे. तुम्ही वाटल्यास सगळ्यांना माझ्यासमोर आणा आणि माझ्या डोळ्यासमोर त्यांचे गळे चिरा. मी काहीही करणार नाही, काहीही बोलणार नाही. मी नुसता उभा राहून ते सारे पाहीन; पण १०१ नंबरची खोली नको!”

“१०१ नंबरची खोली!” अधिकारी म्हणाला.

त्या माणसाने सर्व कैद्यांवरून वेड्यासारखी आपली नजर फिरवली. त्याला आपल्याऐवजी दुसऱ्या कोणाचेतरी नाव सुचवायचे होते. त्याचे डोळे त्या बिनहनुवटीच्या व भग्न चेहऱ्याच्या माणसावर स्थिर झाले. त्याने आपला हडकुळा हात त्याच्या दिशेने हवेत फेकला.

“त्यालाच! तुम्हाला त्यालाच न्यायला हवे. मला नाही!” तो ओरडून म्हणू लागला. “त्याचे थोबाड फोडल्यावर तो काय म्हणत होता, हे तुम्ही ऐकले नाही वाटते? पाहिजे तर मी सांगतो तो काय म्हणत होता. पक्षाच्या विरुद्ध ‘तोच’ आहे, मी नाही.”

पहारेकरी पुढे झाले. त्या माणसाचा आवाज आता अधिकच वाढला, पण आता तो चिरकत होता.

“तुम्ही त्याचे बोलणे ऐकले नाही!” तो पुन्हा पुन्हा सांगू लागला. “प्रकाशवाणीमध्ये काहीतरी बिघाड झालेला असेल. तुम्हाला हवा असलेला माणूस ‘तोच’ आहे. त्याला न्या. मला नको!”

दोन दणकट पहारेकऱ्यांनी त्याला खांद्याला धरून वर उचलले, पण तेवढ्यात तो निसटला व त्याने जमिनीवर धाडकन आपले अंग टाकून दिले. कोठडीतील बाकाचा एक लोखंडी पाय त्याने घट्ट पकडला. त्याच्या तोंडून आता शब्द येत नव्हते, पण एखाद्या जनावराने सारखा हुंकार देत विव्हावे, तसा चमत्कारिक आवाज त्याच्या तोंडातून येत होता. त्या पहारेकऱ्यांनी त्याला ओढून काढण्याची खूप धडपड केली, पण तो जराही सैल होत नव्हता. आश्चर्य वाटावे एवढ्या अचाट ताकदीने तो पाय त्याने घट्ट धरून ठेवला होता. ते जवळजवळ वीस सेकंद तरी त्याला ओढत असावेत. बाकीचे कैदी गुडघ्यांवर हात ठेवून, सरळ नजर ठेवून शांतपणे बसले होते. त्या माणसाचे ते हुंकारल्यासारखे विव्हावणे आता थांबले होते. त्याच्यात दम उरला नसावा. त्याने आता फक्त तो पायच तेवढा पकडून धरला होता. मग अचानक एक वेगळेच ओरडल्याचा आवाज ऐकू आला. एका पहारेकऱ्याने आपल्या बुटाच्या लाथेने त्याच्या हाताची बोटेच मोडून टाकली होती. त्याचे हात सुटले. मग त्याला ओढून त्याच्या पायावर

उभे केले गेले.

“१०१ नंबरची खोली!” अधिकारी म्हणाला.

त्या माणसाला बाहेर नेण्यात आले. तो अडखळत चालत होता. त्याची मान खाली झाली होती. आपल्या मोडक्या हाताला तो दुसऱ्या हाताने चोळत होता. झगडण्याची खुमखुमी आता त्याच्यातून निघून गेली होती.

असाच बराच वेळ निघून गेला. ज्या वेळी त्या कवटीवाल्या माणसाला नेले गेले होते त्या वेळी जर मध्यरात्र असली असती, तर आता सकाळ होती. त्या वेळी जर सकाळ असली असती, तर आता दुपार झालेली होती. आता विन्स्टन तिथे एकटाच होता. कित्येक तास तो एकटाच होता. त्या अरुंद बाकावर बसून बसून त्याला एवढा त्रास होत होता की, तो सारखा उठून चालत होता. प्रकाशवाणीच्या पडद्यामधून कोणी हरकत घेत नव्हते. त्या बिनहनुवटीच्या माणसाने खाली टाकलेला पावाचा तुकडा तिथेच पडून होता. सुरुवातीला त्या पावाकडे न पाहण्यासाठीही त्याला खूप कष्ट पडत होते. आता भुकेची जागा तहानेने घेतली होती. त्याच्या तोंडात एक प्रकारची चिकट व घाणेरडी चव घोळत होती. हवा-पुरवठा यंत्रणेतील सतत हुंकारत राहणारा तो आवाज आणि एकाच तीव्रतेचा तो पांढरा प्रकाश हे एवढे सतत चालू होते की, त्यामुळे त्याला भोवळ आल्यासारखे व डोक्यात पोकळी निर्माण झाल्यासारखे वाटू लागले. त्याची हाडे असह्य दुखत होती. दुखणे असह्य झाले की, तो उठून उभा राहत असे आणि उभे सहिल्यावर जोराची भोवळ आल्याने पुन्हा मटकन खाली बसत असे. जेव्हा त्याच्या शारीरिक संवेदनांवर त्याचे थोडेसे नियंत्रण येई तेव्हा भीतीची भावना लगेच त्याचा ताबा घेई. कधीकधी त्याला ओब्रायनची व दाढीच्या पात्याची आठवण येई; पण लगेच त्यासंबंधातील त्याची आशा विरून जाई. ‘जर आपल्याला अन्न देणार असतील, तर त्या अन्नात गुप्तपणे लपवून पाते पाठविले जाईल’ ही शक्यता त्याला विचार करण्याजोगी वाटत होती. ज्यूलियाचा विचार त्याच्या मनात अंधूकपणे येत होता. तिलाही दुसरीकडे कुठेतरी कदाचित त्याच्यापेक्षाही जास्त त्रास दिला जात असण्याची शक्यता होती. ‘या क्षणाला ती वेदनेमुळे किंचाळत असेल!’ त्याच्या मनात विचार आला, ‘ज्यूलियाला यातून वाचविण्यासाठी तिच्या वेदनांची भर माझ्या वेदनांमध्ये घालता आली व त्या अशा रीतीने दुष्पट झाल्या तर... तर त्याला आपली कितपत तयारी असेल? होय, याला आपली नक्कीच तयारी आहे.’ पण हा केवळ एक बौद्धिक निर्णय होता व तो तसाच घ्यायला हवा होता, म्हणून त्याने तो घेतला होता, हेही त्याला कळत होते. मनातून त्याला तसे फारसे वाटत नव्हते. या जागेत वेदना व वेदनांबद्दलचे आगाऊ विचार याखेरीज त्याला दुसरे काहीही सुचत नव्हते, जाणवत नव्हते. शिवाय, जेव्हा एखाद्याला प्रत्यक्षात वेदना होत असतात, तेव्हा कोणत्याही कारणाने का असेना, पण आपल्या वेदना वाढाव्यात, असे कोणाला वाटणे शक्य असते का?

बाहेर पुन्हा बुटांचा आवाज जवळजवळ येऊ लागला. दार उघडले गेले. ओब्रायनने आत प्रवेश केला.

विन्स्टन उठून उभा राहू लागला. ओब्रायनच्या दर्शनाने त्याला बसलेला धक्का एवढा मोठा होता की, त्याच्या मनातील सारी सावधगिरीची भावना एकदम ओसरून गेली. कित्येक वर्षांत प्रथमच तो प्रकाशवाणीचे अस्तित्व विसरला होता.

“त्यांनी तुम्हालाही ताब्यात घेतले!” तो ओरडलाच.

“त्यांनी फार वर्षांपूर्वीच मला ताब्यात घेतले आहे.” एक मंद स्मित करीत खेदपूर्वक व उपहासाने ओब्रायन म्हणाला. तो बाजूला झाला. त्याच्या मागून एक रुंद छातीचा धिप्पाड पहारेकरी हातात एक लांब, काळा दंडुका घेऊन तिथे आला.

ओब्रायन म्हणाला, “विन्स्टन, हे असे होणार, हे तुला माहिती होते. उगाच स्वतःला फसवू नकोस. तुला हे माहिती आहे. नेहमीच माहिती होते.”

होय, त्याला आता कळले होते की, तो यावर नेहमीच विचार करीत आला होता, पण आता यावर परत विचार करण्यास त्याच्याकडे वेळ नव्हता. पहारेकऱ्याच्या हातातील दंडुक्यावर त्याचे डोळे आता खिळून राहिले होते. ‘तो दंडुका आता आपल्या शरीरावर कोठेही बसेल! डोक्यावर, कानाच्या पाळीवर, दंडावर, कोपरांवर....!’

फट्!

कोपर!! एकदम खचून तो खाली गुडघ्यांवर बसला. भीतीने तो जवळजवळ अर्धमेला झाला होता. फटका बसलेला आपला कोपरा दुसऱ्या हाताने त्याने घट्ट दाबून धरला होता. सर्व जग त्याला एकदम पिवळ्या प्रकाशात न्हाऊन गेल्यासारखे दिसू लागले. केवळ एका फटक्याने एवढ्या तीव्र वेदना होऊ शकतात, हे त्याला पटत नव्हते. खरोखरीच पटत नव्हते! पण तरीही त्या वेदना होत होत्या खऱ्या! त्याच्या डोळ्यांसमोरचा प्रकाश विरत गेला व ते

दोधे जण त्याच्याकडे खाली वाकून बघत होते, असे त्याला दिसले. पहारेकरी त्याच्या तळमळण्याला हसत होता. एका प्रश्नाचे मात्र विन्स्टनला उत्तर मिळाले होते - 'भूतलावरील कोणत्याही कारणासाठी वेदनेत वाढ करायची इच्छा माणसाने कधीही धरू नये. वेदनेबद्दल केवळ एकच इच्छा धरता येते. ती म्हणजे 'ही वेदना चटकन थांबावी!' वेदनेएवढे जगात दुसरे काहीही वाईट असत नाही.' उपयोग नव्हता, तरी आपला दुखावलेला डावा हात त्याने घट्ट पकडला होता. जमिनीवर वळवळत असताना त्याच्या मनात एकच एक विचार सतत येत होता. तो म्हणजे, 'वेदनेपुढे शौर्य चालत नाही, शौर्य चालत नाही!'

‘आ’ पल्या अंगाखाली घडीच्या पलंगासारखे काहीतरी आहे’ असे विन्स्टनला जाणवत होते. पण हा पलंग जमिनीपासून बराच उंच होता. ‘ज्या अर्थी आपल्याला हलता येत नाही, त्या अर्थी आपण याला जखडले गेलो आहोत’ हे त्याच्या ध्यानात आले. नेहमीपेक्षा प्रखर वाटणारा प्रकाश त्याच्या चेहऱ्यावर पडलेला होता. एका बाजूला पांढऱ्या कोटातील एका माणसाने हातात एक मोठी इंजेक्शनची सिरिंज धरलेली होती.

आजूबाजूला काय चालले होते, हे डोळे उघडल्यानंतर बऱ्याच वेळाने त्याला हळूहळू कळत गेले. एखाद्या खोल अशा पाण्यातील जगातून पोहत पोहत तो त्या खोलीत आला होता, असे काहीसे त्याला वाटत होते. वेळकाळाचे कुठलेच भान त्याला राहिले नव्हते, कारण अटक केल्यापासून त्याने काळोख पाहिला नव्हता की दिवसाचा प्रकाश पाहिला नव्हता. शिवाय त्याच्या स्मृतीतील सलगपणा नाहीसा झाला होता. मधल्या काळात कितीतरी वेळा अशा स्मृती येऊन गेल्या होत्या की, त्या वेळी त्याच्या जाणिवेची पातळीच पूर्णपणे मृत झाली होती. झोपेत असतानाही माणसाची स्वतःच्या अस्तित्वाबद्दलची जी एक जागृत जाणीव असते, ती जाणीवही मधील काही काळ नष्ट झाली असावी, असे विन्स्टनला जाणवत होते. मग एक मोठा काळा कालखंड येऊन गेला. त्यानंतर पुन्हा तो जाणिवेच्या पातळीवर आला, पण मधूनमधून येणारे हे काळे कालखंड किती मोठे होते? आठवडे, दिवस का काही सेकंद? त्याला काहीच समजले नव्हते व समजायला मार्गही नव्हता.

कोपरावर बसलेल्या पहिल्या फटक्यापासून त्याचे ते भयानक दुःस्वप्न सुरू झाले होते. नंतर त्याच्या लक्षात आले की, त्याच्यासोबत जे झाले होते, ती तर फक्त पूर्वतपासणी होती! त्या वेळी त्याला नेहमीचेच प्रश्न विचारले गेले होते. प्रत्येक कैद्याला यातून जावेच लागत असे. हेरगिरी, घातपाती कृत्ये आणि तत्सम गुन्ह्यांची एक लांबलचक यादी होती. प्रत्येकाला हे गुन्हे अर्थातच कबूल करावे लागत. हा कबुलीजबाब म्हणजे एक उपचार होता. तरीही केला जाणारा छळ हे एक सत्य होते. त्यालाही कितीतरी वेळा मारहाण केली असणार होती आणि कितीतरी वेळा ही मारहाण चालली असणार होती; पण आता त्याला त्यातील काहीच नीट आठवत नव्हते. मारहाण करण्यास प्रत्येक वेळी त्याच्याभोवती काळ्या गणवेशातील पाच-सहा जण तरी असत. कधीकधी ते ठोसे मारत, कधी कधी दंडुक्यांचे फटके लगावत, कधी कधी लोखंडी कांबीने हाणत, तर कधी कधी ते बुटांनी तुडवीत. अनेक वेळा तो एखाद्या निर्लज्ज जनावरासारखा जमिनीवर गडबडा लोळत असे; इकडेतिकडे कुठेही त्याचे शरीर सारखे वळवळत असे. तो लाथा चुकविण्याचा निष्फळ प्रयत्न करीत असे अन् या चुकविण्याच्या प्रयत्नामुळे तर त्याला आणखी-आणखी लाथा बसत असत. त्या लाथा त्याच्या बरगड्यांवर हाणल्या जात, पोटात बसत, कोपरावर बसत, नडगीवर बसत, जांघेवर बसत, वृषणावर बसत, माकडहाडावर बसत. कितीतरी वेळा अशा होत्या की, तेव्हा त्याचा चहूबाजूने, सतत, न थांबता छळ चाले. त्या वेळी सर्वात दुष्ट, क्रूर, अक्षम्य अशी कोणती गोष्ट होती? ती गोष्ट ‘छळ करणारे’ ही नव्हती, तर त्याला स्वतःला बळेबळे बेशुद्धी आणणे जमत नव्हते, ही ती वाईट गोष्ट होती. कित्येकदा त्याच्या ज्ञानेंद्रियांना पुढील वेदनांची जाणीव एवढी आधी होई की, मार बसायच्या आतच तो दयेसाठी ओरडू लागे. मारण्यासाठी उगारून मागे नेलेला ठोसा नुसता बघताच तो खऱ्या व काल्पनिक गुन्ह्यांची यादीच कबुलीजबाब म्हणून धडाधडा सांगू लागे. तो कबुलीजबाब देऊ लागे त्या वेळी अनेकदा त्याला वेदनेमुळे एवढी धाप लागलेली असे की, त्याच्या तोंडून एक शब्दही बाहेर पडत नसे. मोठ्या मुश्किलीने तो एकेक शब्द तोंडाबाहेर ढकले. काही वेळा तो क्षीणपणे स्वतःशीच तडजोड करण्यास जाई, तेव्हा स्वतःस बजावे, ‘मी कबुलीजबाब देईन, पण आत्ता नाही. वेदना अगदीच असह्य झाल्या तरच सांगेन, पण तोपर्यंत मी शरण जाणार नाही. अजून तीन तडाखे चालतील, अजून दोन आणि मगच मी त्यांना हवे ते कबूल करेन.’

कित्येकदा त्याला एवढी मारहाण करण्यात येई की, शेवटी त्याचा लोळागोळा होऊन जाई. मग कोठडीतील फरशीवर त्याला एखाद्या बटाट्याच्या पोत्यासारखे भिरकावून दिले जाई. परत मूळ पदावर येण्यासाठी काही तास त्याला तिथे पडू दिले जाई. मग परत बाहेर काढून पुन्हा त्याचा छळ केला जाई. कित्येकदा पुन्हा मार खाण्यासाठी प्रकृती सुधारावी लागे. त्यासाठी बराच काळ लागे; पण असले कालखंड त्याला अंधूकपणेच आठवत होते, कारण

अशा वेळी तो बहुतेक झोपेत, गुंगीत किंवा बेशुद्धीमध्ये असे. त्याला एक कोठडी आठवत होती. तिथे एक फळ्यांचा पलंग होता आणि भिंतीला एक टिनचा वॉश-बेसिन होता. त्या ठिकाणी गरम सूप, पाव व कधीकधी कॉफीसुद्धा आणून दिली जात असे. त्याला हेही नक्की आठवत होते की, तिथे एक न्हावी येत असे. तो त्याची दाढी करत असे व त्याच्या डोक्यावरील केस कापत असे. तसेच पांढऱ्या कोटातील माणसे येऊन धंदेवाईक माणसांप्रमाणे निर्विकारपणे त्याच्या हाताची नाडी तपासत, स्नायूंच्या प्रतिक्षिप्त क्रिया तपासण्यासाठी अंगावर निरनिराळ्या ठिकाणी ठोकून पाहत, पापण्या उचलून बुबळे बघत, हाडे कुठेकुठे मोडली आहेत हे पाहण्यासाठी आपली बोटे क्रूरपणे त्याच्या अंगावर सर्वत्र दाबून शोध घेत आणि झोपेसाठी त्याच्या हातात सुया खुपसून इंजेक्शन देत.

हळूहळू मारझोड कमी कमी वेळा होऊ लागली. पुढे पुढे ती मुख्यत्वेकरून एक धमकीच राहिली. जर त्याच्याकडून समाधानकारक उत्तरे मिळाली नाहीत, तर त्याला परत मारहाण करण्यात येईल असे भासविण्यात येऊ लागले. आता त्याला प्रश्न विचारणारी माणसे काळ्या गणवेशातील क्रूर, रानदांडगी माणसे नव्हती, तर ते पक्षाचे बुद्धिवंत होते! ही माणसे गोल-गरगरीत होती. त्यांच्या चष्म्यांच्या काचा चकाकत. एकाची प्रश्नमालिका संपली की दुसरा येऊन प्रश्न विचारू लागे. त्यानंतर तिसरा येत असे. असे सतत चाले. एका दमात सलगपणे कमीत कमी बारा तास तरी अशी प्रश्नोत्तरे चालत. एक जण प्रश्न विचारीत असला की, त्याला प्रश्नांचा थोडासा त्रास होतो आहे की नाही, हे बाकीचे सारखे पाहत राहत; पण त्यांचा भर केवळ प्रश्नांनी होणाऱ्या त्रासावरच नव्हता, तर ते अधूनमधून त्याला थपडा मारत, त्याचे कान पिळत, केस ओढत, त्याला एका पायावर उभे करत, लघवीला जाण्यापासून त्याला रोखत आणि त्याच्या डोळ्यांवर ताण येऊन शेवटी पाणी येईल इतका वेळ त्याच्या चेहऱ्यावर प्रखर प्रकाशझोत पाडत; पण असा छळ करण्यामागचा हेतू असा होता की, त्याची वादविवाद करण्याची व तारतम्य राखण्याची क्षमताच नष्ट व्हावी. त्यांचे खरे शस्त्र प्रश्नांचे होते. ते निर्घृणपणे त्याला सतत तासन् तास प्रश्न विचारीत राहत. त्या प्रश्नांच्या जाळ्यात ते त्याला गुंग करीत, खोटे पाडत, सापळ्यात अडकवीत. त्याने काहीही म्हटले, तरी त्याचा शब्दच्छल करीत आणि त्याचे बोलणे कसे खोटे होते, विचित्र होते, विसंगत होते हे प्रत्येक वेळी सिद्ध करून दाखवीत. या तंत्राचा ते एवढा अतिरेक करीत की, शेवटी तो शरमून हैराण होई व त्याची ज्ञानेंद्रिये थकून जात. तो चक्क रडू लागे. बहुतेक वेळा त्यांनी त्याला ओरडून शिवीगाळ केली होती आणि तो जरा कां कू करू लागल्यावर 'छळ करणाऱ्या पहारेकऱ्यांकडे पुन्हा नेऊ' म्हणून त्याला धमकावले होते; पण कधी कधी ते अचानक आपल्या वागण्यात बदल करीत. त्यांच्या बोलण्यात मार्दव येई. त्याला ते 'कॉम्रेड' म्हणून संबोधू लागत. इन्गसॉक व बिग ब्रदरच्या नावाने आवाहन करीत आणि अजूनही त्याची पक्षावर निष्ठा आहे की नाही आणि पूर्वीसारखी दुष्कृत्ये करणे तो सोडून देणार आहे की नाही, हे अत्यंत करुणामय आवाजात त्याला विचारीत. तासन्तास प्रश्नांचे भडिमार चालल्यानंतर त्याचा मेंदू पार उद्ध्वस्त होऊन जाई. मग त्यांनी केलेल्या ह्या साध्या आवाहनानेसुद्धा त्याच्या डोळ्यांतून घळघळा पाणी येऊ लागे. बुटांच्या लाथा आणि ठोसे यांच्यापेक्षाही प्रश्नकर्त्याच्या टोचून बोलण्याच्या आवाजानेच तो अखेरीस पूर्णपणे कोलमडून जाई.

शेवटी त्यांची मागणी पुरी करणारा तो एक निव्वळ बाहुला झाला होता. त्याचे तोंड म्हणजे हवा तो ध्वनी निर्माण करणारे यंत्र झाले होते. हात म्हणजे त्यांनी पुढे केलेल्या कागदावर सही करणारा एक अवयव झाला होता. आता ते काय विचारत होते याकडे लक्ष न देता त्यांना त्याच्याकडून काय कबूल करून हवे होते, याचाच फक्त तो शोध घेई व त्यासंबंधीच्या प्रश्नांचा मारा होण्याच्या आत तो ते कबूल करून टाके. महत्त्वाच्या पक्षसभासदांचे खून, विद्रोही पत्रकांचे वाटप, सार्वजनिक निधींचा अपहार, लष्करी गुपितांची विक्री, सर्व प्रकारची घातपाती कृत्ये सारे सारे काही त्याने कबूल करून टाकले होते. एवढेच नव्हे, तर फार पूर्वीपासून म्हणजे १९६८ पासून इस्टेशियन सरकारकडून पगार घेऊन तो हेरगिराचे काम करीत आलेला होता, असेही त्याने कबूल केले. धार्मिक मतांवर श्रद्धा असल्याचा, भांडवलशाहीचा पुरस्कर्ता असल्याचा, एवढेच नव्हे, तर विकृत लैंगिक भावनेने तो पछाडला गेला असल्याचा कबुलीजबाबही त्याने लिहून दिला. जरी प्रश्नकर्त्यांना व त्याला पक्के ठाऊक होते की, कॅथरीन जिवंत होती, तरीही त्याने स्वतःच्या बायकोचा खून केल्याचे मान्य केले. गोल्डस्टीनशी त्याचा अनेक वर्षे वैयक्तिक संपर्क असल्याचेही त्याने कबूल केले होते. तो एका भूमिगत संघटनेचा सभासद असून त्याच्या माहितीतील प्रत्येक माणूस या संघटनेचा सभासद होता, असाही एक कबुलीजबाब त्याने लिहून दिला होता. काहीही कबूल करणे व प्रत्येकाचा त्यात उल्लेख करणे हे अधिक सोपे होते अन् तसे पाहिले, तर ते सगळे खरेच नव्हते का? कारण तो पक्षाचा शत्रू होता आणि पक्षाच्या नजरेतून पाहिले, तर विचार आणि कृत्य यात कसलाच भेद नव्हता!

त्याच्या मनात इतर प्रकारच्याही काही स्मृती साचल्या होत्या. काळ्या रंगाने संपूर्णपणे वेढून टाकलेली जी चित्रे

असतात, तशा चित्रांसारखी तुटक स्मृतिचित्रे त्याच्या मनात तरळत होती —

तो एका कोठडीत होता. तिथे काळोखही नव्हता किंवा प्रकाशही नव्हता. कारण त्याला तिथे फक्त दोन डोळेच दिसत होते. जवळच कुठेतरी एखादे यंत्र संध लयीत टकटक करीत होते. ते डोळे हळूहळू अधिकाधिक चकाकू लागले व मोठे मोठे होत गेले. अचानक तो आपल्या आसनावर तरंगू लागून त्या डोळ्यांकडे ओढला गेला आणि त्या डोळ्यांनी त्याला पूर्णपणे गिळंकृत करून टाकले.

त्याला एका खुर्चीवर पट्ट्यांनी जखडून टाकण्यात आले होते. त्याच्यावर प्रकाशाचे प्रखर झोत टाकण्यात आले होते. त्या प्रकाशात त्याला त्याच्या खुर्चीभोवती, आजूबाजूला यंत्राच्या तबकड्या व त्यावरील काटे दिसत होते. ते काटे कोणकोणते आकडे दर्शवीत होते, हे पांढऱ्या कोटातील एक माणूस निरखून बघत होता. बाहेर बुटांचे खाडखाड आवाज ऐकू येत होते. खणकन दार उघडले गेले. यंत्रवत् व निर्विकार चेहरा असलेला एक अधिकारी दोन रक्षकांना घेऊन रुबावात पावले टाकीत आत आला.

“१०१ नंबरची खोली!” तो अधिकारी म्हणाला. त्या पांढऱ्या कोटातील माणसाने वळूनसुद्धा पाहिले नाही. तो आपला समोरच्या तबकड्यावर नजर ठेवून होता.

एका कॉरिडॉरमधून त्याला कशावरतरी घालून नेले जात होते. हा कॉरिडॉर खूप भव्य होता! तो जवळजवळ एक किलोमीटर तरी रुंद असावा. सर्वत्र झगमगता सोनेरी प्रकाश पडला होता. तेथे अनेकांचा खदाखदा हसण्याचा मोठा आवाज येत होता. तो अगदी बेंबीच्या देठापासून ओरडून आपला कबुलीजबाब देत होता. तो आता प्रत्येक गोष्ट कबूल करीत होता. छळ होत असतानाही ज्या गोष्टी कबूल करावयाच्या त्याने कौशल्याने टाळले होते, त्याही तो आता कबूल करून टाकीत होता. त्याच्या संपूर्ण जीवनचरित्राचे निवेदन तो एका सभेत करीत होता. सभेतील श्रोत्यांना त्याचे हे चरित्र आधीच ठाऊक होते. त्याच्याबरोबर दोन रक्षक, काही प्रश्नकर्ते, पांढऱ्या कोटातील काही माणसे, ओब्रायन, ज्यूलिया, चारिंग्टन हे सारे कॉरिडॉरमधून चालले होते आणि हसत हसत ओरडत होते. भविष्यकाळात एक कसलेतरी भयानक संकटाचे ताट त्याच्यासमोर वाढून ठेवलेले होते, ते कशामुळेतरी टाळले गेले होते. आता त्याच्यावर ते संकट कोसळणार नव्हते. सारेकाही ठीक झाले होते. आता कसलीही वेदना उरली नव्हती. त्याचा या क्षणापर्यंतचा सारा जीवनपट उलगडून, तपासून पाहण्यात आला होता. तो समजून घेण्यात आला होता व त्याला क्षमा करण्यात आली होती.

फळीच्या पलंगावरून तो उठू लागला, कारण त्याने ओब्रायनचा आवाज ऐकला होता. तो ओब्रायनचाच आवाज होता की नाही, याबद्दल त्याला नक्की खात्री नव्हती. त्याच्यावर प्रश्नांचा भडिमार चालू असताना त्याला कधी ओब्रायन दिसला नव्हता, पण त्याला असे सारखे वाटत होते की, ओब्रायन त्याच्या अगदी कोपरामागेच होता. ओब्रायनच्याच मार्गदर्शनाखाली ते सारे चालले असले पाहिजे, असा त्याचा कयास होता. त्यानेच छळ करणाऱ्यांना त्याच्यावर सोडले होते नि त्यानेच तो मरू नये म्हणून त्यांना आवरले होते. वेदनेमुळे विन्स्टनने केव्हा किंचाळावे, केव्हा त्याचा छळ तात्पुरता बंद करावा, केव्हा त्याने खावे, केव्हा झोपावे, केव्हा त्याच्या हातात सुई खुपसून औषधे आत सोडावीत हे सर्वकाही ओब्रायन ठरवीत होता, असे विन्स्टनला वाटत होते. कोणते प्रश्न विचारले जावेत, हे त्यानेच ठरविले होते नि त्याची उत्तरेही त्यानेच सुचविली होती. छळ करणारा तोच होता व रक्षण करणाराही तोच होता. त्याची कसून तपासणी करणारा तोच होता व तोच त्याचा मित्रही होता. एकदा केव्हातरी, कोणीतरी त्याच्या कानात कुजबुजले होते. केव्हा ते त्याला आठवत नव्हते. तो झोपेत असताना किंवा औषधाच्या गुंगीत असताना किंवा एखाद्या असाहाय्यतेच्या क्षणी तो निराश झालेला असताना कोणीतरी त्याच्या कानात कुजबुजून सांगत होते – “विन्स्टन, काळजी करू नकोस. तू माझ्या ताब्यात आहेस. गेली सात वर्षे मी तुझ्यावर लक्ष ठेवून आहे. आता तुझ्यात पालट होण्याची वेळ आली आहे. परिवर्तनाचा क्षण जवळ येतो आहे. मी तुला वाचवेन. मी तुला अगदी शंभर टक्के सुधारून टाकेन!” तो ओब्रायनचाच आवाज होता का नाही हे त्याला कळले नव्हते, पण याच आवाजात कोणीतरी त्याच्याशी सात वर्षांपूर्वी स्वप्नात बोलले होते – ‘जिथे काळोख नसेल तिथे आपण भेटू या!’

त्याच्यावरील प्रश्नांचा मारा कधी संपला, हे त्याला आठवेना. त्यानंतर एक काळा कालखंड येऊन गेल्याचे त्याला जाणवत होते. त्यानंतर आता या कोठडीत किंवा खोलीत तो आला होता. त्याच्या सभोवताली ती खोली हळूहळू प्रकट होत चालली होती. तो आपल्या पाठीवर जवळजवळ उताणाच होता. त्याचे शरीर शक्य तिथे सगळीकडे जखडून ठेवले होते. त्याच्या डोक्याची मागची बाजूसुद्धा कशानेतरी पक्की धरून ठेवली होती. ओब्रायन खाली वाकून त्याच्याकडे गंभीरपणे व थोड्याशा दुःखाने पाहत होता. जवळून त्याचा चेहरा निबर व वयाची लक्षणे

दाखविणारा वाटत होता. त्याच्या डोळ्यांखाली फुगवटे आलेले होते. नाकापासून हनुवटीपर्यंत घडीच्या रेषा गेलेल्या होत्या. तो विन्स्टनपेक्षा वयाने मोठा असल्याचे विन्स्टनला जाणवले. एका तबकडीच्या वरती एक छोटा दांडा उभा होता. ओब्रायनने त्यावर आपला हात ठेवला होता. तबकडीवरील वर्तुळ आकड्यांनी भरून गेलेले होते.

“मी सांगितले होते तुला” ओब्रायन म्हणाला, “की, जर आपण परत भेटलोच, तर ते या ठिकाणी असेल. हो ना?”

“होय.” विन्स्टन म्हणाला.

त्याला कसलीही पूर्वसूचना न देता ओब्रायनची बोटे किंचित हलली. तत्क्षणी वेदनेची एक लाट त्याच्या शरीरात शिरून सर्वत्र पसरली. ही वेदना भयानक व विचित्र होती, कारण प्रत्यक्षात त्याला काहीच घडताना दिसत नव्हते अन् तरीही ठार मारण्याइतपत भयानक दुखापत होत असावी, असे त्याला वाटले. हे खरोखरीच घडत होते की केवळ विजेच्या साहाय्याने हा परिणाम घडवून आणला होता, हे त्याला समजत नव्हते; पण त्या वेदनेखाली त्याचे सारे शरीर पिळवटून चमत्कारिक आकाराचे होऊ पाहत होते. त्याचे सांधे हळूहळू तुटून दूर होत होते, असेही त्याला जाणवत होते. बाहेरून फक्त त्याच्या चेहऱ्यावर घामाचे थेंब जमले होते, एवढेच दिसत होते; पण त्याला सर्वांत जास्त भीती पाठीच्या मणक्याबद्दल वाटत होती. तो मणका तुटणार, असेच त्याला वाटले होते. त्याने दात आवळून धरले व तो नाकाने जोरात श्वासोच्छ्वास करू लागला. तो स्वतःला शक्य तेवढे काबूत ठेवण्याचा प्रयत्न करीत होता.

त्याचा चेहरा पाहून ओब्रायन म्हणाला, “आता तुझ्या शरीरात नक्की काहीतरी मोडतोड होणार, असे वाटून तू घाबरतो आहेस ना? तुला जास्तीकरून आपल्या मणक्याबद्दल काळजी वाटते. मणका तुटून त्याचे तुकडे होत आहेत व त्यातील द्रव बाहेर ठिबकू लागला आहे, असे चित्र तुझ्या मनात उभे राहिले असेल. खरे ना विन्स्टन?”

विन्स्टन काहीच बोलला नाही. वेदनेच्या लाटा त्याच्या शरीरात उसळतच होत्या. ओब्रायनने तो तबकडीच्या वरचा दांडा मागे ओढला. वेदनेची लाट जशी वेगाने आली, तशीच वेगाने ओसरली.

ओब्रायन म्हणाला, “ही चाळीसची वेदना होती. तबकडीवर तुला असे शंभरपर्यंत आकडे दिसतील. तेव्हा येथून पुढे हे लक्षात ठेव की, आपले संवाद चालू असताना मी केव्हाही, कितीही आकड्यांपर्यंत तुला वेदना देऊ शकतो व ती वाढवूही शकतो. तुझ्या वेदनेवर पूर्णपणे माझाच ताबा आहे. लक्षात राहील ना? जर तू मला काही खोटे उत्तर दिलेस किंवा चुकीचे उत्तर दिलेस किंवा कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे उडवाउडवीची उत्तरे दिलीस किंवा तुझी जेवढी बुद्धी आहे तेवढी न वापरता बिनडोक उत्तरे दिलीस, तर... तर लक्षात ठेव विन्स्टन, तू वेदनेने ताबडतोब किंचाळू लागशील. लक्षात आले सारे?”

“होय.” विन्स्टन म्हणाला.

ओब्रायनच्या वागण्यातील कठोरपणा आता कमी झाला होता. विचार करीत त्याने आपला चष्मा नाकावर परत नीट बसविला. त्याने दोन-तीन पावले येरझार्या मारल्या. जेव्हा तो बोलू लागला तेव्हा त्याच्या आवाजात मार्दव होते, सहनशीलता होती. एखादा डॉक्टर, शिक्षक किंवा एखादा धर्मगुरू जसा खुलासा करण्यास, शिकवण्यास किंवा नीट समजावून सांगण्यास उत्सुक असतो आणि शिक्षा करण्यापेक्षा मन वळविण्याकडे जसा त्याचा कल असतो, तसा आता ओब्रायन वागू लागला.

तो म्हणाला, “मी तुझ्यावर का एवढी मेहनत घेतो आहे माहिती आहे? कारण तू खरोखरच तेवढ्या लायकीचा आहेस. तुला काय झाले आहे, हे तुला चांगले ठाऊक आहे. जरी तू त्याविरुद्ध झगडत आलेला असलास, तरी गेली अनेक वर्षे तुला काय होत आहे, याची तुला माहिती आहे. तुझी मानसिक जडणघडण विस्कळीत झालेली आहे. बिघाड झालेल्या स्मृतीमुळे तुला त्रास होतो आहे. तुला खऱ्या घटना आठवत नाहीत आणि ज्या घटना कधीही घडल्या नाहीत, त्याच आठवण्यासाठी तू स्मृतीला ताण देऊ लागतोस. सुदैवाने तुझ्या ह्या विकारावर उपाय करता येणे शक्य आहे, पण हा विकार बरा करण्याचा तुझ्याकडून कधीही प्रयत्न झाला नाही. कारण तशी तुझी इच्छाच नव्हती. तुझ्या मनाचा काही अंश तुला असा प्रयत्न करण्यापासून परावृत्त करीत होता. आत्तासुद्धा तू आपल्या या विकारालाच एक सद्गुण समजून चिकटून राहिला आहेस, याची मला जाणीव आहे. आता तुला उदाहरणादाखल मी एक प्रश्न विचारतो. या क्षणाला ओशियानियाच्या विरुद्ध कोणती सत्ता युद्धासाठी उभी राहिली आहे?”

“जेव्हा मला अटक केली होती, तेव्हा ओशियानियाचे इस्टेशियाबरोबर युद्ध चालू होते.”

“इस्टेशियाबरोबर. उत्तम! आत्तापर्यंत ओशियानियाबरोबर इस्टेशियाच नेहमी युद्ध खेळत आलेला आहे, नाही

का?"

विन्स्टनने श्वास घेतला. बोलण्यासाठी त्याने आपले तोंड उघडले, पण तो बोलला नाही. तबकडीवरील आपली नजर त्याने अजून काढून घेतली नव्हती.

"सांग विन्स्टन, सत्य काय आहे ते सांग. प्लीज, 'तुला वाटते तेच' सत्य सांग. तू काय आठवायचा विचार करशील ते सांग."

"मला असे आठवते आहे की, मला अटक होण्यापूर्वी एक आठवडा आपले इस्टेशियाबरोबर युद्ध चालू नव्हते. ती आपली दोस्तसत्ता होती. आपले युद्ध युरेशियाबरोबर चालू होते. गेली चार वर्षे हे युद्ध चाललेले होते. त्यापूर्वी...."

ओब्रायनने त्याला हाताने खूण करून थांबविले.

"दुसरे उदाहरण." तो म्हणाला. "काही वर्षांपूर्वी तुझा खरोखरच एक चुकीचा समज झाला होता. एके काळी पक्षाचे सभासद असलेले तिघे जण संपूर्ण निर्दोष होते, त्यावर तुझा विश्वास बसला होता. जोन्स, आरन्सन आणि रुदरफोर्ड हे ते तिघे पक्षसभासद होते. त्यांच्यावर विश्वासघात व घातपाती कृत्ये केल्याचा आरोप होता. त्याबद्दल त्यांनी जेवढा शक्य होता तेवढा संपूर्ण कबुलीजबाब दिला होता. शेवटी या गुन्ह्याबद्दल त्यांना मृत्यूची शिक्षा देण्यात आली. तुझी अशी ठाम खात्री होती की, या तिघांचा कबुलीजबाब खोटा होता हे दर्शविणारा, कागदोपत्री असलेला एक पुरावा तू पाहिला होतास. ते एक असे छायाचित्र होते की, त्यावरून तू काल्पनिक चित्र रचून पाहिलेस. तुला असे पक्के वाटले होते की, हा पुरावा तू खुद्द आपल्या हातात धरला होतास. ते असे छायाचित्र होते का?"

ओब्रायनने आपल्या हातात वर्तमानपत्राचा एक आडवा तुकडा धरला होता. विन्स्टनच्या दृष्टीच्या टप्प्यात तो फारतर पाच सेकंदच धरला गेला असेल. ते एक छायाचित्र होते. ते चटकन ओळखता येण्याजोगे होते. ते 'तेच' छायाचित्र होते. त्यात कसलाही संदेह नव्हता. विन्स्टनने पाहिलेल्या वर्तमानपत्राची ती दुसरी प्रत होती. जोन्स, आरन्सन व रुदरफोर्ड हे तिघेही पक्षाच्या एका समारंभासाठी न्यूयॉर्कमध्ये हजर राहिल्यावेळचे ते छायाचित्र होते. अकरा वर्षांपूर्वी विन्स्टनने ते छायाचित्र पाहिले होते व ते नष्ट करून टाकले होते. काही क्षण ते चित्र त्याच्या डोळ्यांसमोर होते व नंतर ते कायमचे त्याच्या नजरेसमोरून गेले होते; पण त्याने ते पाहिले होते. खात्रीपूर्वक पाहिले होते! त्याने उठण्याचा एक निष्फळ, पण जोरदार प्रयत्न केला. त्याला ते छायाचित्र स्वतःच्या हातात धरून पुन्हा पाहायचे होते. क्षणभर तो समोरच्या तबकडीचेसुद्धा भान विसरला होता; पण त्याला एक सेंटिमीटरही हालचाल करता आली नाही.

"ते खरे आहे!" तो ओरडला.

"नाही." ओब्रायन म्हणाला. तो खोलीतील समोरच्या भिंतीकडे गेला. तिथे एक मेमरी होल होते. त्याची जाळी त्याने उचलली व त्यात तो कागदाचा तुकडा सोडून दिला. आतल्या गरम हवेच्या झोतात तो जीर्ण कागद भिरभिरत पुढे निघून गेला. क्षणभर भपकन जाळ होऊन तो जळूनसुद्धा गेला. विन्स्टनला अर्थातच दिसले नव्हते. भिंतीकडून वळून ओब्रायन त्याच्याकडे आला.

तो म्हणाला, "राख झाली. ही राखसुद्धा आता वेगळी ओळखता येणार नाही. तो पुरावा आता अस्तित्वात नाही. तो कधीच अस्तित्वात नव्हता."

"पण तो अस्तित्वात होता! खरोखरीच होता! खरोखरीच आहे. तो स्मृतीमध्ये तरी अस्तित्वात आहेच ना? मी आत्ता पाहिला. तो मला आठवतोय. तुम्हालाही आठवतोय."

"छे:! मला नाही काही आठवत!" ओब्रायन म्हणाला.

विन्स्टन निराश झाला, खचला. हा सारा डबलथिंकचा प्रताप होता, हे त्याला जाणवले. जर ओब्रायन मुद्दाम खोटे बोलत असता, असे त्याला दिसले असते, तर मग त्याचे काही त्याला फारसे वाईट वाटले नसते, परंतु ओब्रायन त्या छायाचित्राबद्दल खरोखरीच विसरून गेला होता, याचीच अत्यंत दाट शक्यता होती. अन् असे जर असले असते, तर प्रयत्नपूर्वक न आठवण्याचा त्याचा प्रयत्नही तो विसरून गेला असणार होता आणि हे विसरण्याचे कृत्यसुद्धा तो आता विसरून गेला असणार होता. 'ही एक सोपी युक्ती आहे, असे कसे समजावे? पण कदाचित स्मृतीत असा खड्डा खरोखरीच पडत असावा. मनातून ते खरोखरीच उखडून टाकून नाहीसे केले जात असावे.' विन्स्टनच्या मनात असा विचार येऊन गेला; अन् या विचाराकडून त्याचा खरा पराभव झालेला होता.

ओब्रायन खाली वाकून त्याच्याकडे पाहत त्याचा अंदाज घेत होता. एखाद्या उनाड, पण मुळात हुशार असलेल्या लहान मुलाला शिकविण्यासाठी फार परिश्रम घेणारा एखादा शिक्षक असावा, तसा आता ओब्रायन वाटत होता.

तो म्हणाला, “पक्षाचे एक घोषवाक्य भूतकाळावरील नियंत्रणाबद्दल आहे. म्हण बरे ते प्लीज!”

“जे भूतकाळावर नियंत्रण ठेवू शकतात त्यांचेच भविष्यकाळावर नियंत्रण असते. जे वर्तमानकाळावर नियंत्रण ठेवू शकतात त्यांचेच भूतकाळावर नियंत्रण असते.” विन्स्टनने आज्ञाधारकपणे ते घोषवाक्य उच्चारले.

“जे वर्तमानकाळावर नियंत्रण ठेवू शकतात त्यांचेच भूतकाळावर नियंत्रण असते.” ओब्रायन संमतीदर्शक मान हलवीत हळूहळू म्हणाला, “भूतकाळ हा खरोखरीच अस्तित्वात असतो, असे तुझे मत आहे का विन्स्टन?”

पुन्हा एकदा विन्स्टनला असाहाय्यतेच्या भावनेने पछाडले. त्याचे डोळे तबकडीवर फिरू लागले. “‘होय’ किंवा ‘नाही’ यांपैकी काय म्हटले, तर आपल्याला वेदना दिल्या जाणार नाहीत?’ हे त्याला कळेना. यातील कोणते उत्तर खरे होते, हेसुद्धा आता त्याला माहिती नव्हते.

ओब्रायनने किंचित स्मित केले. तो म्हणाला, “तू काही अध्यात्मवादी नाहीस विन्स्टन. या क्षणापर्यंत तू कधी ‘अस्तित्व म्हणजे काय?’ ह्याचा विचार केला नाहीस. मी तुला अधिक खुलासेवार सांगतो. भूतकाळ हा एखाद्या वस्तूसारखा अवकाशात कुठेतरी ठणठणीतपणे असतो का? कुठेतरी किंवा अन्यत्र असे एखादे अवकाश किंवा जागा आहे का की, जिथे आपल्यासारखेच भौतिक जग आहे व तिथे हा आपला भूतकाळ अद्याप घडतोच आहे?”

“नाही.”

“मग भूतकाळ असलाच, तर तो कुठे अस्तित्वात असेल?”

“कागदोपत्री. तिथे तो लिहून ठेवलेला असतो.”

“कागदोपत्री. आणि...?”

“मनात असतो. माणसांच्या स्मृतीमध्ये असतो.”

“स्मृतीमध्ये. व्हेरी वेल! ठीक आहे. मग आता असे बघ, आम्ही, म्हणजे पक्ष सर्व कागदपत्रांवर, नोंदींवर, रेकॉर्ड्सवर नियंत्रण ठेवतो. तसेच स्मृतीवरही आम्ही नियंत्रण ठेवतो. म्हणजे आम्हीच भूतकाळावर नियंत्रण ठेवतो. ठेवतो की नाही?”

“पण तुम्ही लोकांना आठवण्यापासून कसे थांबवाल?” विन्स्टन क्षणभर पुन्हा त्या तबकडीचे भान विसरून ओरडून म्हणाला. “कारण आठवण्याची क्रिया ही स्वयंस्फूर्त आहे. ती आपल्या स्वतःच्या ताब्यात नसते. तुम्ही स्मृतीवर कसे नियंत्रण ठेवू शकाल? माझ्या स्मृतीवर कुठे तुम्हाला नियंत्रण ठेवता आले?”

ओब्रायनच्या वागणुकीत थोडा कठोरपणा आला. त्याने त्या तबकडीवरच्या खटक्यावर हात ठेवला.

तो म्हणाला, “उलट, तुझे तुझ्या स्मृतीवर नियंत्रण नाही असे म्हण. म्हणून तर तुला येथे आणले गेले आहे. तू नम्रतेमध्ये कमी पडलास, स्वतःला शिस्त लावण्यात कमी पडलास म्हणून तू इथे आहेस. शहाणपण यावेसे वाटत असेल, तर शरणागतीची किंमत द्यायला हवी. ती तू देत नाहीस. तू वेडा म्हणून राहणे पत्करतोस. फक्त एकच माणूस असलेले हे अल्पसंख्यत्व तू पत्करतो आहेस. फक्त शिस्तबद्ध मनच वास्तवता पाहू शकते विन्स्टन! तुला असे वाटते की, वास्तवता म्हणजे चित्तगोचर, इंद्रियांना जाणवणारी, बाह्यपदार्थविषयक, पाहणाऱ्याच्या संदर्भात जाणवणारी अशी कोणतीतरी संवेदना असते. तुला असेही ठामपणे वाटते की, वास्तवतेचे गुणधर्म स्वयंसिद्ध आहेत. ‘आपण अमुक एक पाहत आहोत.’ असा विचार जेव्हा तू करतोस, तेव्हाच तुला ते तसे दिसते. तू असे धरून चालतोस की, आपल्याला जसे दिसते आहे तसेच प्रत्येकाला दिसते आहे; पण मी तुला सांगतो विन्स्टन, वास्तवता ‘बाह्य स्वरूपाची’ नसते. वास्तवता फक्त माणसाच्या मनातच अस्तित्वात असते. बाकी ती कुठेही असू शकत नाही; अन् हेही लक्षात ठेव की, केवळ कोण्या एकाच व्यक्तीच्या मनात ही वास्तवता नसते. कारण एक व्यक्ती चुकू शकते व लवकरच ती मृत्यू पावून नष्ट होऊ शकते. वास्तवता ही फक्त पक्षाच्या मनातच असते. कारण पक्षाचे मन असंख्य व्यक्तींच्या मनांचा मिळून झालेला एक समूह आहे अन् म्हणूनच अमरही आहे. पक्ष जे सत्य ठरवेल, तेच फक्त सत्य ‘असते.’ पक्षाच्या नजरेतूनच वास्तवता दिसत असल्याने अन्य मार्गाने ती पाहता येणे शंभर टक्के अशक्य आहे; अन् हेच तुला आता पुन्हा शिकायचे आहे विन्स्टन. यासाठीच आत्मनिष्ठा सोडून द्यायला हवी, अहंभाव नष्ट करायला हवा; आणि आपल्या इच्छाशक्तीने प्रयत्न केले, तरच हे साध्य होते. शहाणे बनण्याआधी नम्र होणे, लीन होणे अत्यंत

आवश्यक आहे."

ओब्रायन काही क्षण थांबला. तो जे काही बोलला होता, त्याचा परिणाम होऊ देण्यास तो थोडासा वेळ देत असावा.

थोड्या वेळाने तो पुढे बोलू लागला, "तुला आठवते का विन्स्टन, तू तुझ्या डायरीत असे लिहिले होतेस की, स्वातंत्र्य म्हणजे स्वातंत्र्य. दोन अधिक दोन बरोबर चार असल्या सोप्या गणिताएवढा त्याचा अर्थ आहे. स्वातंत्र्याचा दुसरा कोणताही इतर अर्थ असूच शकत नाही."

"होय." विन्स्टन म्हणाला.

ओब्रायनने हाताचा पंजा विन्स्टनसमोर धरला. पंजाची मागची बाजू विन्स्टनकडे करून त्याने अंगठा आपल्या बाजूला लपवला. बाकीची चार बोटे उंचावली होती.

"विन्स्टन, ही किती बोटे मी तुझ्यासमोर धरलेली आहेत?"

"चार."

"अन् जर पक्ष म्हणत असेल की, ही पाच बोटे आहेत, तर तुला आता किती बोटे दिसत आहेत?"

"चार."

विन्स्टनचा शब्द एकदम वेदनेतच बुडून गेला. तबकडीवरचा काटा ५५कडे झोपावला होता. विन्स्टनच्या संपूर्ण शरीराला घाम फुटलेला होता. त्याच्या फुफ्फुसात हवा जबरदस्तीने घुसली व बाहेर पडताना खोल विव्हाळण्याचा आवाज घेऊन बाहेर पडली. विन्स्टनने आपले दात-ओठ करकचून आवळून धरले होते. तरीसुद्धा तो आवाज त्याला थोपविता येत नव्हता. ओब्रायन त्याच्यावर लक्ष ठेवून होता. त्याने आपली चार बोटे अजूनही उंचावून धरली होती. त्याने तो खटका थोडा मागे घेतला. आता विन्स्टनच्या वेदना थोड्या सुसह्य झाल्या होत्या.

"ही किती बोटे आहेत विन्स्टन?"

"चार."

तबकडीवरील काटा खाडकन ६०कडे गेला.

"किती बोटे आहेत विन्स्टन?"

"चार! चार! दुसरे काय सांगू मी? चार!"

काटा अजून पुढे गेला असावा, पण विन्स्टनने तिकडे पाहिलेही नाही. फक्त ओब्रायनचा कठोर व जाडजूड चेहरा आणि ती चार बोटे यांनीच त्याच्या समोरचे दृश्य भरून गेले होते. ती बोटे त्याच्या डोळ्यांसमोर भक्कम खांबासारखी भली मोठी होऊन उभी होती. ते खांब हलत होते, थरथरत होते, त्यामुळे फोकस न झाल्यासारखे दिसत होते, परंतु तरीही ते ठामपणे चारच दिसत होते.

"किती बोटे आहेत विन्स्टन?"

"चार! थांबवा, थांबवा! असे का तुम्ही हे चालू ठेवले आहे? चार! चार!"

"किती बोटे आहेत विन्स्टन?"

"पाच! पाच! पाच!"

"नाही विन्स्टन, त्याचा काही उपयोग नाही. तू खोटे बोलतो आहेस. तू अजूनही 'चार बोटे आहेत' असाच विचार करतो आहेस. किती बोटे आहेत? प्लीझ, सांग बरे?"

"चार! पाच! चार! तुम्हाला वाटतील तेवढी आहेत. फक्त हे थांबवा आता. ह्या वेदना थांबवा. बास! बास करा!"

तो भानावर आला, तेव्हा तो ओब्रायनच्या कुशीत असल्याचे त्याला जाणवले. म्हणजे मधल्या काळात काही सेकंद तरी तो बेशुद्ध झाला असणार होता. त्या वेळी त्याला बांधून ठेवणारे पट्टे सोडले असावेत. त्याचे दात थडथड वाजत होते, गालांवरून अश्रू ओघळत होते. काही वेळ त्याने ओब्रायनला एखाद्या तान्ह्या मुलासारखी मिठी मारून धरून ठेवले होते. ओब्रायनचा बळकट हात त्याच्या पाठीवरून आला होता. विन्स्टनला त्यामुळे खूप आधार वाटत होता, खूप दिलासा मिळत होता! ओब्रायनच त्याचा त्राता होता, असे त्याला वाटू लागले होते. वेदना त्याच्या शरीरात नसून ती बाहेरून कोठूनतरी त्याच्यावर चाल करून येत होती आणि वाटेत उभे राहून ओब्रायन वेदनेपासून त्याचे

रक्षण करीत होता, असे त्याला जाणवले.

“तू फार हळूहळू शिकतोस रे विन्स्टन!” ओब्रायन मृदू आवाजात म्हणाला.

“पण मी तरी काय करू?” विन्स्टन बरळत होता “मला डोळ्यांसमोर जे खरोखरीच दिसत होते, तेच सांगण्यावाचून गत्यंतर नव्हते. दोन अधिक दोन बरोबर चार.”

“कधीकधी विन्स्टन, कधीकधी याचे उत्तर पाच असू शकते. कधीकधी तीनसुद्धा असू शकते. कधीकधी सगळी उत्तरे एकाच वेळी बरोबर असू शकतात. तुला अजून नीट व चांगला प्रयत्नही करायला हवा. शहाणे होणे एवढे सोपे नाही.”

त्याने परत विन्स्टनला खाली, त्या फळीच्या पलंगावर ठेवले. त्याचे हात-पाय परत जखडले गेले, पण आता त्याच्या शरीरातील वेदना ओसरली होती व थरथरणेही थांबले होते; पण एवढ्या साऱ्या प्रकाराने तो फार थकून गेला होता, अशक्त झाला होता व त्याची गात्रे थंड पडली होती. तो पांढऱ्या कोटातील माणूस एवढा वेळ अत्यंत शांतपणे उभा राहिला होता. त्याने कसलीही हालचाल केली नव्हती. ओब्रायनने आपली मान हलवून त्याला खूप केली. मग तो खाली वाकला. त्याने विन्स्टनचे डोळे तपासले, नाडी पाहिली, छातीला कान लावून काहीतरी ऐकले, शरीरावर इकडेतिकडे जरा ठोकून पाहिले आणि ओब्रायनकडे पाहून मान हलविली.

“आता पुन्हा!” ओब्रायन म्हणाला.

विन्स्टनच्या शरीरातून वेदना वाहू लागली. तो काटा नक्कीच ७० किंवा ७५वर गेला असणार होता. त्याने आपले डोळे या वेळी घट्ट मिटून घेतलेले होते; पण तरीही ओब्रायनची बोटे तिथे असणार होती व ती चारच असणार होती, याची त्याला कल्पना होती. तेव्हा ही वेदनेची भरती ओसरेपर्यंत कसेही करून जिवंत राहण्याची धडपड करण्याचाच प्रश्न होता. त्याच्या तोंडून किंकाळी बाहेर पडत होती का नाही, हेही तो आता पाहत नव्हता. वेदना थोडी कमी झाली. त्याने आपले डोळे उघडले. ओब्रायनने खटका मागे घेतला होता.

“बोटे किती आहेत विन्स्टन?”

“चार. मला वाटते चार बोटे असावीत, पण जमले तर पाचसुद्धा पाहीन. मी पाच पाहावयाचा प्रयत्न करतो.”

“आपल्याला पाचच बोटे दिसत आहेत, असे मला पटविणे पसंत करशील का खरोखरीच तेवढी बोटे दिसली पाहिजेत असा आग्रह धरशील?”

“खरोखरीच तेवढी दिसण्याचा!”

“पुन्हा.” ओब्रायन म्हणाला.

आता काटा बहुतेक ८० किंवा ९०वरसुद्धा गेला असण्याची शक्यता होती. आता वेदना का दिली जात होती, हेसुद्धा विन्स्टन आठवू शकत नव्हता. त्याने घट्ट मिटून घेतलेल्या पापण्यांमागे आता बोटांचे जंगल माजलेले दिसत होते. ही बोटे सारखी हलत होती, नाचत होती, मागे-पुढे होत होती, एकमेकांत मिसळत होती, एकमेकांमागे जाऊन अदृश्य होत होती, पुन्हा प्रकट होती होती. तो ती मोजावयाचा प्रयत्न करीत होता. ती का मोजायची होती, हेही आता त्याला आठवेना. त्याला एवढेच कळत होते की, ती मोजणे खरोखरीच कठीण होते. याचे कारण पाच बोटांत आणि चार बोटांत कसलेतरी गूढ साम्य होते. वेदना पुन्हा ओसरली. जेव्हा त्याने डोळे उघडले तेव्हा त्याला अजूनही तेच दृश्य दिसत होते – असंख्य बोटे होती. ती झाडांसारखी डोलत होती. काही रांगेने पुढे येत होती. काही रांगेने मागे जात होती. एकमेकांना पुन्हा पुन्हा छेद देत होती. त्याने पुन्हा आपले डोळे मिटून घेतले.

“मी किती बोटे दाखवतो आहे विन्स्टन?”

“मला माहीत नाही! मला माहीत नाही! तुम्ही परत मघासारखे केले, तर मी ठार होईन. चार, पाच, सहा किती होती, ते मला खरोखरीच कळत नव्हते. अगदी प्रामाणिकपणे सांगतो मी हे.”

“मघापेक्षा ठीक आहे.” ओब्रायन म्हणाला.

विन्स्टनच्या दंडामध्ये एक सुई टोचण्यात आली. त्या क्षणापासून त्याच्या शरीरात उबदार, दुखणे बरे करणारे, आराम देणारे, आल्हाददायक असे काहीतरी पसरू लागले. आता त्याची त्या वेदनेची निम्मी आठवणसुद्धा नाहीशी झाली होती. त्याने डोळे उघडून ओब्रायनकडे कृतज्ञतेने पाहिले. ओब्रायनचा जाडजूड, रेषा पडलेला, कुरूप, पण बुद्धिमान चेहरा दिसताच त्याचे अंतःकरण हेलावले. ओब्रायनबद्दल त्याला एकदम गाढ प्रेम वाटू लागले. शक्य असते, तर त्याने आपला हात लांब करून ओब्रायनचा हात हातात घेतला असता. ओब्रायनने त्याच्या वेदना

थांबविल्या म्हणून त्याला हे ममत्व वाटत नव्हते, तर ओब्रायनबद्दलच्या त्याच्या जुन्या भावना आता परत त्याच्या मनाच्या पृष्ठभागावर आल्या होत्या. ओब्रायनबद्दल त्याला 'शत्रू म्हणून का मित्र म्हणून' आकर्षण वाटत होते, हे त्याला सांगता येत नव्हते; पण आकर्षण वाटत होते खरे! शिवाय त्याच्या मूळच्या भावना आता जागृत झाल्या होत्या. ओब्रायनपाशी आपले मन मोकळे करावे, असे त्याला नेहमीच वाटत आलेले होते. कदाचित याच्यामागे असेही कारण असणे शक्य होते की, आपल्यावर कोणी प्रेम करण्यापेक्षाही आपले म्हणणे नीट ऐकून आपली बाजू समजावून घेतली जाणेच माणसाला अधिक प्रिय असते. ओब्रायनने त्याचा छळ करून त्याला वेडाच्या कड्यापर्यंत नेले होते अन् ओब्रायनने जर त्याचा छळ असाच चालू ठेवला असता, तर त्याचा नक्कीच मृत्यू झाला असता; पण तरीही ओब्रायनबद्दलच्या त्याच्या आकर्षणात फारसा फरक पडला नव्हता. उलट, या निमित्ताने ते एक प्रकारे एकमेकांच्या अधिक जवळ आले होते. त्यामुळे त्यांचे संबंध आता मैत्रीपेक्षाही अधिक दृढ झाले होते. ते दोघे एकमेकांना नक्कीच कोठेतरी भेटणार होते व बोलणार होते. विन्स्टनला हे शब्दावाचून कळत होते. ओब्रायन त्याच्याकडे वाकून पाहत होता. त्याच्या चेहऱ्यावरील भाव नेमके याच विचारांचे प्रतिबिंब दर्शवीत होते. याचा अर्थ त्याच्याही मनात असेच विचार असणार होते. जेव्हा तो बोलू लागला तेव्हा त्या बोलण्यात अगदी सहजगत्या केल्या जाणाऱ्या संभाषणाचा स्वर होता.

"विन्स्टन, तू कुठे आहेस हे तुला माहिती आहे का?" तो म्हणाला.

"मला माहिती नाही. मला वाटते, मी मिनिस्ट्री ऑफ लव्हच्या इमारतीत आहे."

"तू येथे किती वेळापासून आहेस, हे तुला माहिती आहे का?"

"नाही. दिवस, आठवडे, महिने... मला वाटते की, काही महिने मी येथे असेन."

"आम्ही येथे लोकांना का आणतो याबद्दल तुझा काय तर्क आहे?"

"त्यांच्याकडून कबुलीजबाब घेण्यासाठी."

"छेः! ते कारण नाही. पुन्हा विचार करून सांग."

"त्यांना शिक्षा करण्यासाठी."

"नाही!" ओब्रायन उद्गारला. त्याचा आवाज एकदम बदलला होता. त्याच्या चेहऱ्यावर एकदम कठोर व कृत्रिम भाव आले होते. "नाही! तुमच्याकडून नुसता कबुलीजबाब मिळविण्यासाठी किंवा शिक्षा देण्यासाठी आम्ही तुम्हाला येथे आणतो, असे तुला वाटते का? आम्ही तुम्हाला येथे आणतो, ते बरे करण्यासाठी! येथे आणलेला प्रत्येक जण बरा होऊनच येथून बाहेर पडतो, हे तू लक्षात ठेव विन्स्टन. तुम्ही केलेल्या त्या बावळट गुन्ह्यांत आम्हाला रस नाही. पक्षाला वरवरच्या कृत्यांत रस नसतो. आम्ही फक्त माणसांच्या मनातील विचारांची दखल घेतो व काळजी करतो. आम्ही आमचे शत्रू नष्ट करीत नाही, तर आम्ही त्यांना बदलून टाकतो. मी काय म्हणतो, ते नीट समजावून घेता येते का तुला?"

ओब्रायन विन्स्टनवर वाकला होता. त्यामुळे विन्स्टनला त्याचा चेहरा खूपच मोठा, घृणास्पद व कुरूप वाटत होता; परंतु या चेहऱ्यावर एक प्रकारचा हर्षातिरेक व एककल्ली माणसाच्या असणाऱ्या तीव्र भावना दिसत होत्या. विन्स्टनचे अंतःकरण पुनः धडधडू लागले. तो एवढा घाबरला होता की, शक्य असते, तर त्याने याच बिछान्यात खोल दडून राहण्याचा प्रयत्न केला असता. त्याला असे निश्चित वाटू लागले की, ओब्रायनने आता केवळ या ऊर्मीमध्ये तो दांडा ओढला असता. नेमक्या याच क्षणाला ओब्रायन त्याच्यापासून परत फिरला. एक-दोन पावले तो चालला. मग किंचित शांत होऊन तो बोलू लागला.

"पहिली गोष्ट तुला ही समजावयास हवी की, या जागी कोणालाही हौतात्म्य पत्करता येत नाही. तू जर वाचले असशील, तर तुला भूतकाळात वेगळ्या धर्ममतांसाठी झालेला छळ आठवेल, मध्ययुगात केल्या जाणाऱ्या जाहीर चौकश्या आठवतील; पण हे सारे व्यर्थ होते. रूढ मतांविरुद्धची मते निपटून काढण्यासाठी हे प्रयत्न केले गेले आणि परिणामी, ही विरोधी मते कायमची पक्की होऊन बसली. प्रत्येक बंडखोर मतवाद्याला जिवंत जाळले गेले नि त्यातून त्या मताचे हजारो अनुयायी निर्माण होत गेले. असे का झाले? कारण चौकशी करून ठार मारण्याचे कार्यक्रम जाहीररीत्या केले गेले होते आणि ज्यांना मारले त्यांना मरताना अजिबात पश्चात्ताप होत नव्हता. खरे म्हणजे त्यांना पश्चात्ताप होत नव्हता म्हणूनच त्यांना ठार मारले गेले होते. ज्यावर आपला विश्वास बसला आहे, अशा मतांचा त्याग न करण्यासाठी माणसे आपला प्राण देत होती. साहजिकच, बळी जाणाऱ्यांभोवतीच सारे वलय निर्माण होत होते आणि बळी घेणाऱ्याच्या वाट्याला तुच्छता येत होती. नंतर विसाव्या शतकात सर्वकषवादी आले. हे जर्मन नाझी

आणि रशियन कम्युनिस्ट होते. युरोपात पूर्वी धर्ममतांविरुद्ध जी जाहीर चौकशी व छळ होई, त्यापेक्षा अधिक क्रूरपणे रशियनांनी बंडखोर मतांचा बंदोबस्त केला. त्यांना ठाऊक असलेल्या भूतकाळातील चुकांतून ते एवढेच शिकले की, असा बंदोबस्त करताना कधीही कोणाला 'हुतात्मा' करू नये. जनता न्यायालयातील खटल्याच्या निमित्ताने आपल्या बळीचे प्रदर्शन करताना त्यांनी मुद्दाम या बळीची प्रतिष्ठा नष्ट केली. त्याच्यावर छळ आणि एकान्तवास लादून त्याला मानसिक दृष्ट्या एवढे खच्ची केले गेले की, तो नीच पातळीला गेला, हांजी हांजी करणारा लाचार बनला, जे सांगेल ते मुकाट्याने कबूल करू लागला, त्यांच्या सोयीसाठी इतरांना शिव्या घालू लागला, आरोप करू लागला, कोणाच्यातरी आड लपू लागला आणि दयेसाठी सारखी भुणभुण करू लागला; पण तरीही काही वर्षांनी अशाच गोष्टींची पुनरावृत्ती होत राहिली. मृत झालेले विरोधक एकदम हुतात्मा ठरत आणि त्यांची पूर्वीची दुष्कृत्ये विसरली जात. पुन्हा एकदा असे का झाले? पहिले कारण असे की, या लोकांकडून घेतलेले कबुलीजबाब अत्यंत खोटे व विकृत स्वरूपात घेतलेले होते. आम्ही आता अशा चुका करीत नाही. या जागेत जे जे कबुलीजबाब दिले जातात, ते ते सारे खरे असतात, कारण दिल्या जाणाऱ्या कबुलीजबाबाला आम्ही खऱ्याचे स्वरूप देतो अन् सर्वात म्हणजे आम्ही मृत व्यक्तींची भुते आमच्याविरुद्ध पुन्हा जागी करीत नाही. पुढील पिढ्या आपल्याला न्याय देतील किंवा आपले चीज करतील, हा असला तर्क विन्स्टन तू सोडून दे. पुढील पिढ्यांना तुझ्याबद्दल काहीही कळणार नाही. इतिहासाच्या प्रवाहातून तुला अल्लाद उचलून बाजूला काढून ठेवले जाईल. तू मेल्यानंतर आम्ही तुला जाळून टाकू. तुझे वायूत रूपांतर होईल व तो उंच आकाशात जाऊन विरून जाईल. तुझा कुठलाही अंश मागे उरणार नाही. कोणत्याही कागदोपत्री तुझी नावनिशाणीही उरणार नाही. कोणत्याही जिवंत मेंदूतील स्मृतीतसुद्धा तू सापडू शकणार नाहीस. तू जसा भूतकाळातून नष्ट होशील तसाच भविष्यकाळातूनही नष्ट होशील. तू कधी अस्तित्वातच नव्हतास, असे होऊन जाईल."

'असे जर आहे, तर मग का मला उगाच यातना देण्याचा त्रास घेत आहात?' विन्स्टनला क्षणभर कडवटपणे वाटले. ओब्रायन थबकला. जणूकाही विन्स्टनने मनातील विचार मोठ्याने म्हणून दाखविला असावा. ओब्रायनाचा भव्य व कुरूप चेहरा त्याच्याजवळ आला. त्या चेहऱ्यावरील डोळे बारीक झाले होते.

तो म्हणाला, "तू आता असा विचार करतो आहेस ना की, जर आम्ही तुला एवढे नष्ट करणार आहोत, तर तू आत्ता काहीही बोललास किंवा काहीही कृत्य केलेस, तरी कुठे फरक पडतो? मग प्रश्नोत्तरावर तरी एवढी मेहनत का घेतली जाते? तू असाच विचार करतो आहेस ना? हो की नाही?"

"होय." विन्स्टन म्हणाला.

ओब्रायनने किंचित स्मित केले. "विन्स्टन, तू म्हणजे वीणकामाच्या आकृतिबंधातील एक चुकीचा टाका आहेस. तो दुरुस्त करावयास हवा. तू म्हणजे एक डाग झाला आहेस. तो स्वच्छ करायला हवा. भिन्न धर्ममत असलेल्यांचा छळ करणारे भूतकाळातील जे नेते होते त्यांच्यापेक्षा आम्ही खूप निराळे आहोत! नुसते अप्रत्यक्षपणे केलेले आज्ञापालन आम्हाला चालत नाही किंवा अत्यंत क्षुद्र अशी शरणागतीही आम्हाला चालत नाही. ज्या वेळी तुम्ही सर्व चक्रातून जाऊन शेवटी आम्हाला शरण येता, त्या वेळी संपूर्णपणे तुमच्या स्वतंत्र इच्छेतून उत्स्फूर्तपणे निर्माण झालेली शरणागती आम्हाला हवी असते. बंडखोर मतवादी आम्हाला विरोध करतात म्हणून केवळ आम्ही त्यांना नष्ट करीत नाही. उलट, जोपर्यंत ते आम्हाला विरोध करीत असतात तोपर्यंत आम्ही त्यांना कधीही नष्ट करीत नाही. आम्ही त्यांचे परिवर्तन करतो. त्यांच्या अंतर्मनाचा आम्ही ताबा घेतो. त्यांच्या अंतर्मनाला आम्ही पुन्हा हवा तसा आकार देतो. त्यांच्या मनातील सारे विरोधी व दुष्ट विचार आम्ही जाळून टाकतो. त्यांचे भ्रम दूर करतो. आम्ही त्यांना आमच्या बाजूला वळवून घेतो. हे वळवून घेणे नुसते वरवरच्या स्वरूपात नसते, तर ते खरोखरीच अस्सल स्वरूपाचे असते. अशी व्यक्ती अंतःकरणपूर्वक आमच्या बाजूची होते. तिच्या मनाला आमची बाजू पटलेली असते. तिला ठार मारण्यापूर्वी आम्ही तिला संपूर्णपणे आमच्यापैकी एक करून घेतो. जगात कुठेतरी एखादा चुकीचा विचार अस्तित्वात आहे, ही कल्पनाच आम्हाला अत्यंत अस्वस्थ करून सोडते. मग भले तो विचार कितीही गुप्त, मर्यादित व नगण्य असला, तरी तो आम्हाला सहन होत नाही. फार काय, अगदी मरणाच्या क्षणीसुद्धा कुणाच्या मनात वेगळा विचार आलेला आम्हाला चालत नाही. जुन्या काळात बंडखोर मतवाद्यांना जेव्हा दहनाच्या जागी नेले जात असे तेव्हासुद्धा ते बंडखोर मतांचेच असत. त्या वेळी ते आपल्या बंडखोर मतांचा जाहीरपणे, पुनःपुन्हा, मोठ्याने उद्घोष करीत. त्यात त्यांना अत्यानंद होत असे. पक्षशुद्धिकरणाच्या मोहिमेत सापडलेले रशियन बळीसुद्धा आपले बंडखोर विचार आपल्या कवटीत ठेवूनच मृत्यूला सामोरे जात. ज्या वेळी त्यांना गोळी घातली जाई तेव्हाच्या क्षणापर्यंत हे बंडखोर विचार त्यांच्या मनात टिकून असत; पण आम्ही मात्र अशा मेंदूच्या चिंधड्या उडविण्यापूर्वी तो

नीट दुरुस्त करून परिपूर्ण करतो. प्राचीन काळच्या एकतंत्री पद्धतीत 'Thou shalt not' म्हणजे 'तू हे करू नकोस' अशा आज्ञा असत, तर सर्वकषवाद्यांच्या आज्ञा 'Thou shalt' - 'तू हे कर' अशा असत. आमची आज्ञा 'Thou art' - 'तूच अमुक अमुक आहेस.' अशा स्वरूपाची आहे. येथे आणल्यानंतर कोणीही आमच्या विरुद्ध उभा राहत नाही. प्रत्येक जणाला आम्ही शुद्ध करून टाकतो. जोन्स, आरन्सन व रुदरफोर्ड हे जे तीन दरिद्री पक्षद्रोही निघाले आणि जे निर्दोष होते असे तू मानले होतेस, त्यांनासुद्धा आम्ही शेवटी नमविले. त्यांच्यावर प्रश्नांचा भडिमार करण्यात मीसुद्धा भाग घेतला होता. हळूहळू त्यांचा विरोध मोडत मोडत ते कसे खचत गेले, हे मी पाहिले आहे. त्यांचा कणखरपणा लयास जात जात त्यांनी दयेची याचना चालविली होती. ते आमच्या पायावर लोटांगण घेऊन आमची करुणा भाकत होते, रडत होते, भेकत होते आणि शेवटी शेवटी तर वेदनेमुळे किंवा भयामुळे नाही, तर फक्त पश्चात्तापामुळे, लक्षात ठेव पश्चात्तापामुळे ते आमच्या पाया पडत होते. आमचे त्यांच्यावरील काम जेव्हा पूर्ण झाले तेव्हा त्या तिघांची 'माणूस' नावाची नुसती टरफले झाली होती. त्यांच्या कृत्याबद्दलचे दुःख व बिग ब्रदरबद्दलचे प्रेम एवढ्याच भावना फक्त त्यांच्यात उरल्या होत्या. बिग ब्रदरवर ते कसे प्रेम करत होते, हे पाहणे मोठे करुणाजनक होते. तेच आमची आर्जवे करीत होते की, 'आमची मने शुद्ध आहेत तोपर्यंतच चटकन आम्हाला गोळी घाला.'"

ओब्रायनचा आवाज स्वप्नाळू होत गेला होता. त्याच्या चेहऱ्यावर तोच तो हर्षातिरेक व वेड लागलेल्या माणसाचा उत्साह अजूनही टिकलेला होता. विन्स्टनला वाटले, 'हा उगाच बनाव करत नाही, अभिनय करीत नाही की ढोंग करीत नाही. तो जे काही बोलतो आहे, त्यातील प्रत्येक शब्दावर त्याचा मनापासून विश्वास आहे. फक्त त्याला कशाची खंत वाटत आहे, तर तो बौद्धिक दृष्ट्या कमी पडत आहे याची!' या गोष्टीची जाणीव त्याला नाऊमेद करीत होती, असे दिसत होते. तो आता येरझाऱ्या घालीत होता. त्यामुळे त्याची धिप्पाड, पण डौलदार आकृती विन्स्टनच्या दृष्टीच्या टप्प्याच्या आतबाहेर होताना दिसत होती. ओब्रायनचे शरीर विन्स्टनपेक्षा प्रत्येक बाबतीत मोठे होते. तसेच विन्स्टनपेक्षा तो अधिक बुद्धिमान होता. विन्स्टनला सुचलेली कोणतीही कल्पना ओब्रायनला आधीच सुचलेली होती. एवढेच नव्हे, तर त्याने त्यावर विचार करून, त्या कल्पनेचे पृथक्करण करून ती उडवूनही लावली होती. ओब्रायनच्या मनात विन्स्टनचे मन 'सामावले' होते. तसे असले असते, तर ओब्रायन वेडा होता, हे कधी खरे असणे शक्य होते का? काही खरे असले असते, तर ते एकच - विन्स्टनच वेडा होता. ओब्रायनने आपल्या येरझाऱ्या थांबविल्या. तो विन्स्टनपाशी येऊन त्याच्याकडे पाहू लागला. त्याचा आवाज पुन्हा कठोर होत गेला.

"विन्स्टन, तू आम्हाला शरण आलास, तरी तुझी सुटका नाही. तशी कल्पनाही तू करू नकोस. जो कोणी आम्ही ठरवून दिलेल्या मार्गापासून ढळला, त्याची कधीही गय केली जात नाही आणि आम्ही जरी तुला सोडून देऊन तुझे उर्वरित आयुष्य तुला जगू दिले, तरी तुझी आमच्यापासून सुटका नाही. येथे तुला जे काही केले जाईल, त्याचा परिणाम तुझ्यावर कायमचा होईल. हे तू आधीच लक्षात घे. आम्ही तुझ्या मनातील विरोध चिरडून काढू. तुला अशा अवस्थेप्रत नेऊन ठेवू की, तुला तेथून कधीच परत येता येणार नाही. तुझे असेकाही केले जाईल की, तू त्यातून कधीच बाहेर पडू शकणार नाहीस. मग भले तू अगदी हजार वर्षे जगलास, तरी काही उपयोग नाही. तुझ्यात सामान्य मानवी भावना उरणार नाहीत. तुझ्या मनामधील सारेकाही ठार झालेले असेल. तुला परत कधी प्रेम करता येणार नाही, मैत्रीची भावना निर्माण होणार नाही, जगण्याचा आनंद लुटता येणार नाही, हसता येणार नाही, कशाचेही कुतूहल वाटणार नाही, कधीही धैर्य अंगात येणार नाही की कुठेही निष्ठा राहणार नाही. तू अक्षरशः पोकळ मनाचा होऊन जाशील. आम्ही तुला पिळून रिकामा करून सोडू. अन् मग आम्ही तुझ्यात भरून राहू."

तो बोलायचे थांबला व त्या पांढऱ्या कोटातील माणसाला त्याने खूण केली. 'आपल्या डोक्यामागे कसलेतरी अवजड यंत्र ढकलून आणले जात आहे.' असे विन्स्टनला जाणवले. ओब्रायन त्याच्या बिछान्याशेजारी बसला. आता त्याचे डोके विन्स्टनच्या डोक्याच्या पातळीत येत होते.

विन्स्टनच्या डोक्यापलीकडे तो पांढऱ्या कोटातील माणूस उभा होता. त्याला उद्देशून ओब्रायन म्हणाला, "तीन हजार."

थोडीशी ओली असलेली दोन मऊ पॅड्स त्याच्या कानशिलांना दाबून लावण्यात आली. तो भीतीने गोठून गेला. आता कोणतीतरी नवीन वेदना त्याच्या शरीरात येणार होती. ओब्रायनने त्याच्या हातावर आपला हात दयाळूपणे व धीर देण्यासाठी ठेवला.

तो म्हणाला, "या वेळी तुला कसलीही दुखापत होणार नाही. तू फक्त माझ्या डोळ्यांवर तुझी नजर केंद्रित

कर."

दुसऱ्याच क्षणाला एक महाप्रचंड स्फोट झाला किंवा स्फोट झाल्याचा भास विन्स्टनला झाला. या स्फोटाचा आवाज झाला होता की नाही, याची त्याला खात्री नव्हती, पण एक अतिप्रखर प्रकाश त्याच्या नजरेसमोर येऊन गेला होता, हे नक्की! विन्स्टनला कसलीही दुखापत झाली नव्हती. फक्त त्याला एकदम खूप थकवा आला होता. जे काही झाले होते, त्या वेळी तो आडवा निजलेला होता, पण तरीही त्याला कोणीतरी ठोसा मारून आडवे लोळवलेले होते, अशी त्याची भावना झाली होती. एका वेदनारहित अशा सणसणीत ठोशाने त्याला सपाट करून टाकले होते. त्याच्या डोक्यात काहीतरी झालेले होते. ज्या वेळेला त्याला आपली नजर स्थिर करून ती नीट केंद्रित करता आली त्या वेळी तो कोण होता, कुठे होता हे त्याला नीट आठवू लागले. त्याच्याकडे रोखून पाहणारा चेहराही त्याने ओळखला; पण तरीही कुठेतरी खूप मोठी पोकळी निर्माण झाल्याचे त्याला जाणवत होते. जणू काही त्याच्या मेंदूतून एखादा तुकडाच बाहेर काढून घेण्यात आला होता.

"हा परिणाम फार वेळ नाही राहणार." ओब्रायन म्हणाला. "माझ्या डोळ्यांत बघ. कोणत्या देशाबरोबर ओशियानियाचे युद्ध चालू आहे?"

विन्स्टन विचार करू लागला. ओशियानिया म्हणजे काय, हे त्याला त्या क्षणी उमगले. तो ओशियानियाचा नागरिक होता, हेही कळले. त्याला युरेशिया व इस्टेशियासुद्धा आठवले, पण कोणाचे कोणाशी युद्ध चालू होते, हे काही त्याला आता माहीत नव्हते.

"मला ठाऊक नाही."

"ओशियानियाचे इस्टेशियाबरोबर युद्ध चालू आहे. आता लक्षात राहील का हे?"

"होय, राहील."

"ओशियानियाचे नेहमीच इस्टेशियाबरोबर युद्ध चालत आलेले होते. तुझ्या जन्मापासून, पक्षाच्या स्थापनेपासून, इतिहासाच्या पहिल्या पानापासून हेच युद्ध सतत, न थांबता चालत आलेले आहे. तुला आठवते का हे?"

"होय."

"अकरा वर्षांपूर्वी ज्या तीन माणसांना विश्वासघाताच्या गुन्ह्याबद्दल मृत्युदंडाची शिक्षा दिली होती, त्यांच्याबद्दल तू एक दंतकथा निर्माण केलीस. ही माणसे निर्दोष असल्याचे दाखविणारा एक कागदाचा तुकडा आपण पाहिला, असे तू उगाच ढोंग केलेस. असा कोणताही कागद अस्तित्वात नाही. तुझ्या कल्पनेनेच त्याचा शोध लावला गेला आणि नंतर तुझा त्यावरील विश्वास अधिकाधिक पक्का होत गेला. ज्या क्षणी तू ह्या कागदाची कल्पना केलीस, तो नेमका क्षण तू आठव. आठवतो आहे तुला?"

"होय."

"काही वेळापूर्वीच मी माझ्या हाताची बोटे तुला दाखविली होती. तुला पाच बोटे दिसली होती. आठवते का तुला हे?"

"होय."

ओब्रायनने आपल्या डाव्या हाताचा अंगठा लपवून चार बोटेच उंचावून त्याला दाखविली.

"ही पाच बोटे आहेत. तुला दिसत आहेत का ही पाच बोटे?"

"होय."

अन् एका निसटत्या क्षणी त्याच्या बदलून टाकल्या गेलेल्या मनाला समोरच्या दृश्याच्या पार्श्वभूमीवर अक्षरशः पाच बोटे दिसली. त्याने खरोखरीच पाच बोटे पाहिली. त्या बोटांच्या आकारात कसलेही वैगुण्य नव्हते. नंतर परत नेहमीसारखे सुरळीत झाले. ती जुनी भीती, तो द्वेष, ते शत्रुत्व, तो मानसिक गोंधळ हे सारेकाही परत सावकाश सरपटत त्याच्या मनात आले; पण एक क्षण नक्कीच येऊन गेला होता! हा किती वेळाचा क्षण होता, हे त्याला माहीत नव्हते, पण कदाचित तीसएक सेकंद एवढा कालावधी त्या वेळी गेला असावा. तो कालावधी देदीप्यमान निश्चिततेचा होता. ओब्रायनच्या प्रत्येक नवीन सूचनेबरोबरच एक पोकळी भरली जात होती. ह्या भरलेल्या पोकळीत जे काही होते, ते आता सत्य झाले होते, अंतिम सत्य झाले होते. आता जर गरज भासली असती, तर दोन अधिक दोन बरोबर तीन किंवा पाच सहज होऊ शकले असते. ओब्रायनने हात खाली घेण्याआधीच विन्स्टनच्या

जाणिवेचा तो क्षण क्षीण होत गेला. जरी तो क्षण विन्स्टनला पकडता आला नसता, तरी आत्तापेक्षा निराळ्या असणाऱ्या एखाद्या व्यक्तिमत्त्वाला अगदी जुन्या, जाणिवेतून लुप्त झालेल्या कालखंडातील एखादा अनुभव जितक्या अंधूकपणे आठवला असता, तितक्याच तीव्रतेने हा क्षण विन्स्टनच्या लक्षात राहिला असता.

ओब्रायन म्हणाला, “पाहिलेस ना तू आता? हे आम्हाला सहज शक्य असते.”

“होय.”

समाधान पावून ओब्रायन उभा राहिला. त्याच्या पलीकडे डाव्या बाजूला तो पांढऱ्या कोटातील माणूस एक काचेची छोटी कुपी फोडून त्यातील द्रव सिरिंजमध्ये ओढून घेत होता. हसरा चेहरा करीत ओब्रायन विन्स्टनकडे वळला. पूर्वसारख्याच पद्धतीने त्याने आपल्या नाकावरचा चष्मा नीट केला.

तो म्हणाला, “तुला आठवते काय विन्स्टन, तू तुझ्या डायरीत माझ्याबद्दल काय लिहिले आहेस? मी तुझा शत्रू असो किंवा मित्र असो, पण माझ्याशी चर्चा करावयास तुला नक्कीच आवडणार होती, कारण तुझ्या मते मीच एक तुझे विचार समजून घेऊ शकलो असतो. असेच आहे ना ते? तुझे म्हणणे बरोबरच होते. मला तुझ्याशी चर्चा करण्यास खरोखरीच आवडते. तुझ्या मनाकडे मला कधीच दुर्लक्ष करावेसे वाटले नाही. कारण ते जवळजवळ माझ्याच मनासारखे आहे. फक्त ते माझ्यासारखे प्रगल्भ झालेले नाही. आत्ताची आपली चर्चा संपविण्यापूर्वी तू मला काही प्रश्न विचारलेस तरी चालतील. कोठलेही प्रश्न विचार.”

“कोठलेही? मला वाटतील ते?”

“कोठलेही! तुला विचारावेसे वाटतील ते सारे!” त्याने विन्स्टनचे डोळे तबकडीवर रोखलेले पाहिले. तो म्हणाला, “ते यंत्र बंद केले आहे. विचार तुझा पहिला प्रश्न.”

“तुम्ही ज्यूलियाचे काय केले?” विन्स्टन म्हणाला.

ओब्रायनने पुन्हा स्मित केले. “विन्स्टन, तिने तुझा विश्वासघात केला अन् तोही ताबडतोब व हातचे काहीही राखून न ठेवता. मी आजवर फारच थोडी माणसे एवढ्या चटकन आम्हाला शरण आलेली पाहिली आहेत. तू जर आता तिला पाहिलेस, तर तुला तिला ओळखणे कठीण जाईल. तिच्यामधील बंडखोर प्रवृत्ती, कपट, चुकीच्या व मूर्ख कल्पना, अश्लील मन सारे सारेकाही आम्ही तिच्यामधून बाहेर काढून पार जाळून टाकले. अगदी क्रमिक पुस्तकात लिहिल्याप्रमाणे तिच्यात शंभर टक्के परिवर्तन झाले आहे.”

“तुम्ही तिचा छळ केला?”

ओब्रायन यावर काहीच बोलला नाही. तो एवढेच म्हणाला, “पुढचा प्रश्न.”

“बिग ब्रदर खरोखरीच अस्तित्वात आहे का?”

“अर्थातच! तो अस्तित्वात आहेच. पक्ष अस्तित्वात आहे व बिग ब्रदर हा तर पक्षाचे एक मूर्त स्वरूप आहे.”

“मी जसा अस्तित्वात आहे, तसाच तोही अस्तित्वात आहे का?”

“तू अस्तित्वात नाहीस विन्स्टन.” ओब्रायन म्हणाला.

पुन्हा एकदा त्या असाहाय्यतेच्या भावनेने विन्स्टनला घेरून टाकले. त्याला कल्पना होती किंवा तो तर्क करू शकत होता की, या मुद्दयावर त्यांनी त्यांच्याशी असाकाही वादविवाद केला असता की, त्याचे अस्तित्व त्याला खरोखरीच सिद्ध करता आले नसते; पण कितीही केले असते, तरी तो केवळ शब्दांचा खेळ ठरला असता, एक मूर्खपणा ठरला असता. मुळात ‘तू अस्तित्वात नाहीस’ या विधानातच तर्कशास्त्र दृष्ट्या किती भंपकपणा उघड उघड भरलेला होता! अन् त्यांना विचारून तरी काय फायदा होता? निरुत्तर करणाऱ्या वेडगळ वादविवादने ओब्रायन त्याचा सहज पाडाव करू शकला असता. या विचारानेच त्याचे मन आक्रसून गेले.

तरीही तो न राहवून म्हणाला, “मला वाटते की, मी अस्तित्वात आहे. मला माझ्या स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाची जाणीव आहे. मी जन्माला आलो आहे नि मृत्यू पावणार आहे. मला हात आणि पाय आहेत. मी या अवकाशातील एक जागा व्यापलेली आहे. ही जागा एकाच वेळी दुसरी कोठलीही वस्तू व्यापू शकणार नाही; अशा अर्थाने बिग ब्रदर अस्तित्वात आहे का?”

“हे काही महत्त्वाचे नाही. तो अस्तित्वात आहे.”

“बिग ब्रदर कधी मृत्यू पावेल काय?”

“अर्थातच नाही. तो कसा मृत्यू पावेल? पुढचा प्रश्न.”

“ब्रदरहूड संघटना अस्तित्वात आहे का?”

“विन्स्टन, हे तुला कधीही ठाऊक होणार नाही. आमचे तुझ्यावरील काम संपून आम्ही तुला मोकळे सोडल्यानंतर तू अगदी नव्वद वर्षे जगलास, तरीही विन्स्टन, तुला या प्रश्नाचे उत्तर कधीच समजणार नाही. जोपर्यंत तू जिवंत असशील तोपर्यंत हे एक न सुटलेले कोडे म्हणूनच तुझ्या मनात राहील.”

विन्स्टन गप्प बसला. त्याची छाती वेगाने खाली-वर होत होती. त्याच्या मनात आलेला पहिला प्रश्न त्याने अजूनही विचारला नव्हता. त्याने आता तो विचारायलाच हवा होता, पण तरीही त्याची जीभ रेटत नव्हती. ओब्रायनच्या चेहऱ्यावर किंचित गंमत वाटत असल्याचे भाव दिसत होते. त्याचा चष्मासुद्धा उपरोधाने चमकत असावा, असे भासत होते. विन्स्टनला एकदम वाटले, ‘मी आता काय विचारणार आहे, हे याला नक्की माहिती आहे!’ या विचारासरशी त्याच्या तोंडून खाडकन शब्द आले.

“१०१ नंबरच्या खोलीत काय आहे?”

ओब्रायनच्या चेहऱ्यावरील भाव अजिबात बदलले नाहीत. त्याने अगदी रूक्षपणे उत्तर दिले, “तुला माहिती आहे विन्स्टन, १०१ नंबरच्या खोलीत काय आहे ते. प्रत्येकालाच माहिती आहे की, १०१ नंबरच्या खोलीत काय आहे.”

पांढऱ्या कोटातील माणसाला त्याने एक बोट उचलून खुणावले. चर्चा संपली होती, हे उघड होते. विन्स्टनच्या दंडात एक सुई खसकन गेली. तो तत्काळ गाढ निद्रेच्या गर्तेत खोल खोल बुडाला.

‘तुझ्या मनाची पुनर्रचना तीन टप्प्यांत केली जात आहे. प्रथम तू शिकणे, नंतर तू समजावून घेणे आणि सरतेशेवटी तू स्वीकारणे. आता तुझी दुसऱ्या टप्प्यात प्रवेश करण्याची वेळ आलेली आहे.” ओब्रायन म्हणाला.

नेहमीप्रमाणे विन्स्टनला उताणे झोपविण्यात आले होते. आता त्याला जखडून ठेवणारे बंध सैल होते, परंतु तो बिछान्यावरून उठू शकणार नाही, इकडे त्यांनी लक्ष दिले होते. तो फक्त गुडघे थोडेसे हलवू शकत होता, आपले डोके दोन्ही बाजूला हलवू शकत होता आणि त्याला त्याचे हात कोपरापर्यंत वर उचलता येत होते. त्या तबकडीची आता त्याला फारशी भीती वाटत नव्हती. जर त्याने पुरेसे प्रसंगावधान राखले असते, तर तो त्या वेदना टाळू शकत होता. आत्तापर्यंत त्याने बावळटासारखी उत्तरे दिली होती, म्हणून ओब्रायनने वेळोवेळी तबकडीवरील दांडा ओढला होता. त्याला होणाऱ्या वेदनेचे हे खरे कारण होते. कधीकधी संबंध चर्चेमध्ये त्या तबकडीचा वापर करण्याची अजिबात पाळी येत नव्हती. अशा चर्चा किती वेळा झाल्या होत्या, हे त्याला आता आठवत नव्हते. ही सर्व प्रक्रियाच एका निश्चित काळापर्यंत (कदाचित काही आठवडेही) चालणार असावी, असे दिसत होते आणि ह्या प्रक्रियेमधील दोन चर्चांमध्ये अनेकदा मध्यंतर असे. हे मध्यंतर एक किंवा दोन तासांपासून कित्येक दिवसांचेसुद्धा असे.

ओब्रायन म्हणत होता, “तुला इथे असे पडून राहिल्यावर अनेकदा आश्चर्य वाटत असेल. अन् तसे तू एकदा मला विचारलेही होतेस की, ‘मिनिस्ट्री ऑफ लव्ह’ तुझ्यावर एवढा वेळ का खर्च करते आहे आणि का तुला त्रास देते आहे? आणि तू जेव्हा स्वतंत्र होतास, तेव्हाही तुला अशासारखाच प्रश्न पडला होता. तू ज्या समाजात राहतोस, तो समाज कसा चालवला जातो, ह्याचे तुला आकलन झाले होते; पण तो अशा पद्धतीने चालविण्यामागचा हेतू तुला समजला नव्हता. तू तुझ्या डायरीत लिहिलेले तुला आठवते का की, हे सारे ‘कसे’ करतात ते मला समजले आहे, पण ‘का’ करतात ते मात्र कळत नाही.” ज्या वेळी तू ‘का’ असा प्रश्न विचारलास होतास, त्या वेळीच तू तुझ्या शहाणपणाबद्दल शंका घेतली होतीस. तू ते गोल्डस्टीनचे ‘द बुक’ वाचले आहेस. निदान त्यातील काही भाग तरी वाचला आहेस. त्यातून तुला ठाऊक नसलेली अशी किती नवीन माहिती मिळाली?”

“तुम्ही वाचले आहे ते?” विन्स्टनने विचारले.

“मीच ते लिहिलेय. म्हणजे असे की, अनेकांनी मिळून ते लिहिलेले आहे व मी त्यात भाग घेतला होता. कोणतेही पुस्तक एकट्याने लिहिल्यावर कधीच प्रसिद्ध केले जात नाही. तुला माहिती आहेच हे!”

“त्यात लिहिलेले खरे आहे ते सारे?” पुन्हा विन्स्टनने विचारले.

“माहिती म्हणून खरे आहे; पण त्यात पुढे जे कार्यक्रम सांगितले आहेत, ते सारे मूर्खपणाचे आहेत. गुप्तपणे ज्ञान वाढविणे, हळूहळू सर्वांचे प्रबोधन करीत राहणे, अखेरीस मजूर वर्गाचे बंड, पक्षाला उलथून टाकणे वगैरे, वगैरेला काहीही अर्थ नाही. त्यात पुढे असेच लिहिले असणार, याचा अंदाज तुला आधीच आला असणार. तो सारा निव्वळ भंपकपणा आहे! मजूर वर्ग कधीही बंड करून उठणार नाही. हजारो काय, लक्षावधी वर्षांतूनही त्यांच्याकडून बंड केले जाणार नाही. त्यांना तसे करता येणे केवळ अशक्य आहे! मी तुला याचे कारण सांगावयास नको. तुलाही ते आधीच माहिती आहे. जर तुझ्या डोक्यात काही सशस्त्र उठावाची स्वप्ने घोळत असतील, तर तू ती सोडून घ्यायला हवीस. पक्ष उलथला जाईल, असा कोणताही मार्ग नाही. पक्षाचे राज्य चिरंतन असणार. तुझ्या विचारांचा हा आरंभ बिंदू ठरव.”

तो त्याच्या बिछान्याच्या जवळ आला. “चिरंतन राज्य!” असा त्याने पुन्हा उच्चार केला. “आणि आता तुझ्या त्या ‘कसे’ आणि ‘का’ या प्रश्नांकडे आपण वळू या. पक्ष आपली सत्ता ‘कशी’ टिकवून आहे, ह्याची तुला पुरेशी कल्पना आहे. आता मला सांग, आम्ही सत्तेला ‘का’ पकडून ठेवतो? त्यामागील हेतू काय असतील? आम्हाला सत्ता का हवी असते? सांग, सांग पाहू?” ओब्रायन विचारत सुटला. विन्स्टन गप्पच राहिला होता.

एक-दोन क्षण तो काहीच बोलला नाही. त्याला एकदम खूप शीण आला. ओब्रायनच्या चेहऱ्यावर वेडाच्या

लहरीत येणाऱ्या उत्साहाची सूक्ष्म छटा पुन्हा चमकत होती. विन्स्टनने ती टिपली. ओब्रायन आता काय बोलला असता, याचा त्याला आधीच अंदाज आला - 'पक्षाला स्वतःच्या स्वास्थ्यासाठी सत्ता नको असून बहुसंख्य लोकांच्या भल्यासाठीच फक्त ती हवी असते. सत्ता हातात घेण्याचे कारण जनतेमधील सामान्य माणसे नेहमीच दुबळी व भित्री असतात. स्वातंत्र्य त्यांना मानवत नाही की सत्याला तोंड देण्याचे धैर्य त्यांच्यात नसते; म्हणून त्यांच्यापेक्षा जे बलिष्ठ असतात, त्यांनी त्यांच्यावर राज्य करणे व त्यांना पद्धतशीर फसविणे आपोआपच अपरिहार्य ठरते. मनुष्यजातीपुढे दोनच पर्याय असतात. ते म्हणजे स्वातंत्र्य किंवा सुख. बहुसंख्य लोकांना 'सुख' हा पर्यायच अधिक चांगला वाटतो. पक्ष हा दुर्बल जनतेचा एक चिरंतन पालक असतो. पक्ष म्हणजे आपल्या कार्याला वाहून घेतलेला एक पंथ! या पंथातील माणसांना इतरांच्या भल्यासाठी अनेक दुष्कृत्ये करावी लागतात. इतरांसाठी स्वतःच्या सुखाचा त्याग करावा लागतो.' ओब्रायन जर असे बोलला असता, तर त्याच्यावर त्याचा ठाम विश्वास असला असता; अन् हीच गोष्ट विन्स्टनला भयंकर वाटत होती. बोलताना त्याचा चेहरा नेहमी तसेच दर्शवीत असे. ओब्रायनला सर्वकाही समजत होते. जग म्हणजे काय होते, मानवी जनता किती नीच अवस्थेत जगत होती आणि त्यांना त्याच अवस्थेत ठेवण्यासाठी पक्ष किती खोटाखोटापणा करत होता व क्रौर्य वापरत होता, हे सारे विन्स्टनपेक्षा हजारपटीने ओब्रायनला अधिक चांगले कळत होते. त्याला सर्वकाही समजलेले होते व त्याने त्याबद्दल सारासार विचार केला होता; अन् तरीही आशा धरण्यात काही अर्थ नव्हता. कारण शेवटी अंतिम हेतू काय होता, यावर साऱ्याचे समर्थन केले जात होते. विन्स्टनने विचार केला, 'आपल्यापेक्षा अधिक बुद्धिमान असलेल्या वेड्या माणसापुढे आपले काय चालणार? तो आपले म्हणणे नुसते शांतपणे ऐकून घेतो आणि नंतर स्वतःच्याच वेडसर धुंदीत नेहमीप्रमाणे राहतो.'

विन्स्टन शेवटी मलूलपणे म्हणाला, "आमच्या भल्यासाठी तुम्ही आमच्यावर राज्य करता. तुम्हाला असे वाटते की, माणसांना स्वतःच्या समाजाचे आपणहून नियंत्रण करणे नीट जमत नाही आणि म्हणून..."

शेवटचे वाक्य पुरे करावयाच्या आत विन्स्टन कळवळून ओरडला. वेदनेची एक कळ त्याच्या शरीरात घुसली. ओब्रायनने दांडा खेचून तबकडीवरील काटा ३५वर नेला होता.

"बावळटासारखे बोलतो आहेस विन्स्टन, बावळटासारखे!" ओब्रायन म्हणाला. "हे असले बोलण्याआधी नीट माहिती करून घ्यावी."

त्याने दांडा मागे खेचला व तो पुढे बोलू लागला -

"आता मीच तुला माझ्या प्रश्नाचे उत्तर देतो. ते असे आहे. पक्षाला सत्ता हवी आहे, ती केवळ स्वतःसाठीच हवी आहे. आम्हाला दुसऱ्याचे भले करण्यात कसलाही रस नाही. आम्हाला फक्त सत्तेमध्येच रस आहे. सुख, संपत्ती, चैन, दीर्घायुष्य वगैरे गोष्टींतसुद्धा आम्हाला रस नाही. आम्हाला फक्त सत्ता, शुद्ध सत्ता याचीच आवड आहे. शुद्ध सत्ता म्हणजे काय, हे तुला सध्या आमच्या हातात असलेल्या सत्तेवरून समजून येईल. आम्ही जे काही करीत असतो, त्याची आम्हाला पूर्ण जाणीव असते, पूर्ण भान असते. या बाबतीत भूतकाळातील सर्व महाजनसत्तांपेक्षा आम्ही वेगळे ठरतो. पूर्वीच्या महाजनसत्ता आणि ज्यांचे आमच्याशी थोडेफार साम्य होते अशा साऱ्या सत्तासुद्धा भित्र्या आणि ढोंगी होत्या. जर्मन नाझी आणि रशियन कम्युनिस्ट यांच्या राज्यपद्धती जवळपास आमच्याजवळ पोहोचल्या होत्या; पण स्वतःचे हेतू व मूळ प्रेरणा ओळखण्याचे धैर्य त्यांच्याजवळ नव्हते. ते असे ढोंग करीत होते किंवा कदाचित त्यांचा असा विश्वासही होता की, त्यांनी नाइलाजाने व थोड्या काळापुरतीच ही सत्ता ताब्यात घेतली असून जिथे सर्व माणसे स्वतंत्र व समान असतील असे नंदनवन थोडी वाटचाल केल्यावर त्यांना कोपऱ्यापाशीच भेटणार होते. आम्हाला असला कुठलाही भ्रम झालेला नाही. आम्हाला पक्के ठाऊक आहे की, जो कोणी सत्ता हातात घेतो, तो तिचा त्याग करण्यासाठी ती मिळवत नाही. सत्ता हे काही 'साधन' नाही; ते 'साध्य' आहे. घडवून आणलेल्या क्रांतीच्या रक्षणासाठी हुकूमशाही आणली जाते असे नसून हुकूमशाही आणण्यासाठीच क्रांती घडवली जाते. वेगळ्या धर्ममतांसाठी पूर्वी छळ केला जाई. त्याचे उद्दिष्ट काय होते? तर केवळ 'छळ करणे' हेच त्या छळाचे उद्दिष्ट होते. यातना देण्याचा उद्देश केवळ यातना देणे हाच असतो. आता तुझ्या डोक्यात काही प्रकाश पडावयास सुरुवात झाली की नाही?"

ओब्रायनच्या चेहऱ्यावरील वार्धक्याच्या खुणा पाहून विन्स्टन पूर्वीसारखाच चमकला. तो एक दणकट, मांसल व क्रूर चेहरा होता. त्यावर बुद्धिमत्तेची संपूर्ण छाप पडलेली होती व तो चेहरा संयमीही होता. त्या चेहऱ्यापुढे विन्स्टनमध्ये नेहमीच असाहाय्यतेची भावना निर्माण होई; पण तरीही त्या चेहऱ्यावर आता वार्धक्याच्या खुणा उमटू लागल्या होत्या. डोळ्यांखालील कातडी फुगीर बनली होती, गाल खाली लोंबू लागले होते. ओब्रायन त्याच्यावर

वाकला. आपला वयस्कर चेहरा त्याने मुद्दाम विन्स्टनजवळ आणला.

तो म्हणाला, “तुला असे वाटते ना की, माझा चेहरा वयस्कर व थकलेला बनत चालला आहे म्हणून! तुला असे वाटत आहे की, मी एवढे सत्तेबद्दल बोलतो आहे अन् तरीही अद्याप मला माझ्या शरीराचा साधा न्हास थांबविता येत नाही. तुझ्या हे लक्षात येत नाही का विन्स्टन की, व्यक्ती म्हणजे केवळ एक पेशी आहे म्हणून! कोणत्याही सजीवाला ताजेपणा हवा असेल, नवीन टवटवीतपणा हवा असेल, तर जुन्या पेशींचा न्हास होणे अपरिहार्य असते. तुझी नखे कापली, तर तू कधी मरतोस का?”

त्याने बिछान्याकडे पाठ फिरवली व एक हात खिशात घालून तो पुन्हा येरझार्या घालू लागला.

तो पुढे सांगू लागला, “आम्ही सत्तेचे पुजारी आहोत. आमचा देव ‘सत्ता’ हाच आहे; पण सध्या तुझ्या दृष्टीने ‘सत्ता’ म्हणजे एक नुसता शब्द आहे. सत्ता म्हणजे नक्की काय, हे तू थोडेसे जाणून घेण्याची वेळ आता आलेली आहे. प्रथम ही गोष्ट नीट ध्यानात घे की, सत्ता ही नेहमी सामूहिक स्वरूपात असते. व्यक्तीच्या हातात केव्हा सत्ता असते, तर जोपर्यंत ती नुसती व्यक्ती म्हणून अस्तित्वात नसते तोपर्यंतच. ‘स्वातंत्र्यात गुलामगिरी आहे’ हे पक्षाचे घोषवाक्य तुला माहिती आहेच. हे घोषवाक्य उलट्या अर्थानेही वापरता येते, हे कधी तुझ्या लक्षात आले का? ‘गुलामगिरीत स्वातंत्र्य आहे.’ एकटा माणूस स्वतंत्र असला, तर त्याचा नेहमी पराभव होतो अन् असे होणारच; त्याला काही इलाज नाही. कारण प्रत्येक मनुष्यमात्र कधी ना कधी मरणार आहे. तो कायम मरणाधीन आहे. सर्व अपयशांत ‘मृत्यू’ हे मनुष्याचे सर्वांत मोठे अपयश आहे; पण जर त्याने संपूर्णपणे मान तुकविली, शरणागती पत्करली, स्वतःचा अहंभाव, व्यक्तिमत्त्व वगैरेपासून पूर्ण सुटका करून घेतली आणि स्वतःला त्याने पक्षात विलीन करून घेतले, तर ‘तो म्हणजेच पक्ष’ असे होईल. मग तो सर्वशक्तिमान आणि अमर होईल. दुसरी गोष्ट तुला अशी समजावयास हवी की, ‘सत्ता’ म्हटले की, ती मनुष्यमात्रावर चालणारी सत्ता असते. मनुष्यमात्रांवर म्हणजे माणसांच्या शरीरावर ही सत्ता चालत असतेच; पण सर्वांत ती माणसांच्या मनावर खरी चालत असते! वस्तुमात्रांवर चालणारी सत्ता किंवा तुझ्या भाषेत बाह्य वास्तवतेवर चालणारी सत्ता काही महत्त्वाची नाही. वस्तुमात्रांवरील, द्रव्यकणांवरील सत्ता आम्ही केव्हाच मिळविली आहे.”

क्षणभर विन्स्टन तबकडीचे भान विसरला. उठून बसण्यासाठी त्याने एक जोरदार प्रयत्न केला, पण याचा परिणाम फक्त शारीरिक वेदनांमध्ये झाला.

तो उसळून म्हणाला, “पण वस्तुमात्रांवर, द्रव्यकणांवर कुठे तुमचे नियंत्रण आहे? तुम्हाला अजून हवामानावर नियंत्रण मिळविता आले नाही किंवा गुरुत्वाकर्षणाच्या सिद्धान्तावर मात करता आली नाही. त्याखेरीज कितीतरी गोष्टी तुमच्या हातातील नाहीत. उदाहरणार्थ, रोगराई, वेदना, मृत्यू....”

ओब्रायनने आपला हात उंचावून त्याला गप्प केले. तो म्हणाला, “आमचे मनावर नियंत्रण आहे म्हणून आमचे वस्तुमात्रांवर नियंत्रण आहे. ‘वास्तवता’ ही माणसाच्या कवटीच्या आत असते. तू एकेक करीत हळूहळू शिकशील हे विन्स्टन. आम्हाला करता येणार नाही, असे काहीही नाही. आम्ही काहीही करू शकतो. अगदी अदृश्य होणे, अधांतरी राहणे असे काहीही आम्ही करू शकतो. मी जर इच्छा केली, तर साबणाच्या फेसाच्या बुडबुड्यासारखा या जमिनीपासून वरती हवेत तरंगू लागेन; पण मी तशी इच्छा करीत नाही. कारण पक्ष तशी इच्छा करीत नाही. तू ते एकोणिसाव्या शतकातील निसर्गाच्या ज्ञानाचे नियम विसर आता. निसर्गाचे नियम आता आम्ही तयार करीत असतो.”

“छे:!! तुम्ही नाही बनवीत हे नियम. तुम्हाला अजून या ग्रहावर पूर्ण स्वामित्व मिळविता आले नाही. युरेशिया आणि इस्टेशिया अजून आहेतच ना? तुम्हाला अजून त्यांना कुठे जिंकता आले आहे?”

“ते विशेष महत्त्वाचे नाही. जेव्हा आम्हाला अनुकूल अशी परिस्थिती असेल तेव्हा आम्ही त्यांना जिंकूच. अन् समजा, आम्ही जिंकले नाही, तरी फारसा फरक पडत नाही. आम्ही त्यांचे अस्तित्व नाकारले की झाले! ओशियानिया हेच जग आहे.”

“पण खुद्द जग म्हणजे एक बारीक मातीचा कण असल्यासारखे आहे आणि मनुष्यप्राणी हा एक अत्यंत नगण्य असा असाहाय्य व चिमुकला जीव आहे! किती वर्षे तो अस्तित्वात असेल? पृथ्वीच्या आयुष्यातील फारच थोडी वर्षे! कारण प्रचंड काळ ह्या ग्रहावर जीवसृष्टीच नव्हती.”

“मूर्ख आहेस! आपण जेवढे जुने आहोत तेवढीच पृथ्वी जुनी आहे; जास्त नाही. आपल्यापेक्षा ती जास्त जुनी कशी असेल? मानवी मनाच्या जाणिवेच्या पातळीवर जेवढे जग असते तेवढेच फक्त अस्तित्वात असते. त्यापलीकडे

काहीही नसते."

"परंतु नामशेष झालेल्या जिवांच्या जातीतील अनेक प्राण्यांच्या हाडांचे अवशेष खडकांत भरपूर सापडतात. माणसाने कधी ऐकले नव्हते असे मॅमोथ व मॅस्टाडॉन जातीचे हत्ती व सरपटणारे महाकाय प्राणी फार पूर्वी येथे राहत आलेले होते."

"विन्स्टन, तू त्या प्राण्यांची हाडे कधी पाहिली आहेस काय? अर्थातच नाही! एकोणिसाव्या शतकातील जीवशास्त्रज्ञांचे हे शोध आहेत. माणसाच्या आधी काहीही नव्हते अन् माणसाच्या नंतर (जर कधी त्याचा शेवट झाला तर) काहीही नसेल. माणसाच्या बाहेर काहीही नसते."

"पण संबंध विश्व आपल्या बाहेर आहे. वरती ताऱ्यांकडे पाहा! काही तारे तर कित्येक लाख प्रकाशवर्षे दूर आहेत. आपल्या आवाक्यात ते कधीही येणार नाहीत."

"पण तारे म्हणजे काय?" ओब्रायन बेपर्वाईने म्हणाला. "ते म्हणजे काही किलोमीटर अंतरावर जळत असलेले नुसते तुकडे! आम्ही मनात आणले, तर तेथपर्यंत सहज पोहोचू किंवा आम्ही सरळ त्यांना शाईचा डाग खोडून टाकावा तसे खोडून टाकू. पृथ्वी हेच संबंध विश्वाचे केंद्र आहे. सूर्य व तारे पृथ्वीभोवती फिरत असतात."

विन्स्टनने पुन्हा एकदा उसळी मारावयाचा प्रयत्न केला, पण ह्या वेळी तो काहीही बोलला नाही. एखाद्याने शाब्दिक हरकत घेतल्यावर जसे बोलतात तशा थाटात ओब्रायन पुढे बोलत राहिला, "अर्थातच, काही विशिष्ट कारणांसाठी ही विधाने खरी नाहीत. जेव्हा समुद्रातून आपण जहाजे हाकारतो किंवा ग्रहणे केव्हा होणार याचे अंदाज वर्तवितो, तेव्हा सूर्याभोवती पृथ्वी फिरते, तारे लक्षावधी किलोमीटर दूर आहेत असे मानणे नेहमी सोयीचे ठरते; पण हे असे कशासाठी? तुला असे वाटते का की, प्रतिखगोलसृष्टी निर्माण करणे आमच्या आवाक्याच्या बाहेर आहे? आपली जशी गरज असेल, तसे तारे दूर किंवा जवळ असतात. तुला असे वाटते का की, आमचे गणिततज्ज्ञ एवढे प्रगत नाहीत? तू 'डबलथिंकचे' तंत्र विसरलेला दिसतोस."

विन्स्टन बिछान्यावर पुन्हा हताश होऊन पडला. तो काही जरी म्हणाला असता, तरी सोटा मारून नेस्तनाबूद करावे तसे झटक्यात उत्तर देऊन त्याला नेस्तनाबूद केले जात होते आणि तरीही त्याला 'ठाऊक होते', त्याला जाणीव होती की, त्याचेच बरोबर होते. स्वतःच्या मनाबाहेर काहीही अस्तित्वात नसते, हे मत खोटे असल्याचे सिद्ध करण्याचा काहीतरी मार्ग असणारच होता! कोणता होता तो? ही असली विधाने केवळ हेत्वाभास निर्माण करणारी, गणितातील फॅलसीप्रमाणे होती, हे फार वर्षांपूर्वीच सिद्ध झाले नव्हते का? या अशा प्रकाराला एक खास नावसुद्धा होते. ते नाव तो आता विसरला होता. ओब्रायनच्या ओठांच्या दोन्ही कोपऱ्यांत एक बारीक हसू उमटले. तो विन्स्टनकडे खाली वाकून पाहत होता.

तो म्हणाला, "विन्स्टन, मी तुला म्हणालो होतो की, अध्यात्मशास्त्र हा तुझा प्रांत नाही. तू जो शब्द आठवायचा प्रयत्न करतो आहेस तो 'सॉलिप्सिझम' हा आहे. याचा अर्थ स्वतःखेरीज कसलेही बाकीचे अस्तित्व नाकारणारे तत्त्वज्ञान; पण तू चुकतो आहेस. या ठिकाणी सॉलिप्सिझम हा शब्द लागू पडत नाही. पडलाच, तर 'क्लेक्टिव्ह सॉलिप्सिझम' असा शब्दप्रयोग लागू पडेल. 'आत्यंतिक समूहवाद' असे म्हण हवे तर! पण ही एक वेगळीच बाब आहे अन् खरे म्हणजे ती अगदी दुसऱ्या टोकाची आहे; पण हे विषयांतर झाले." तो वेगळ्याच आवाजात म्हणाला. "ज्यासाठी आम्ही रात्रंदिवस झगडतो, ती 'खरी सत्ता' द्रव्यकणांवरील सत्ता नाही की आधिभौतिक सत्ता नाही. ती सत्ता मनुष्यमात्रांवरील सत्ता आहे." तो थोडा थांबला व एखाद्या शाळामास्तराने होतकरू व हुशार विद्यार्थ्याला प्रश्न विचारावा अशा थाटात त्याने विन्स्टनला परत एक प्रश्न विचारला, "विन्स्टन, एखाद्या माणसाला दुसऱ्या माणसावरील आपली सत्ता कशी अजमाविता येते?"

विन्स्टनने थोडा विचार केला. तो म्हणाला, "त्या माणसाला त्रास देऊन आपली त्याच्यावरील सत्ता अजमाविता येते."

"बरोबर! त्याला त्रास देऊनच हे कळते. नुसता आज्ञाधारकपणा पुरेसा नाही. जोपर्यंत त्याला त्रास होत नाही तोपर्यंत तुम्हाला कसे कळणार की, तो स्वतःच्या इच्छेचे पालन करतो आहे की तुमच्या आज्ञेचे पालन करतो आहे? दुसऱ्याला वेदना भोगावयास लावण्यात, त्याची मानखंडना करण्यात सत्ता सामाविलेली असते. मनुष्याचे मन उद्ध्वस्त करून, त्याचे तुकडे तुकडे करून ते तुकडे पुन्हा आपल्या मताप्रमाणे जुळविण्यात सत्ता असते. आता तुला कळू लागेल असेल की, आम्ही कोणते जग निर्माण करीत आहोत! जुन्या सुधारणावाद्यांनी जे भंपक, भोगवादी नंदनवन कल्पिलेले होते त्याच्या बरोबर विरुद्ध टोकाचे हे जग आहे. ह्या जगात भयाचे साम्राज्य आहे. तिथे

विश्वासघात करून मनाला क्लेश दिले जातात. या जगात सतत दुसऱ्याला तुडविले जाते. जसजसे हे जग परिपूर्ण होत जाईल तसतसे ते अधिकाधिक क्रूर क्रूर बनत जाईल. आमच्या या जगातील सुधारणा फक्त 'दुसऱ्याला आणखी वेदना कशा द्याव्यात' या दिशेनेच असतील. अनेक जुन्या संस्कृतींचा असा दावा होता की, त्या प्रेम किंवा न्याय ह्या तत्त्वांच्या पायावर आधारलेल्या होत्या; पण आमची संस्कृती शत्रुत्वावर, द्वेषावर व तिरस्कारावर आधारलेली असेल. आमच्या जगात भय, संताप, विजय आणि स्वतःला कमी लेखणे एवढ्याच भावना असतील. बाकी भावनांना अजिबात थारा दिला जाणार नाही. याखेरीज अन्य जे जे काही असेल, ते ते पूर्णपणे नष्ट केले जाईल. क्रांतिपूर्व काळातील विचार करण्याच्या ज्या सवयी आहेत त्या आम्ही आत्ताच मोडून काढत आहोत. आम्ही आई-बाप व मुले यांच्यातील बंध तोडले आहेत; स्त्री व पुरुष यांच्यातील भावबंध तोडले आहेत. आपल्या पत्नीवर, मुलांवर किंवा मित्रावर सध्या कोणीच विश्वास टाकेनासे झाले आहे; पण भविष्यकाळात तर पत्नीही असणार नाही की मित्रही असणार नाही. एखाद्या कोंबडीपासून तिने टाकलेले अंडे जसे उचलावे, तशी आयांपासून त्यांची मुले जन्म होताच उचलून नेली जातील. माणसातील कामभावना पार निपटून काढून टाकली जाईल. एखाद्या रेशनकार्डचे नूतनीकरण करावे त्याप्रमाणे माणसाला दर वर्षी आपल्या शरीरातून उत्सर्ग करू देण्यात येईल. रतिसुखातील कळसबिंदू आम्ही बरखास्त करून टाकू. मज्जातंतूच्या शास्त्रातील आमचे तज्ज्ञ सध्या यावरच संशोधन करत आहेत. माणसे कोणावरही निष्ठा ठेवणार नाहीत. त्यांची फक्त पक्षाशी निष्ठा असेल. त्यांना कोणाबद्दलही प्रेम वाटणार नाही. त्यांना फक्त बिग ब्रदरबद्दलच प्रेम वाटेल. कसलेही हास्य नसेल; फक्त शत्रूवर विजय मिळविल्याचे हास्य असेल. ह्या जगात कला नसतील, साहित्य नसेल, विज्ञान नसेल; जेव्हा आम्हीच सर्वशक्तिमान असू तेव्हा आम्हाला कशाला विज्ञानाची गरज भासेल? सौंदर्य व कुरूपता यातील भेद त्या वेळी मानला जाणार नाही. माणसाजवळ कसलेही औत्सुक्य उरणार नाही. तो जीवनचक्राचा कसलाही आनंद घेऊ शकणार नाही. आमच्याशी स्पर्धा करणाऱ्या सर्व आनंदांचा व सुखांचा विनाश केला जाईल. नेहमी, (अन् विन्स्टन, तू हे विसरू नकोस) नेहमी या जगात सत्तेचा कैफ चढलेला असेल. हा कैफ सतत गूढरीत्या व उत्तरोत्तर वाढत जाणारा आणि पसरत जाणारा असेल. नेहमी, क्षणाक्षणाला विजयाची धुंदी व आनंद जाणवत असेल. असाहाय्य बनलेल्या शत्रूला तुडविण्यात अपार आनंद सामावलेला असेल! तुला जर या भविष्यकाळाचे चित्र पाहावयाचे असेल, तर एका मानवी तोंडाला बुटाचा पाय कायमचा तुडवितो आहे, अशी कल्पना कर."

ओब्रायन थोडा वेळ थांबला. जणूकाही विन्स्टन बोलण्याची तो वाट पाहत होता. विन्स्टन पुन्हा आपल्या अंगाचा संकोच करून बिछान्यात खोल दडी मारू पाहत होता. तो काहीच बोलू शकला नाही. त्याचे अंतःकरण थिजून गेले होते. ओब्रायन पुढे सांगू लागला :

"आणि लक्षात ठेव, हे सारे कायमचे असेल. तुडविण्यासाठी तिथे कोणाचा ना कोणाचातरी चेहरा सतत असणारच! बंडखोर मतांची माणसे व समाजाचे शत्रू तिथे नेहमीच असणार! म्हणजे त्यांचा पुनःपुन्हा पराभव करून त्यांची मानखंडना करता येईल. तू आमच्या हातात आल्यापासून आम्ही तुझे जे काही केले, तसले प्रकार सतत चालत राहणार! उलट, ते अधिकाधिक वाईट होत जाणार. गुप्तपणे लक्ष ठेवणे, चुगल्या केल्या जाणे, अटकसत्रे, यातनासत्रे, छळ, शिरकाण, माणसे अचानक गायब होणे वगैरे सर्व प्रकार कधीही थांबणार नाहीत. हे नवीन जग जसे कायम शत्रूवर विजय मिळविणारे असेल, तसेच कायम दहशत बसविणारे असेल. पक्ष जेवढा प्रबळ होत जाईल तेवढा तो कमी सहनशील असेल. तसेच, जेवढा विरोध कमी तेवढी या एकतंत्री राज्यपद्धतीची पकड वाढेल. गोल्डस्टीन आणि त्याची बंडखोर मते कायम अस्तित्वात राहतील. दररोज, दर क्षणाला त्यांचा पराभव केला जाईल, त्यांची मानहानी केली जाईल, त्यांची टिंगल केली जाईल, त्यांच्यावर थुंकले जाईल अन् तरीही त्यांचे अस्तित्व कायम राहणार. मी तुझ्यावर जे सात वर्षे लक्ष ठेवले, तसले नाट्य सारखे सारखे होत राहणार, पिढ्यान् पिढ्या होत राहणार अन् प्रत्येक वेळी ते अधिक गूढ रीतीने होत जाणार. बंडखोर विचारांचा कोणताही माणूस असू दे, तो येथेच येणार. तो आमची करुणा भाकणार, वेदनेने कळवळून ओरडणार, खचून जाणार, तिरस्कृत राहणार आणि अखेरी तो अत्यंत पश्चात्तापदग्ध होऊन स्वतःपासूनच स्वतःला वाचवणार आणि स्वतः होऊन आपल्या पायांवर रांगत तो आमच्याकडे येणार. आम्ही असले जग निर्माण करित आहोत, विन्स्टन. हे जग सतत विजयामागून विजय, यशामागून यश मिळवणारे असेल! या जगात सत्तेची तहान सारखी सारखी वाढत जाणार. तुला आत्ता कोठे या नवीन जगाची कल्पना यायला सुरुवात झाली आहे, हे मला जाणवते आहे; परंतु शेवटी तुला जेवढे समजलेले असेल, त्याच्यापेक्षाही अधिक तुझी कृती असेल. कारण तू हे सारे मान्य करणार आहेस, त्याचे स्वागत करणार आहेस, ते स्वीकारणार आहेत आणि त्याचा एक भाग होऊन राहणार आहेस."

बोलण्यासाठी विन्स्टनने आता आपल्या मनाची पुरेशी तयारी केली होती. तो क्षीणपणे म्हणाला, “छेः! तुम्हाला हे शक्य नाही.”

“तुला नक्की काय म्हणायचे आहे, विन्स्टन?”

“तुम्ही आता ज्या जगाचे वर्णन करून सांगितले, असे जग तुम्हाला निर्माण करताच येणार नाही. ते फक्त एक स्वप्न आहे! ते केवळ अशक्य आहे!”

“का?”

“केवळ भय, तिरस्कार आणि क्रौर्य यावर संस्कृतीची उभारणी करताच येत नाही. हा असला प्रकार फार काळ सहन केला जात नाही.”

“का नाही?”

“कारण त्याच्यात मुळातच काही दम नसतो. अशी संस्कृती न्हास पावून शेवटी विनाश पावते. खुद्द ही संस्कृतीच एक प्रकारे आत्महत्या करते.”

“नॉनसेन्स! प्रेमापेक्षा तिरस्काराचा कंटाळा अधिक येतो, असे तुला वाटत आहे. असे कसे असेल? अन् जरी तसे असले, तरीही कुठे फारसा फरक पडतो? समजा, आमचा न्हास आम्हीच वेगाने होऊ द्यावयाचा ठरविला. समजा, आम्ही माणसांचा जीवनक्रम वेगाने फिरविला आणि त्यांना तिसाव्या वर्षीच म्हातारपण येईल अशी व्यवस्था केली, तरीही फरक कुठे पडतो? तुला समजत नाही का की, व्यक्तीचा मृत्यू झाल्याने काहीही बिघडत नसते. कारण पक्ष हा अमर असतो.”

नेहमीप्रमाणेच ओब्रायनच्या आवाजाने, वादविवादाने त्याला पार मोडून टाकले. पुन्हा एकदा असाहाय्यतेच्या भावनेने त्याला ग्रासले. शिवाय त्याला असे भय वाटत होते की, जर तो असाच सारखा ओब्रायनशी मतभेद दर्शवत राहिला असता, तर एखाद्या वेळेस तो दांडा पुन्हा खेचला असता; पण तरीही त्याला गप्प बसवत नव्हते. अत्यंत मलूलपणे, जवळ कोठलेही विधान नसताना, तर्कशास्त्राचा अगर तत्सम असा कशाचाही आधार नसताना केवळ ओब्रायन जे बोलला त्याबद्दलच्या एका अस्फुट भयापोटी तो परत प्रतिहल्ल्यास तयार झाला.

तो म्हणाला, “मला माहिती नाही. अन्... नाही; पण कसे ना कसेतरी तुम्हाला अपयश येणार. कोणीतरी तुमचा पराभव करणार. जीवनाकडून तुमचा पराभव होईल.”

“जीवनाच्या सर्व पातळ्यांवर आमचे नियंत्रण असते, विन्स्टन. तुझा असा तर्क दिसतो आहे की, आम्ही जे काही करतो आहोत त्यामुळे मानवी स्वभावधर्म उफाळून येईल आणि तो आमच्याविरुद्ध जाईल; पण मानवी स्वभाव आम्हीच निर्माण करतो, विन्स्टन. माणसे कल्पनातीत लवचीक असतात; किंवा तू कदाचित तुझ्या त्या जुन्या कल्पनेकडे परत वळला असशील की, ‘मजूर वर्ग किंवा गुलाम वर्ग उठाव करेल आणि आम्हाला उलथून टाकेल.’ हा असला विचार तू करत असशील, तर तो डोक्यातून काढून बाजूला टाकून दे. ते जनावरांसारखे असाहाय्य आहेत. पक्ष हीच मानवता आहे. बाकीचे सारे बाहेरचे आहेत; नगण्य आहेत.”

“तरीही मला पर्वा नाही. शेवटी ते तुमच्यावर मात करणार. तुम्ही कसे आहात, हे आज ना उद्या त्यांना समजेलच आणि मग ते तुमचे तुकडे तुकडे करतील.”

“असे काही होते आहे, याचा काही पुरावा तुला कुठे दिसला का? किंवा असेच होईल असे वाटण्यामागील एखादे कारण?”

“नाही, पण माझा विश्वास आहे. मला नक्की वाटते की, तुम्हाला अपयश येणार. विश्वात काही ना काहीतरी असे आहे; काय ते मला नीट ठाऊक नाही; पण अशीकाही अतिमानवी शक्ती, काही तत्त्वे आहेत की, त्यावर तुम्ही मात करू शकणार नाही. मग तुमचा पराभव होईल.”

“तुझा देवावर विश्वास आहे काय विन्स्टन?”

“नाही.”

“मग असे कोणते तत्त्व आहे की, जे आमचा पराभव करेल?”

“मला माहिती नाही; पण कदाचित ते मनुष्यातील मनुष्यपण, माणसातील मूलभूत प्रेरणा असेल.”

“तू स्वतःला माणूस समजतोस का?”

“होय.”

“जर तू तसा माणूस असशील, विन्स्टन, तर तू शेवटचा माणूस आहेस. तुझ्या जातीतील माणसे आता संपली आहेत. तुझ्यासारखा माणूस एकटा आहे, हे तुला ठाऊक आहे का? तू इतिहासाच्या प्रवाहाबाहेर आहेस. तू बिनअस्तित्वाचा आहेस.” ओब्रायनचे वागणे बदलले. तो अचानक खूप कठोरपणे व कर्कशपणे म्हणाला, “आणि तू स्वतःला नैतिक दृष्ट्या आमच्यापेक्षा श्रेष्ठ समजतोस याचे कारण आमचा खोटेपणा व आमचे क्रौर्य आहे; हो ना?”

“होय, मी स्वतःला तुमच्यापेक्षा श्रेष्ठ समजतो.”

ओब्रायन काहीही बोलला नाही. आता कोणातरी दोघांचे आवाज ऐकू येत होते. क्षणभराने विन्स्टनने ओळखले की, त्यातील एक आवाज त्याचा स्वतःचा होता. ओब्रायनच्या घरी गेल्यावर त्याच्याशी जे संभाषण झाले होते, त्याचा हा साउंड-ट्रॅक होता. स्वतःला ब्रदरहुडच्या संघटनेत दाखल करण्यासाठी विन्स्टन त्या वेळी ओब्रायनकडे गेला होता. तो संघटनेसाठी काय काय करेल, हे त्याने स्वतःच्याच आवाजात परत ऐकले. ‘खोटे बोलू, चोरी करू, बनावट सहा व कागदपत्रे तयार करू, खून पाडू, अमली पदार्थांचा प्रसार करू, वेश्याव्यवसायाला उत्तेजन देऊ, गुप्त रोगांचा प्रसार घडवून आणू, लहान मुलांच्या चेहऱ्यावर तेजाबसारखे जहाल ॲसिड फेकू’ वगैरे सर्व करण्यास त्याने संमती दिली होती. तो पुरावा त्या क्षणी देणे कसे अचूक होते, हे विन्स्टनला दाखवून देणारा एक अविर्भाव न राहवून ओब्रायनने केला. मग त्याने एक बटण दाबल्यावर ते आवाज थांबले.

“तुझ्या बिछान्यावरून ऊठ.” तो म्हणाला.

जखडून ठेवणारे बंध निसटले. विन्स्टन जमिनीवर उतरला आणि धडपडत उभा राहिला.

ओब्रायन म्हणाला, “विन्स्टन, तुझ्यासारखा माणूस अखेरचा आहे! तू मूलभूत मानवी प्रेरणांचा रखवालदार आहेस. आता तू कसा दिसतोस, हे स्वतः पाहा. तुझे कपडे काढून टाक.”

संबंध ओव्हरऑलला एकच बंद ठेवला होता. विन्स्टनने तो सोडला. सर्व ओव्हरऑलच्या झिपचेन्स पूर्वीच काढून घेतलेल्या होत्या. अटक झाल्यानंतर एकाच वेळी त्याचे सर्व कपडे काढून घेतले गेले होते का एकेक करीत त्यांनी त्याचे काढून घेतले होते, हे आता त्याला आठवत नव्हते. ओव्हरऑलच्या आतमधील त्याच्या शरीरावर सर्वत्र घाणेरडे पिवळे पुरळ उठले होते. जिथे जिथे अंतर्वस्त्रे शरीराला चिकटून बसली होती, तेथील कातडी वेगळी उठून दिसत होती. ज्या वेळी त्याने आपले कपडे जमिनीवर सोडून दिले त्या वेळी त्याला खोलीच्या दुसऱ्या टोकाला तिन्ही बाजूंनी प्रतिबिंब दर्शविणारे तीन आरसे एकत्र ठेवलेले दिसले. तो त्यांच्याजवळ गेला; पण वाटेतच थांबला. त्याच्या तोंडून एक किंकाळी आपोआपच बाहेर पडली.

ओब्रायन म्हणाला, “जा, पुढे जा विन्स्टन. त्या आरशांच्या मध्ये उभा राहा. तुला तुझे शरीर बाजूनेसुद्धा पाहायला मिळेल.”

घाबरल्यामुळे विन्स्टन थांबला होता. आरशातून एक वाकलेला, पांढऱ्या केसांचा, हाडांचा जिवंत सापळा त्याच्याकडेच येत होता. ते स्वतःचेच प्रतिबिंब होते हे कळून विन्स्टन घाबरला नव्हता, तर त्या प्रतिबिंबाचे प्रत्यक्ष स्वरूपच भेसूर होते. विन्स्टन आरशाजवळ गेला. त्यातील सापळ्याचे तोंड वाकल्यामुळे पुढे आले होते. पुन्हा पुन्हा तुरंगात येणाऱ्या गुन्हेगारासारखा तो एक अत्यंत बापुडवाणा चेहरा होता. त्याचे कपाळ थोडेसे पुढे आल्यासारखे वाटत होते, तसेच भव्यही वाटत होते, कारण डोक्यावरील पुढच्या टकलात ते मिसळून गेले होते. त्याचे नाक मोडल्याने वाकडे झाले होते. गालावर सर्वत्र खपल्या, खड्डे अशा मारल्याच्या खुणा होत्या. या गालावरतीच त्याचे डोळे अत्यंत भयानक व सतत इकडे तिकडे नजर ठेवणारे वाटत होते. हाडांवर गाल चढवून त्यावर ते घट्ट शिवल्यासारखे दिसत होते. तोंड आत ओढल्यासारखे भासत होते. खात्रीने तो त्याचाच चेहरा होता; पण तो आतमध्ये जेवढा बदलला होता त्यापेक्षा हा बाहेरचा बदल जास्त प्रमाणात झाला होता, असे त्याला वाटले. विन्स्टनच्या मनात जे भाव निर्माण झाले त्यांचे चेहऱ्यावरील आकाररूप त्याला वेगळेच भासत होते. त्याला अर्धवट टक्कल पडले होते. प्रथम त्याला वाटले की, त्याचे एकूण एक केस पांढरे झाले असतील, पण त्याचे फक्त डोक्यावरील केस पांढरे झाले होते. त्याचे हात आणि चेहऱ्यावरील वर्तुळ सोडले, तर त्याच्या शरीरावर सर्वत्र मळकट पांढरा कोंडा पसरला होता. त्याखाली अनेक ठिकाणी जखमांच्या तांबड्या खपल्या बसल्या होत्या. टाचेजवळील व्हेरिकोज अल्सरपाशी तर मोठी सूज आली होती. तेथील कातडी खवल्याखवल्यासारखी सुटून आलेली दिसत होती; परंतु त्याला खरा धक्का बसला होता, ते त्याचे अत्यंत रोड झालेले शरीर पाहून! त्याच्या

छातीच्या फासळ्या वर आलेल्या कळत होत्या. मांड्या व पोटाच्या येथील मांस झडल्याकारणाने त्या एवढ्या बारीक झाल्या होत्या की, त्यांच्यापेक्षा गुडघे मोठे वाटत होते. 'बाजूच्या दोन्ही आरशातीलही प्रतिबिंब पाहा' असे ओब्रायनने का सुचविले होते, हे आता विन्स्टनच्या लक्षात आले. त्याच्या मणक्याला आश्चर्य वाटावे एवढा बाक आला होता. त्याचे हडकुळे खांदे एवढे पुढे झुकले होते की, त्यामुळे त्याची छाती जणू एका खड्ड्यात जाऊन बसली होती. डोक्याच्या भाराने काटकुळी मान दुप्पट वाकलेली होती. हे सर्व शरीर पाहिल्यावर तो नक्कीच म्हणाला असता की, हा कोणीतरी ६० वर्षांचा माणूस असून त्याला कसलातरी दुर्धर रोग झाला आहे.

ओब्रायन म्हणाला, "तुला कधी कधी असे वाटले असेल की, माझा चेहरा म्हणजे पक्षाच्या आतील वर्तुळातील एका सभासदाचा चेहरा किती वृद्ध आणि थकलाभागलेला दिसतो आहे! मग आता तू तुझ्या चेहऱ्याबद्दल काय म्हणशील?"

त्याने विन्स्टनचे खांदे धरून त्याला आपल्या बाजूला गर्कन फिरवले. आता दोघे एकमेकांसमोर उभे होते.

ओब्रायन म्हणाला, "तू कोणत्या अवस्थेत आहेस ते पाहा! तुझे हे कळकट व घृणास्पद झालेले शरीर पाहा! तुझ्या पायांच्या बोटांत साचलेला मळ बघ. पायावर लांब पसरलेला तो घाणेरडा व्रण बघ! तुझ्या अंगाला एखाद्या बोकडासारखा घाण वास येतो, हे तुला ठाऊक आहे का? बहुतेक तुझे नाक आता या वासाला सरावलेले असल्याने तुला तो वास जाणवत नसेल. तू एवढा हडकुळा झाला आहेस की, माझा अंगठा व त्याजवळचे बोट याच्या चिमट्यात तुझा दंड सहज मावतो. कधी लक्षात आले तुझ्या हे? एखादे गाजर मोडावे, तशी तुझी मान मला सहज मोडता येईल. तू आमच्या हातात आल्यापासून तुझे वजन पंचवीस किलोग्रॅमने घटले आहे. तुझे केस ओढले की, सहज हातात निघून येतात. हे बघ!" असे म्हणून त्याने विन्स्टनच्या डोक्यातील केसांचा एक झुपका सहज खुडून दाखविला. "तुझे तोंड उघड. नऊ, दहा, अकरा दात तू गमावले आहेस. तू येथे आलास त्या वेळी मुळात किती दात होते? जे काही उरलेसुरले आहेत, तेही दात आता तोंडातून निसटत चालले आहेत. बघ इकडे!"

त्याने अंगठा व शेजारच्या बोटाच्या चिमटीत त्याचा पुढचा एक दात पकडला. विन्स्टनच्या जबड्यातून एक तीव्र चमक उठली. ओब्रायनने तो सैल दात मुळापासून उपटून बाहेर काढला होता. त्याने तो खोलीत दूर फेकून दिला.

ओब्रायन म्हणाला, "तू आता कुजत चालला आहेस. तुझे तुकडे तुकडे पडत चालले आहेत. आता तू कोण आहेस? तर तू म्हणजे एक घाणीने भरलेले कातड्याचे पोते आहेस. आता वळून पुन्हा या आरशात पाहा. तुझ्यासमोर आरशात जो माणूस उभा आहे ना, तो आता शेवटचा माणूस आहे. जर तू मानवी प्राणी असशील, तर तो माणूस ही मानवता आहे. आता पुन्हा तुझे कपडे अंगावर चढव."

हळूहळू अवघडत विन्स्टन अंगावर कपडे चढवू लागला. तो किती कृश व अशक्त झाला होता, हे त्याला काही क्षणापूर्वीपर्यंत ठाऊक नव्हते. त्याच्या मनात फक्त एकच विचार येत होता, 'याचा अर्थ आपल्या कल्पनेपेक्षा बराच काळ आपण या जागेत असलो पाहिजे.' जेव्हा त्याने ती लक्करे स्वतःच्या अंगावर चढविली, तेव्हा अचानक त्याला स्वतःच्या भग्न देहाबद्दल दया वाटू लागली. तो काय करत होता, याची कल्पना येण्याच्या आत तो बिछान्याजवळच्या स्टूलावर मटकन बसला. त्याच्या डोळ्यांतून खळकन अश्रूंच्या धारा सुरू झाल्या. झगझगीत पांढऱ्या प्रकाशात एक विकृत, बेडौल आणि लक्करात गुंडाळलेले हाडांचे गाठोडे स्टूलावर बसून रडत असावे, असे ते ध्यान दिसत होते. विन्स्टनला याचीही जाणीव होती, पण तो आपले रडणे थांबवू शकत नव्हता. ओब्रायनने त्याच्या खांद्यावर दयाळूपणे एक हात ठेवला.

तो म्हणाला, "पण हे काही कायमचे रूप नाही. तुला वाटेल त्या वेळी ते बदलून सुधारताही येईल. सर्वकाही तुझ्यावर अवलंबून आहे बघ."

"तुम्हीच हे सारे केले." विन्स्टन हुंदके देत म्हणाला. "तुम्हीच मला या अवस्थेला आणलेत."

"नाही विन्स्टन, तूच स्वतःला या अवस्थेला नेलेस. जेव्हा तू पक्षाविरुद्ध तयार झालास तेव्हाच तू ही अवस्था स्वीकारली होतीस. तुझ्या पहिल्या कृतीतच हे सारे अंतर्भूत होते. तुला आधी कल्पना नव्हती, असे काहीही घडले नाही."

ओब्रायन थोडे थांबला. मग पुन्हा तो पुढे बोलू लागला.

"विन्स्टन, आम्ही तुला खूप मारझोड केली. आम्ही तुझा विरोध मोडून काढला. तुझे मन खच्ची केले. तुझे शरीर कसे झाले आहे, हे तू आता पाहिलेस. तुझे मनसुद्धा आम्ही अशाच अवस्थेप्रत नेऊन ठेवलेले आहे. मला नाही

वाटत की, तुझ्या मनात काही कणखरपणा उरला असेल. कारण मनाचा कणखरपणा कोणत्यातरी अभिमानावर उभा राहिलेला असतो. तुला लाथा बसल्या, छड्या बसल्या, तुझे अपमान केले गेले, तू वेदनेने किंचाळलास आणि स्वतःच्याच ओकारीत व रक्तात तू जमिनीवर लोळलास. दयेसाठी तू विव्हाळून आमची करुणा भाकत होतास. तू प्रत्येकाची चुगली केलीस, विश्वासघात केलास. आमच्यापासून तू काहीही लपवून ठेवले नाहीस. तुझा अधःपात झाला नाही, अशी एखादी तरी गोष्ट सांगू शकशील काय?"

विन्स्टन रडावयाचे थांबला, पण तरीही त्याच्या डोळ्यांतून अश्रू पाझरतच होते. त्याने ओब्रायनकडे तोंड वर करून पाहिले.

तो म्हणाला, "मी ज्यूलियाशी प्रतारणा केली नाही."

ओब्रायन विचार करीत त्याच्याकडे पाहत म्हणाला, "हे मात्र पूर्णपणे खरे आहे. तू ज्यूलियाचा विश्वासघात केला नाहीस. तिची प्रतारणा केली नाहीस, हे मान्य!"

ओब्रायनबद्दल विन्स्टनच्या मनात खास आदरभाव होता. हा आदरभाव कशानेही नष्ट होईल, असे वाटत नव्हते. विन्स्टनचे अंतःकरण ओब्रायनबद्दलच्या या आदरभावाने पुन्हा भरून गेले. विन्स्टनला मनात वाटत होते, 'किती बुद्धिमान आहे हा! किती बुद्धिमान! आपण काहीही बोललो, तरी ते त्याला समजले नाही, असे कधी झालेच नाही, कारण संबंध पृथ्वीवरील कोठलाही माणूस आत्ता असता, तरी त्याने तत्काळ सांगितले असते की, मी ज्यूलियाचा खरोखरीच विश्वासघात केलेला आहे, कारण माझा छळ करून त्यांनी माझ्या मनातील सर्वकाही बाहेर खेचून काढले नाही काय? मी तिच्याबद्दलची एकूणएक माहिती त्यांना सांगून टाकली. तिची व्यक्तिरेखा, तिच्या सवयी, तिचे पूर्वयुष्य, आमच्या भेटीच्या वेळी काय काय घडले त्याचा अगदी बारीकसारीक तपशील, आम्ही केलेला व्यभिचार, एरवी एकमेकांत झडलेले संवाद, काळ्या बाजारातून विकत घेतलेले अन्नपदार्थ, पक्षाच्या विरुद्ध दोघांनी ढोबळमानाने केलेला कट सारे सारेकाही त्यांना सांगून टाकले; आणि तरीही 'मी तिच्याशी प्रतारणा केली नाही' हे शब्द उच्चारताच 'मी तिच्यावर अजूनही प्रेम करतो' हे ओब्रायनला कुठल्याही खुलाशाशिवाय चटकन उमगले.'

शेवटी विन्स्टन म्हणाला, "मला हे सांगा की, किती लवकर मला गोळी घातली जाईल?"

ओब्रायन म्हणाला, "कदाचित त्याला खूप काळ जावा लागेल. तुझी केस फार अवघड आहे; पण तू आशा सोडू नकोस. आज ना उद्या प्रत्येक जण बरा होत आलेला आहे. आम्ही शेवटी तुला गोळी घालूच."

तो आता खूप बरा झाला होता. जर दिवसांचीच भाषा वापरावयाची ठरविली असती, तर तो दिवसेंदिवस लठ्ठ व सशक्त होत चालला होता.

तो पांढरा प्रकाश आणि तो घूं घूं करणारा वाऱ्याचा आवाज अजूनही सतत चालूच होता; पण पूर्वीपेक्षा त्याची ही नवीन कोठडी थोडी अधिक बरी होती. आता त्या लाकडी फळीच्या पलंगावर एक गादी व एक उशी ठेवली होती. बसायला एक स्टूल दिले होते. त्याला अंघोळ करू दिली जात होती आणि त्याने त्या टिनच्या बेसिनचा सारखा वापर केला, तरी त्यांना चालत होते. इतकेच काय, पण धुण्यासाठी त्याला गरम पाणीही पुरविले जात होते. अंगातील अंतर्वस्त्रे आता नवीन दिलेली होती. तसेच ओव्हरऑलचा सूटही नवाकोरा दिला होता. पायाच्या व्हेरिकोज अल्सरवर आराम पडण्यासाठी एक मलम लावले जात होते. तोंडात उरलेले दातांचे अवशेष काढून टाकले गेले होते आणि एक नवीन कवळीही त्याच्या तोंडात बसविली गेली होती.

कित्येक आठवडे किंवा महिने उलटले असले पाहिजेत. किती काळ जात होता, हे मोजण्यात त्याला अजूनही रस असला असता, तर ते त्याला सहज शक्य झाले असते. कारण त्याला दिले जाणारे अन्न ठरावीक वेळाने दिले जात होते. त्याने अंदाज करून निष्कर्ष काढला की, त्याला चौवीस तासांतून तीनदा खाण्यास दिले जात होते. हे खाणे दिवसातून तीन वेळा होते का रात्रीतून तीन वेळा होते, याबद्दल कधीकधी त्याला थोडेसे कुतूहल वाटे. दिले जाणारे अन्न मात्र आश्चर्य वाटावे एवढे चांगले होते. प्रत्येक तिसऱ्या खाण्यात मांसपदार्थ असत. एकदा तर सिगारेट्सचे एक संबंध पाकीट त्याला दिले गेले होते. त्याच्याजवळ काडेपेटी नव्हती; पण कधीही न बोलणारा व त्याचे अन्न घेऊन येणारा पहारेकरी त्याची सिगारेट पेटवून देई. बऱ्याच काळानंतर प्रथमच सिगारेट ओढताना त्याला खूप त्रास झाला, पण तरीही तो चिवटपणे ओढतच राहिला आणि प्रत्येक खाण्यानंतर अर्धी सिगारेट ओढून ते पाकीट त्याने खूप काळ पुरविले.

त्यांनी त्याला एक पांढऱ्या रंगाची पाटी दिलेली होती. पाटीच्या कोपऱ्यात पेन्सिलीचा एक तुकडा बांधून ठेवला होता. प्रथम त्याने त्याचा उपयोग केला नाही. कारण तो जागा असे त्या वेळी सुस्तावलेला असे. अनेकदा एका खाण्यानंतर दुसरे खाणे येईपर्यंत तो कसलीही हालचाल न करता पूर्णपणे पडून राही. त्या वेळी कधीकधी तो झोपलेला असे, तर कधीकधी तो आपल्या मनोराज्यात एवढा गुंग होऊन गेलेला असे की, त्याला डोळे उघडणे खूप जड जाई. तोंडावर प्रखर प्रकाश असूनही झोपण्याची सवय त्याला केव्हाच लागली होती. अंधारात झोपले काय नि प्रकाशात झोपले काय, त्याच्या दृष्टीने फारसा फरक नव्हता. आता जर एखादे ठळक स्वप्न पडले, तरची गोष्ट वेगळी होती. सध्याच्या झोपेत तो खूप स्वप्ने पाहत होता अन् ही स्वप्ने नेहमी गोड व आल्हाददायक असत. तो कधी सोनेरी प्रदेशांत असे, तर कधी तो आपली आई, ज्यूलिया आणि ओब्रायन यांच्यासह कोणत्यातरी प्रचंड, भव्य व अत्यंत देदीप्यमान अशा भग्न अवशेषांत बसलेला असे. त्या वेळी तो काहीही करीत नसे. नुसता सूर्यप्रकाशात बसून निवान्त गोष्टी करीत असे. तो जागा असे तेव्हाही या स्वप्नाबद्दलचेच विचार त्याच्या मनात घोळत असत. बौद्धिक प्रयत्न करण्याची ताकद त्याने गमावली असावी, असे वाटत होते. आता वेदनेची उरलेली बोचसुद्धा नाहीशी झाली होती. त्याला आता कंटाळा येत नव्हता. त्याची संभाषणाची किंवा वाद घालण्याची ऊर्मी आता संपली होती. तो नुसता एकटा होता. त्याला मारझोड होत नव्हती की त्याच्यावर प्रश्नांचा भडिमार केला जात नव्हता. तो फक्त पुरेसे खात होता व स्वच्छ राहण्याचा प्रयत्न करीत होता. एवढे केल्यावर त्याला एकटेपणाचे दुःख वाटत नव्हते. तो तसा पूर्ण समाधानी होता.

हळूहळू तो कमी वेळ झोपू लागला, पण अजूनही बिछान्यावरून उठण्याची इच्छा त्याला होत नसे. बिछान्यात पडून राहून शरीरात ताकद कशी येत राहिल, एवढेच तो बघत होता. आपल्या बोटांनी शरीरावर निरनिराळ्या ठिकाणी चाचपडून स्नायूंची गोलाई वाढत असल्याची आणि कातडी ताणली जात असल्याची खात्री तो करून घेई; कारण एखाद्या वेळेस तो भ्रमही असण्याची भीती त्याला वाटे. शेवटी केव्हातरी त्याची खात्री झाली की, तो नक्की वाढत होता, लठ्ठ होत होता व त्याच्या मांड्या दंडापेक्षा जाड झाल्या होत्या. त्यानंतर सुरुवातीला जरा नाखुशीनेच तो

नियमितपणे व्यायाम करू लागला. पावले मोजून टाकून कोठडीतल्या कोठडीत तो तीन किलोमीटर अंतर चालून जाऊ लागला. त्याचे खांदे हळूहळू ताठ होऊ लागले. मग तो व्यायामाचे आणखी काही अवघड प्रकार करू लागला. अन् जे प्रकार करणे त्याला जमेना, त्यांच्याबद्दल नवल वाटूत त्याला दुःखही झाले. चालण्याखेरीज दुसरा व्यायाम करणे त्याला जड जात होते. तो स्टूल हातात धरून हात हवेत सरळ करू शकत नव्हता. त्याला न पडता एका पायावर उभे राहता येत नव्हते. तो टाचेवर उकिडवा बसला, तर त्याच्या मांडीत व पोटरीत भयंकर कळा येत. पालथे झोपून जोर काढण्यासाठी तो दोन्ही हातांवर आपल्या शरीराचा भार तोलून धरून पाही, पण तो प्रयत्न त्याला निराशेने सोडून द्यावा लागे. त्याला आपला भार अवघा एक सेंटिमीटरसुद्धा वर उचलता येत नव्हता; पण आणखी काही दिवसांनी किंवा दरम्यानच्या आणखी काही काळाने त्याला हे जमू लागले. एक वेळ तर अशी आली की, एका दमात सहा जोर त्याला मारता येऊ लागले. हळूहळू आपल्या शरीराबद्दलचा त्याचा अभिमान वाढू लागला अन् 'आपला चेहराही पूर्ववत होत चालला आहे' असा विश्वास तो अधूनमधून उराशी बाळगू लागला. फक्त जेव्हा त्याचा हात डोक्यावरील टकलावर जाई तेव्हा त्याला आरशात दिसलेले, टाके घातलेले, भग्न व विदीर्ण झालेले आपले रूप आठवे.

त्याचे मन आता अधिकाधिक क्रियाशील बनू लागले. तो भिंतीला पाठ टेकून फळीच्या पलंगावर बसू लागला. गुडघ्यावर पाटी ठेवून मुद्दाम काही ना काही लिहिण्याचा प्रयत्न करू लागला. त्याला आता स्वतःला पुन्हा शिकवावयाचे होते ना!

तो त्यांना शरण गेला होता, हे त्याला आता मंजूर झाले होते. आता त्याला दिसत होते की, प्रत्यक्षात फार पूर्वीच त्यांच्या अटीनुसार त्यांना शरण जाण्याचा निर्णय त्याने घेतला होता. ज्या क्षणाला तो मिनिस्ट्री ऑफ लव्हच्या इमारतीत आला, नव्हे ज्या वेळी तो आणि ज्यूलिया असाहाय्यतेने उभे होते व प्रकाशवाणीच्या पडद्यामधून तो पोलादी आवाज त्यांना काय करावे ते हुकूम देऊन सांगत होता, त्या वेळीच पक्षाच्या शक्तीविरुद्ध तो करीत असलेला प्रयत्न किती क्षुद्र होता, उथळ होता व छचोर होता, हे त्याला जाणवले होते. आता त्याला कळून चुकले होते की, एखाद्या किड्याचे जसे भिंगातून निरीक्षण करावे तसे थॉट-पोलीस गेली सात वर्षे त्याचे गुपचूप निरीक्षण करीत होते. त्याने सात वर्षांत केलेली कोणतीही कृती, उच्चारलेला कोणताही शब्द त्यांच्या निरीक्षणातून सुटला नव्हता. त्याच्या मनातील प्रत्येक विचार त्यांनी तपशीलवार व अचूक ओळखला होता. एवढेच नव्हे, तर विन्स्टन डायरीवर जो पांढऱ्या मातीचा कण गुप्त खूप म्हणून ठेवीत होता, तोही त्यांचे काम होताच ते बरोबर त्या विवक्षित जागी काळजीपूर्वक ठेवीत होते. त्याने केलेल्या संभाषणांचे ध्वनिमुद्रित केलेले साउंड-ट्रॅक्स त्यांनी त्याला वाजवून दाखविले होते. शिवाय छायाचित्रेही दाखविली होती. काही छायाचित्रांत तो व ज्यूलिया दोघेही होते. अन् होय, काही छायाचित्रांत तर ते दोघे....! तो पक्षाविरुद्ध फार काळ लढूच शकत नव्हता. शिवाय पक्षाची बाजू बरोबर होती. 'अमर असलेला पक्षाचा सामूहिक मेंदू कसा चूक करू शकेल? कोणत्या बाह्य मानदंडावर त्यांचे निर्णय तपासून पाहता येतील? शहाणपण ही एक संख्याशास्त्रात बसणारी गोष्ट आहे. ते नेहमी बहुमताच्या बाजूला असते. आता फक्त त्यांच्या विचारानुसार आपण विचार करण्यास शिकले पाहिजे. फक्त...!'

ती जाड पेन्सिल बोटामध्ये धरण्यास त्याला अवघड वाटत होती. तरीही तो आपल्या डोक्यात येणारे विचार उतरवू लागला. त्याने प्रथम ठळक व मोठ्या अक्षरांत लिहिले :

स्वातंत्र्यात गुलामगिरी आहे

यानंतर एक क्षणही न दवडता त्याने याखाली लिहिले :

दोन अधिक दोन बरोबर पाच

पण मग यानंतर एक प्रकारचा प्रतिबंध आपोआप आला. त्याचे मन जणूकाही कशालातरी लाजत होते, केंद्रित होऊ शकत नव्हते. यापुढे जे काही येणार होते, त्याची त्याला माहिती होती, हे तो जाणून होता; पण ते नेमके काय होते, ते क्षणभर त्याला आठवता येईना. ते काय असले पाहिजे, ह्यावर त्याने नीट, विचारपूर्वक बुद्धी चालविली, तेव्हाच त्याला ते आठवले. त्याला ते आपोआपच आठवले नव्हते. त्याने लिहिले होते :

सत्ता हाच देव आहे

त्याने सर्वकाही मान्य केलेले होते - भूतकाळ बदलता येण्याजोगा असतो. तो भूतकाळ अजूनही कधी बदललेला नव्हता. ओशियानियाचे इस्टेशियाबरोबर युद्ध चालू झाले होते. ओशियानियाचे नेहमीच इस्टेशियाबरोबर

युद्ध चालत आलेले होते. जोन्स, आरन्सन व रुदरफोर्ड यांच्यावर जे आरोप ठेवले होते त्यानुसार त्यांनी खरोखरीच गुन्हे केले होते; ते दोषी होते. ते निर्दोषी असलेले छायाचित्र त्याने कधीच पाहिले नव्हते. कारण तसले काही छायाचित्र मुळातच नव्हते. जर त्याला तसे काही वाटत असले असते, तर त्यानेच ते छायाचित्र त्याच्या कल्पनेने निर्माण केलेले होते. परस्परविरुद्ध गोष्टी एकाच वेळी आठवण्याबद्दलच तो आठवू लागला; पण त्या सर्व आठवणी खोल्या होत्या. त्या आठवणी म्हणजे केवळ त्याने रेखाटलेली कल्पनाचित्र होती; परंतु आता हे सारे किती सोपे झाले होते! फक्त त्यासाठी शरणागती पत्करावी लागत होती अन् मग सारेकाही सुरळीत चालू लागले होते. पक्षाविरुद्ध जाणे हा एखाद्या प्रवाहाविरुद्ध पोहण्यासारखा प्रकार होता. 'आपण जीव तोडून कितीही पोहत राहिलो, तरी आपण उलटच जात राहतो; अन् मग अचानक आपल्या ध्यानात आल्यावर आपण पाठ फिरवतो व प्रवाहाला विरोध करण्याऐवजी प्रवाहपतित होतो. मग किती छान सुरळीत चालू होते! खरेतर आपल्या दृष्टिकोनाखेरीज काहीही बदललेले नाही. ज्या गोष्टी पूर्वी ठरवून दिलेल्या होत्या त्या कोणत्याही परिस्थितीत घडत होत्या व घडत राहणार होत्या.' त्याने का बंड केले होते, हेच त्याला आता नीट समजेना. सर्वकाही सोपे झाले होते. फक्त....!

काहीही खरे असू शकले असते. निसर्गाचे तथाकथित नियम म्हणजे शुद्ध मूर्खपणा ठरला असता. गुरुत्वाकर्षणाचा नियमही असाच एक निरर्थक प्रकार झाला असता. ओब्रायन म्हणाला होता, "जर मी इच्छा केली, तर एखाद्या साबणाच्या फेसाच्या बुडबुड्यासारखा जमिनीपासून सुटून तरंगू लागेन." विन्स्टन आता यावर विचार करू लागला, 'आपण जमिनीपासून वर तरंगतो आहोत, असा विचार जर ओब्रायनने केला आणि त्याच वेळी मीही 'तो तरंगतो आहे' असा 'विचार केला' तरच हे घडू शकते.' बुडालेल्या जहाजाचा एखादा अवशेष किंवा तुकडा अचानक पृष्ठभागावर येऊन तरंगू लागावा, तसा त्याच्या मनातील एक विचार एकदम वर आला. 'खरोखरीच अशी घटना घडत नसते. आपण तशी कल्पना करतो. ते एक दिवास्वप्न असल्यासारखा भास आहे.' त्याने तो विचार तत्काळ खाली दाबून टाकला. आता यातील हेत्वाभास किंवा फॅलसी उघड होती. 'कुठेतरी, अन्यत्र, आपल्या स्वतःबाहेर एक 'खरेखुरे' जग आहे व तिथे 'खऱ्याखऱ्या' घटना घडतात, अशी आधीच कल्पना केली गेली असली पाहिजे; पण असे जग अस्तित्वात असेलच कसे? आपल्याजवळ असे कशाचे ज्ञान आहे की, ज्याच्यावर खुद्द आपल्या मनाचा काही परिणाम होत नाही? असे शुद्ध ज्ञान, केवळ ज्ञान असणेच शक्य नाही. जे काही घडते, ते सारे आपल्या मनातच घडत असते. सर्वांच्या मनांमध्ये जे जे काही घडते, तेच खरोखरीच घडत असते.'

त्या हेत्वाभासाच्या आहारी न जाता तो ताबडतोब फेटाळून टाकण्यात त्याला कसलीच अडचण आली नाही. तरीही त्याला हे समजून चुकले की, त्याचा असा संभ्रम परत कधी होता कामा नये. 'आपल्या घरात जसा एखादा अडगळीचा माळा असतो, तसाच एखादा माळा मनामध्येसुद्धा निर्माण करता आला तर बरे होईल. मग धोकादायक विचार मनात आले की, ते या माळ्यावर टाकून देता येतील. विचार टाकून देण्याची ही क्रिया आपल्याकडून तत्काळ व आपोआप घडावयास हवी.' न्यूस्पीक भाषेत ह्या क्रियेलाच 'क्राइमस्टॉप' असे म्हणत. त्याने या 'क्राइमस्टॉप' तंत्राची उजळणी व सराव करण्यास सुरुवात केली. त्यासाठी स्वतःमुढे त्याने दोन विधाने ठेवली. पहिले विधान - पक्ष म्हणतो की, 'पृथ्वी सपाट आहे.' आणि दुसरे विधान - पक्ष म्हणतो की, 'बर्फ पाण्यापेक्षा जड आहे.' व या विधानांना शह बसवणारा, छेद देणारा अगर खोडून काढणारा दुसरा कोणताही विचार समजावून घ्यायचा नाही किंवा त्याकडे लक्षच द्यायचे नाही असे त्याने ठरविले. त्याने प्रयत्न करून पाहिला, पण ते सोपे नव्हते. त्यासाठी सारासार बुद्धीची अफाट ताकद व शीघ्र गतीने प्रतिविचार करण्याची क्षमता जवळ असणे आवश्यक होते. जर एखादी गणितामधील समस्या असली असती, तर ती त्याच्या बौद्धिक ताकदीपलीकडची होती. उदाहरणार्थ, 'दोन अधिक दोन बरोबर पाच' असली विधाने त्याला पचविता आली नसती. त्यासाठी अवघड मानसिक कसरत करण्याची मनाची क्षमता असणे आवश्यक होते. एका क्षणाला तर्कशास्त्राचा अत्यंत गुंतागुंतीचा व नाजूक उपयोग करता येणे आवश्यक होते, तर दुसऱ्याच क्षणाला तर्कशास्त्र दृष्ट्या अगदी ढोबळ चुका असल्या, तरी त्यांची कसलीही दखल न घेता त्या विसरून जाण्याचा बावळटपणाही तीव्र बद्धीमत्तेइतकाच आवश्यक होता आणि हे दोन्ही एकाच वेळी जवळ बाळगणे तेवढेच कठीण होते.

हे सर्व चालू असतानाच त्याच्या मनाचा एक भाग 'ते आपल्याला कधी गोळी घालतील' यावर विचार करीत होता. ओब्रायन म्हणाला होता की, सर्वकाही त्याच्यावर अवलंबून होते; पण त्यासाठी अशी कोणतीही जाणीवपूर्वक करण्याजोगी कृती नव्हती की, जी केल्याने मृत्यू आणखी जवळ आला असता. गोळी घालण्यासाठी त्यांनी दहा मिनिटे किंवा कदाचित दहा वर्षेही लावली असती. त्यांनी कदाचित त्याला कित्येक वर्षे एकान्तवासात ठेवले असते किंवा त्याला श्रमछावणीत पाठवले असते किंवा आत्ताप्रमाणेच त्यांनी त्याला अधूनमधून काही काळापुरतेच मोकळे

सोडले असते. त्याला गोळी घालण्यापूर्वी अटक, छळ व प्रश्नांचे भडिमार यांचे रोमहर्षक नाट्य त्यांनी परत घडविले असते; परंतु एक गोष्ट मात्र खरी होती की, त्याचा मृत्यू कोणत्याही अपेक्षित क्षणाला येणार नव्हता. या बाबतीत त्यांची एक खास परंपरा होती. ही परंपरा न सांगता कळत होती. ते नेहमी कसलीही सूचना न देता गोळी घालत. गोळी कुठून आली, हे कधीच कळत नसे. कारण ते मागून येऊन मानेमध्ये गोळी घालत. त्या वेळी बळी जाणारी व्यक्ती पूर्णपणे बेसावध असे. ती त्या वेळी एका खोलीतून दुसऱ्या खोलीत जाण्यासाठी कॉरिडॉरमधून जात असणेही शक्य होते किंवा अशाचसारख्या कोणत्याही बेसावध हालचाली करीत असणेही शक्य होते. 'बेसावध क्षणी मागून मानेत गोळी घालणे' ही त्यांची परंपरा होती.

एके दिवशी (पण एके दिवशी हा शब्दप्रयोगही योग्य नव्हता, कारण कदाचित ती मध्यरात्रीचीही वेळ असणे शक्य होते.) एका विचित्र व गोड मनोराज्यात तो गुंग झाला होता. तो एका कॉरिडॉरमधून चालत होता. त्याच्या मानेत मागून गोळी घुसेल, अशी प्रतीक्षा करीत चालला होता. आता कोणत्याही क्षणी ही गोळी येणार होती, हे त्याला ठाऊक होते. त्यांच्या सर्व गोष्टींना त्याने मनातून कुरकुरत का होईना, पण अखेर पूर्ण संमती देऊन टाकली होती. त्याने पुन्हा एकदा सर्व नीट जमवून ठेवले होते. एकूण एक गोष्ट सुरळीत झाली होती. आता कसल्याही शंकाकुशंका उरल्या नव्हत्या. कसलेही वादविवाद झडणार नव्हते. कसलीही वेदना दिली जाणार नव्हती. कसलेही भय उरले नव्हते. त्याचे शरीर आता मजबूत व ठणठणीत झाले होते. आता त्याला किती सहजपणे चालता येत होते! हालचाली करण्यात केवढे सुख मिळत होते! कोवळ्या उन्हातून चालल्यासारखा आनंद त्याला मिळत होता. आता तो 'मिनिस्ट्री ऑफ लव्हच्या' इमारतीमधील त्या अरुंद व पांढऱ्या कॉरिडॉरमधून चालत नव्हता, तर स्वच्छ सूर्यप्रकाश पडलेल्या व एक किलोमीटर रुंद असलेल्या कॉरिडॉरमधून जात होता. कोणत्यातरी औषधाच्या गुंगीत चालावे, तसा तो चालत होता. आता तो त्या सोनेरी प्रदेशात आला होता. एक हिरवेगार व जुने कुरण त्याच्यासमोर होते. अधूनमधून ते सशांनी कुरतडले होते. त्यातून एक पाऊलवाट गेली होती. गवताचा लुसलुशीतपणा व मऊपणा त्याच्या पायाला जाणवत होता. उन्हाचा कोवळेपणा त्याच्या चेहऱ्याला नाजूक स्पर्श करीत होता. कुरण जिथे संपत होते तिथे एल्म वृक्ष उभे होते. ते किंचित डोलत होते. पलीकडेच कोठेतरी एक ओढा खळाळत वाहत होता. तेथील हिरव्या डोहाच्या काठावरील वाळुंजीची झुडुपे वाकली होती. त्यांच्या छायेत डेस मासे पाण्यात विहार करीत होते.

अचानक त्याला भयंकर भीती वाटू लागली. त्याच्या मणक्यावर घामाचे झरे फुटले. तो मोठ्याने ओरडत होता, हे त्यालाही ऐकू आले. तो ओरडत होता -

“ज्यूलिया! ज्यूलिया! माझ्या राणी गं! ज्यूसलिया!” काही क्षण त्याला ज्यूलिया असल्याचा भास झाला होता. विश्वास बसणार नाही, एवढा हा भास हुबेहूब होता; परंतु ज्यूलिया नुसतीच त्याच्याबरोबर नव्हती, तर ती खुद्द त्याच्यामध्येच होती. जणूकाही ती त्याच्या रोमरोमांत भिनली होती. ज्या वेळी ते दोघे एकत्र आलेले होते, त्या वेळी तिच्याशी प्रणय करताना ती त्याला जेवढी आवडली होती, त्याच्यापेक्षा जास्त त्याला ती आता आवडली होती. त्याला हेही माहीत होते की, ती कोठेतरी अजूनही जिवंत होती आणि तिला त्याच्या मदतीची नितान्त गरज होती.

तो बिछान्यावर पडून मनात शांतपणे विचार जुळवू लागला, 'आपण हे काय करून बसलो आहोत? क्षणभर पाय घसरल्याने आपल्या गुलामगिरीत आता किती वर्षांची वाढ झाली असेल?

'काही मिनिटांतच बाहेर बुटांचे पाय खाडखाड आपटल्याचे आवाज ऐकू येतील. कारण असा भावनिक उद्रेक झाल्याबद्दल ते शिक्षा केल्यावाचून सोडणार नाहीत. एव्हाना त्यांना कळून चुकले असणार की, विन्स्टनने आपल्याशी केलेला करार मोडला आहे. त्याने पक्षापुढे मान तुकविली, पक्षाचे आज्ञापालनही केले; पण त्याचबरोबर तो अजूनही पक्षाचा द्वेषही करतो आहे. पूर्वी तो वरून सारेकाही आलबेल असल्याचे दाखवत असे आणि आपले बंडखोर मन खोलवर दडवून ठेवत असे. आता त्याने एक पाऊल आणखी माघार घेतली म्हणजे मनातून तो शरण आला आहे, पण आपले अंतर्मन त्याने तसेच जपून ठेवले आहे. त्याला अजिबात धक्का लागू दिला नाही. पक्षाची बाजू बरोबर आहे म्हणजे स्वतःची बाजू चूक आहे, हे त्याला कळले आहे; पण चुकीची असली, तरीही ह्याच बाजूला राहण्याचे त्याने ठरविले आहे, हेही आता त्यांना कळून चुकेल. ओब्रायनलाही कळेल.' ज्यूलियाच्या नावाने जेव्हा तो ओरडला होता, तेव्हा त्या ओरडण्यातच हा सारा अर्थ सामावला होता. त्याची एक मूर्खपणाची कृती सारेकाही सांगून गेली होती.

म्हणजे आता पुन्हा पहिल्यापासून सुरुवात करायला लागणार होती. त्यासाठी कदाचित कित्येक वर्षे लागली असती. त्याने आपला हात चेहऱ्यावरून फिरविला. आपल्या नवीन चेहऱ्याचे स्वरूप जाणून घेण्याचा त्याचा हा

प्रयत्न होता. त्याच्या गालावर खोल रेघा होत्या आणि गालाची हाडे टोकदार वाटत होती. त्याचे नाक अधिक सपाट झालेले होते. त्याने आरशात पाहिल्यानंतर काही दिवसांनी त्याला एक नवीन कवळी दिली गेली होती. आपला चेहरा कसा दिसतो हे जर माहिती नसेल, तर मनातले गूढ भाव लपविणे फार कठीण असते. तसेच कुठल्याही परिस्थितीत केवळ चेहरा काबूत ठेवणे पुरेसे नसते. त्याला प्रथमच एका गोष्टीची जाणीव झाली, 'जर एखादी गोष्ट गुप्त राखायची असेल, तर ती स्वतःपासूनही तेवढीच दडवावी लागते. आपल्या मनात ती आहे, हे आपल्याला कळत असले, तरी अगदी निकड भासल्याशिवाय कोणत्याही लक्षणीय स्वरूपात तिला जाणिवेच्या पातळीवर येऊ द्यायचे नाही. आता येथून पुढे नुसता योग्य विचार करून भागणार नाही, तर योग्य गोष्टीच भावल्या पाहिजेत व स्वप्नेही योग्यच पडली पाहिजेत. अन् हे चालू असतानाच आपल्याला त्यांच्याबद्दलचा द्वेष आपल्या मनामध्ये खूप आत, अगदी कुलूपबंद ठेवला पाहिजे. आपल्या शरीरातील एखादी गाठ आपलाच एक भाग असूनही शरीराच्या अन्य भागाशी तिचा संबंध येऊ नये, तसा त्यांच्याविरुद्धचा द्वेष मनाच्या गाभ्यात कुठेतरी खोलवर जपून ठेवला पाहिजे.

'एके दिवशी ते आपल्याला गोळी घालण्याचा निर्णय घेतील. ते नक्की केव्हा गोळी घालतील, ह्याची कल्पना नाही, पण गोळी घालण्यापूर्वी थोडे आधी आपल्याला सहज अंदाज येऊ शकेल. कॉरिडॉरमधून चालताना ते नेहमी मागूनच गोळी घालतात. त्या वेळी 'दहा सेकंद' एवढा जरी अवधी आधी मिळाला, तरी पुरेसा आहे. तेवढ्या वेळात मनातील विश्व पार उलटेपालटे होऊन जाईल आणि मग अचानक, एकही शब्द न उच्चारता, एकही पाऊल न अडखळता, चेहऱ्यावरील एकही रेषा न बदलता इतके दिवस धारण केलेला आपला मुखवटा झटक्यात गळून जाईल. मग जपून ठेवलेल्या द्वेषाच्या तोफा खाडकन त्यांच्याविरुद्ध वर येऊन धडाम्दशी कडाडतील. एखाद्या वणव्यात सापडावे, तसे माझे शरीर त्यांच्या द्वेषाने नखशिखान्त पेटून निघेल. अन् त्याच वेळी, जवळजवळ त्याच वेळी धाडदिशी ती गोळी माझ्या दिशेने सुटेल. म्हटले, तर ती उशिरा सुटलेली असेल. म्हटले, तर ती लवकर सुटलेली असेल. माझ्या मेंदूची पुनर्रचना करावयाची त्यांना संधीच मिळणार नाही. कारण एव्हाना मेंदूच्या चिंध्या उडालेल्या असतील. अशा रीतीने काही क्षण का होईना, माझा बंडखोर विचार त्यांच्या दाबून टाकण्यापलीकडे असेल, तर त्याबद्दल त्यांना मला शिक्षा करता येणार नाही. आपल्या बळीला पश्चात्ताप करायला लावता येणार नाही. कारण तो केव्हाच त्यांच्या हातून कायमचा निसटलेला असेल. त्यांची पद्धत पूर्णत्वास गेली आहे; पण ज्या वेळी ते गोळी झाडतील त्या वेळी त्यांच्याच स्वतःच्या परिपूर्णतेला भोक पडेल. त्यांचा द्वेष करीत मरणे हेच स्वातंत्र्य आहे!'

त्याने आपले डोळे मिटले. 'बौद्धिक शिस्तीचा स्वीकार करण्यापेक्षा ती पाळणे जास्त कठीण असते.' त्यांच्याविरुद्धचा द्वेष मनात जपून व लपवून ठेवण्यासाठी त्याला मनामध्येच काहीतरी मूर्तस्वरूप देणे विन्स्टनला भाग होते. या द्वेषाच्या खाईत त्याला आता उडी घ्यावयाची होती. तेथील घाणीतील घाण त्याला उपसावयाची होती. 'त्यांची सगळ्यात भयंकर आणि तुच्छ गोष्ट कोणती?' असा विचार करतानाच बिग ब्रदरचा विचार त्याच्या मनात आला. त्याचा तो भव्य चेहरा त्याच्या नजरेसमोर आला. (खरोखरीच तो चेहरा भव्य आहे का? का एक मीटर रुंदीच्या पोस्टरवरती तो नेहमी प्रकट झाल्याने तसा भास होतो?) जाडजूड, दाट, काळ्या व झुपकेदार मिश्या आणि पाहणारा कोठेही गेला, तरी त्याच्याकडेच रोखले जाणारे ते डोळे, हेच प्रामुख्याने त्याच्या नजरेसमोर आले. नुसती कल्पना करताच तो चेहरा आपोआप त्याच्या मनात तरळू लागला. बिग ब्रदरबद्दल त्याच्या खऱ्याखऱ्या भावना काय होत्या?

बाहेर पॅसेजमध्ये खाडखाड बूट वाजू लागले. पोलादी दार खणकन आवाज करीत उघडले गेले. ओब्रायन चालत आत आला. त्याच्यामागे निर्विकार चेहऱ्याचा एक अधिकारी व काळ्या गणवेशातील एक पहारेकरी होता.

"ऊठ! अन् इकडे ये!" ओब्रायन म्हणाला.

विन्स्टन उठून त्याच्यासमोर उभा राहिला. ओब्रायनने त्याचा खांदा आपल्या बळकट हातात पकडला आणि त्याच्याकडे तो नीट पाहू लागला.

तो म्हणाला, "तू जे काही ओरडलास, त्यामुळे मी तुझ्यावर घेतलेली मेहनत वाया जाईल. कारण ती माझी अप्रत्यक्षपणे केलेली फसवणूक आहे. तू फार मोठा बावळटपणा केलास. नीट ताठ उभा राहा. माझ्या चेहऱ्याकडे पाहा."

तो थोडा थांबला. मग जराशा खालच्या आवाजात हळुवारपणे तो बोलू लागला :

"तू सुधारतो आहेस. बौद्धिक दृष्ट्या तुझ्यामध्ये फारसाकाही बिघाड झालेला नाही. फक्त तुझी भावनात्मक सुधारणा होत नाही. मला सांग विन्स्टन, अन् लक्षात घे, अजिबात खोटे बोलायचे नाही, कारण तुला माहिती आहे

की, मला ताबडतोब खोटे हुडकून काढता येत असते. सांग बरे, बिग ब्रदरबद्दल तुझ्या खऱ्याखऱ्या भावना काय आहेत?”

“मी त्याचा द्वेष करतो.”

“तू त्याचा द्वेष करतोस ना, मग छान! म्हणजे आता तुझ्यासाठी अखेरचे पाऊल उचलण्याची पाळी आली आहे. तुला बिग ब्रदरवर प्रेम करायलाच हवे. नुसते आज्ञापालन करणे पुरसे नाही विन्स्टन, तुला बिग ब्रदर आवडायलाच हवा! अगदी मनापासून आवडायला हवा!”

त्याने विन्स्टनला पहारेकऱ्याच्या दिशेने थोडेसे ढकलले आणि तो म्हणाला, “१०१ नंबरची खोली!”

विन्स्टनला असे दिसले किंवा असे वाटले की, त्याच्या कैदेच्या प्रत्येक अवस्थेत तो नेहमी खिडक्या नसलेल्या इमारतीत असे. फरक असला, तर तो फक्त इतकाच की, निरनिराळ्या जागांत हवेचा दाब किंचित निरनिराळा असे. त्याला ज्या कोठडीत पहारेकऱ्यांनी मारहाण केली होती, ती कोठडी जमिनीच्या खाली होती. ओब्रायनने जिथे त्याच्यावर प्रश्नांची सरबत्ती केली होती, ती खोली वरती छपरापाशी कोठेतरी होती, पण ही खोली मात्र शक्य तेवढी जमिनीच्या खाली खोल खोल होती.

त्याने आत्तापर्यंत जेवढ्या कोठड्या पाहिल्या होत्या त्यांच्यापेक्षा ही खोली सर्वात मोठी होती, परंतु सभोवतालचा भाग कोणता होता, हे त्याच्या फारसे लक्षात येत नव्हते. त्याच्यासमोर फक्त दोन छोटी टेबले होती, एवढेच त्याच्या लक्षात आले. त्या टेबलांवर हिरव्या लोकरांची जाडीभरडी आच्छादने घातलेली होती. एक टेबल त्याच्यापुढे फक्त एक मीटर अंतरावर होते, तर दुसरे टेबल जरा आणखी दूर व दाराजवळ होते. त्याला एका खुर्चीत बसवून पट्ट्यांनी एवढे पक्के जखडून टाकले होते की, त्याला यत्किंचितही हालचाल करता येत नव्हती. त्याला आपले डोकेसुद्धा हलविता येत नव्हते. कसल्यातरी एका पॅडमध्ये त्याचे डोके मागून असेकाही पकडून धरले होते की, त्याला बळेबळे समोर बघणेच भाग पाडले जात होते.

काही वेळ तो तिथे एकटाच होता. मग दार उघडून ओब्रायन आत आला.

तो म्हणाला, “विन्स्टन, तू एकदा मला विचारले होतेस की, १०१ नंबरच्या खोलीत काय आहे? त्यावर मी तुला हेही सांगितले होते की, याचे उत्तर तुला आधीच ठाऊक आहे. प्रत्येकालाच ते ठाऊक असते. १०१ नंबरच्या खोलीत जे काही आहे, ते जगातील सर्वात वाईट व भयंकर आहे!”

पुन्हा दार उघडले गेले. एक पहारेकरी आत आला. त्याच्या हातात तारेची पेटी किंवा टोपली असे काहीतरी होते. त्याने ती दुसऱ्या, लांबच्या टेबलावर ठेवली होती. ओब्रायन मध्ये उभा असल्याने त्याच्या मागे जे काही होते, ते अजूनही विन्स्टनला नीट दिसत नव्हते.

ओब्रायन सांगू लागला. “जगातील सर्वात वाईट व भयंकर गोष्ट ही दर व्यक्तीनुसार बदलत असते. मग ती जिवंत पुरण्याची शिक्षा असेल किंवा जाळण्याची शिक्षा असेल अथवा पाण्यात बुडणे असेल किंवा सुळावर चढविण्याची शिक्षा असेल किंवा मृत्यूचे असे कोणतेही पन्नास-साठ प्रकार असतील. काही काही गोष्टी तर अशा आहेत की, त्यांच्यामुळे मृत्यू येणार नाही व त्या अत्यंत क्षुल्लक वाटतील; पण तरीही काही व्यक्तींच्या दृष्टीने त्या फार फार भयंकर असू शकतील. प्रत्येकाचा भयगंड वेगळा असतो.”

ओब्रायन थोडासा एका बाजूला सरकला. त्यामुळे टेबलावर काय होते, हे विन्स्टनला आता स्वच्छ दिसू लागले. तो एक लांबट तारेचा पिंजरा होता. त्याला धरून नेण्यासाठी त्यावर एक कडीपण केली होती. तलवारीच्या द्वंद्वयुद्धाचा खेळ खेळताना तोंडावर जसा जाळीचा मुखवटा घालतात, तसा काहीसा भाग त्या पिंजऱ्याच्या पुढच्या बाजूला होता. जरी तो पिंजरा विन्स्टनपासून तीन किंवा चार मीटर दूर होता, तरी त्याला त्याच्या आतील रचना स्पष्ट दिसत होती. त्या पिंजऱ्याची लांबी दोन कप्प्यांत विभागली गेली होती. प्रत्येक कप्प्यात कसलेतरी छोटे प्राणी हालचाल करताना दिसत होते. ते उंदीर होते!

ओब्रायन म्हणाला, “तुझ्या बाबतीत विन्स्टन, जगातील सर्वात वाईट व भयंकर गोष्ट उंदीर ही आहे. उंदीर हा तुझा भयगंड आहे!”

विन्स्टनला एक प्रकारच्या आगाऊ इशान्याने भीती वाटू लागली. ही भीती कसली होती, ते त्याला नीट कळेना, पण त्यामुळे घाबरून त्याचे शरीर थरथरू लागले. त्या पिंजऱ्याकडे त्याने जेव्हा पहिला दृष्टिक्षेप टाकला, त्या क्षणीच त्याचे शरीर कापू लागले होते; पण आता तो पिंजऱ्यापुढील मुखवटा पाहिल्यावर तर या सान्या प्रकाराचा अर्थ त्याला खाडकन उमगला. भीतीने त्याच्या जिवाचे पाणी पाणी झाले.

अत्यंत मोठ्या व चिरकलेल्या आवाजात तो ओरडला, “तुम्ही हे करू नका! करू नका! हे शक्य नाही! हे करू

नका!"

ओब्रायन म्हणाला, "तुला तुझ्या स्वप्रातील भीतीचे क्षण आठवतात का? तुझ्यासमोर एक काळोखाची भिंती उभी होती आणि तुझ्या कानात कानठळ्या बसविणारा आवाज होत होता. त्या भिंतीपलीकडे काहीतरी भयंकर होते. ते काय होते, याची तुला माहिती होती, हेही तुला ठाऊक होते; पण ही माहिती स्वतःपाशीसुद्धा उघड करण्याचे धैर्य तुझ्यात नव्हते. त्या भिंतीपलीकडे नेहमी उंदीर होते. खरे आहे ना विन्स्टन?"

"ओब्रायन!" विन्स्टन महत्प्रयासाने आपल्या आवाजावर कसाबसा ताबा ठेवत म्हणाला, "ह्याची काही जरूरी नाही, हे तुम्हाला माहिती आहे. आता तुम्हाला माझ्याकडून काय हवे आहे?"

ओब्रायनने त्यावर सरळ सरळ उत्तर दिले नाही. तो शाळेतील शिक्षकासारखा बोलू लागला. अनेक वेळा तो याच थाटात बोलत असे. त्याने विचार करीत दूरवर नजर लावली. जणूकाही विन्स्टनच्या मागे खूप प्रेक्षक बसले होते व त्यांच्याकडे पाहून त्याला बोलायचे होते.

तो म्हणाला, "काही वेळा केवळ 'वेदना होणे' पुरेसे ठरत नाही. अशा कितीतरी वेळा असतात की, वेदनेवरसुद्धा मनुष्यप्राणी मात करतो; मग त्यामुळे तो मृत्यूच्या अगदी जवळ जात असला, तरीसुद्धा मरेपर्यंत तो ती वेदना सहन करतो; पण तरीही कोणती ना कोणतीतरी गोष्ट प्रत्येकाच्या सहन करण्यापलीकडची असतेच. ती नेमकी कोणती गोष्ट असते, याची कल्पना करता येणे कठीण असावे, एवढी ती गोष्ट चमत्कारिक किंवा विचित्र असू शकते. यामध्ये धैर्य किंवा भेकडपणा यांचा कोठेही संबंध येत नाही. जर तुम्ही उंचावरून पडत असाल, तर एखाद्या दोरीला पकडून धरणे, यात काहीही भेकडपणा नसतो. तुम्ही जर खोल पाण्यातून वरती आलात, तर जोरात श्वास घेऊन फुफ्फुसात हवा भरणे, यातही भेकडपणा नाही. असे करणे ही एक सहजप्रवृत्ती आहे आणि ती कधी नष्ट करता येत नाही. उंदरांचेही असेच आहे बघ! तुला ते सहन होण्यापलीकडचे आहेत! उंदीर म्हणजे तुझ्या दृष्टीने एक प्रकारचा दबाव आहे. या दबावापुढे तू टिकू शकत नाहीस. जरी तू मनात आणलेस, तरीही तू उंदरांपुढे धैर्याने टिकूच शकणार नाहीस. मग ते टाळण्यासाठी तू काहीही करशील."

"पण काय करणार? काय करू शकणार मी? काय केले, तर हे टळू शकते, हे मलाच जिथे माहित नाही, ते मी कसे करणार?"

ओब्रायनने तो पिंजरा उचलून जवळच्या टेबलावर ठेवला. ठेवताना त्याने तो अगदी काळजीपूर्वक ठेवला. स्वतःच्या शरीरातील रक्त वाहण्याचा आवाज आता विन्स्टनला ऐकू येऊ लागला. 'संपूर्ण एकान्तात आपण एकटे बसलो आहोत' अशी त्याला भावना झाली. एका अत्यंत विस्तृत व रिकाम्या मैदानात तो मध्यभागी एकटाच होता. ते एक सपाट वाळवंट होते. उन्हाणे ते नुसते न्हाऊन निघाले होते. फार फार दूरवरून ते मैदान ओलांडून त्याच्याकडे काही आवाज येत होते; पण प्रत्यक्षात त्या आवाजांचे उगमस्थान असलेला तो पिंजरा त्याच्यापासून दोन मीटर अंतरावरच होता. पिंजऱ्यातील उंदीर चांगले गलेलडू होते. ज्या वयात त्यांची तोंडे बोथट व उग्र होतात आणि अंगावरील केस करड्या रंगाऐवजी तपकिरी होऊ लागतात, अशा वयाचे ते सारे उंदीर होते.

ओब्रायन त्याच्याशी बोलू लागला. अजूनही अदृश्य प्रेक्षकांशी बोलावे, अशा थाटात तो बोलत होता, "उंदीर हा एक कुरतडणारा प्राणी असून तो मांसभक्षक वर्गात मोडतो. तुला हे माहिती आहेच म्हणा! या शहरातील गरीब वस्तीत उंदरांमुळे काय काय घडते, हेही तुझ्या कानावर आले असेल. काही रस्त्यांवरील घरात तर कोणतीही स्त्री आपले लहान मूल पाच मिनिटांसाठीसुद्धा एकटे सोडून जाण्याचे धाडस करीत नाही. कारण तेवढ्या वेळातसुद्धा तेथील उंदीर त्या मुलावर खात्रीने हल्ले चढवितात. ते एवढ्या वेगाने फन्ना उडवितात की, काही मिनिटांतच देहाचा सापळा दिसू लागतो. लहान मुलेच काय, पण आजारी व मरायला टेकलेली माणसे यांच्यावरसुद्धा ते हल्ले करतात. कोणता माणूस असाहाय्य आहे, हे त्यांना बरोबर ओळखता येते. त्या दृष्टीने ते अत्यंत बुद्धिमान असतात."

त्या पिंजऱ्यातील उंदीर 'चीं चीं' आवाज करत होते. तो आवाज मध्येच एकदम मोठा झाला. त्यांनी विन्स्टनला दुरूनच पाहिले असावे व जणूकाही त्याच्यावर हल्ला करण्याचा पवित्रा घेतला असावा. ते उंदीर आपापसात भांडत होते. मधल्या भिंतीतून ते एकमेकांकडे जाऊ बघत होते. त्याने एक निराशेचा खोल सुस्काराही ऐकला; तोसुद्धा त्याला त्याच्या शरीराबाहेरून ऐकू आला होता.

ओब्रायनने पिंजरा उचलला अन् त्याच वेळी त्याने त्या पिंजऱ्याचा कसलातरी खटका दाबला. त्या खटक्याचा आवाज स्पष्ट व जोरात झाला. विन्स्टनने खुर्चीतून निसटून जाण्याचा एक जोरदार प्रयत्न केला, पण त्याचा काहीही उपयोग झाला नाही. त्याच्या शरीराचा प्रत्येक भाग, अगदी डोकेसुद्धा अजिबात हलणार नाही, याचा चोख बंदोबस्त

केला गेला होता. ओब्रायनने पिंजरा जवळ आणला. तो आता विन्स्टनच्या चेहऱ्यापासून एक मीटरपेक्षा कमी अंतरावर आला होता.

ओब्रायन म्हणाला, “मी पहिला खटका दाबला आहे. ह्या पिंजऱ्याची रचना नीट लक्षात घे. हा पुढचा भाग किंवा मुखवटा तुझ्या चेहऱ्यावर पक्का बसेल. मग या उंदरांना बाहेर जाण्यास कोणताच मार्ग उरणार नाही. जेव्हा मी दुसरा खटका दाबेन तेव्हा ह्या पिंजऱ्याचे दार वरती सरकेल. मग हे भुकलेले क्रूर उंदीर बंदुकीच्या गोळ्यांसारखे आपल्या जागेवरून सटासटा सुटतील. तू कधी एखाद्या उंदराने हवेत झेप घेतलेली पाहिली आहेस काय? ते तुझ्या चेहऱ्यावर झेप घेतील आणि सरळ त्यात बीळ पाडू लागतील. कधी कधी ते डोळ्यांवर पहिला हल्ला चढवितात. कधी कधी ते गालांना भोक पाडत आत जातात व जीभ खाऊन टाकतात.”

पिंजरा आता आणखी जवळ आला होता. तो आणखी जवळजवळ येत चालला होता. अत्यंत बारीक आवाजातील ओरडणे विन्स्टनने ऐकले. ते ओरडणे त्याच्या डोक्यावरील हवेतून ऐकू येत होते, असेच त्याला वाटले. तो आपल्या घबराटीशीच झगडत होता. त्या प्रसंगातून सुटण्यासाठी काहीतरी युक्तीचा विचार करणे, हाच एकमेव उपाय त्याला दिसत होता. तो विचार करीत होता. अगदी एका सेकंदातील काही भागांत जरी त्याने विचार केला असता, तरीही मार्ग सापडू शकला असता. ‘विचार करणे’ हीच त्याची एकमेव आशा होती. अचानक त्या क्रूर जिवांचा घाणेरडा व कुबट वास त्याच्या नाकपुड्यांमध्ये शिरला. विन्स्टनला आतून एकदम जोरदार मळमळले. तो जवळजवळ बेशुद्ध झाला. सर्वकाही काळोखात लुप्त झाले. क्षणभर तो एक मूर्ख व किंचाळणारे जनावर बनला होता; पण तरीही एक कल्पना सुचून व ती पक्की धरून त्या काळोखातून तो बाहेर आला. आता स्वतःला वाचवण्याचा फक्त एकच एक मार्ग त्याच्याजवळ होता— विन्स्टन व तो पिंजरा यांमध्ये दुसऱ्या कोणालातरी, कोणत्याही एखाद्या माणसाला मध्ये अडथळा म्हणून उभे करायला हवे होते.

त्या मुखवट्याच्या सभोवतालचे धातूचे वर्तुळ एवढे मोठे व रुंद होते की, बाहेरचे कोणतेच दृश्य त्यामुळे दिसू शकत नव्हते. ते जाळीचे दार त्याच्या तोंडापासून अवघ्या दहा बोटांवर होते. उंदरांना आता काय मिळणार होते, हे त्यांना समजले होते. त्यातील एक तर सारखा खालीवर खालीवर उड्या मारीत होता, तर खवल्या खवल्यांचे अंग असणारा एक म्हातारा उंदीर आपल्या गुलाबी हातांनी तारांना धरून उभा राहिला होता. तो आपल्या नाकाने जोरजोरात हवा हुंगून पाहत होता. त्याच्या मिश्या आणि पिवळे दात विन्स्टनला व्यवस्थित दिसत होते. पुन्हा त्या काळ्याकुटू घबराटीने त्याला ग्रासून टाकले. तो आंधळा झाला होता. असाहाय्य झाला होता.

“चीनमध्ये ही एक नेहमीचीच शिक्षा आहे.” ओब्रायन उपदेशात्मक आवाजात म्हणाला.

पिंजऱ्याचा मुखवटा आता त्याच्या चेहऱ्यावर बसत होता. तारांचा त्याच्या गालाला स्पर्श झाला आणि मग... नाही... ती त्याला सुटका वाटली नाही; पण एक आशा वाटली; आशासुद्धा नाही; आशेचा तो एक बारीक तुकडा होता; पण आता उशीर झाला होता. कदाचित जास्तच उशीर झाला होता; पण त्याला अचानक कळून चुकले होते की, संबंध जगात एक ‘एकच एक’ व्यक्ती अशी होती की, त्याची ही शिक्षा त्याला त्या व्यक्तीवर टाकता आली असती. ते उंदीर आणि स्वतः यामध्ये तो फक्त त्या ‘एकाच’ व्यक्तीला धरू शकत होता. मग तो जिवाच्या आकान्ताने ओरडून सांगू लागला. तेच तेच पुन्हा पुन्हा ओरडून सांगू लागला :

“थांबवा हे सारे! वाटल्यास तुम्ही ही शिक्षा ज्यूलियाला द्या! मला नको; तिला द्या! ज्यूलियाला द्या! तुम्ही तिला काहीही केले, तरी मी कसलीही हरकत घेणार नाही. तिचा चेहरा फाडा! तिला पार हाडांपर्यंत उंदरांनी खाल्ले तरी चालेल! पण मला हे करू नका. हे ज्यूलियाला करा! ज्यूलियाला करा!”

तो आपल्या पाठीवर खूप खोल खोल कोसळत होता. त्या उंदरांपासून दूर जात होता. अजूनही तो खुर्चीला जखडलेला होता, पण तो खुर्चीसकट खालच्या जमिनीतून गेला; इमारतीच्या भिंतीमधून गेला; पृथ्वीतून आरपार गेला; पलीकडच्या महासागरातून वातावरणात शिरला व तेथून पार अंतराळात बुडाला! अजूनही तो जातच होता; ताऱ्यांमधल्या पोकळीतून जात होता, त्या उंदरांपासून सतत दूर, दूर, दूर जात होता. तो आता काही प्रकाशवर्षे दूर गेला होता; पण ओब्रायन अजूनही त्याच्या बाजूला उभाच होता. अजूनही त्याच्या गालांना तारांचा थंड स्पर्श जाणवत होता; पण त्या काळोखात त्याने ‘क्लिक’ असा धातूचा दुसरा आवाज ऐकला होता अन् त्याला कळले होते की, तो पिंजऱ्याचे दार उघडल्याचा आवाज नसून ते दार बंद केल्याचा आवाज होता.

चे स्नट ट्री कॅके जवळजवळ रिकामा झाला होता. एका खिडकीतून आलेले तिरपे सूर्यकिरण टेबलांवर पडले होते. टेबलांवरील धूळ पुसलेली दिसत नव्हती. दुपारच्या १५ वाजताची ती वेळ होती. त्यामुळे कॅफेत आत्ता फारशी गिऱ्हाइके नव्हती. प्रकाशवाणीमधून किणकिणाट करणारे संगीत पाझरत होते.

विन्स्टनने आपला नेहमीचा कोपरा पकडला होता. एका रिकाम्या ग्लासकडे तो टक लावून पाहत होता. समोरच्या भिंतीवरील एका भव्य चेहऱ्याकडे तो अधूनमधून पाहत होता. चेहऱ्यातील डोळे त्याच्याकडे रोखून पाहत होते. चित्राखाली मथळा होता, 'बिग ब्रदरचे तुमच्यावर लक्ष आहे.' हाक न मारताही एक वेटर त्याच्याकडे आला आणि त्याने विन्स्टनचा ग्लास व्हिक्टरी जिनने भरून ठेवला. दुसऱ्या एका बाटलीतील बुचातून एक बारीक नळी बाहेर आली होती. त्या बाटलीतील द्रवाचे चार-दोन थेंब हलवून त्याने त्याच्या ग्लासात टाकले. लवंगांचा अर्क असलेला तो सॅकरीनचा द्रव होता. हे या कॅफेचे खास वैशिष्ट्य होते.

विन्स्टन प्रकाशवाणीमधील संगीत ऐकत होता. आता या वेळी फक्त संगीतच चालू होते; परंतु मिनिस्ट्री ऑफ पीसकडून एखादे खास बातमीपत्र कोणत्याही क्षणी सांगितले जाण्याची शक्यता होती. सध्या आफ्रिकन आघाडीवरून येणाऱ्या बातम्या अत्यंत खळबळजनक ठरत होत्या. येणाऱ्या बातमीबद्दल संबंध दिवसभर त्याला सारखी धाकधूक वाटत होती. युरेशियाचे सैन्य विजेच्या वेगाने दक्षिणेकडे सरकत होते. (ओशियानियाचे युरेशियाशी युद्ध चालू होते. ओशियानियाचे प्रथमपासून फक्त युरेशियाशीच युद्ध चालत आलेले होते.) नक्की कोणत्या भागात युद्धाच्या हालचाली चालू होत्या, हे दुपारी बारा वाजताच्या बातमीपत्रात सांगितले नव्हते; पण काँगो नदीच्या मुखापाशी युद्धभूमी झाली असण्याची शक्यता होती. ब्राझाव्हिल आणि लिओपोल्डव्हिल ही शहरे धोक्यात आली होती. एवढ्यासाठी नकाशा पाहण्याचीसुद्धा गरज नव्हती. हा फक्त मध्य आफ्रिका गमावण्याचा प्रश्न नव्हता, तर संबंध युद्धात प्रथमच खुद्द ओशियानियाच्याच प्रदेशाला धोका उत्पन्न झाला होता.

एका जबरदस्त भावनेचा उद्रेक विन्स्टनमध्ये निर्माण होत होता व विरून जात होता. ही काही भीतीची भावना नव्हती, पण त्यात काहीतरी न सांगता येण्याजोगा थरार होता. त्याने युद्धाबद्दल विचार करणे बंद केले. आताशी त्याला कोणत्याही एका विषयावर आपले मन फार वेळ स्थिर ठेवता येत नसे. त्याने आपला ग्लास उचलून तो एका दमात रिता केला. नेहमीप्रमाणे त्या जिनमुळे त्याचे अंग शहारून निघाले आणि थोडीशी ओकारीची भावनासुद्धा झाली. ती जिन तशी जबरदस्तच होती! लवंग व सॅकरीन यांचा तो एक चमत्कारिक प्रकार होता. जिनचा ओशट वास लपविण्यासाठी ते सॅकरीन त्याने जिनमध्ये घातलेले होते, पण तरीही तो वास लपत नव्हता. एकदा ती प्यायल्यावर दिवसरात्र तो वास त्याच्याबरोबर राहत होता. हा वास त्याच्या मनात ठाण मांडून बसला होता. या वासाबरोबरच तो दुसरा वास...

त्याने त्या वासाचे कधीही नाव घेतले नव्हते; अगदी मनातसुद्धा. जितके शक्य होईल, तितका तो वास व तत्संबंधीचा इतर तपशील तो नजरेसमोरही आणत नव्हता. त्याला असे अर्धवट माहिती होते की, ते भयंकर काहीतरी हवेत तरंगत त्याच्या चेहऱ्याजवळ आले होते अन् त्यातून तो भयानक वास त्याच्या नाकपुड्यांत जाऊन चिकटला होता. जशी जिन त्याच्या पोटात ढवळली गेली, तसे त्याने आपले जांभळे ओठ विलग करून एक ठेकर दिला. त्यांनी त्याला सोडून दिल्यापासून तो लठ्ठ होत चालला होता. त्याची मूळची प्रकृती पुन्हा दिसू लागली होती. खरे म्हणजे मूळच्यापेक्षाही त्याची तब्येत जरा जादाच होत चालली होती. त्याचा चेहरा जाड झाला होता. गाल आणि नाक यांवरील कातडी लाल झाली होती. एवढेच काय, पण डोक्याचे टक्कलही दाट गुलाबी झाले होते. पुन्हा न बोलावता एक वेटर आला. येताना त्याने बुद्धिबळाचा पट आणि टाइम्सचा ताजा अंक आणला होता. टाइम्समधील बुद्धिबळाच्या सदराचे पान उलगडून मगच त्याने तो अंक आणला होता. विन्स्टनचा ग्लास रिकामा झालेला पाहून त्याने पुन्हा जिनची बाटली आणून तो भरून ठेवला. वेटरना काही सांगण्याची गरजच नव्हती. त्यांना त्याच्या सवयी पाठ झाल्या होत्या. ते त्याच्यासाठी बुद्धिबळाचा पट नेहमी काढून ठेवत. त्याच्यासाठी कोपऱ्यातील टेबल नेहमी रिझर्व्ह करून ठेवलेले असे. कारण आता कोण त्याच्या किती जवळ बसत होते, याची दखल घेतली

जाणार नव्हती. तो किती ग्लास पित असे, हे मोजण्याचा त्रास तो कधी घेत नसे. अधूनमधून वेटर त्याला घाणेरड्या कागदाचा एक तुकडा आणून देई. ते त्याला 'बिल' म्हणत. त्याला नेहमी संशय असे की, ते बिलात कमी पैसे लावत असावेत, पण या उलट जरी प्रकार झाला असता, तरी काही फारसे बिघडले नसते. आता त्याच्याकडे भरपूर पैसे खुळखुळत असत. तो एक नोकरीसुद्धा करीत होता. या नोकरीत 'जबाबदारी जास्त व काम अत्यंत कमी' असा प्रकार होता, पण पूर्वीच्या नोकरीतील पगाराच्या तुलनेत त्याला पगार मात्र दणदणीत होता.

प्रकाशवाणीमधील संगीत थांबले. निवेदक काहीतरी सांगू लागला. ऐकण्यासाठी विन्स्टनने डोके वर केले, परंतु ते युद्धआघाडीवरील बातमीपत्र नव्हते. ते मिनिस्ट्री ऑफ प्लेन्टीकडून प्रसृत केले जाणारे छोटे निवेदन होते - 'दहाव्या त्रिवार्षिक योजनेतील बुटाचे बंद तयार करण्याचे लक्ष्य गेल्या तीन महिन्यांत ९८ टक्क्यांनी साध्य करण्यात आले आहे.' असे ते निवेदन होते.

त्याने टाइम्समधील बुद्धिबळाचा डाव समजावून घेतला व त्यानुसार तो प्याद्यांची मांडणी करू लागला. प्रत्येक वेळी एक-दोन घोड्यांचा बळी जाऊन चमत्कारिक शेवट होई. 'पांढऱ्यांची खेळी आणि दोनदाच हालचाली करून एकदम शह!' असे टाइम्सच्या सदरात म्हटले होते. विन्स्टनने मान वर करून बिग ब्रदरच्या चित्राकडे पाहिले. 'पांढऱ्यांकडून म्हणजेच गोऱ्यांकडून नेहमीच शह मिळतो' असा एक गूढ विचार त्याला सुचला. 'अन् कशाचाही अपवाद न करता असे नेहमीच घडावे, अशीच जणूकाही या खेळाची व्यवस्था केलेली असते. जगाच्या सुरुवातीपासून बुद्धिबळाच्या कोणत्याही डावात काळ्यांची जीत कधीच झालेली दिसत नाही. चांगल्याकडून वाइटावर मिळवल्या जाणाऱ्या चिरंतन व पक्क्या विजयाचे हे प्रतीक तर नसेल ना?' तो भव्य चेहरा विन्स्टनकडे रोखून पाहत होता. त्याच्या शांत नजरेत उदंड ताकद सामावलेली वाटत होती. 'पांढऱ्यांकडून नेहमीच मात होते! गोऱ्यांची नेहमीच सरशी होते!'

प्रकाशवाणीमधील आवाज थोडा वेळ थांबला आणि एका गंभीर आवाजात सांगितले जाऊ लागले, 'आता थोड्याच वेळात, म्हणजे १५ वाजून ३० मिनिटांनी एक महत्त्वाचे निवेदन होणार आहे. कृपया त्यासाठी तयार राहावे. १५ वाजून ३० मिनिटे! त्या वेळी अत्यंत महत्त्वाची बातमी दिली जाईल. ही बातमी चुकवू नका. १५ वाजून ३० मिनिटांनी!' यानंतर ते किणकिणणारे संगीत परत सुरू झाले.

विन्स्टनच्या अंतःकरणात खळबळ माजली. 'ही युद्धआघाडीवरचीच बातमी दिली जाणार!' त्याला अंतःप्रेरणेने असे ठाम वाटले की, येणारी बातमी वाईटच असणार होती! दिवसभर अधूनमधून तो थोडा थोडा उत्तेजित होत होता. आफ्रिकेत होणाऱ्या जोरदार पराभवाची कल्पना त्याच्या डोक्यात सारखी येत होती. 'आजवर अभंग राहिलेल्या आपल्या सरहद्दीवर युरेशियन सैन्याचे जथे जमून आफ्रिकेच्या एका टोकामधून मुंग्यांच्या रांगांसारखे आत घुसत आहेत' असे त्याला दिसत होते. 'कोणत्या ना कोणत्यातरी उपायांनी त्यांना दोन आघाड्यांमध्ये दाबून नाही का धरता येणार?' पश्चिम आफ्रिकेच्या किनाऱ्याची एक हुबेहूब बाह्यरेषा त्याच्या मनात उमटली. त्याने पांढरा घोडा घेतला व पटावर त्याची चाल केली. 'तिथेच' ती विवक्षित जागा होती. काळ्या लोकांची टोळी दक्षिणेकडे वेगाने धावत असताना त्याला दुसरे एक गूढ सैन्य दिसले. ते गूढ रीतीने एकत्र जमलेले होते. अचानक ते काळ्यांच्या पिछाडीला येऊन ठाण मांडून बसले. त्यांनी समुद्र व हवाई मार्गाने जाणारी काळ्यांची रसद तोडून टाकली. त्याला असे भासत होते की, हे दुसरे सैन्य तोच केवळ इच्छाशक्तीने अस्तित्वात आणत होता; पण चटकन काहीतरी करणे जरूरीचे होते! जर त्यांनी संपूर्ण आफ्रिकेवर कब्जा केला असता, तर केप ऑफ गुड होपजवळील पाणबुडीतळ व विमानतळ त्यांनी ताब्यात घेतले असते आणि मग ओशियानियाचे दोन तुकडे झाले असते. मग मात्र याचा अर्थ काहीही होऊ शकला असता. पराभव, लष्करी कमजोरपणा, जगाची पुनर्रचना किंवा पक्षाचा विनाश, असा कुठलाही अर्थ त्यातून निघाला असता! त्याने एक खोल श्वास घेतला. भिन्न भिन्न भावनांचे एक चमत्कारिक मिश्रण त्याला जाणवत होते; पण अचूकपणे सांगावयाचे झाल्यास ते तसे मिश्रणही नव्हते. निरनिराळ्या भावनांचे एकावर एक असलेले थर खाली-वर होत होते. त्यातील कोणता थर सर्वात खालचा होता, हे ठरविणे कठीण होते; पण भावनांच्या ह्या साऱ्या थरांची उलघाल त्याच्या मनात जोरजोरात चालू होती. भावनातिरेकाने तो थरथरत होता.

ती थरथर आता थांबली. त्याने पांढरा घोडा परत मूळ जागी आणून ठेवला; पण बुद्धिबळाच्या ह्या समस्येवर तो सातत्याने गंभीरपणे विचार करू शकला नाही. त्याचे विचार पुन्हा भरकटू लागले. नकळत त्याने टेबलावरील धुळीत बोटाने लिहिले :

$$२ + २ = ५$$

ती म्हणाली होती, “ते काही तुमच्या मनात शिरू शकणार नाहीत.” पण ते तर सहज त्याच्या मनात शिरू शकले होते. ओब्रायन म्हणाला होता, “तुला येथे जे काही होईल, ते ‘कायम स्वरूपाचे’ असेल.” त्याचे शब्द खरे ठरले होते. कितीतरी गोष्टी व कृती अशा असतात की, त्यांपासून सुटका होऊनही एखादा सुधारत नाही. या कारणामुळेच विन्स्टनच्याही अंतःकरणातील असेच काहीतरी नष्ट केले गेले होते, जाळून टाकले गेले होते, चरचरून डाग देऊन चिरडून टाकले गेले होते.

त्याने तिला पाहिले होते; तो तिच्याशी बोललासुद्धा होता. तसे करण्यात काहीही धोका नव्हता. कारण जणूकाही त्याला अंतःप्रेरणेनेच कळले होते की, आता त्याच्या कुठल्याही कृतीत पक्षाला रस नव्हता. तिला पुन्हा एकदा भेटण्याचे त्याच्या मनात असते, तर तो तसेही ठरवू शकला असता. प्रत्यक्षात ते दोघे एकमेकांना योगायोगानेच भेटले होते. एका उद्यानात ती भेट झाली होती. तो मार्च महिन्यातील एक वाईट, बोचरा दिवस होता. त्या वेळी जमीन नुसती लोखंडासारखी गारठणक पडलेली असते. सर्व गवत वाळून गेलेले असते. जमिनीतून कोठेही अंकुर उगवलेले दिसत नाहीत. फक्त क्रॉक्यूसच्या छोट्या रोपट्यांनी (तीही जणूकाही वाऱ्याने उपटली जावीत म्हणून) डोकी वर काढलेली असतात. आपले गारठलेले हात चोळीत तो घाईघाईने चाललेला होता. आपले डोळे चोळत असतानाच त्याला ती समोरून, दहा मीटरपेक्षाही कमी अंतरावरून येताना दिसली. त्याला एकदम जाणवले की, तिच्यात काहीतरी विकृत बदल झालेला होता. काहीही न बोलता अगर कसलीही खूण न करता ते एकमेकांना ओलांडून गेले. काही अंतर गेल्यावर तो मागे फिरला व तिच्या मागोमाग चालू लागला; पण तो फार उत्सुकतेने चालत नव्हता. आता त्याला पक्षाकडून काहीही धोका नव्हता व आता पक्ष त्याच्या हालचालींत कसलाही रस घेणार नव्हता, हे त्याला ठाऊक होते. ती काहीही बोलली नाही. ती गवतावरून तिरप्या दिशेने अशी काही चालत गेली की, तिच्या मनात त्याला टाळायचे असावे. मग ती परत अशी चालू लागली की, तो तिच्या शेजारून चालला असता, तर तिची काही हरकत नसावी. आता ते झाडांच्या राईमधून चालले होते. सारी झाडे निष्पर्ण होऊन त्यांचे पार खराटे झाले होते. गार वाऱ्यापासून बचाव किंवा संरक्षण करून घेण्यास आता त्यांचा उपयोग नव्हता. ते थांबले. गारठा भयानक होता. झाडांच्या काटक्यांतून वाहणारा वारा शिट्ट्या वाजवीत होता आणि अधूनमधून उभ्या असलेल्या क्रॉक्यूसच्या रोपांची छेड काढीत होता. त्याने आपल्या हाताचा विळखा तिच्या कमरेला घातला.

तिथे कुठेही प्रकाशवाणीचे पडदे नव्हते, पण कुठेतरी लपवून ठेवलेले मायक्रोफोन असणारच होते! शिवाय त्या बाजूने जाणारे-येणारे कोणीही त्यांना पाहू शकत होते; पण काही बिघडत नव्हते. कशामुळेच काही बिघडत नव्हते. त्यांनी अगदी सरळ जमिनीवरतीच झोपून ‘ते’ करावयाचे ठरविले असते, तरीही काही बिघडले नसते; पण या विचारासरशीच तो भयाने नखशिखान्त गोठून गेला होता. त्याने घातलेल्या हाताच्या विळख्याला तिने कसलाच प्रतिसाद दिला नाही. स्वतःला सोडवून घेण्याचाही प्रयत्न तिने केला नाही. तिच्यामध्ये काय बदल झाला होता, हे त्याला आता समजून चुकले होते. तिचा चेहरा पालीसारखा पांढरा, निस्तेज झाला होता. कपाळ व कानशिलावरून एक लांब व्रण गेला होता. त्याचा काही भाग पुढे केसाखाली झाकला गेला होता; पण हा तो बदल नव्हता. तिची कंबर जाड होत चालली होती आणि ती आश्चर्यकारकरीत्या कडक झाली होती. त्याला आठवले की, एकदा उडत्या बॉम्बचा जेव्हा स्फोट झाला होता त्या वेळी उद्ध्वस्त झालेल्या अवशेषांतून एक प्रेत बाहेर ओढून काढण्यास त्याने मदत केली होती. त्या वेळी त्याला त्या प्रेताच्या जडपणापेक्षाही कडकपणाचेच आश्चर्य वाटले होते. ते प्रेत मांसाचे नसून दगडाचे असावे, एवढे कडक वाटत होते व त्यामुळे हलवायलाही कठीण जात होते. तिचे शरीर त्याला आता तसे वाटत होते. तिची कातडीसुद्धा पूर्वीपेक्षा वेगळी दिसत होती.

त्याने तिचे चुंबन घेण्याचा प्रयत्न केला नाही. ती अजूनही काहीही बोलली नव्हती. जेव्हा ती पुन्हा गवतावरून चालू लागली तेव्हा तिने प्रथम त्याच्याकडे सरळ पाहिले; पण तो फक्त एक क्षणभर टाकलेला दृष्टिक्षेप होता. त्यात अनिच्छा व अवज्ञा पुरेपूर होती. तो त्याचा अप्रत्यक्षरीत्या केलेला अपमान होता. त्याला आश्चर्य वाटले. तिची नाराजी का होती, हे त्याला कळना. केवळ भूतकाळातील घडामोडींमुळे ती नाराज होती की त्याचा फोफसा झालेला चेहरा पाहून व वाऱ्यामुळे डोळ्यांतून वाहत असलेले पाणी पाहून ती नाराज झाली होती? ते बागेतील दोन लोखंडी खुर्च्यांवर शेजारी शेजारी बसले, पण एकमेकांच्या फार जवळ आले नाहीत. त्याने पाहिले की, ती आता बोलण्याच्या बेतात होती. तिने आपला घट्ट बूट काही सेंटिमीटर हलविला आणि मुद्दाम एक काटकी पायाने दाबून मोडली. त्याच्या लक्षात आले की, तिचा पाय थोडा लठ्ठ झाला असावा.

“मी त्यांच्यापाशी तुझा विश्वासघात केला. आपल्या प्रेमाला जागले नाही.” ती भकासपणे म्हणाली.

“मीही तुझा विश्वासघात केला. माझ्याही हातून प्रतारणा झाली.” तो म्हणाला.

तिने त्याच्याकडे चटकन दुसरा नाराजीचा दृष्टिक्षेप टाकला.

ती म्हणाली, “कधी कधी ते आपल्याला अशा गोष्टीची धमकी देतात की, त्या गोष्टीसमोर आपण उभेच राहू शकत नाही. आपली ताकद पुरी पडत नाही. एवढेच नव्हे, तर तुम्हाला त्याबद्दल विचारसुद्धा करता येणे शक्य नसते. मग आपण म्हणतो की, ‘मला हे करू नका. दुसऱ्या कोणालातरी करा. अमुक एका व्यक्तीला वाटल्यास करा.’ नंतर कदाचित आपण असेही ढोंग करून आपल्या मनाचे समाधान करतो की, ‘कशी युक्ती करून त्यांना थांबविले! आपल्याला खरे म्हणजे तसे म्हणायचेच नव्हते.’ पण हे खोटे असते. प्रत्यक्षात जेव्हा तुमच्यावर वेळ येते तेव्हा तुम्हाला खरोखरीच, मनापासून तसे म्हणायचे असते. आपल्याला असे वाटते की, ‘आपल्याला वाचवण्याचा आता दुसरा कोणताही मार्गच उरलेला नाही.’ मग आपण विश्वासघात करण्याच्या त्या एकमेव मार्गाकडे जाण्यासाठी तयार होती. त्यामुळे आपल्याऐवजी दुसऱ्या व्यक्तीला ती शिक्षा व्हावी, असे त्या वेळी खरोखरीच आपल्याला मनातून वाटते. त्या व्यक्तीला तशीच शिक्षा झाली, तरी आपल्याला त्याची पर्वा नसते. कारण आपण फक्त स्वतःपुरतेच पाहत असतो.”

“आपण फक्त स्वतःपुरतेच पाहत असतो.” विन्स्टनने तिच्याच वाक्याचा प्रतिध्वनी उमटविला.

“नंतर, हे सर्व घडून गेल्यावर आपल्याला त्या व्यक्तीबद्दल पूर्वीसारखे प्रेम वाटेनासे होते.”

“हं! पूर्वीसारखे प्रेम वाटेनासे होते.”

आता यानंतर बोलण्यासाठी अधिक काही उरले नव्हते. वाऱ्यामुळे त्यांचे पातळ ओव्हरऑल त्यांच्या शरीराला गिलाव्यासारखे चिकटले होते. आता त्या शांततेत त्यांना एकाएकी अवघडल्यासारखे वाटू लागले. शिवाय हालचाल न करता बसणे म्हणजे आणखी थंडी वाजली असती. भुयारी मार्गावरील कोणतीतरी लोकल पकडायची असल्याबद्दल पुटपुटत ती जाण्यासाठी उठली.

“आपण परत एकदा भेटले पाहिजे.” तो म्हणाला.

“होय, आपण परत एकदा भेटले पाहिजे.” ती थंडपणे म्हणाली.

तो तिच्यामागे अर्ध्याएक पावलाचे अंतर ठेवून अनिश्चित मनाने थोडे चालून गेला; पण ते परत काही बोलले नाहीत. तिने त्याला झिडकारण्याचा प्रत्यक्ष प्रयत्न केला नाही, पण चालण्याचा वेग इतका वाढविला की, त्याला तिच्याबरोबर शेजारून चालता येऊ नये. तिला निदान भुयारी स्टेशनपर्यंत तरी पोचवावे, असा त्याने निश्चय केला होता; पण थंडीत तिच्या मागोमाग नुसते जात राहणे त्याला एकदम निरर्थक व असह्य वाटू लागले; पण ज्यूलियापासून दूर जाण्याच्या कल्पनेपेक्षा चेस्टनट ट्री कॅफेत जाण्याच्या कल्पनेचेच जबरदस्त आकर्षण त्याला त्या क्षणी वाटू लागले. कॅफेतील त्याचे कोपऱ्यातील टेबल, वर्तमानपत्र, बुद्धिबळाचा पट अन् सतत वाहत राहणारी जिन हे सारे नजरेसमोर येऊन तो बेचैन झाला. ‘अन् मुख्य म्हणजे तिथे थंडी नसेल, ऊब असेल.’ असे वाटल्यानंतर अगदी दुसऱ्याच क्षणी गर्दीच्या एका छोट्या लोंढ्यामध्ये त्याने स्वतःला सहजपणे सामील होऊ देऊन तिच्यापासून फारकत होऊ दिली; पण तरीसुद्धा अर्धवट उत्साहाने तिला गाठण्याचा त्याने प्रयत्न केलाच. मग हळूहळू आपला वेग कमी करत तो थांबला व पाठ फिरवून विरुद्ध दिशेने चालू लागला. सुमारे पन्नास मीटर अंतर चालल्यावर त्याने मागे वळून पाहिले. रस्त्यावर फारशी गर्दी नव्हती, पण तरीही त्यातील ती नेमकी कोणती होती, हे त्याला शोधता येईना. जी काही दहा-बारा माणसे घाईघाईने हिंडत होती, त्यांपैकी कोणतीही एक तिची आकृती असू शकली असती. कदाचित तिचे जाड व कडक झालेले शरीर आता लांबून ओळखता येण्याजोगे नव्हते.

ती म्हणाली होती, “प्रत्यक्षात जेव्हा तुमच्यावर वेळ येते तेव्हा तुम्हाला खरोखरीच मनापासून तसे म्हणायचे असते.” तोही खरोखरीच मनापासून बोलला होता. त्याने तिचा विश्वासघात केला होता. त्याने नुसते तसे बोलून दाखवले नव्हते, तर तिच्या विश्वासघाताची मनापासून इच्छा व्यक्त केली होती. तो स्पष्ट म्हणाला होता की, त्याच्याऐवजी तिच्यावर ते उंदीर....

प्रकाशवाणीच्या पडद्यातून पाझरणान्या संगीतात आता काहीतरी बदल झाला होता. तीच ती तुतारीच्या आवाजातील, गाढव खिंकाळल्यासारखी चमत्कारिक धून वाजत होती अन् मग कोणाचातरी आवाज गाणे गात होता. कुठेतरी, कधीतरी पूर्वी याच आवाजात, हेच गाणे गायलेले त्याने ऐकले होते, असे त्याला राहून राहून वाटू लागले. कदाचित त्याच्या स्मृतीमधील एखाद्या आवाजाशी त्याचे साम्य होते, म्हणून त्याला तसा भास होत असावा किंवा तसे काहीच नसावे. त्या ओळखीच्या वाटणाऱ्या आवाजात गायले जात होते :

Under the spreading chestnut tree
I sold you and you sold me -

त्याच्या डोळ्यांत पाणी जमा होऊ लागले. तिथून जाणाऱ्या एका वेटरने त्याचा रिकामा ग्लास पाहिला व जिनची एक बाटली घेऊन तो परत आला.

विन्स्टनने आपला ग्लास उचलून त्याचा प्रथम वास घेतला. या वेळी मात्र प्रत्येक घोट घेताना ती जिन त्याला अधिकाधिक चमत्कारिक व खराब वाटू लागली, परंतु ही जिन आता त्याच्या जीवनाचे एक अविभाज्य अंग बनले होते. सारेकाही विसरून मुक्तपणे झोकून द्यावे, असा तो एकमेव द्रव होता. तो द्रव त्याचे जीवन होते, त्याचा मृत्यू होता व तोच त्याला पुनर्जन्मही प्राप्त करून देणारा होता. जिनमुळेच रात्री तो निद्रेच्या समुद्रात बुडून जात होता. जिन घेतल्यामुळेच दररोज सकाळी त्याला पुन्हा तरतरी येत होती. सकाळी ज्या वेळी तो उठे (क्वचितच अकरा वाजण्याआधी तो उठे) त्या वेळी त्याच्या पापण्या चिकट झालेल्या असल्याने डोळे उघडणे त्याला जड जाई. त्याच्या घशात जळजळ चालू असे. पाठ अगदी 'मोडत आहे' असे वाटण्याइतपत अवघडलेली असे. आदल्या रात्री पलंगाशेजारी त्याने जिनची बाटली व चहाचा रिकामा कप ठेवला नसेल, तर मग बिछान्यातून उठणे त्याला मुश्कील होई. दुपारीसुद्धा हाताशी एक जिनची बाटली ठेवून उल्लसित चेहऱ्याने तो प्रकाशवाणीवरील कार्यक्रम पाहत बसे. चेस्टनट ट्री कॅफेमध्ये दुपारी १५ वाजल्यापासून ते शेवटपर्यंत, कार्यक्रम संपेपर्यंत ठाण मांडून बसल्यासारखे त्याचे अस्तित्व असे. तो सध्या काय करत होता, याकडे कोणी लक्ष देत नव्हते. कोणतीही शिट्टी त्याला जाग आणण्यासाठी वाजवली जात नव्हती की प्रकाशवाणीच्या पडद्यातून आता कोणी त्याला ताकीद देत नव्हते. अधूनमधून, बहुतेक आठवड्यातून दोनदा तो मिनिस्ट्री ऑफ टूथमधील एका कचेरीला भेट देत असे. कोणाच्याही लक्षात येणार नाही, अशी ही कचेरी होती. तिथे सर्वत्र धूळ असे. या कचेरीत तो छोटेसे काम (जर त्याला कामच म्हणायचे असले असते तर) करीत असे. न्यूस्पीक भाषेच्या शब्दकोशाची अकरावी सुधारित आवृत्ती काढायची होती. त्यासाठी किरकोळ अडचणी सोडविण्यास एक समिती नेमली होती. तिला अनेक उपसमित्यांच्या फांद्या फुटल्या होत्या. अशा एका उपसमितीच्या उप-उपसमितीवर त्याची नेमणूक केली होती. कुठलातरी एक हंगामी अहवाल तयार करण्याच्या कामात त्याला गुंतविण्यात आले होते. तो अहवाल नक्की कशासंबंधी होता, हे त्याला अद्याप नीट कळलेले नव्हते. 'स्वल्पविराम कंसाच्या आत असावेत का बाहेर असावेत' यासंबंधी तो अहवाल होता. त्याच्यासारखीच इतर चार माणसे त्या उपउपसमितीवर होती. अनेकदा तर असे होई की, ते कामासाठी एकत्र जमत, पण काम करण्यासाठी काहीच उरलेले नसे, असे त्यांच्या लक्षात येई. मग तसे स्पष्टपणे एकमेकांना बोलून दाखवीत ते लगेच निघून जात; पण कित्येकदा असेही घडलेले होते की, ते सारे बराच वेळ उत्साहाने काम करीत बसत. त्या वेळी बैठकीचे इतिवृत्त ते तयार करीत व लांबलचक मेमोरंडा लिहिण्याच्या मजकुरावर वादविवाद करत. कामाचा मोठा देखावा तयार करीत. हे मेमोरंडे कधीच पुरे होत नसत कारण त्यांचे एखाद्या गोष्टीवरून मतभेद झाले की, वादविवाद वाढत जाई. मग तो वादविवाद एवढा भरकटत जाई आणि गहन व दुर्बोध होऊन बसे की, मूळ मुद्दाच बाजूला राही. हे होत असताना एखाद्या व्याख्येच्या अर्थावरून ते घासाघीस करीत, शब्दांचे कीस पाडायला बघत, विषयांतर करीत, भांडाभांडी करीत, एकमेकांना धमक्या देत, अगदी 'वरच्या अधिकाऱ्यांपर्यंत तक्रार करेन' असे सांगत अन् मग एकाएकी त्यांच्यातील जोम नाहीसा होऊन जाई. रात्री जागे असलेले भूत पहाटेच्या वेळी जसे विरून जावे, तसे ते सारे टेबलाभोवती बसून एकमेकांकडे विझलेल्या डोळ्यांनी बघत राहत.

क्षणभर प्रकाशवाणीवर शांतता होती. विन्स्टनने आपले डोके वर केले. बातमीपत्र? नाही! ते फक्त वेगळे संगीत लावत होते. त्याने आपले डोळे मिटले. त्याच्या पापण्यांच्या आतील बाजूवर आफ्रिकेचा नकाशा उमटला. त्यावरील आराखड्याच्या रूपाने सैन्याच्या हालचाली कळत होत्या. एक काळा बाण वरून सरळ उभा खाली घुसलेला होता. एक पांढरा बाण सरळ आडवा जाऊन त्या काळ्या बाणाच्या शेपटाला छेदून जात होता. काय होणार होते, ते काही समजत नव्हते. आधार वाटावा व दिलासा मिळावा म्हणून त्याने पोस्टरमधील बिग ब्रदरच्या थंड व धीम्या चेहऱ्याकडे पाहिले. 'असे तर नसेल ना की, तो दुसरा पांढरा बाण आता अस्तित्वातच नसेल? हे कितपत शक्य आहे?'

पण त्याचा उत्साह परत एकदा उचंबळून आला. त्याने जिनचा एक मोठा घोट घेतला. पटावरचा पांढरा घोडा उचलला व एक तात्पुरती खेळी करून पाहिली. शह बसला, पण ती चुकीची खेळी झाली होती. कारण...

त्याने प्रयत्न न करताही त्याची एक स्मृती आपोआप जागी झाली. त्याच्या मनात ती हळूच शिरली. तो एका

खोलीत होता. तिथे मेणबत्त्यांचा प्रकाश पडलेला होता. खोलीत एक भव्य पलंग होता. त्यावर एक पांढरा पलंगपोस घातला होता. तो स्वतः एक नऊ-दहा वर्षांचा मुलगा होऊन जमिनीवर बसलेला होता. हातातील पेटी हलवीत त्यातील फासे तो खुळखुळवीत होता. आनंदाने तो जोरजोरात हसत होता. त्याची आई त्याच्या समोरच बसली होती आणि तीही त्याच्या हास्यकल्लोळात सामील झालेली होती.

त्याची आई नाहीशी होण्यापूर्वी एक महिना आधीची ही स्मृती होती! त्या दोघांत सख्य जमल्याचे ते क्षण होते. त्या वेळी त्याच्या पोटात भुकेने कावळे कोकलत होते, पण आनंदाच्या भरात तो ही भूक विसरला होता. आईबद्दलचे त्याचे पूर्वीचे प्रेम पुन्हा तात्पुरते जागृत झाले होते. त्याला तो दिवस चांगला आठवत होता. दिवसभर पाऊस नुसता कोसळत होता. जमिनीवरील सर्व वस्तूंना झोडपून काढत होता, चिंब भिजवून टाकत होता. खिडक्यांच्या काचांवरून पाण्याचे ओघळ वाहताना दिसत होते. घरात वाचण्यापुरताही प्रकाश येत नव्हता. त्या अंधान्या व मोठ्या पलंगामुळे दाटी झालेल्या खोलीत दोन्ही मुलांना आता कंटाळा येणे साहजिक होते. त्यांना तो कंटाळा असह्य झाला होता. शेवटी तो कुरकुरू लागला, भुणभुण करू लागला व घरात खायला काहीही नसताना खाण्यासाठी मागणी करू लागला. खोलीत भिरभिर फिरत तो दिसेल ती वस्तू खेचून, भिरकावून देऊ लागला. मधल्या लाकडी भिंतीवर धडाधड लाथा घालत दंगा करू लागला. शेवटी शेजारपाजारचे लोक भिंतीवर आवाज करून त्यांच्याकडे तक्रार करू लागले. हे होत असताना त्याची लहान बहीण अधूनमधून रडू लागली होती. शेवटी त्याची आई त्याला म्हणाली, “तू जर आता शहाण्यासारखा वागलास ना, तर मी तुला एक खेळ विकत आणून देईन. फार मस्त खेळ आहे तो. तुला खूप खूप आवडेल हं!” जवळपास जी काही तुरळक दुकाने होती त्यातील एका जनरल स्टोअर्सच्या दुकानात ती भर पावसात गेली. येताना तिने एक पुठ्याची पेटी आणली होती. आतमध्ये सापशिडीच्या खेळाची सामुग्री होती. अजूनही त्या ओलसर पुठ्याचा वास त्याला आठवत होता. तशी ती साधनसामग्री गचाळ होती. सापशिडीच्या चित्रांच्या त्या लाकडी फळ्याला चीर गेलेली होती. ते लाकडी फासेही अगदीच ओबडधोबड होते. त्यांची कोणतीच बाजू नीट सपाट कापलेली नव्हती. विन्स्टनने त्या खेळाकडे विशेष लक्ष दिले नाही. तो रागाने गप्प उभा होता; पण नंतर त्याच्या आईने एक मेणबत्तीचा तुकडा पेटवला व ती दोघे खेळण्यासाठी जमिनीवर बसली. लवकरच त्याला त्या खेळात विलक्षण रस वाटू लागला. जसजशी त्याची सोंगटी मोठ्या आशेने वर चढे व सापाच्या पोटातून ती खाली घसरत येई तसतसा तो उत्तेजित होऊन हसत हसत ओरडू लागे. ते दोघे आठ वेळा हा खेळ खेळले. तो चार वेळा जिंकला होता. त्याच्या छोट्या बहिणीला त्या खेळातील काहीही समजणे शक्य नव्हते. एका लांबट गोल उशीच्या आधारे ती बसली होती व हसत होती, कारण ही दोघे हसत होती. संबंध दुपारभर ते सर्व जण सुखाने हसत-खिदळत होते. त्याच्या बालपणीच्या काळातील तो एकमेव असा एवढाच सुखाचा काळ होता.

त्याने ते स्मृतिचित्र मनातून पुसून टाकले. कारण त्याच्या मते ती एक बनावट स्मृती होती. अशा बनावट स्मृतींचा त्याला मधूनच कधीतरी त्रास होत असे, पण या स्मृती बनावट होत्या, हे जोपर्यंत त्याला माहिती होते तोपर्यंत तसे काही फारसे बिघडत नव्हते. यातील काही घटना घडल्या असण्याची शक्यता होती, तसेच काही घटना घडल्या नसण्याची शक्यता होती. त्याने परत बुद्धिबळाच्या डावात लक्ष घातले. तो पांढरा घोडा त्याने पुन्हा उचलून घेतला. पुढच्याच क्षणाला त्याच्या हातून तो घोडा पटावर टप्प आवाज करीत पडला. एखादी सुई किंवा टाचणी हातात घुसावी तसा तो एकदम दचकला व आश्चर्यचकित झाला.

ट्रंपेटचा कर्कश्रव्य आवाज प्रकाशवाणीच्या पडद्यामधून बाहेर पडत होता. कानाचे पडदे फाटून जावेत एवढा तो आवाज कर्कश्रव्य होता. ती बातमीपत्राची सूचना होती! विजय! जेव्हा जेव्हा विजयाची बातमी असे, तेव्हा तेव्हा असे संगीत आधी वाजविले जात असे. कोणीतरी विजेवर चालणारे भोक पाडण्याचे यंत्र चालवावे तसा प्रचंड आवाज कॅफेट होत होता. वेटर मंडळींनाही आश्चर्य वाटून त्यांनी कानात बोटे घातली होती.

ट्रंपेटच्या आवाजानंतर कसल्यातरी गोंगाटाचा प्रचंड आवाज ऐकू येऊ लागला. या पार्श्वभूमीवर पडद्यामधून एक उत्तेजित झालेला आवाज घाईघाईने काहीतरी निवेदन करत होता, पण ते निवेदन सुरू होताच काही क्षणांतच कॅफेच्या बाहेरून हर्षाच्या आरोळ्या ऐकू येऊ लागल्या. त्या आवाजात ते निवेदन बुडून जात होते. ती बातमी रस्त्यावर जादूसारखी पसरली. प्रकाशवाणीमधून सांगितली जाणारी बातमी तो कशीबशी ऐकू शकला. त्याला कळून चुकले की, त्याने जसा अंदाज केला होता, तसेच सारे घडून आले होते. समुद्रावर पांगून असलेले आरमार गुप्तपणे व अफाट संख्येने एकत्र जमले होते आणि त्यांनी शत्रूच्या पिछाडीवर मागून जाऊन अचानक हल्ला केला होता. त्या काळ्या बाणाच्या मागच्या भागात घुसून तो पांढरा बाण बाहेर पडला होता. या सान्या कोलाहलामधून ‘विजयाचे निदर्शक’ असे शब्दप्रयोग अधूनमधून त्याच्या कानावर पडत होते. “अफाट व्यूहरचना हाताळण्याचे कौशल्य, सर्व

सैन्याचा एकमेकांशी परिपूर्ण मेळ शत्रूला पूर्ण उखडून टाकत होता! ५ लाख युद्धकैदी झाले! शत्रूचे धैर्य पूर्ण खच्ची केले. संपूर्ण आफ्रिकेवर नियंत्रण मिळाले! युद्ध संपविण्याच्या दृष्टीने शेवटच्या टप्प्यात युद्ध आणले. विजय! मानवी इतिहासातील सर्वात मोठा विजय! विजय, विजय, विजय!”

टेबलाखाली विन्स्टनचे पाय थरथरू लागले. तो आपल्या जागेवरून उठला नाही; पण मनातल्या मनात तो धावू लागला होता. आनंदाने नाचू-बागडू लागला होता. बाहेरच्या जमावात सामील झाला होता. कानठळ्या बसतील एवढ्या मोठ्याने तो आनंदात हसत होता. त्याने पुन्हा वर मान करून बिग ब्रदरच्या पोस्टरकडे पाहिले. संबंध पृथ्वीवर दोन पाय रोवून भव्यपणे तो दिमाखात उभा राहिलेला वाटत होता. जणूकाही तो एक पहाड होता. आशियाई लोकांच्या टोळ्यांच्या लाटाच्या लाटा या पहाडावर आपटून फुटल्या होत्या व निष्प्रभ झाल्या होत्या! त्याला वाटले, ‘दहा मिनिटांपूर्वी; होय, फक्त दहा मिनिटांपूर्वी येणारी बातमी विजयाची आहे की पराजयाची आहे याबद्दल आपल्या अंतःकरणात केवढा संशय वाटत होता! आता बळी पडलेल्या युरेशियन सैन्यापेक्षाही केवढा मोठा विजय आहे हा!’ अटक केल्यानंतर मिनिस्ट्री ऑफ लव्हच्या इमारतीत ज्या दिवशी त्याला आणले होते, त्या दिवसापासून त्याच्यात खूप बदल होत गेला होता; पण या क्षणापर्यंत तो शेवटचा, अत्यावश्यक व त्याला पूर्ण बरा करणारा बदल अजून त्याच्यात झाला नव्हता.

प्रकाशवाणीमधील आवाज अजूनही युद्धकैदी, मिळालेली लूट आणि कत्तली यांच्याबद्दल सांगत होता. बाहेरील ओरडा थोडा कमी झाला होता. वेटर आपापल्या कामाकडे परत वळू लागले होते. त्यातील एक जण जिनची बाटली घेऊन त्याच्याकडे आला. विन्स्टन आता एका रम्य स्वप्नात बुडून गेला होता. त्याचा ग्लास भरला होता, तरी त्याचे तिकडे लक्ष नव्हते. तो आता मनात नाचत-बागडत नव्हता. तो पुन्हा मिनिस्ट्री ऑफ लव्हच्या इमारतीत आला होता. त्याच्या साऱ्या अपराधांबद्दल त्याला क्षमा केली गेली होती. पांढऱ्या स्वच्छ हिमखंडासारखा त्याचा आत्मा आता शुद्ध झाला होता. तो आता जाहीरपणे सर्वांकडे आपल्या गुन्हांची कबुली देत होता. प्रत्येकाची चुगली करीत होता. पांढऱ्या टाइल्स असलेल्या कॉरिडोरमधून तो जात होता. जणूकाही उबदार सूर्यप्रकाशात तो चालत होता, असे त्याला वाटत होते. तसेच त्याच्या पाठीमागून एक हत्यारबंद पहारेकरी चालत होता, असेही त्याला वाटत होते. फार काळ वाट पाहत असलेली गोळी त्याच्या मेंदूत शिरत होती.

त्याने वर मान करून बिग ब्रदरच्या भव्य पुतळ्याकडे टक लावून पाहिले. ‘त्या काळ्या मिश्यांखाली दडलेल्या गूढ हास्याचा अर्थ खरेतर आता आपल्याला कळतो आहे; पण त्यासाठी आपल्याला चाळीस वर्षे लागावीत! आपला केवढा क्रूर व निष्कारण गैरसमज झाला होता! एका दयाळू अंतःकरणापासून आपणच आपल्याला इतके दिवस हद्दपार केले होते!’ त्याच्या नाकाच्या दोन्ही बाजूंवरून जिनच्या वासाचे दोन अश्रू ओघळले; पण आता सारेकाही ठीक झाले होते. झगडा संपला होता. त्याने अखेर स्वतःवर विजय मिळविला होता. त्याला आता खरोखरीच बिग ब्रदर आवडू लागला होता; अगदी मनापासून!

परिशिष्ट न्यूस्पीक भाषेची तत्त्वे

न्यूस्पीक ही ओशियानियातील सरकारी कामकाजाची अधिकृत भाषा होती. इंग्लिश किंवा इंग्लिश समाजवादाच्या सैद्धान्तिक गरजेसाठी ह्या भाषेची रचना केली गेली. तथापि, १९८४ साली दुसऱ्याशी संपर्क साधण्यासाठी, आपले विचार व्यक्त करण्यासाठी व एकमेकांशी संभाषण करण्यासाठी या भाषेचा शंभर टक्के उपयोग कोणीही करीत नव्हते. संपूर्णपणे या भाषेत लिहिणारा वा बोलणारा असा एक जणही नव्हता. टाइम्स वृत्तपत्रातील प्रमुख लेख या भाषेत प्रसिद्ध होत, पण हे अत्यंत कौशल्याचे काम असे व ते फक्त एखाद्या तज्ज्ञाकडूनच पार पाडता येत होते. इ. स. २०५० पर्यंत न्यूस्पीक भाषा ओल्डस्पीक भाषेची (किंवा सर्वमान्य इंग्लिश भाषेची) जागा घेईल अशी अपेक्षा ठेवली गेली होती. दरम्यानच्या काळात ही भाषा हळूहळू मूळ धरत होती. पक्षाचे सर्व सभासद रोजच्या व्यवहारात न्यूस्पीक भाषेतले शब्द व व्याकरणरचना यांचा अधिकाधिक वापर करत होते. १९८४ सालात न्यूस्पीक शब्दांचे जे अर्थ प्रचलित होते, जे अर्थ न्यूस्पीक शब्दकोशाच्या नवव्या व दहाव्या आवृत्तीत दिले होते, ते कायम स्वरूपाचे नव्हते. तसेच कित्येक अनावश्यक शब्द व पुरातन शब्दप्रयोग या शब्दकोशात दिलेले होते. कालांतराने ते नक्कीच उडविले गेले असते. न्यूस्पीक शब्दकोशाची अखेरची, अकरावी आवृत्ती मात्र परिपूर्ण असणार होती. तीच आवृत्ती नजरेसमोर ठेवून आपण न्यूस्पीक भाषेबद्दल येथे बघणार आहोत.

जागतिक दृष्टिकोनाच्या संदर्भात विचार व्यक्त करण्यासाठी आणि इंग्लिश तत्त्वज्ञानाच्या अनुयायांना योग्य त्या मानसिक सवयी लावण्यासाठी न्यूस्पीक भाषेचा माध्यम म्हणून उपयोग होत होता; परंतु न्यूस्पीक भाषा रचण्याचा उद्देश एवढाच नव्हता, तर इंग्लिशकखेरीज इतर सर्व प्रकारचे विचार मुळात करता येणेच अशक्य व्हावे, हा यामागचा खरा हेतू होता. एकदा का ओल्डस्पीकची जागा न्यूस्पीकने कायमची घेतली असती आणि ओल्डस्पीक भाषा सर्व जण पूर्णपणे विसरून गेले असते की, कोणताही बंडखोर विचार (म्हणजेच इंग्लिशकच्या तत्त्वज्ञानापासून किंचितही विचलित होणारा विचार) मनात आणणे अक्षरशः अशक्य झाले असते. निदान विचार जोपर्यंत शब्दांवर अवलंबून होते तोपर्यंत तरी हा अशक्य कोटीतील प्रकार ठरला असता. न्यूस्पीकचा शब्दसंग्रह असा रचलेला होता की, प्रत्येक शब्दाचा अर्थ अचूक असावा. तसेच अनेकदा एका शब्दात एवढे गूढ व सूक्ष्म बदल असलेले अनेक अर्थ असत की, पक्षसभासदाला त्याचा हवा तोच अर्थ मनात ठेवून मगच तो नीट व्यक्त करावयास लागे. त्या वेळी बाकी इतर अर्थ वगळले जावेतच, पण ठरविले तर तेही अर्थ अप्रत्यक्ष पद्धतीने लागू करता यावेत, अशी एकंदरीत त्या शब्दांची रचना होती. ही गोष्ट काही नवीन शब्द शोधूनही साध्य केली गेली होती, पण मुख्यत्वेकरून नको असलेले काही शब्द भाषेतून कायमचे बाद करून, विशेषतः बंडखोर विचार दर्शविणारे शब्द उखडून टाकून आणि जुन्या शब्दांचे शक्यतो सर्व द्व्यर्थी अर्थ उडवून लावून पक्षाने आपला हेतू साध्य करण्याचा प्रयत्न केला होता. एक उदाहरण घेऊन पाहू या. ओल्डस्पीकमधील 'Free' (मुक्त, स्वतंत्र) हा शब्द न्यूस्पीकमध्ये होता, पण हा शब्द फक्त ठरावीक अर्थाची विधाने वापरण्यासच योग्य समजला जाई. उदाहरणार्थ, This dog is free from lice. (हा कुत्रा पिसवांपासून मुक्त आहे) किंवा This field is free from weeds. (ह्या शेतात अजिबात तण नाहीत), पण हाच 'Free' शब्द जुन्या अर्थाप्रमाणे 'Politically Free' (राजकीय दृष्ट्या मुक्त) किंवा 'Intellectually Free' (बौद्धिकदृष्ट्या मुक्त) असा वापरता येत नसे. कारण राजकीय व बौद्धिक स्वातंत्र्यच नाहीसे झाले होते. ते कल्पनेतसुद्धा अस्तित्वात नव्हते; म्हणून अशा विशिष्ट अर्थाची गरजच नसल्याने 'Free' शब्दाचा अर्थ आपोआप मर्यादित होऊन बसला. जे शब्द स्पष्टपणे बंडखोर विचार दर्शवीत, ते दडपून टाकण्याचा प्रकार सोडला, तरी एकूण शब्दसंग्रह कमी करण्याचेच धोरण ठेवले गेले होते. जो शब्द बाद केल्याने फारसे काही बिघडत नव्हते, असा शब्द हटकून काढून टाकला जाई. भाषेची रचना विचारांच्या कक्षा रुंदावण्यासाठी असते, पण न्यूस्पीकची रचना

विचारांची व्याप्ती कमी व्हावी याच हेतूने केलेली होती. शब्दसंख्या कमी करण्यानेही हा हेतू अंशतः साध्य होतो, म्हणून न्यूस्पीकमध्ये कमीतकमी शब्द असतील, अशी काळजी घेतलेली होती.

न्यूस्पीक भाषा ही इंग्लिश भाषेवर आधारित होती, हे आपल्याला माहिती आहेच; पण न्यूस्पीकमधील कोणताही नवा शब्द न वापरताही न्यूस्पीकमधील कितीतरी वाक्ये पूर्वीच्या इंग्लिश माणसासाठी सुद्धा दुर्बोध ठरत. खऱ्या अर्थाची सूक्ष्मसुद्धा कल्पना त्याला येऊ शकत नसे. न्यूस्पीकमधील शब्दसंपत्ती तीन भिन्न विभागांत मोडते – **अ** प्रकारचे शब्द, **ब** प्रकारचे शब्द (ह्यांनाच ‘संयुक्त शब्द’ असेही म्हणतात), आणि **क** प्रकारचे शब्द. प्रत्येक प्रकाराबद्दल वेगवेगळी चर्चा करणे सोपे पडेल; पण ह्या भाषेच्या व्याकरणाची वैशिष्ट्ये **अ** प्रकाराबद्दल चर्चा करताना पाहू. कारण तिन्ही प्रकारच्या शब्दसंपत्तीला तेच नियम लागू पडतात.

अ प्रकारची शब्दसंपत्ती – या प्रकारात रोजच्या व्यवहारात लागणारे बहुतांशी शब्द मोडत. उदाहरणार्थ खाणे, पिणे, काम करणे, कपडे चढविणे, जिना चढणे व उतरणे, वाहनाने जाणे, बागकाम करणे, स्वयंपाक करणे इत्यादी-इत्यादी. या क्रियांसाठी लागणारे हे शब्द बहुतांशी जुन्या इंग्लिशमधूनच घेतलेले होते. तसेच वस्तूंची नावेही बहुतांशी तीच होती. त्यामुळे Hit, Run, Dog, Tree, Sugar, House, Field वगैरे शब्द तसेच ठेवले गेले, परंतु इंग्लिश भाषेतल्यापेक्षा या भाषेत त्यांची संख्या खूपच कमी ठेवली गेली. तसेच त्यांचे अर्थही लवचीक न ठेवता पक्के करून टाकले गेले. त्यांतील संदिग्धता व अर्थाच्या भिन्न छटाही काढून टाकल्या गेल्या. असे केल्याने या प्रकारातील शब्द म्हणजे फक्त ‘एकच’ अर्थ स्पष्ट कळणारा असा विशिष्ट ध्वनीचा एक समुदाय झाला. त्यामुळे या प्रकारातील शब्द वापरून साहित्यनिर्मिती करणे किंवा राजकारणावर वा तत्त्वज्ञानावर चर्चा करणे अशक्य झाले. ज्यांत वस्तूंबद्दल व शारीरिक क्रियांबद्दल हेतुपूर्ण विचार होते, असे फक्त साधे विचार व्यक्त करण्यासाठीच या प्रकारच्या शब्दांची रचना केलेली होती.

न्यूस्पीकच्या व्याकरणाची दोन अभूतपूर्व वैशिष्ट्ये होती. पहिले वैशिष्ट्य असे की, कोणताही शब्द व्याकरणाचा कोणताही प्रकार धारण करू शकत होता. म्हणजे कोणताही शब्द हा नाम, क्रियापद, विशेषण, क्रियाविशेषण वगैरेंपैकी काहीही समजून वापरता येत होता. (याला ‘If’ किंवा ‘When’ सारखे ‘अमूर्त’ शब्दही अपवाद नव्हते.) जर नाम व क्रियापद म्हणून वापरता येणाऱ्या शब्दांचे मूळ एकच असेल, तर कोणतातरी एक शब्द कायम ठेवून तोच दोन्ही स्वरूपात वापरता येई. यामुळे अनेक प्राचीन शब्द उखडून टाकण्यास मदत झाली. उदाहरणार्थ, ‘Thought’ हा शब्द न्यूस्पीकमध्ये नव्हता. त्याऐवजी ‘Think’ हा शब्द नाम व क्रियापद असा दोन्ही तऱ्हेने वापरता येत असे. असे नियम तयार करताना व्युत्पत्तिशास्त्राचा कोठेही वापर केला गेला नव्हता. काही वेळा मूळ नाम सर्वत्र वापरले जाई, तर काही वेळा मूळ क्रियापद वापरले जाई. जेव्हा एखादे नाम व क्रियापद एकच अर्थ किंचित फरकाने दाखवत असे, पण त्यांच्यात व्युत्पत्तिशास्त्राच्या दृष्टीने कसलाच संबंध नसे, तेव्हा यांतील कोणताही एक शब्द नेहमी बाद करून टाकण्यात येत असे. उदाहरणार्थ, न्यूस्पीकमध्ये ‘Cut’ हा शब्द काढून टाकण्यात आला होता. त्याऐवजी ‘Knife’ हा शब्द त्याच अर्थी नाम व क्रियापद असा दोन्ही तऱ्हेने चालविला जाई. विशेषणे तयार करण्यासाठी नाम व क्रियापदांच्या नंतर ‘Ful’ हे उपपद लावले जाई, तर क्रियाविशेषण करण्यासाठी ‘Wise’ हे उपपद लावले जाई. उदाहरणार्थ, ‘Speedful’ (स्पीडफुल) म्हणजे ‘वेगवान’ आणि ‘Speedwise’ (स्पीडवाइज) म्हणजे ‘चटकन.’ काही पूर्वीची विशेषणे तशीच ठेवलेली होती. उदाहरणार्थ, Good, Strong, Big, Black, Soft इत्यादी, पण अशा शब्दांची एकूण संख्या खूप कमी होती. कारण कोणत्याही नाम-क्रियापदाला नुसते ‘Ful’ लावून विशेषण तयार करता येत असे. पूर्वीची कोणतीही क्रियाविशेषणे मात्र ठेवली गेली नव्हती. फक्त ज्यांचा शेवट ‘Wise’ होई, तेवढीच क्रियाविशेषणे ठेवली गेली होती आणि पूर्वीची अशी फारच थोडी क्रियाविशेषणे अस्तित्वात होती. शब्दांच्या शेवटी ‘Wise’ लावता आल्याने पूर्वीची खूप क्रियाविशेषणे पक्षाला नामशेष करता आली होती. उदा. Goodwiseमुळे (गुडवाइज) ‘Well’ हा शब्द काढून टाकण्यात आला.

त्याचबरोबर, भाषेतील कोणताही शब्द आधी ‘Un’ लावून नकारार्थी केला जाई. तसेच ‘Plus’ लावून, ‘Double’ लावून मूळ अर्थ अधिक प्रभावी, जोरदार, तीव्र व प्रखर केला जाई. उदाहरणार्थ, ‘Uncold’ (अनकोल्ड) म्हणजे ‘उबदार’, ‘Pluscold’ (प्लसकोल्ड) म्हणजे ‘खूप थंड’ व ‘Double-pluscold’ (डबलप्लसकोल्ड) म्हणजे ‘सर्वात थंड’. पूर्वीच्या इंग्लिश शब्दांना Ante, Post, Up, Down इत्यादी प्रत्यय लावून अर्थात हवा तसा बदल करता येई. या पद्धतीमुळे कित्येक हजार शब्द बाद होऊन न्यूस्पीकचा शब्दसंग्रह लहान होण्यास मदत झाली. उदाहरणार्थ, ‘Good’ शब्द असला म्हणजे ‘Bad’ शब्दाची जरूरी नव्हती. कारण

‘Ungood’ केले की, ‘Badचाच’ अर्थ या शब्दाला प्राप्त होत असे. जिथे दोन परस्परविरुद्ध अर्थांचे शब्द होते, अशा जोडीतील कोणता एक शब्द बाद करायचा हे एकदा ठरविले की, काम फत्ते होई! ‘Dark’ याच शब्दाचे उदा. घेता येईल. हा शब्द बाद करायचे ठरविले असते, तर तो ‘Unlight’ (अनलाइट) असा करता येणे शक्य होते किंवा ‘light’ हा शब्द बाद करायचे ठरविले असते, तर तो ‘Undark’ (अनडार्क) असाही करता आला असता.

न्यूसपीक व्याकरणाचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे ‘नियमितता.’ काही थोडे अपवाद सोडल्यास खाली दिलेल्या शब्दांची सर्व रूपे एकसारखेच नियम पाळत असत. सर्व क्रियापदांची भूतकाळाची रूपे व भूतकाळवाचक धातूसाधित विशेषणे एकच एक ठेवली गेली होती व त्यांचा अंत ‘—ed’ ने होत असे. उदाहरणार्थ, ‘Steal’ या क्रियापदाचा भूतकाळ ‘Stole’ झाला, ‘Think’चा ‘Thought’ झाला. यामुळे Swam, Gave, Brought, Spoke, Took वगैरे शब्द किंवा रूपे आपोआपच बाद झाली. शब्दांची अनेकवचने करावयाची झाल्यास त्या शब्दांच्या शेवटी ‘s’ किंवा ‘es’ लावला गेला. त्यामुळे Man, Ox, Life यांची अनेकवचने Mans, Oxes, Lifes अशी झाली. दोन विशेषणांमध्ये तुलना करावयाची झाल्यास ‘—er’, ‘—est’ ही उपपदे शब्दांच्या शेवटी लावली गेली. मग ‘Good’ची रूपे ‘Gooder’ व ‘Goodest’ अशी झाली. अनियमित रूपे असलेले शब्द आणि ‘More’ व ‘Most’ हे शब्द अशा रीतीने नष्ट पावत गेले.

ज्या शब्दांची रूपे नियमानुसार होत नाहीत, असा एकच गट आहे. त्यात सर्वनामे, नातेवाचक शब्द, दर्शक विशेषणे व साहाय्यक क्रियापदे यांचा समावेश होतो. अशा शब्दांच्या बाबतीत पूर्वापार चालत आलेले नियमच कायम ठेवले गेले. फक्त ‘Whom’ ह्या शब्दाला पूर्णपणे वगळण्यात आले होते. तसेच ‘Shall’ व ‘Should’ हे भविष्यकाळदर्शक शब्द बाद करून त्याऐवजी ‘Will’ व ‘Would’ यांचा वापर जारी करण्यात आला. भराभर व सोप्या तऱ्हेने बोलण्यासाठी काही अनियमित शब्दांची गरज भासते. अशा वेळी नेहमीचे नियम शिथिल करून अनियमित शब्द स्वीकारले गेले. जो शब्द उच्चारवायास कठीण होता किंवा ज्या शब्दाचा उच्चार चुकीचा ऐकला जाण्याची शक्यता होती, असा शब्द वाईट ठरविला गेला; पण मग यावर उपाय म्हणून ध्वनिमाधुर्यासाठी त्या शब्दात जादा अक्षरे घालण्यात आली किंवा शब्दाची जुनी रचनाच कायम ठेवली गेली; पण अशी गरज ब प्रकारात मोडणाऱ्या शब्दांच्या बाबत प्रामुख्याने उत्पन्न होत असे. उच्चार सोपे करण्याला एवढे जादा महत्त्व का दिले गेले होते, हे याच निबंधात पुढे विशद करून सांगितले आहे.

ब प्रकारची शब्दसंपत्ती – या प्रकारातील शब्द प्रामुख्याने राजकीय हेतूसाठी रचलेले होते. प्रत्येक शब्द काही राजकीय अर्थ सूचित करतोच असे नाही, पण या प्रकारातील शब्दांचा वापर करणाऱ्यावरच एका विशिष्ट मानसिक दृष्टिकोनाचा पगडा बसावा, अशा हेतूने हे शब्द रचले गेले. इंग्लिशमधील तत्त्वे पूर्णपणे न समजता अशा शब्दांचा वापर अचूक करणे खूप अवघड असे. काही काही वेळा ह्या शब्दांचे ओल्डस्पीकमध्ये म्हणजे जुन्या इंग्लिशमध्ये भाषांतर करता येई किंवा अ प्रकारच्या शब्दसंपत्तीच्या साहाय्यानेही भाषांतर करणे जमे, पण असे करताना भाषांतर हटकून लांबलचक होई व त्यातील मूळचा खास जोरही नाहीसा होई. ब प्रकारातील शब्द म्हणजे शॉर्टहॅण्डप्रमाणे तोंडी लघुलिपीत लिहिलेली संक्षिप्त रूपे वाटतात. अर्थाची मोठी व्याप्ती फक्त काही अक्षरांत दाबून बसवलेली असे; अन् त्याचबरोबर पूर्वीच्या भाषेपेक्षा त्यांत अधिक अचूकपणा व जोर आलेला असे.

ब प्रकारातील सर्व शब्द हे संयुक्त शब्द होते. दोन किंवा अधिक शब्द किंवा शब्दांचे भाग घेऊन, ते एकमेकांना जोडून अशा प्रकारे या शब्दांची रचना केली होती की, त्यांचा एक सुलभ उच्चार करता यावा ^३. या एकत्रीकरणातून नेहमी नाम-क्रियापद जन्म घेई व नियमांप्रमाणे त्यांची रूपे होत. एकच उदाहरण घेऊन पाहू. ‘Goodthink’ (गुडथिंक) हा शब्द पाहा. याचा अगदी ढोबळमानाने अर्थ ‘रूढ मतविचार’ असा होतो; पण जर ‘रूढ मतानुसार विचार करणे’ अशा अर्थी कोणाला याचा वापर करावयाचा असेल, तर सरळ क्रियापद म्हणूनही हा शब्द चालविता येऊन त्याची रूपे अशी होतील – नाम-क्रियापद ‘Goodthink’; भूतकाळ व भूतकालीन धातूसाधित विशेषण ‘Goodthinked’; वर्तमानकालीन धातूसाधित विशेषण ‘Goodthinking’; विशेषण ‘Goodthinkful’; क्रियाविशेषण ‘Goodthinkwise’; क्रियापदापासून झालेले नाम ‘Goodthinker’.

व्युत्पत्तीशास्त्राचा कसलाही आधार न घेता ब प्रकारचे शब्द बनविले गेले. हे शब्द व्याकरणाच्या कोणत्याही प्रकारात टाकता येत, कोणत्याही क्रमाने मागे-पुढे करता येत. त्यांची कशीही मोडतोड करता येऊन उच्चाराची सोय पाहता येई. उदाहरणार्थ, ‘Crimethink’ (क्राइमथिंक) – ‘Thoughtcrime’ (थॉटक्राइम) हा शब्द पाहा. ह्यात

‘think’ हा शब्द शेवटी येई, तर ‘Thinkpol’ (थिंकपोल) (Thought Police) (थॉट पोलीस) ह्या शब्दात तो प्रथम येई व नंतर आलेल्या ‘Police’ शब्दातील फक्त ‘Pol’ (पोल) तिथे उरे. ध्वनिमाधुर्य टिकवून धरणे ही एक फार कठीण गोष्ट असल्याने अनियमित शब्दांचा भरणा अ प्रकारापेक्षा ब प्रकारात अधिक दिसून येतो. उदाहरणार्थ, ‘Minitrue’, ‘Minipax’ आणि ‘Miniluv’ यांची विशेषणे अनुक्रमे ‘Minitruthful’ (मिनिट्रूथफुल), ‘Minipeaceful’ (मिनिपीसफुल) व ‘Minilovely’ (मिनिलव्हली) अशी होत. याचे साधे कारण असे की, ‘Trueful’ (ट्रूफुल), ‘Paxful’ (पॅक्सफुल) व ‘Loveful’ (लव्हफुल) हे उच्चार करण्यास थोडेसे चमत्कारिकच होते. तथापि, तत्त्वतः ब प्रकारच्या शब्दांची रूपे होऊ शकत व नियमानुसार सर्व शब्दांची रूपे सारखी होत.

ब प्रकारातील काही शब्दांचे अर्थ मात्र फारच गूढ व मार्मिक होते. संबंध न्यूस्पीक भाषेवर ज्याने प्रभुत्व मिळवले होते, अशा व्यक्तीलाच त्या शब्दांचे अर्थ पक्के कळू शकले असते. टाइम्समधील महत्त्वाच्या लेखातील हे वाक्यच पाहा : Oldthinkers unbellyfeel Ingsoc. ओल्डस्पीक भाषेत हेच कमीतकमी शब्दांत असे सांगता येईल : Those whose ideas were formed before the Revolution cannot have a full emotional understanding of the principles of English Socialism. (ज्याचे विचार क्रांतिपूर्वकाळात तयार झालेले आहेत त्याला इंग्लिश समाजवादाच्या तत्त्वांचे संपूर्ण भावनिक आकलन कधीच होणार नाही.) पण हेही परिपूर्ण भाषांतर नाही. वर दिलेल्या ह्या न्यूस्पीकमधील वाक्याचा पूर्ण अर्थ समजावून घ्यावयाचा असेल, तर प्रथम ‘इन्गसॉक’ म्हणजे काय हेच नीट समजावून घेणे भाग आहे. जी व्यक्ती इन्गसॉकच्या तत्त्वांत पूर्णपणे बुडून गेलेली असेल, तिलाच ‘Bellyfeel’ (बेलीफील) शब्दात ठासून भरलेला अर्थ जाणवू शकेल. ‘Bellyfeel’चा अर्थ ‘उत्साहाने व डोळे मिटून एखाद्या गोष्टीचा स्वीकार करणे’ असा होतो. हा अर्थ समजावयास कठीण आहे; किंवा ‘Oldthink’ (ओल्डथिंक) या शब्दाच्या अर्थामध्ये दुष्टपणा व अधोगती या कल्पनांचे एक चमत्कारिक मिश्रण झालेले आहे; पण अर्थ जास्त व्यक्त करण्यापेक्षाही विशिष्ट अर्थ दडपून नष्ट करून टाकणे, हेच मुळात काही खास न्यूस्पीक शब्दांचे कार्य होते, ज्यांत ‘Oldthink’ या शब्दाचा समावेश होतो. पण अर्थाचा इतका संकोच शक्य पावेल, असे शब्द मुळातच खूप कमी होते. मग या शब्दांच्या अर्थाची व्याप्ती एवढी वाढवीत वाढवीत नेण्यात आली की, त्यात डझनवारी शब्दांचे अर्थ समाविष्ट होत गेले. मग ते सारे अर्थ त्या एकाच शब्दाने काही दिवस ओळखण्यात येऊ लागल्यानंतर तो शब्दच कालांतराने बाद करून टाकण्यात आला. परिणामी, त्या शब्दात समाविष्ट असलेले इतर शब्द व त्यांचे अर्थही अप्रत्यक्षरीत्या नष्ट झाले.

न्यूस्पीक भाषेच्या शब्दकोशाची रचना करताना फार मोठी अडचण येई. नवीन शब्द शोधून काढणे एवढे कठीण जात नसे; पण शोधून काढलेल्या शब्दांतून नक्की किती अर्थ ध्वनित होत व त्यामुळे किती जुने शब्द बाद करता येणे शक्य होते, हे हुडकून काढणे फार क्लिष्ट काम होते.

आपण मघाशी ‘Free’ शब्दाबद्दल बघितलेच आहे. बंडखोर मते प्रकट करणारे शब्द कधी कधी सोयीसाठी तसेच ठेवले जात, पण त्यांतील नको असलेला अर्थ काढून टाकून त्या दृष्टीने ते शुद्ध करून मग ते वापरात आणले जात. Honour, Justice, Morality, Internationalism, Democracy, Science, Religion अशांसारखे कितीतरी शब्द भाषेतून पुसून टाकले गेले होते. काही थोडेच शब्द वरील शब्दांच्या अर्थाचे काम करीत अन् असे करता करता ते मूळ शब्द पुरते नष्ट केले जात. ‘Liberty’ व ‘Equality’ या शब्दांमागच्या संकल्पना व्यक्त करणारे सर्व शब्द एकत्र घेऊन त्यांचा एक गट बनविला गेला व त्या गटाचा संपूर्ण अर्थ ‘Crimethink’ या एका शब्दात आणला गेला. तसेच ‘Objectivity’ व ‘Rationalism’ या शब्दांतील संकल्पना व्यक्त करणारे सर्व शब्द ‘Oldthink’ या एका शब्दात आणले गेले.

अतिकाटेकोरपणा धोकादायक असतो, ह्याचे भान पक्षाने ठेवले होते. पक्षसभासदांचा दृष्टिकोन प्राचीन काळच्या हिब्रू माणसासारखा असावा, असे पक्षाला वाटे. हा हिब्रू माणूस ‘जगातील इतर सर्व माणसे खोट्या देवाला भजतात’ असे समजे. त्यामुळे इतरांच्या देवांची नावे बाल, ओसिरिस, मोलोख, अष्टरॉथ वगैरे काहीही असली, तरी हा हिब्रू माणूस ती समजावून घेण्यात रस दाखवीत नसे. उलट, ही नावे या माणसाला जितकी कमी माहिती असत तितकी त्याची धर्ममते अधिक सुरक्षित राहत. त्याला फक्त येहोवा व येहोवाच्याच आज्ञा ठाऊक असत. त्यामुळे यापलीकडे जे जे काही देव म्हणून मानले जात असेल, ते ते सारे मिथ्या आहे, असेच तो निष्ठापूर्वक समजे. अशाच प्रकारे पक्षसभासदाला आपली योग्य वर्तणूक ठाऊक असावयास हवी, असे अपेक्षित होते. काय केले तर ते आक्षेपार्ह असेल, याबद्दल मात्र त्याला अगदीच ढोबळ व सर्वसाधारण माहिती होती. उदाहरणार्थ, पक्षसभासदांच्या लैंगिक जीवनावर नियंत्रण ठेवणारे फक्त दोनच शब्द न्यूस्पीकमध्ये होते. पहिला ‘Sexcrime’ (सेक्सक्राइम -

लैंगिक गुन्हा) हा शब्द नि दुसरा 'Goodsex' (गुडसेक्स - लैंगिक पावित्र्य) हा शब्द. जेवढा सारा लैंगिक भ्रष्टपणा असेल, तो पहिल्या शब्दाच्या अर्थात सामावलेला होता. त्यात विवाहबाह्य संबंध, व्यभिचार, समलिंगी संबंध, इतर सारे विकृत कामप्रकार आणि जोडप्यांमधील लैंगिक गरजेखातर झालेला संभोगसुद्धा समाविष्ट होता. हे सर्व प्रकार वेगवेगळे सांगण्याची गरजच नव्हती. कारण हे सर्व समान पातळीवरचे गुन्हे होते व त्यांना तत्त्वतः मृत्यूखेरीज दुसरी कोणतीच शिक्षा नव्हती.

क प्रकारच्या शब्दसंपत्तीत शास्त्रीय व तांत्रिक शब्दांचा भरणा होता. या प्रकारात लैंगिक विकृतींसाठी खास शब्द सापडू शकणे शक्य होते, पण असे शब्द सामान्य माणसांना ठाऊक असण्याचे काहीच कारण नव्हते. त्यांना केवळ 'Goodsex' हाच शब्द ठाऊक होता! 'स्त्रीपासून कसलेही सुख न घेता केवळ प्रजोत्पादनासाठी पुरुषाने आपल्या पत्नीबरोबर केलेला नेहमीचा संभोग' एवढाच त्याचा अर्थ त्यांना ठाऊक होता. बाकीचे सर्व प्रकार 'Sexcrimeमध्ये' मोडत. बंडखोर विचारांचा मागोवा न्यूस्पीक भाषेत घेताच येत नसे. कारण 'हा बंडखोर विचार आहे.' हे कळून चुकल्यानंतर पुढे विचार करण्यासाठी जे शब्द जरूरीचे असत, तेच न्यूस्पीकमध्ये अस्तित्वात नव्हते.

ब प्रकारातील शब्दांना हटकून सैद्धान्तिक रंग असे. खूप शब्द उगाचच गौरवपूर्ण केलेले किंवा कडू अर्थाचा गोड अर्थ सांगणारे असत. उदाहरणार्थ, 'Joycamp' (जॉयकॅम्प - श्रमछावणी) किंवा 'Minipax' (म्हणजे Mministry of peace म्हणजेच प्रत्यक्षात Ministry of war). ह्या शब्दांचे अर्थ जसे दिसत त्यापेक्षा त्यांचे अर्थ पूर्णपणे उलट असत; तर काही शब्द ओशियानियातील समाजाची उघडउघड हेटाळणी करणारे होते. 'Prolefeed' ह्या शब्दाचेच उदाहरण पाहा. ह्याचा अर्थ 'जनतेसाठी दिली जाणारी थिल्लर करमणूक व खोट्या बातम्या.' काही शब्दांना परस्परविरोधी अर्थ होते. असे शब्द जेव्हा पक्षाच्या संदर्भात वापरले जात तेव्हा ते चांगल्या अर्थी असत, तर पक्षाच्या शत्रूसंदर्भात वापरल्यावर मात्र ते वाईट अर्थाचे निदर्शक ठरत. कित्येक शब्द तर असे होते की, प्रथमदर्शनी ती केवळ संक्षिप्त अक्षरे वाटावीत, पण प्रत्यक्षात त्यांचा अर्थ पाहिला असता, त्या शब्दांतील सैद्धान्तिक रंग त्या शब्दांच्या रचनेतच दिसून येई.

नीट शोधून पाहिले असता **ब** प्रकारातील शब्दांमध्ये कोणता ना कोणतातरी राजकीय संदर्भ दडलेला असे. प्रत्येक संघटना, समिती, मंडळ, तत्त्वज्ञान, देश, संस्था, सार्वजनिक इमारत या सर्वांची मूळ नावे बदलून ती ओळखीच्या संदर्भात आणण्यात आली. त्यासाठी कमीतकमी अक्षरांतील व उच्चार करण्यास सोपा असा एकच शब्द योजण्यात आला. या शब्दातील अक्षरे मात्र मूळ शब्दातील अक्षरांनुरूप घेण्यात आल्याने त्या शब्दांचे जुने उगमस्थान कळू शकत होते. उदाहरणार्थ, मिनिस्ट्री ऑफ ट्रूथमधील ज्या खात्यात विन्स्टन काम करीत होता त्या रेकॉर्ड्स खात्याला 'Recdep' (रेकडेप) म्हटले जाई. वाङ्मयनिर्मिती विभागाला किंवा Fiction Deparmentला 'Ficdep' (फिकडेप) म्हटले जाई, तर टेलिव्हिजनवरील कार्यक्रमांच्या खात्याला 'Teledep' (टेलीडेप) म्हटले जाई. यामागे फक्त वेळ वाचविण्याचा हेतू नव्हता. विसाव्या शतकाच्या पहिल्या काही दशकांत एकात एक बसणारे शब्द व वाक्प्रचार वापरणे, हे राजकीय भाषेचे वैशिष्ट्य होते. ज्या ज्या देशांत सर्वकषवादातून सत्ता मिळवलेली होती आणि ज्या ज्या संस्थांत सर्वकषवाद बोकाळलेला होता, तिथे तिथे मूळ शब्दांमधील अक्षरे घेऊन त्यांपासून एकच शब्द तयार करण्याची प्रवृत्ती होती असे आढळून येते. याची अनेक उदाहरणे देता येतील. उदाहरणार्थ, Nazi (नाझी), Gestapo (गेस्तोपो), Comintern (कॉमिन्टर्न), Inprecorr (इन्प्रेकॉर), Agitprop (अॅजिटप्रॉप) वगैरे. त्या वेळी सुरुवातीला ही पद्धत स्वयंस्फूर्तीने चालू झाली होती, पण न्यूस्पीक भाषेमध्ये ती जाणीवपूर्वक काही हेतूसाठी राबविलेली होती. लांबलचक नावांतील काही अक्षरे घेऊन त्यांपासून शब्द बनविण्यामध्ये तीन फायदे दिसून आले - शब्द लहान बनत असे, त्याचा अर्थ हवा तसा गूढ रीतीने बदलता येई आणि पूर्वीच्या नावाशी ज्या भावना निगडित झालेल्या असत त्यांचे उच्चारन करता येई. 'Communist International' हाच शब्द पाहा. या शब्दामुळे जागतिक बंधूप्रेम, लाल ध्वज, तटबंद्या, कार्ल मार्क्स आणि पॅरिस कम्यून अशा सर्वांचे मिळून एक संयुक्त चित्र आपल्या नजरेसमोर उभे राहते, तर याच्यापासूनच झालेला 'Comintern' हा शब्द फक्त 'एक घट्ट विणलेली संघटना व तिचे एक ठसठसशीत तत्त्वज्ञान' असेच चित्र आपल्या नजरेसमोर आणतो. अत्यंत लहान हेतू किंवा एखादी खुर्ची किंवा टेबल यांसारखी वस्तू एवढाच बोध चटकन होण्यासारखे हे संक्षिप्त शब्द होते. 'Comintern' हा शब्द असा आहे की, तो उच्चारताना कोणताही खास विचार मनात येत नाही. तर 'Communist International' हा वाक्प्रचार उच्चारताना क्षणभर तरी माणसाला रेंगाळल्यासारखे होते. काही विचार किंवा भावना त्या क्षणात जागृत होतात. असाच प्रकार 'Ministry of truth' व 'Minitrue' या शब्दांबाबत आहे. 'Minitrueमुळे' फार कमी भावना व विचार जागृत होत व त्यामुळे त्यांवर अधिक सुलभ रीतीने नियंत्रण ठेवता येई.

अशा रीतीने जेव्हा जेव्हा शक्य होते तेव्हा तेव्हा शब्दांचे संक्षिप्तीकरण करण्याची सवय पक्षाला लागली होती. प्रत्येक शब्द सुलभ रीतीने उच्चारण्यासाठी पक्ष जी जादा काळजी घेत असे, तीही अशा प्रकारच्या रचनेमुळे आपोआपच साध्य होत असे.

शब्दांच्या अर्थातील अचूकपणा व नेमकेपणा सोडला, तर इतर कशापेक्षाही उच्चारध्वनीला सर्वात जास्त प्राधान्य दिले जाई. गरज पडली, तर त्यासाठी व्याकरणाचे नियमही सरळ धुडकावले जात. हे छोटे छोटे शब्द व त्यांचे नेमके अर्थ भराभर उच्चारता येत असल्याने बोलणाऱ्याच्या मनात ते फार वेळ रेंगाळू शकत नसत व त्यावर क्षणभरही काही विचार होण्याची शक्यता उरत नसे. हे शब्द असे छोटे करून टाकण्यामागचा हा खरा व राजकीय हेतू होता. **ब** प्रकारातील शब्द हे तसे सारखेच भासतात. उदा. Minipax, Goodthink, Prolefeed, Sexcrime, Joycamp, Bellyfeel, Thinkpol, Ingsoc आणि इतर हजारो शब्द दोन किंवा तीन शब्दावयवांपासून (Syllables) बनविले होते. त्यांत पहिल्या व शेवटच्या शब्दावयवावरतीच समान आघात दिला गेला होता. त्यामुळे या शब्दांचा वापर करून भरभर बोलण्यास उत्तेजन मिळे अन् हे बोलणे ऐकताना तुकड्या तुकड्यांनी ऐकू येणारे तेच तेच ध्वनी पुन्हा ऐकू येत असल्यासारखे वाटे. त्यामुळे हे सर्व बोलणे एकसुरी वाटे; पक्षाला नेमके हेच हवे होते. सैद्धान्तिक विषयावर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष बोलणे करताना ते जाणिवेच्या पातळीपासून अधिकाधिक मुक्त होण्यासाठी केलेल्या ह्या युक्त्या बऱ्याच अंशी यशस्वी झाल्या होत्या. दैनंदिन व्यवहारातील गरजांबद्दल बोलण्याआधी थोडा विचार करण्याची गरज भासणे पक्षाला मान्य होते, पण एखाद्या पक्षसभासदाला जर राजकीय किंवा नैतिक विषयावर मत देण्यास सांगितले असते, तर मशिनगनचा चाप ओढताच जसा गोळ्यांचा पाऊस सुरू होईल तशी पक्षाची मते त्याच्या मुखातून आपोआप व अचूकपणे धडाधड धडाधड वदली गेली पाहिजेत, अशा उद्देशाने या ध्वनिसाम्ययुक्त शब्दांची रचना केली गेली होती. यासाठी पक्षाने वक्त्याला प्रशिक्षण दिलेले असे; खास भाषेचे जवळजवळ परिपूर्ण हत्यार त्याला दिलेले असे. अन् ही प्रक्रिया पुढे नेऊन आणखी परिणामकारक करण्यासाठी कर्कश ध्वनींच्या साहाय्याने शब्दांचे पोत विणून ठेवलेले होते, तसेच इंग्रसोंकच्या तत्त्वांचा जोश येण्यासाठी ते शब्द मुद्दामच थोडे कुरूपही करून टाकलेले होते.

जुन्या इंग्लिश भाषेशी तुलना केली असता, न्यूस्पीकची शब्दसंपत्ती खूपच कमी केलेली होती. त्यामुळे शब्दांच्या निवडीचे स्वातंत्र्यही आपोआपच कमी झाले. नवीन नवीन उपाय शोधून ही शब्दसंपत्ती आणखी कमी कमी केली जात होती. जगातील कोणत्याही भाषेची शब्दसंपत्ती नेहमी वाढत असते, तर न्यूस्पीक भाषा दर वर्षी आकुंचन पावत चालली होती. प्रत्येक संकोच हा पक्षाचा लाभ होता; कारण शब्दांच्या निवडीचे स्वातंत्र्य जेवढे कमी तेवढा विचार करण्याचा मोहसुद्धा कमी होत जातो. पक्षाचा हेतू असा होता की, शेवटी सभासद जे काही बोलतील ते बोलणे म्हणजे मेंदूतील कमीत कमी केंद्रबिंदू वापरून व केवळ घशातील स्वरयंत्राचा वापर करून नुसते स्पष्ट शब्दोच्चार केलेली एक ध्वनिमालिका असावी. ह्या हेतूची उघड व स्पष्ट कबुली न्यूस्पीकच्या 'Duckspeak' ह्या शब्दातून दिसून येते. या शब्दाचा अर्थ 'बदकासारखी बडबड करणे' असा होता; पण **ब** प्रकारातील इतर अनेक शब्दांप्रमाणे याही शब्दाला दोन विरुद्ध अर्थ होते. जर कोणी रूढ मताला धरून बोलत असेल, तर त्याची स्तुती करण्यासाठी चांगल्या अर्थाने हा शब्द वापरला जाई. जेव्हा टाइम्समध्ये पक्षाच्या एखाद्या वक्त्याला उद्देशून 'Doubleplusgood Duckspeaker' असे म्हटले जाई तेव्हा तो एका महत्त्वाचा गौरवोद्गार ठरे; पण तेच जर कोणी पक्षाविरुद्ध बोलू लागला, तर त्याच्या बडबडीला उद्देशून वापरल्या गेलेल्या या शब्दाचा अर्थ 'बदकासारखी बाष्कळ वटवट' असा होत असे.

क प्रकारची शब्दसंपत्ती - या प्रकारातील शब्द इतर दोन्ही प्रकारातील शब्दांना पूरक शब्द होते. या प्रकारात संपूर्णपणे शास्त्रीय व तांत्रिक शब्दांचा भरणा केलेला होता. पूर्वीच्या इंग्लिश भाषेतील शास्त्रीय व तांत्रिक शब्दांशी **क** प्रकारातील शब्दांचे साम्य होते, कारण ते त्याच मूळ धातूपासून बनविलेले होते; पण तरीही या नवीन शब्दांमधील नको असलेला अर्थ काढून टाकून ते अधिक ठाम अर्थाचे बनविले गेले होते. इतर शब्दांना लागणारे व्याकरणाचे तेच नियम याही शब्दांना लागू होत. **क** प्रकारातील फारच थोड्या शब्दांचा वापर दैनंदिन व्यवहारात किंवा राजकीय भाषणात होत असे. एखाद्या संशोधकाला किंवा तंत्रज्ञाला त्याच्या खास विषयासाठी आवश्यक तेवढे सारे शब्द **क** प्रकारात सापडले असते; पण दुसऱ्या दोन प्रकारांतील फारच थोडे शब्द त्याच्या कामासाठी तो उचलू शकला असता. तिन्ही प्रकारांत मोडणारे शब्दही अगदीच मोजके होते. विज्ञान किंवा शास्त्र म्हणजे विचाराची एक पद्धत आहे किंवा विज्ञानाचे कार्य हे मनाच्या सवयीतून निर्माण होत असते, असले विचार व्यक्त करायचे असल्यास

त्यासाठी लागणारे शब्द कोणत्याच प्रकारात उपलब्ध करून ठेवले नव्हते. विज्ञान किंवा शास्त्र याला न्यूस्पीकमध्ये खरोखरीच शब्द योजण्यात आला नव्हता. या शब्दाच्या अर्थाच्या आसपासचे सारे अर्थ 'Ingsoe' या शब्दात विलीन पावले होते.

न्यूस्पीक भाषेच्या शब्दसंपत्तीचा एवढा आढावा घेतल्यावर लक्षात येईल की, या भाषेत विरोधी मते व्यक्त करणे हे अगदी खालच्या पातळीवर व तेही फार मुश्किलीने कसेबसेच जमू शके. ढोबळ मानाने बंडखोर मतांचा उल्लेख करणे अर्थातच जमू शकत होते; पण मग तो एक अशुभ, अपवित्र व भीतीदायक शब्दसमुदाय ठरे. आता हेच उदाहरण पाहा - 'Big Brother is ungood' असे या भाषेत म्हणता आले असते; पण रूढ मतवाद्यांच्या कानांना हे विधान म्हणजे 'एक विसंगत व हास्यास्पद असे स्वयंसिद्ध विधान' वाटले असते. तसेच हे विधान फार काळ टिकू शकले नसते; कारण त्यात आवश्यक असे आणखी शब्द नसल्याने या विधानास फारसा कोणताच बौद्धिक आधार मिळाला नसता. इंगसॉकवर हल्ला करू शकणाऱ्या कल्पनांचा उल्लेख स्पष्ट शब्दांऐवजी संदिग्ध स्वरूपात व आडवळणानेच केला जाई. सर्व बंडखोर मते एकत्र करून, त्यांचा उल्लेख वाईट तऱ्हेने करून त्यात सर्व इंगसॉकविरोधी कल्पना टाकून दिल्या जात. अशा रीतीने या कल्पनांची नीट रूपरेषाही शब्दांतून कधी सादर केली जाणे शक्य नव्हते; न्यूस्पीकमधून ओल्डस्पीकमध्ये किंवा जुन्या इंग्लिश भाषेमध्ये काही बंडखोर विचार भाषांतरित करता येणे शक्य होते; पण 'All mans are equal' (सर्व माणसे समान आहेत) हे न्यूस्पीकमधील बंडखोर विचार व्यक्त केलेले एक वाक्य ओल्डस्पीकमध्ये भाषांतरित होऊन 'All men are red haired' (सर्व माणसांना तांबडे केस असतात.) असे साधे व सरळ बनले असते आणि तरीही त्यात व्याकरणाची कसलीही चूक शिल्लक राहिली नसती; पण त्यात समजण्याजोगे असत्य नक्कीच राहिले असते, कारण त्या वाक्याचा अर्थ वजन, आकार किंवा ताकद या दृष्टीने 'सर्व माणसे समान आहेत' असा झाला असता; परंतु राजकीय समतेची संकल्पनाच ज्या समाजातून नाहीशी झालेली असेल, तिथे 'Equal' ह्या शब्दातून प्रकट होणारा राजकीय समतेचा अर्थही केव्हाच हद्दपार झाला असणार होता. १९८४ सालामध्ये ओल्डस्पीक भाषा तरीही संपर्कासाठी वापरली जात होती. अशा वेळी न्यूस्पीक शब्दाबरोबरच त्याचा ओल्डस्पीकमधील शब्द व मूळ अर्थ आठवण्याचा तात्त्विक धोका उत्पन्न झाला होता. 'डबलथिंकचे' तंत्र ज्याला आत्मसात झाले होते, त्याच्या बाबतीत हा धोका नव्हता. तरीही इतरांच्या बाबतीत हा धोका उरतच होता; पण एक-दोन पिढ्यांतच तो संपुष्टात येणार होता. जी व्यक्ती लहानपणापासून न्यूस्पीक भाषेतच वाढविली गेली असती, अशा व्यक्तीला 'Equal' शब्दात 'राजकीय समानता' असा दुसराही अर्थ अभिप्रेत असतो, हे कधीच कळले नसते किंवा 'Free' शब्दाचा अर्थ 'बौद्धिक दृष्ट्या स्वतंत्र' असाही एके काळी होत होता, हेही कळले नसते. जो माणूस कधीच बुद्धिबळ खेळला नसेल, त्याला 'वजीर' व 'हत्ती' ह्या शब्दांचे या खेळातील वेगळे अर्थ कधी कळले असते काय? यामुळे कितीतरी चुका व गुन्हे असे झाले होते की, त्यांना काही नावेच नसल्याने व त्यांची कल्पनाही न करता आल्याने त्या चुका व गुन्हे हातून यडण्याची शक्यताच उरत नव्हती. काळाच्या ओघात न्यूस्पीक भाषा ही उत्तरोत्तर वैशिष्ट्यपूर्ण होत गेली असती. तिच्यातील शब्दसंपत्तीही कमी कमी होत गेली असती. शब्दांचे अर्थ अधिकाधिक स्पष्ट, नेमके व ठाशीव होत गेले असते. मग जसजसा शब्दांतील संदिग्धपणा कमी होत गेला असता, तसतसा त्या संदिग्धपणाचा फायदा उठवून शब्दांचा गैरवापर करण्याची संधीही कमी कमी होत गेली असती.

एकदा का ओल्डस्पीक भाषा पूर्णपणे मृत झाली असती, वापरात राहिली नसती व तिची जागा न्यूस्पीकने शंभर टक्के घेतली असती की, तिचे भूतकाळाशी असलेले नाते पूर्णपणे व कायमचे तुटून गेले असते. यासाठी इतिहासाचे पुनर्लेखन चालूच होते; परंतु तरीही भूतकाळातील साहित्याचे जे काही तुकडे इकडेतिकडे विखुरलेले होते आणि ज्यांवर नीट शासकीय संस्कार झालेले नव्हते व जे अर्धवट कापले गेले होते, असे तुकडेही एखाद्याला जोपर्यंत ओल्डस्पीक भाषा येत होती तोपर्यंतच वाचले गेले असते. त्यामुळे जुन्या साहित्याचे असे काही अवशेष भविष्यकाळात जर चुकून जिवंत राहिलेच असते, तर त्यांतून कोणालाही कसलाच बोध झाला नसता, एवढे ते दुर्बोध व अनुवाद करण्यापलीकडील ठरले असते. जर तांत्रिक क्रियेसंबंधी काही मजकूर असला असता किंवा दैनंदिन व्यवहारातील साध्यासुध्या क्रियांबद्दल मजकूर असला असता किंवा रूढ मतांबद्दलच काही मजकूर असला असता (न्यूस्पीकमधील Goodthinkful शब्द येथे बसू शकतो), तरच तो ओल्डस्पीकमधून न्यूस्पीकमध्ये अनुवादित करता आला असता. अन्य कोणताही मजकूर कधीच अनुवादित करता आला असता. थोडक्यात, असे सांगता येईल की, १९६०पूर्वीचे कोणतेही पुस्तक न्यूस्पीकमध्ये संपूर्णपणे अनुवादित करता आलेच नसते. क्रांतिपूर्व

काळातील कोणतेही साहित्य फक्त सैद्धान्तिक स्वरूपातच न्यूस्पीकमध्ये आणता येणे शक्य झाले असते व तसे करतानाही त्या साहित्याच्या अर्थांमध्ये व भाषेमध्ये पूर्ण बदल संभवला असता. जेफर्सनच्या 'स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा' यामधून घेतलेल्या खालील परिच्छेदाचेच उदाहरण पाहा :

सर्व माणसे जन्मतःच समान आहेत. ज्याने त्यांना जन्माला घातले आहे, त्यानेच त्यांना काही खास हक्क कायमचे बहाल केले आहेत. हे हक्क कोणीही हिरावून घेऊ शकत नाही. या हक्कांत जगण्याचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क आणि सुखासाठी धडपड करण्याचा हक्क हे हक्क समाविष्ट आहेत. ही सारी सत्ये स्वयंसिद्ध आहेत, असे आम्ही मानतो. या सत्यांचे व हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी जे शासन किंवा सरकार निर्माण होईल, ते याच माणसांतून निर्माण होईल. ते शासन आपले बळ याच माणसांच्या संमतीने त्यांच्यातूनच घेईल. वर उल्लेख केलेल्या स्वयंसिद्ध सत्यांना व हक्कांना हे शासन जेव्हा हरताळ फासेल, तेव्हा ते सरकार बदलून किंवा बरखास्त करून नवीन सरकार उभे करण्याचा जनतेस हक्क राहिल.

वरील परिच्छेदातील मूळचा अर्थ कायम ठेवून न्यूस्पीकमध्ये ह्याचा अनुवाद करणे अशक्य आहे. या परिच्छेदाच्या अर्थाच्या जवळपास जाऊन अनुवाद करण्याचा प्रयत्नच केला, तर तो फक्त एकाच शब्दात होईल. हा एकच शब्द सारा परिच्छेद गिळंकृत करून टाकेल. हा शब्द म्हणजे 'Crimethink.' संपूर्ण अनुवाद करावयाचेच ठरविले, तर त्याचे केवळ सैद्धान्तिक रूपांतरच होईल व त्यात जेफर्सनच्या शब्दांनी उलट एका अनिर्बंध सत्तेचा गौरव होईल.

भूतकाळातील अनेक चांगल्या साहित्यकृतींचे अशा रीतीने खरोखरीच रूपांतर होऊ शकले असते अन् प्रत्यक्षात तसे काम चालूही होते. काही विशिष्ट ऐतिहासिक व्यक्तिरेखांची स्मृती टिकविण्यासाठी त्यांना अशा रूपांतरात प्रतिष्ठा देण्यास मान्यता दिलेली होती; पण त्याचबरोबर त्यांनी जो पराक्रम गाजविलेला होता, जे महत्प्रयासाने साध्य केलेले होते, ते इंग्रसोंकच्या तत्त्वज्ञानानुसार केलेले दाखविले जात होते. शेक्सपियर, मिल्टन, बायरन, स्विफ्ट, डिकन्स अशांसारखे थोर लेखक आणि अन्य काही लेखक यांच्या कलाकृतींचे असे रूपांतर चालूच होते. जेव्हा हे रूपांतर संपले असते, तेव्हा भूतकाळाचा एकमेव दुवा असलेले हे मूळ साहित्य पूर्णपणे नष्ट केले गेले असते. या कलाकृतींचे अनुवाद किंवा रूपांतर करणे हे एक अत्यंत संथ गतीने चालणारे व कठीण काम होते. एकविसाव्या शतकाच्या पहिल्या किंवा दुसऱ्या दशकापूर्वी हे काम संपणे शक्य होते, असे वाटत नव्हते. आवश्यक अशी तांत्रिक व यांत्रिक कामकाजाची माहितीपुस्तके व तत्सम 'फक्त उपयुक्त' अशा साहित्याचाही अफाट साठा पडून होता. तो अशाच पद्धतीने अनुवादित करावयाचा होता. हे असे काम फार वर्षे चालू राहणार असल्याने व हेच खरे कारण असल्याने न्यूस्पीक भाषा शंभर टक्के लागू करण्यासाठी पक्षाने इसवी सन २०५० हे साल मुक्रर केले होते.

२ . Speakwriteसारखे संयुक्त शब्द अ प्रकारातही सापडतील, पण असे शब्द केवळ सोयीसाठी संक्षिप्त केलेले होते. त्यांना खास असा सैद्धान्तिक अर्थ नव्हता.